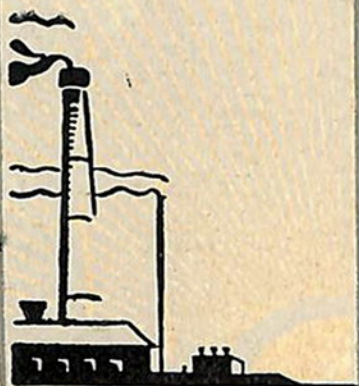

ՀԱՎՈՐ
ՀԱՎՈՐՅԱՆ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ ИМ. М. АБЕГЯНА

А К О Ш
А К О П Я Н

СОБРАНИЕ
СОЧИНЕНИЙ

ТОМ ЧЕТВЕРТЫЙ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1958

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Ա.ԱԲԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

891.99

2

ՀԱԿՈՐ ՀԱԿՈՐԵՅԱՆ

ԵՐԿԵՐԻ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՀԱՏՈՐ ՉՈՐՐՈՐԴ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՐԻ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ

1958

422
H

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի
Խմբագրական-հրատարակչական խորհրդի որոշմամբ

Տեքստը պատրաստեցին և ծանոթագրեցին
Խ. Մ. ԳՅՈՒԼՆԱԶԱՐՅԱՆ և Ս. Ա. ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ
Խմբագիր Ա.Ս. Ա. ԱՍԱՏՐՅԱՆ

ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԿՈՂՄԻՑ

Հակոբ Հակոբյանի երկերի ժողովածուի ներկա՝ չորրորդ հատորն ընդգրկում է գրողի՝ տարբեր բնույթի հոդվածները և համակներն ու հեռագրերը: Ըստ այդմ՝ հատորը կազմված է հետևյալ երեք բաժիններից.

1. Հրապարակախոսական հոդվածներ.
2. Հոդվածներ գրականության ու արվեստի մասին.
3. Նամակներ և հեռագրեր:

Բաժինների ներսում պահպանվում է նյութերի ժամանակագրական կարգը:

Առաջին երկու բաժինների նյութերը հանված են նախառնությունից և սովետական ժամանակաշրջանի պարբերական մամուլից կամ գրողի արխիվից և, չնչին բացառությամբ, առաջին անգամն են իմի բերված և առանձին գրվող ներկայացվում ընթերցողին. իսկ համակներն ամբողջովին տպագրվում են առաջին անգամ (բացի մեկ նամակից): Ըստ որում անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ նյութերը վերցված են որոշ ընտրությամբ, երբեմն էլ տրվում են մասնակի կրճատումներով՝ նկատի ունենալով կրկնությունները (հատկապես համակներում): Նամակներում պահպանված են հեղինակի քվագրությունները, նրան են պատկանում տեքստերի մեջ տողատակի ծանոթագրությունները (բացի քաղցածություններից): Սուր՝ <> փակագծերում տրված լրացումները, վերնագրերը, քվագրությունները կազմողներինն են: Հատորը չծանրաբեռնելու և կրկնություններից խուսափելու նպատակով չեն ծանոթագրվում մի շարք պարբերականներ, երևույթներ, դեպքեր ու դեմքեր, որոնց մասին հանգամանորեն խոսվել է նախորդ հատորներում:

Այս հատորով ինստիտուտն ավարտում է հայ պրոլետարական գրականության վեներան Հակոբ Հակոբյանի երկերի ժողովածուի ներկա հրատարակությունը, որը լիակատար ու սպառիչ լինելու

հավակնություն չունի: Ինստիտուտը ապագայում, հավանաբար, կպատրաստի բանաստեղծի գրական ժառանգությանը նվիրված մի առանձին ժողովածու կամ լրացուցիչ հատոր, որի մեջ տեղ կգտնեն բառահատոր ժողովածուից դուրս մնացած նյութերը (քարգմանություններ, նորահայտ նամակներ, երիտասարդական տարիների (1884—1893 թ.թ.) «Հիշատակարան»-ների հետաժողովրդական և արժեքավոր էջերը), ինչպես նաև անվանի գրողի գրական-հասարակական ու ռեպուտացիոն գործունեությանը վերաբեւոդ կարևոր վավերագրերը:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԱ Մ. ԱՐԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԽՈՍԱԿԱՆ
ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

1890—1931

ՆԱՄԱԿ ՀԱՋԻՔԵՆԴԻՅ

Հուլիսի 21-ին

Հաջիքենդ անվանված ամառանոցը Գանձակի ամենայն ամառանոցներից մեկն է։ Նա ընկած է մոտավորապես 4000 ոտնաչափ բարձրության վրա (ծովի մակերևույթից) և գտնվում է Գանձակից 19 վերստ հեռավորության վրա, օդը՝ առողջարար, ջուրը՝ սառը և մաքուր, դիրքը՝ գեղեցիկ, շրջապատված է անտառով։

Ամառը այստեղ են գտնվում Գանձակի, նույնիսկ Բաքվի, հարուստ դասակարգի ներկայացուցիչները, որոնցից շատերը, վարչաթյունից գնելով հողի բաժիններ՝ բաժինը 30 հոբելով (30 սաժեն երկարությամբ, 20 սաժեն լայնությամբ) կառուցում են այնպիսի գեղեցիկ շինություններ, որոնք գանձակեցու նախանձը կարող են շարժել։ Ամառանոցների կառուցանելը շարունակում են և այժմ, մանավանդ բաքվեցիք, որոնց սևիակախ ամառանոցատերերի թիվը հասնում է մոտ 10-ի։

Ինչպես ասացի, Հաջիքենդը ամբողջ Գանձակի գավառի մեջ առաջին և հարմարագույն ամառանոցն է հարուստ և պաշտոնական դասակարգի համար, սակայն, չնայած որ ամբողջ Հաջիքենդը համարյա թե արխատուկրատ մարդկանց բնակավայր է, այնուամենայնիվ, կյանքը այստեղ մի տեսակ թմրած և դանդաղ է սահում։ Կա միայն մի կլուբ, որտեղ զինվորական երաժշտությունը շարաթը 2 անգամ նվազում է, և ուր փրեքշաթի ու հինգշաթի օրերը պարահանդեսներ են տեղի ունենում։ Շաբաթվա մնացած օրերին, բացի չորեքշաբթիից, երբ խումբը նվազում է ներքին Հաջիքենդում, զինվորական երաժշտությունը գնում է Հաջիքենդից ոչ այնքան հեռու «Կալոնիա» կոչված գերմանացուց գյուղը նվազելու։

Պիտի նկատել, որ այդ պարահանդեսների հոգին համարյա թե համալսարանական (մոտ 15) և գիմնազիական ուսանողներն են։

Ի՞նչ են շինում այդ համալսարանական ուսանողները այստեղ։ Ահա մի հարց, որին պատասխանելը շատ էլ մխիթարական չէ։ Ուտում, խմում, զվարճանալով զբոսնում են և մի քանի դասերով սահմանափակում իրանց ամառանոցային կյանքը, չմտածելով անդամ այն պարտականության մասին, որ դրած է նրանց, իբրև հայ ուսանողի վրա։ Օրինակ, օրերումս մի հարգելի ուսանողի շնորհով այդ ուսանողական շրջանում բարձրացավ մի համակրելի հարց, այն է՝ սարքելու գրականական երեկոներ, ուր, ժողովվելով իրանք՝ ուսանողները գիմնադիական աշակերտների ու մի քանի չուսանող երիտասարդների հետ, պիտի խոսեին, գրեին, վիճեին և այլն... Դրա համար որոշեցին շինել մի վրան, նույն իսկ հարց առաջարկող ուսանողի ապրելու տան մոտ, անտառում, որտեղ տեղի պիտի ունենային գրական երեկոները, բայց թե՛ այդ առաջարկությունը և թե՛ որոշումը միայն սկզբում տաք համակրությամբ ընդունվեց ուսանողների կողմից և ապա մոռացվեց։

Այստեղ ժամանել է մի ինչ-որ ձեռնածու, որ տեղիս կուրբում ահա երկրորդ անգամն է, որ ներկայացրումներ է տալիս, և Հաջիբենդի հասարակությունը ուրախությամբ հաճախում է այդ ներկայացրումները։ Գոնե այդ ձեռնածուից օրինակ վերցնեին մեր ուսանողները և մի ներկայացրում կամ երեկույթ սարքեին համերգական բաժնով, որից դույսացած արդյունքը նույն իսկ իրանց չբավոր ընկեր ուսանողների օգտին դարձնելով, կարող էին մի բարոյական զվարճություն էլ պատճառել Հաջիբենդի և մոտ գյուղերից այստեղ թափվող հասարակությանը։

Այս օրերում «Մշակի» մեջ ձեր պատվելի թղթակիցը Գանձակի քանի մի գյուղերի՝ այն է Գետաշեն, Գյուլիստան, Թալիշ և այլ տեղերի սովորությունների մասին մի համակրելի հոդված էր նվիրել։ Այդ սրբավայրերը, լեռները, ձորերը Հաջիբենդից շատ էլ հեռու չեն (ոմանք 5, 10, 15 վերստ հեռու), նրանք ամեն օր, ամեն ժամ մեր աչքերի առջևն են, ինչպես, օրինակ, «Մուսվ», «Քափազ» և այլ լեռները, Գետաշենի, Գյուլիստանի և Թալիշի ձորերը։ Որքա՞ն լավ կլինեք, որ Հաջիբենդում գտնվող մեր ուսանողները իրանց ազատ ժամերը չսահմանափակեին միայն անտառում և մոտակա բլուրների վրա զբոսնելով, այլ խմբովին մի փոքրիկ ուղևորություն անեին, դեպի իրանցից մի, կամ մի քանի ժամ հեռավորության վրա գտնվող Գետաշեն, Գյուլիստան, Թալիշ և Գետաբեկ գյուղեր, որոնց արձանագրություններով, հնություններով և պատմություններով լի սրբավայրերը մի վեհ, սրբազան զգացմունք ներ-

շնչելուց հետո, կարող էին բավական օգուտներ տալ նրանց՝ իբրև հայ ուսանողների, որոնց վրա, կրկնում եմ, մեծ բարոյական պարտականություններ կան դրած ապագայում:

Հաջիքենդին շրջապատ գյուղորայք, ինչպես, օրինակ՝ Նոր-Հաջիքենդ կամ Բախշիկ, Սուլուք, Գետաշեն, Ղարաբուլախ, Մուռուզ, Մխիթարյուվկա, Ելենենդորֆ և այլն, ունեցել են այս տարի լավ ցանքսեր ու հունձ (բացի խոտից), չնայած որ ամեն մի գյուղացու բերնից լսում ես գանգատներ «հողի քլովթյան, հողի պակասություն» մասին:

Օրերումս մի ցավալի դեպք պատահեց այստեղ: Մի գյուղացի (55 տարեկան) Նոր-Հաջիքենդից 3 ձիերով լծած սայլով խոտ էր բերել ծախելու: Ծանապարհին, դեպի Հաջիքենդ ցածրացող բլուրից նրա ձիերը փախչում են, և խեղճ ուժասպառ ծերունին՝ չկարողանալով դսպել փախչող ձիերին, սրընթաց սահող սայլը խփվում է ճանապարհի մեջտեղում ցցված ծառի բունին, գյուղացին խոտի դեղի բարձրությունից գլորվելով, ընկնում է առաջին անիվներից մեկի և ծառի մեջտեղը. մի բոսայի մեջ նա ավանդում է իր հոգին՝ փշրված սայլի տակ: Ինձ պատմեցին, թե թշվառ զոհը շատ աղքատ է և պարտքեր ունի, ինքը լինելով միակ աշխատող ձեռքը մի բազմաթիվ ընտանիքի, որի ավագ տղան զինվոր ևն տարել դեռ 88 թվին. նա պարտքով դնել էր այդ սայլը ու ձիերը, որոնց բանեցնելով պիտի և՛ իր պարտքը վճարեր, և՛ ընտանիքը պահեր: Այդ տխուր լուրը լսելով՝ Հաջիքենդի հասարակությունը խորը զգացվեց, և հայերից մեկը մի հանգանակություն բաց անելով, թե՛ ռուսներից և թե՛ հայերից՝ ժողովեց մոտ 200 ուրբլի, որը հանձնվեց խեղճ զոհի աչրին...

ԲԱՆՎՈՐՆԵՐԻ ՀԱՎԱՔԱԿԱՆ ԱՊԱՀՈՎԱՅՈՒՄՆ ԻՌԻՍԱՍՏԱՆՈՒՄ
ԴԺԲԱԽՏ ԴԵՊՔԵՐԻՅ

Հատված

Կարդալով «Մուրճ»-ի պրն. խմբագրի հրավերը՝ տեղեկություն տալ Ռուսաստանում ևս դոկություն ունեցող այն մասնավոր ընկերությունների մասին, որոնք բանվորներին ապահովում են դրժբախտ դեպքերից, մենք խրախուսված թե՛ այդ խնդրի երևան գալուց և թե՛ «Մուրճ»-ի հարգելի խմբագրի հրավերից, կամենում ենք մի ամփոփ բացատրություն տալ «Մուրճ»-ի ընթերցողներին, թե ինչպես և ընդունվում բանվորների ապահովագրությունը Ռուսաստանում և ինչ պայմանների մեջ ևն գտնվում այն ապահովագրական ընկերությունները, որոնք հանձն են առնում ապահովացնել բանվորների կյանքը դժբախտ դեպքերից:

Նախքան խոսելը այդպիսի ընկերությունների բնավորության և գործունեության մասին, թող ներվի մեզ նկատել այստեղ, որ համեմատաբար թե՛ Ռուսաստանում առհասարակ և թե՛ մասնավոր մեզ մոտ՝ Կովկասում՝ բանվորների ապահովացման գործը դեռ շատ խորթ է մնացած և անուշադրության է մատնված զանազան գործարանատերերի կողմից:

Եվ զարմանալին այն է, որ թեև գործարանատերերի զլխավոր շահագործությունը հիմնված է աշխատավոր ձեռքերի վրա, բայց նրանք միշտ աշխատում են խուսափել այնպիսի անհրաժեշտ պարտավորությունից, որը այսպես թե այնպես նորա գործարանավարական բարեկարգության մեջ առաջին տեղը պիտի բռնե:

Իսկ այդ պարտավորություններից մեկը իր բանվորների ապահովացումն է: Շատ պարզ պետք է լինի այն հանգամանքը, որ որքան էլ գործարաններում, կամ որևէ արդյունաբեր հիմնարկության մեջ կատարելագործված լինեն տեխնիկական պայմանները, կամ՝

որքան էլ բանվորը զգուշությամբ վերաբերվի իր գործին աշխատանքի ժամանակ, այնուամենայնիվ, դժբախտ դեպքերը միշտ են թաղրելի և իրոք անխուսափելի ևն:

Նրեակայեցեք ձեզ մի մեխանիկական գործարան, որը ամփոփում է իր մեջ շոգունե-պղնձյա (чугунно-меднолитейный) ձուլարաններ, դարբնոց (кузница), կաթնալագործարան (кательное) և այլն:

Բանվորի կյանքը մի այդպիսի գործաբանում, ուր նա միշտ ապրում է կրակի, ծուխի, բազմաթիվ ճախարակների և մեքենաների մեջ՝ միշտ կապված է դանազան պատահարների հետ:

Պայթում է շոգեկաթսան, և մեռնում է կաշեզարը, մի որևէ ծանրության տակ ջարդում, փշրում է իր մարմնի մի մասը բանվորը, դառնում հաշմանդամ, վնասում է իր ձեռքը վարպետը, չէ՞ որ այդ բոլորը ամենօրյա մի երևույթ է բանվորի համար, որը կրկնվում է մեր աչքերի առաջ:

Նվ ո՞ւմ վրա է ընկնում մեղքը այդ պատահարներից հետո: Անմեղ զոհ դարձած բանվորի, թե՛ այն գործարանատերի, որը, իր դանցառությունից, թե խնայողությունից՝ բարեկարգության մեջ չէ դրել իր գործարանի տեխնիկական պարագաները (պայմանները): Հարցը երբեմն ապես մնում է վիճելի:

Նվ կաթնալի պայթյունից մահացած կաշեզարի (շոգեկաթսան հսկողի) կինը, կամ շոգունե լավալից խորովված կամ խոշտանգված զոհի ծնողները, դիմում են գործարանատիրոջ՝ բավարարություն պահանջելու կյանքի փոխարեն, որ և մեծ մասամբ մնում է առանց հետևանքի, հետևապես գործը ընկնում է դատաստանի:

Նվ ահա սկսվում է դատաստանական պրոցեսը, որը, բացի այն, որ համարյա ամեն անգամ վերջանում է ո՛չ հօգուտ բանվորի, այլև դատաստանական ծախսերի տակ են ընկնում երկու կողմերն էլ, միևնույն ժամանակ խզուր ժամավաճառ լինում երկուստեք:

Ահա հենց այդպիսի անախորժությունների առաջն առնելու համար է, որ այդպիսի դեպքերում բանվորների հավաքական ապահովագրությունը երևան է գալիս իբրև մի անհրաժեշտություն՝ թե՛ բանվորի և թե՛ գործարանատիրոջ համար:

Բավական է, Եր գործարանատերը մի որոշ պայման ունենա կնքած մի որևէ ապահովագրական ընկերության հետ, և նա ազատվում է ամեն մի նյութական պատասխանատվությունից: Իսկ բանվորական դժբախտ դեպքում միակ բավարարություն տվող ներկայանում է ապահովագրական ընկերությունը:

Մենք կարծում ենք, որ բացի օրենքով սահմանված պարտականությունը, գործավորին բավարարություն տալու դժբախտ դեպքերում, երբ այդ դեպքը պատահել է գործարանատիրոջ մեղավորությունն պատճառով, նաև մի բարոյական պարտք պիտի համարվի՝ գործարանատիրոջ կողմից ապահովացնել կյանքը այն բանվոր դասակարգի, որի շնորհիվ նա (գործարանատերը) կրկնապատկում է իր օգուտները:

Ենթադրենք մի բռնի, որ բանվորը ևս մի կենդանի մեքենա է, մի ավտոմատ, եթե ձեր գործարանի մեքենաները, ճախարակները կամ կաթսաները սարք ու կարգի դնելու համար ամենայն օր յուզում, սրբում եք, որ ժանդից չփչանան, եթե դուք հաճախ քանդում (разбирать), նորից կազմում (собирать) եք, որ լավ բանեն, որքան, ուրեմն, պարտավոր եք խնամել կյանքը այն կենդանի մեքենաների (բանվորների), որոնք նույնքան տոկոս օգուտ են բերում ձեզ, որքան և ձեր իսկական մեքենաները՝ ճախարակները և այլն:

Այսպիսով, դուք ապահովելով բանվորի կյանքը և բանվորն էլ իր հերթին տեսնելով ձեր խնամքը, նա, գուցե մի առանձին հուսնդով ու աշխատասիրությամբ վերաբերվի դեպի իր վրա դրված պարտականությունները, գուցե և կրկնապատկի, լարի իր ուժերը հօգուտ ձեզ:

Ուրեմն բանվորների ապահովագրական ընկերությունները ներկայացնում են, բացի որպես այլ և այլ անախորժությունների, դանազան ավելորդ ծախսերի առաջն առնող մի ֆակտոր, այլև իբրև մի դեղեցիկ մարդասիրական հիմնարկություն, իբրև միակ պատասխանատուն և հաշտեցնողը վեճով բռնված երկու կողմերի:

Ռուսաստանում գոյություն ունեն առաջժամ երկու մասնավորակցիտներական ընկերություններ բանվորներին կոլեկտիվ ապահովացնելու համար, դրանցից մեկը բազմաճյուղ և դրամազլիսով հարուստ «Ռոսսիա» ընկերությունն է, մյուսը՝ «Պոմոշչ» («Օգնություն») ընկերությունը, որ հատկապես պարապում է կոլեկտիվ ապահովագրությամբ, համաձայն և առնում ապահովացնել բանվորներին կյանքը դժբախտ դեպքերից, լինի այդ գործարաններում աշխատանքի ժամանակ, կամ գործարանից դուրս, միայն թե դեպքը պատահած լինի պարապմունքի ժամանակ, ծառայության մեջ:

Ահա այսպիսի ապահովագրումն է, որ անվանվում է հավաքական ապահովագրություն դժբախտ դեպքերից (Коллективное страхование от несчастных случаев): Ոչ միայն հատկապես գոր-

ծարաններում, այլև ամեն մի նոր սկսվող կամ կառուցվելիք շինարարություններում, ուր առանց բանվորի գործը զուլա գալ չէ կարող, ընկերությունը ընդունում է աշխատող բանվորների ապահովացումը:

Կառույցանվում է մի ահագին շինություն, ուր բանում են բազմաթիվ որմնադիրներ, քար, հող, կիր կրող մշակներ, շինվում է մի խճուղի, տրտեղ պետք է ձեղքել սարերը, հարթել բլուրները, վերջապես հանքերում, ուր բանում են բազմաթիվ հանքավոր բանվորներ, այդ տեսակ դեպքերում ևս ընկերությունը ապահովացնում է բանվորներին ու դժբախտ դեպքերի ժամանակ՝ առանց հետաձգելու վճարում է ապահովագրական գումարը վնասված բանվորին, կամ նրա ընտանիքին:

Սակայն ո՞ր չափով է լինում այդ բավարարությունը, կամ ի՞նչ ձևով է որոշվում բանվորի կյանքի գինը՝ մահվան դեպքում:

Հենց այդ լուսաբանությունն ենք ուզում մոտենալ ահա...

Մանրորյուն հեղինակի: Այս առաջաբանից հետո արդեն գալիս է կոնկրետիզացիան, գործարանատիրոջ և ապահովագրական ընկերության փոխադարձ համաձայնությունը կապած պայմանագրերը: Ըստ որում գործարանատերը, նախավճար տալուց հետո, ստանում է պոլիսը: Պոլիսը պարտավորվում է վճարել ամեն մի բանվորի 500—1000 ռուբլի՝ մահվան դեպքում, 300—500 ռուբլի՝ աշխատանքի անկարողության դեպքում և 200—300 ռուբլի՝ աշխատանքի ժամանակավոր անընդունակության դեպքում: Գործարանատերը կարող է իր բանվորներին ապահովացնել ավելի բարձր գումարով (кратность). այդ դեպքում նա վճարում է ավելի շատ պրեմիա ապահովագրական ընկերությանը:

Այս հոգվածի շարունակությունը, որ բռնում է «Մուրճ»-ի №№ 5—6-ում էլի 16 երեսներ, մենք չենք տալիս, որովհետև մեր տեսությունը, դրած մոտ 40 տարի օրանից առաջ, նախ՝ կորցրել է իր աշխույթությունը և երկրորդ՝ իրենից չի ներկայացնում հասարակական նշանակություն ունեցող որևէ արժեք: Մասնավոր ապահովագրական ընկերությունները փակված են վաղուց, մեր երկրի սովետիզացիայի օրից: Ապահովագրական գործը աշխույթ անցել է սոցիալիստական մեր հայրենիքի հանրապետությանը ձեռքը և ընդօրինակելու այլևս ոչինչ չունենք մենք զանազան «Պոմոլ», «Ռոսսիա» ընկերություններից: Իմ հոգվածի վերջում հետաքրքիրն այն է. որ 20 երես տեսություն գրելուց հետո, առաջարկում եմ պետությանը ապահովագրական գործը մասնավորներից առնել իր ձեռքը:

ԱՊԱՀՈՎԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՐԾՐ

Մի ակնարկ ապահովագրության պատմությունից
մինչև մեր օրերը

1

Նախքան դիմենք կյանքի և այլ ճյուղերի վերաբերյալ ապահովագրության գործի պատմության, ավելորդ չէր լինի, եթե հիշեցնեինք ընթերցողներին «Մուրճ»-ի 1894 թ. 5, 6 և 7-րդ №№-ում գետեղած մեր այն հոդվածները, որոնք վերաբերում էին անհատական և հավաքական ապահովագրությանը դժբախտ դեպքերից¹։ Այդ հոդվածներում մենք, ըստ կարելույն, ցույց տվինք, թե տրքան համակրելի է դժբախտ դեպքերից գործարանների բանվորներին, արհեստավորներին, որպես նաև առանձին-առանձին անձներին ապահովագրելու գաղափարը։ Բացատրեցինք և այն, որ դժբախտ դեպքերից ապահովագրությամբ պարապող թե՛ ռուս և թե՛ օտարազգի ապահովագրական ընկերությունները միայն վնաս են կրում, և եթե նորա չեն դադարեցնում ապահովագրության այդ ճյուղը, այդ մասամբ այն պատճառով է, որ մյուս ճյուղերից ստացած արդյունքներով, այն է՝ կյանքի և կրակի ապահովագրությունների միջոցով, ծածկում են նրանով առաջացած զեֆիրցիտները։

Բայց որքան համակրելի գտանք դժբախտ դեպքերից ապահովագրվելու գաղափարը, նույնը չենք կարող ասել մյուս ճյուղերի ապահովագրության մասին, ինչպես նա լինում է սովորաբար։

Հենց այդ մյուս ճյուղերի՝ այն է կյանքի և կրակի ապահովագրության մասին՝ մենք կխոսենք այս անգամ, ինչպես խոսեալացել էինք։

Բայց սկսենք նախ ապահովագրության պատմությունից։

Ապահովագրության գաղափարը ծնվել է 13-րդ դարու վերջերում և 14-րդ դարու սկզբներում, երբ առաջին անգամ սկսեցին ապահովագրել ճանապարհորդներին դժբախտ դեպքերից, այսինքն՝ պատահարներից և համաշխարհայիններից:

Ապահովագրության իմաստը կայանում էր այն բանի մեջ, որ նախնայաց օրերում ճամփորդները և հեռաստանի ուխտավորները պայմանավորվում էին մի որևէ առևտրական ընկերության կամ նույնիսկ մասնավոր անհատների հետ և իրենց ապահովագրում էին հետևյալ կերպով: Նորա, այդ ճանապարհորդները կամ ուխտավորները վերոհիշյալ ընկերություններին կամ անհատներին վճարում էին մի որոշ գումար, որով իրենց ապահովացրած էին համարում ամբողջ ճամփորդության ընթացքում այնպիսի դժբախտ դեպքերից, որոնք առաջանում էին մավրների և սելջուկների հարձակմունքով գերի ընկնելուց: Ապահովագրող ընկերությունը կամ մասնավոր անհատը, որոնք ապահովագրել էին գերի ընկածին, որոշ փրկանք էին հատուցում համաշխարհային և այդպիսի ապահովագրյալ գերիմ կյանքն էր ազատում:

Այս տեսակ ապահովագրությունը, չնայած իր համակրելի սկզբունքին, համեմատյալ դեպս ժամանակի ընթացքում փչառն գործադրվեց, խեղաթյուրվեց... Նա ընդունեց մի տեսակ ազարտ խաղի բնավորություն:

Որքան սկզբունքով համակրելի էր ապահովագրական գաղափարը նոր ծնունդ առնելիս, այնքան նա բարդվեց և վեճերի նյութ դարձավ հետագայում:

Մենք այդ մասին բացատրություն կդնենք հոդվածի վերջերում, իսկ այժմ ասենք այսքանը, որ չնայած այն հանգամանքին, որ սկզբում ապահովագրությունը ծառայում էր իր նշանաբանին, վերջին դարերում նա այն աստիճան ընկավ, նույնիսկ ստացավ այնպիսի ազարտ խաղի բնավորություն, որ մինչև անգամ գրազներ էին բռնում թե՛ իրենց սեփական կյանքում և թե՛ մի որևէ թաղավորի, կամ նույնիսկ Հոռմի պապի կյանքով, և եթե սոցանից մեկը կամ մյուսը մեռնում Իրա՞մ ապրում էր՝ պայմանավորյալ ժամանակամիջոցից առաջ կամ հետո՝ խաղարկողները ստանում էին միմյանցից փոխադարձ համաձայնությամբ պայմանավորված գումարը:

Նույնիսկ այդ գրազները այնպիսի մի ծավալ ստացան, որ 1570 թվականի սկզբներում արդեն արգելման հրաման եղավ նիդերլանդցիներին՝ Փիլիպպոս II թագավորից, որով և մասամբ վերջ տրվեց ապահովագրության բնականորեն աղպես ալյասերող խաղերին:

Սակայն, ինչպես միշտ, այս անգամ ևս ամեն ինչ վերջնական վախճան չստացավ: Եվ նույնիսկ մինչ օրս էլ այդ և դորա պես ապահովագրական կոմբինացիաներ շարունակվում են եվրոպական մի քանի քաղաքներում. օրինակ՝ շատերը օրիորդներից իրենց ապահովացնում են շամունանալուց և կամ ամուսնական կյանքում ապահարզան տալու դեպքերի համար: Ապահովյալ օրիորդին, եթե մինչև քառասուն տարին չի հաջողվում ամուսնանալ (սրտով ընտրածի հետ), ընկերությունը այդ դեպքում վճարում է նորան պայմանավորված որոշ գումար, հակառակ դեպքում, եթե օրիորդը ամուսնացավ մինչև այդ պայմանաժամը՝ նորա վճարած տուրքերը լիովին մնում են ընկերության օգտին. նույն տեսակ պայման կապվում է նաև ապահարզանից ապահովագրվողների հետ (կանանց հետ):

Փիլիպպոս II-ի հրամանից հետո թեև, ինչպես ասացինք, աղարտ խաղերին վերջնականապես վերջ չտրվեց Նիդերլանդացում, այնուամենայնիվ ապահովագրության փսիկական ձևը և անարատ գաղափարը մնացել էր անխախտելի մի քանի ընկերությունների մեջ, որոնք հատկապես պարապում էին իսկական ապահովագրական գործնեություններ և ոչ դրադներով: Նորա, իրենց նշանաբանին հաստատ մնացած ընկերությունները, որոշ գումարով ապահովացնում էին ամբողջ ընտանիքներ դժբախտ դեպքերից (որ նմանվում է մեր ներկա ժամանակիս խմբական ապահովագրության), ապահովագրում էին անասուններին հիվանդություններից, կամ կարասիքը հրդեհից, ապահովացնում էին, վերջապես, մարդկային կյանքը բնական մահից և, այդպիսով, վնասի կամ դժբախտության ենթարկվածը անպայման ստանում էր ապահովագրած գումարը:

Սակայն կամաց-կամաց սահմանափակվեց և այդ ապահովագրական ձևը. կորցնելով նախնական ապահովագրության ձևը, ընկերությունները իրենց գործունեությունը ամփոփեցին հատկապես կյանքի ապահովագրության մեջ վարձատրություն տալու պայմանով թե՛ մահվան և դժբախտ դեպքերի և թե՛ նույնիսկ հիվանդության դեպքում: Եվ այդպես մինչև օրս էլ մեծ մասամբ եվրոպական շատ քաղաքներում ապահովագրությունը շարունակում են կամ նույն ձևով և կամ ակցիտներական սկզբունքով:

Հենց այդ ժամանակներում, այն է՝ 17-րդ դարու կեսում, Ֆրանսիայում երևան եկավ ապահովագրության մի նոր սխտեմ, որի իսկական դեկը հանձն առավ տանել հենց ինքը՝ պետությունը:

Մի ոմն Լորենցո Տոնտի, նշանավոր իտալական բժիշկ, որ ապրում էր Փարիզում, առաջարկեց մի նոր կոմբինացիա, որը բխում էր հետևյալ հիմքերից:

Ապահովագրվել ցանկացողների մի ստվար բազմություն միմյանց հետ պայմանավորվեցին ակցիոներական ընկերություն կազմելու, այսինքն՝ ամեն ոք նոցանից, անդամ կոչվելու համար, պարտավոր էր մի որոշ նշանակած գումար մտցնել ընկերության գրամագլխի, այն է՝ կասսայի մեջ, այդ գումարներից առաջացած տոկոսները միմյանց մեջ բաժանելու պայմանով: Միևնույն ժամանակ մի որևէ անդամ եթե մեռնում էր, նորա բաժնից հանելիք տոկոսները և ակցիան մնում էր հօգուտ մյուս ակցիոներների: Եւ այդպես շարունակ մինչև այն ժամանակ, երբ մեծամասնությունը այդ անդամներից մեռնում էր, իսկ այդ բոլորից հետո ամբողջ գումարը վերջ ի վերջո մնում էր հօգուտ պետական գանձարանի:

Բժիշկ Տոնտիի ծրագիրը ամբողջապես ընդունվեց կառավարությունից, որը իր ֆինանսական սուղ միջոցների պատճառով վճռել էր իր վրա վերցնել դործի գլխավոր ինիցիատիվը: Եվ այդպես՝ 1689—1759 թվականներին այդ տեսակ տոնտիներ հիմնվեցին մոտավորապես 10 հատ, պետության անունից:

Կարճ ժամանակամիջոցում ապահովագրության գաղափարը այնպիսի ծավալ ստացավ, որ մինչև անգամ մի քանի նշանավոր թվաբանների—ինչպես, օրինակ, Ֆերմայի-Դեհիլ և ուրիշ շատերի հետ, երևելի մտածող Պասկալի ուշադրության արժանացան, որոնք սկսեցին լուրջ դբադվել մահվան հավանականության թեորիայով: Կարճ ժամանակում մեկը մյուսի հետևից սկսեցին լույս տեսնել ստատիստական տեղեկություններ, որոնք որոշում էին, թե ամեն մի տարում որքան մեռնողներ և որքան ծնվողներ են լինում և ուրեմն ապահովագրական ընկերությունները կարող են արդյոք գիմանալ երկար դործունեության (եթե, իհարկե, բժշկական քննությունների ենթարկվեն ապահովագրվելիք անձերը): Այդ հավանականությունների թեորիայի վրա հիմնված թվերը վերջնականապես մշակման և ստուգման տրվեց հայտնի գիտնական Բյուֆֆոն-Նալ-Լեին, որի քննությունից հետո նորա նպաստավոր զեկուցումը ընդունվեց կառավարությունից:

Առաջին նվազ ընկերություն կազմելու գաղափարից օգտվեցին անգլիացիք, որոնք Լոնդոնում հիմնեցին առաջին ապահովագրա-

կան ընկերությունը, ուր անհատականապես ապահովացնում էին ապագան՝ այրի կանանց թոշակներ տալով:

Յրանսիայում, սակայն, Տոնտինն էր առաջադիմում համագումար (կոլեկտիվ) կերպով, իսկ Անգլիայում առանձին-առանձին՝ այն է անհատական ապահովագրությունը:

Եվ հենց 17-րդ դարու սկզբում անմիջապես հիմնվեց Amicable կամ Perpetual Assurance ընկերությունը, որը գոյություն ունի մինչև մեր օրերը:

Միաժամանակ հիմնվեցին նաև կրակից ապահովող ընկերություններ՝ Royal Exchange Assurance Corporation ընկերությունները, որոնք նույնպես գոյություն ունեն մինչև օրս: Անգլիայում նույնպես հիմնվեց The Equitable 1830 թ., Յրանսիայում՝ Felix (Ֆելիքս): Այդ ժամանակներում ետ չմնաց և նոր աշխարհը: Ամերիկայում արագությամբ տարածվեցին ապահովագրության ընկերությունները, որոնցից այժմ ամենամեծերը «Նյու-Յորք» և կարծես «Սալամանդրան» են, որոնց բաժանմունքները գոյություն ունին նաև Ռուսաստանում:

Գերմանիայում հիմնվեց Gothaer Banc (Գոթայի բանկ) բաժականին ձեռնտու պայմաններով, և հենց այդ ժամանակներում էր, որ Ռուսաստանում հիմնվեց 1835 թ. «Առաջին ռուսական ապահովագրական ընկերությունը» («Первое Российское Страховое общество»), որը գոյություն ունի մինչև օրերս և հաջողությամբ, թեև դանդաղ, տանում է վր դործը:

Եվ այդպես, ապահովագրական ընկերությունների գործունեությունը ժամանակի ընթացքում մի որոշ ձևի, որոշ ուղղության ենթարկվեց, նա ստացավ իրեն հատուկ ապահովագրության բնավորությունը, որով այժմ շահագործում են նաև Ռուսաստանում, և որոնց կանոնադրությունները հաստատվեցան պետությունից:

Կյանքի և գույքի ապահովագրության գաղափարը, ինչպես և ամեն մի այլ ապահովագրության, օրինակ՝ ցանքերի, այգիների, տրանսպորտների, դժբախտ դեպքերի՝ լավ է, համակրելի է. բայց թե որքա՞ն է ապահովագրական ընկերությունների գործունեության եղանակը համապատասխանում իրենց նպատակին, որքա՞ն բարեխղճությամբ են կատարում նոքա իրենց դերը կոմերիանցիաների ժամանակ, ահա հարց, որի պատասխանը շատ էլ մխիթարական չէ:

Արդյոք արտասահմանյան և Ռուսաստանի ապահովագրական

ընկերությունները փոխադարձ շահավետության ակզբունքով են գործում, թե՛ միայն սպեկուլյացիայի:

Վերջապես արդարացնում են այդ ընկերությունները ապահովագրվել ցանկացող ժողովրդի հույսերն ու սպասելիքները, թե՛ միայն իրենց պայմաններով խրտնեցնում են և վերջը կլինանտի՞ն ապահովագրվելուց հրաժարվել ստիպում:

Ահա հարցեր, որոնց պետք է պատասխանել, բայց որոնց չեն պատասխանում, թեև արդեն կա, եթե կարելի է այսպես ասել, «ապահովագրական գրականություն» և օրգաններ, ինչպես, օրինակ՝ «Страховое Обозрение»², «Страховые Ведомости»³ և այլն:

Մենք մեր կողմից, սակայն, պետք է նկատենք, որ ապահովագրական գաղափարը, ինչպես յուր ծնունդ առած օրից մինչև մեր օրերում, զանազան սպեկուլյատոր ընկերություններ՝ զանազան պերիոդներում և զանազան վարիացիաներով, նույնպես և դարուս վերջերում այլ և այլ ընկերություններ, սկսեցին դավաճանել իրենց ծրագրին և փոխադարձ շահավետության ակնկալությունը փոխանակեցին սպեկուլյացիայի և հարստահարության. ապացույց՝ այն բավամթիվ թեր ու դեմ բացատրությունները, որ տալիս է մի մրցող ընկերությունը մյուսի դեմ՝ ապահովագրական մի քանի օրգաններում:

Եվ, այսպիսով, ապահովագրած անհատների 1/100-րդ մասը չի հասնում իր նպատակին, իսկ չի հասնում, որովհետև նախքան ապահովագրվելը խոստանում են նրան շատ բան, որոնցից մեկը տալիս են, մյուսը՝ ոչ:

Նրեակայեցեք ձեզ մի գործակալ (ագենտ) կամ վերատեսուչ (ինսպեկտոր), որ այս կամ այն ընկերության անունից մոտենում է ձեզ, ծանոթանում և առաջարկում է ապահովագրվել: Ոսկե սարեր է խոստանում ձեզ. այսինչ թվականին, այսքան տարիներ անցնելուց հետո, ձեզ խոստանում է ահագին գումար, որ վարող են ստանալ ձեր մահից հետո ձեր ժառանգները կամ կենդանության ժամանակ դուք ինքներդ, եթե ապրեք որոշ ժամանակամիջոց: Զեր վճարած տուրքերը (պրեմիան), հավատացնում է նա, ստանալիք գումարի կեսին կամ երեք քառորդին հազիվ հավասար կլինի, ցույց է տալիս տարիֆներ... (փհարկե՛ ծածկելով երկրորդական ծախքերը). մի խոսքով համոզում է, որ նյութական կողմից՝ ապահովագրվել ցանկացող կլինանտին միշտ ձեռնառու է ավելի ապահովագրության, քան բանկերի միջոցով նյութական կոմբինացիաների ձեռնարկելը: Այդ կողմերից իրեն ապահով զգալով, ճարպիկ և

հոնսոր գործակալը, կամ տեսուչը, սկսում է այժմ էլ բարոյակա-
նության փիլիսոփա դառնալ. մզում, քամում է իր լեզվի, գեղեցիկ
ոճերի քաղցրախոսություն և հաճոյախոսություն տաղանդի ամբողջ
ծուծը, ասելով, թե դուք ձեր բարոյական-ընտանեկան պարտավո-
րություններից մեկն էլ պիտի համարեք ձեր կյանքի ապահովաց-
նելը, որ ձեր ընտանիքը ձեր մահից հետո որոշ չափով նյութակա-
նապես ապահովված լինի. թե ընկերությունը, ուր գործակալ է
ինքը, այնքան միլիոնների պահեստի գումար ունի, որ եթե այն-
տեղ ապահովագրվածների 10-րդ մասը նույնիսկ մի օրում մեռ-
նելու լինեք, ընկերությունը կկարողանար բոլորին էլ բավականու-
թյուն տալ և այլն, և այլն, և այլն...

Այս և սորա պես ռսկե հույսերով հափշտակվում է՝ շուտ հա-
րջատանալու տենչով բռնված կլիենտը և անմիջապես ամեն մի հա-
զարական ուրվու ապահովագրական գումարի համար տասնական
ուրբի բեհ վճարում գործակալին և ստորագրում իր համար բազ-
մաթիվ պարտավորությունների ու հարցերի պատասխանող զե-
կուցումը, որը ճարպիկ գործակալը գրպանն է դնում և ներքին գո-
հունակությունից ձեռքերը շփելով դիմում է ուրիշին, մի ֆերո-
զին և այլն՝ ցույց տալով Կիրակոսյանի կամ Փիլիպոսյանի վրա,
վերջիններիս ստորագրած զեկուցումը օրինակ բերելով, նրանց էլ
համոզելու, թե ապահովագրությունը շատ համակրելի (?) միտք է:

Անցնում է մի ամիս կամ քիչ: Եվ եթե բժշկական հմուտ և
մանրամասն քննությունը վկայում է, որ կոնտրագենտը ձեռնտու
և նպաստավոր ապահովագրյալ է, անմիջապես գլխավոր վար-
չությունից ուղարկվում է վկայագիրը (պոլիսը) և հայտնվում կլի-
ենտին: Նոր է խեղճ կլիենտը (պոլիսի ետևը մանր-մանր տառերով
սպված բազմաթիվ հոդվածները կարդալուց հետո) հասկանում, թե
որքան ծանր պարտավորությունների է ենթարկել ինքն իրեն, հան-
ձրն առնելով տուրքերը ժամանակին վճարել: Նոր է սթափվում,
հասկանալով, թե քանի՜-քանի՜ տարի շարունակ նա պիտի
ստիպված լինի առանց ուշացնելու տուրքերը կանոնավոր վճարել,
որ վերջը, դուցե իր մահից հետո միայն, իր տված գումարը ստա-
նան իր ժառանգները: Այդ դեռ կլիենտի համար պոլիսի դրական
կողմն է, պայմանագրի ձեռնտու, շահավետ կողմը, հապա նորա
բացասակա՞ն կողմը.

Եթե, աստված չանե, կլիենտը մի քանի ամիսներ ուշացնի
իր պարտավորված վճարումները հատուցանել, նա զրկվում է իր
բոլոր մտցրած տուրքերից, եթե նույնիսկ կլիենտը՝ մի քանի տա-

լինեն շարունակ ընկերության կասսային հաղարներ լինել վճարած: Կա մի պայման, որ կարող է թեթևացնել նորա նեղն ընկած դրությունը, այդ այն է, որ կարելի է գրավ դնել պոլիսը և ետ վերցնել վճարած տուրքերի կեսը միայն, այն էլ այն պայմանով, որ գրավ գրած և նորա փոխարեն վերցրած գումարը (ссуда) տոկոսով վճարի մի տարուց հետո: Բայց քանիսի՞ն է հաջողվում գրավի տեղ առած փողը վերադարձնել. հարյուրից մեկին: Գրավ վերցնելը կլինի մի համար համարյա նույնն է, ինչ որ սեփական տան գրավ դնելը, որը շատ դեպքերում մնում է վաշխառու պարտատերին: Եվ պետք է նկատել, որ ընկերությունների հարստանալու գլխավոր աղբյուրներից մեկն էլ պոլիսի գրավ վերցնելն է:

Պատահում է, որ մի քանի անգամ, կամ մի քանի տարի պարտավորյալ վճարները հատուցանելուց հետո, կլինի այլևս անկարող է վճարելը շարունակել որևէ ընտանեկան կամ առևտրական ձախորդ պայմանի շնորհիվ և կամենում է ետ վերցնել իր, իբր թե խնայած, «վճարները»: «Մինչև օրս իմ վճարներից ստացած տոկոսները թող մնա ձեզ, տվեք միայն գումարը» — ասում է նա. բայց նորան ժպտում ցույց են տալիս պոլիսի հետևում մա՜նր-մա՜նր տառերով տպված, կլինի մի համար աննպաստ §§-ի շարքը. նա կարգալով սիրթնում է և զարմանք է հայտնում, որ իրեն ապահովագրող գործակալը, նախքան զեկուցման (объявления) ստորագրել առաջարկելը, այդ և դորա նման պայմանների մասին ոչ մի խոսք, ոչ մի ակնարկություն չէր արել... Նա նոր է հասկանում, իհարկե, թե ինչ կնշանակեր, ապահովագրվելուց առաջ, գործակալի տասնյակ ռուբլիներ ծախսելը, որ նա անում էր կերու խումի ժամանակ անփորձներին ծուղակի մեջ ձգելու համար: «Տվեք գոնե տվածիս կեսը, վերադարձրեք գոնե վճարածներիս կեսի կեսը» — խնդրում է այլևս վճարելու անկարող կլինի տը. բայց նորան նույն ժպտում ցույց են տալիս անողոր §§-ը և դատարկ ձեռքով ճանապարհ դնում՝ ասելով. «Զե՛ք որ, եթե այդ ժամանակամիջոցում մեռնեիք, ձեր ժառանգները պիտի ապահովագրված գումարը պահանջեին», կամ արդարանում են ասելով. «Ընկերության վարչությունը մեղավոր չէ այդ դեպքում, քանի որ դուք, կոմբինացիա ձեռնարկելով մի հիմնարկության հետ, մանրամասն տեղեկություններ չեք ժողովել ձեզ ապահովագրող գործակալից...». իսկ այդ գործակալը, վաղուց թողած իր պաշտոնը այդտեղ, գործում է մի այլ ապահովագրական ընկերության մեջ նույն պաշտոնով, միևնույն ժամանակ, իհարկե, պախարակելով նախկին ընկերու-

թյան մեջ մութ, խորամանկ և անբարեխիղճ վերաբերմունքը ղեպի կլիենտը, և գովելով այն ընկերության ազնվությունը և բարեխիղճ վերաբերմունքը, ուր խնքը նոր է մտել:

Նվ այդ ճարպիկ գործակալը միշտ հնար ունի խաբելու, դրավելու, շլացնելու, մանավանդ այնտեղ, ուր կա ձրի հյուրասիրություն, քաղաքավարի վերաբերմունք, հաճոյախոսություն, վերին աստիճանի խորամանկ զգուշություն, համոզելու ընդունակություն և ոսկե սարեր խոստանալու սովորություն:

Այդպես, ապահովագրվել ցանկացող ժողովրդի մի մասը դառնում է զոհ ճարպիկ գործակալի, կամ այդ բանում ավելի հմտացած վերատեսչի. դրանց, այդ գործակալների և վերատեսչների շնորհիվ է, որ ապահովագրական ընկերությունները պահպանում են իրենց գոյությունը. պարզ է, որ այդ ադենտների ճարպիկությունները ոչ միայն վարչությունները չեն պատժում, այլև դավատում, խրախուսում են, եթե միայն շահ ունեն. նորա, այդ ադենտներն են, որոնք իբրև ամբողջ մեխանիզմի, ընկերության կազմի, շտատի անիվներ՝ շարժվում են, տանում են առաջ ընկերության շահերը, իհարկե, շահվելով և իրենք՝ թե՛ կոմիսիաներ, ոռձիկներ, տասանորդներ, տոկոսիքներ և թե՛ այդպիսի շատ բաներ ստանալով: Նվ նրանք, որոնք ավելի ճարպիկ, ավելի հմուտ են այդ ղեպքում, այսինքն՝ կլիենտի աչքից նորա համար բոլոր անպատկառ պոնկտները ծածկելում, պոլիսի բացասական երկդիմի հոգվածները այլ կերպ (իբր կլիենտի համար ձեռնառու) բացատրելում, այդպիսի ադենտները ընկերությունների համար եկամուտների մեծ աղբյուրներ են:

Իսկ ինչ վերաբերում է բախտավոր մեկին վարձատրելուն, այդ էլ թողեք վարչություններին կամ նրանց ներկայացուցիչներին մեկին:

Նորա կաշխատեն որոնել մի փոքր անհշտություն ղեկուցման մեջ, մի որեէ սխալ տեղեկություն կամ պատասխան ծննդական վկայականի մեջ և ահա վեճի և սակարկության բանավոր պատճառներ, պոլիսում նշանակած դումարը լիովին չվճարելու դիտավորություն: Սակարկությունները, վեճը, յլասկածը և անպատկառ լիկվիդացիաները կլիենտի համար գլխավորապես երևան են դալիս կրակից ապահովագրվելու դեպքում, մանավանդ՝ եթե վեճի բունըված կողմերը ցանկանում են դատի դիմել, այդ դատաստանական պրոցեսը շատ ընկերությունների պոլիսի օրենքով պիտի կատարվի անպատճառ ոչ այն քաղաքում, ուր կատարվել է ապահո-

վագրության ակտը, այլ այնտեղ, ուր այդ ընկերությունների վարչություններն են գտնվում:

Այդ և այդպիսի անհարմար, անձեռնտու և անախորժ հետև-վանքներից ազատվելու համար ի՞նչ է մնում անել կլինատին, և՛ թե ոչ դատարանի դիմել:

Բայց դատարանում դատը տաճել շատ անգամ դուք անկարող եք... Ձեզ կմեղադրեն, ձեր դատը կկորչի, որովհետև դատարանում ես ձեզ ցույց կտան նույն §§-ը, որ գրված են պոլսի հոսեր. փզուր կարդարանաք՝ թե ապահովագրվելիս ձեզ չեն նախազգուշացրել, կամ նույնիսկ այդ պայմանները կարդալուց հետո էլ դուք չէիք կարող այդպիսի հասկացողություն կազմել, որովհետև նոքա պարզ չեն, ձերկրմի են... կարելի է և այսպես հասկանալ և այնպես. բայց իզուր, ապահովագրական ընկերության ներկայացուցիչը վարժ է փաստաբանության և ծաղրելու մեջ, նա կասի, թե այդպիսի հասարակ §§-ներ հասկանալու համար չպետք է փրկիստփա լինել... և կբերի դորա նման անհիմն պատճառաբանություններ:

Այժմ հարց է առաջանում, արժե՞ ապահովացնել կյանքը, երբ այսքան խոչընդոտների, կամ, ուստի ասած՝ կրչուշոկնեի պիտի հանդիպի մարդ (մանավանդ՝ երբ նա անտեղյակ, անգիտակ է այդ բանին). կամ հարկավո՞ր է երբեիցե ապահովագրական ընկերությունների հետ պայմանավորվել, քանի որ մարդ ավելորդ պատրաստի (մի կողմ դրած, ассигованный) գումար չունի այդ բանի համար, ավելի լավ չէ՞ արդյոք խնայել այդ փողերը բանկերում, քան թե դորանով զանազան անբարեխիղճ և ճարպիկ ապահովագրական գործակալների գրպանները լցնել. թող այդ մասին մտածեն ապահովագրվել ցանկացողները:

* * *

Ինչպես ընթերցողը տեսնում է, ապահովագրական համակրելի գաղափարը, իր պատմության օրից սկսած մինչև մեր օրերը, մասնավոր ընկերությունների և անհատների շնորհիվ միայն սպեկուլյացիայի է ծառայել և ոչ յուր իսկական նպատակին. փնչպես տեսանք, այդ ընկերությունները ամեն մի պերիոդում զանազան եղանակով ի շարժ են գործ դրել պետություններից իրենց շնորհած իրավունքները, մինչև որ վերջապես փնքը կառավարությունը չէ միջամտել և ապահովագրության ղեկը իր ձեռքը չէ առել և այդ-

պիտով կանոնավորել մասնավորներէ շնորհիւ խեղաթյուրած գործը:

Որքան տրախալի է, որ շուտով, մեզ մոտ, Ռուսաստանում ևս գոյութիւն ունեցող բոլոր մասնավոր ապահովագրական ընկերութիւնները կընկնեն կառավարութեան ձեռքը և այն ժամանակ, հույս ունենք, որ ապահովագրական համակրելի գործը կկանգնի իր հաստատուն, կանոնավոր և արդար հիմունքների վրա և ոչ այն սպեկուլյացիայի, որ տիրում է այժմ Ռուսաստանի մի քանի ապահովագրական ընկերութիւններին մէջ:

ԱԶԳԱՅԻՆ, ԹԵ՛ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԴՊՐՈՅ

(Ներս<խայան> դպր<ոցի> հոգաբարձուներ
ընտրող պատգամավորներին)

Այժմ, երբ Թիֆլիսի բոլոր եկեղեցիներում, որպես և թեմում, Ներսիսյան դպրոցի¹ համար ընտրված են հոգաբարձուական պատգամավորներ, մենք անհրաժեշտ ենք համարում այդ ընտրվածների միասխայի մասին մեր դիտողություններն անել:

Անհրաժեշտ ենք համարում, որովհետև այդ թեկնածուները գործեր ունեն կատարելու մոտ ապագայում, նոքա են, որ ամբողջ թեմից եկած պատգամավորների հետ պիտի Ներսիսյան դպրոցի համար ընտրեն 12 այնպիսի հոգաբարձուներ, որոնք կարողանալին արդարացնել ժողովրդի էական պահանջներն ու հույսերը:

Ո՞ւմ է՞ հայտնի այն սրամիտ ասացվածքը, թե՝ «որտեղ մի քանի հայ են ժողովվում, այնտեղ էլ նույնքան կուսակցություններ են առաջանում»: Ծիշտ այդպես էր և Թիֆլիսի բոլոր եկեղեցիներում կատարված հոգաբարձուական թեկնածուների ընտրությունները:

Այդտեղ դուք կտեսնեիք և՛ կղերական նորդարականներ, և՛ նոր կաշվի տակ փաթաթված նախկին մշակականներ, որոնց մի մասը այժմ իրենց կոնստ<իտուցիոն>-դեմոկրատներ են հայտարարել, իսկ մյուս մասը՝ նացիոնալիստներ, այդտեղ դուք կպատահեք և՛ նացիոնալ-դեմոկրատների, և՛ արմատականների, և՛, վերջապես, նույնիսկ, ձախակողմյաններին:

Պարզ երևում էր, որ պայքարը կուսակցական չէ լինելու, ուր ամենքն էլ մի կրակով են բռնված, այն է՝ տապալել հակառակորդին և անցկացնել իրենց թեկնածուներին:

Պայքարը մեզ ակամա հիշեցնում էր 12—15 տարի սրանից առաջ մշակական և նորդարական, այլ խոսքով՝ լիբերալ և պահպանողական կուսակցությունների մղած կռիվները: Այս, վերը հի-

շած կուսակցականները, նույն մշակական-նորդարականների դավակներն էին, բայց միայն ուրիշ կեղևի տակ, այլ կաղապարի մեջ մտած և նոր հովերով տարված:

Եվ այդ կերպարանափոխված պարոնները ներկա եղող ժողովրդի առաջ կամենում էին պարզել իրենց դրոշակը, իրենց ծրագիրները հանդես հանել:

Տիրապետող տարրը, սակայն, համարյա բոլոր եկեղեցիներում նացիտնալիստներ էին:

Մի տեղ, օրինակ, ահա թե ի՞նչ է ասում մեկը. «Հարկավոր է ներսիսյան ազգային դպրոցը ազատել հին ուսմանից, միանգամից տալալել մանկավարժական սխոլաստիկ սիստեմը և մտցնել նոր, թարմ մանկավարժական սիստեմ, ուր գլխավոր տեղը բռնենին ուսուցիչական և այլ մասնագիտական գիտություն առարկաները»:

Մի այլ տեղ մյուսը, հարձակվելով նախկին հոգաբարձուների գործունեության վրա, հայտնում էր, թե մինչև այժմ եղած հոգաբարձությունը անձնագործության անընդունակ լինելով, անկարող եղավ դպրոցի գույքը փրկել կառավարության հափշտակումից, և մեղադրում էր նախկին հոգաբարձությունը քաղաքացիական քաջության պակասության մեջ:

Մի ուրիշ տեղ էլ մի երրորդը հենց մի գլուխ պնդում էր, ասելով, թե ներսիսյան դպրոցը, որպես ազգային մի հիմնարկություն, հանձնա իր մանկավարժական մարմնի և ղեկավար հոգաբարձության, անկարող հանդիսացավ մինչև օրս տալ մեր հայությանը ճշմարիտ ազգասերներ, նույնիսկ հայերեն լավ խոսող և հայերեն լեզուն հիմնավորապես իմացող գրականագետներ, ergo*, հարկավոր է ընտրել այնպիսի հոգաբարձուներ, որոնք կարողանային ազգային հոգին լավ ըմբռնող մանկավարժներ հրավիրել, ազգի շահերը խորը թափանցող անհատներ առաջ բերել և ազգային հոգով կրթել մանուկ սերունդը:

Այս ճառողները, ընթերցող, ճիշտ է, անհատներ էին, բայց նոքա իրենցից ներկայացնում էին, որպես տիրապետող հայացքների արտահայտիչներ և մեր համարյա բոլոր եկեղեցիներում տիրապետող կարծիքը գլխավորապես պատվում էր այդ վերջին հայացքի շուրջը:

Գտնվեցին, սակայն, ժողովրդական մարդիկ, որոնք թեև չէին տեսնում ժողովրդի իսկական ցավոտ կողմերը, բայց հասկաց-

* Հետևաբար:

րին մեր ճառախոսներին, թե՛ պարոններ՝, որքան էլ ցանկալի լինեն ձեր ծրագիրները և անձնագործության մասին պնդելը, այնուամենայնիվ, չարիքի արմատը պիտի որոնել տ՛չ թե նախկին հոգաբարձուների դպրոցական գործերը կառավարելու անընդունակության կամ մանկավարժական սխուլաստիկ սիստեմի մեջ, այլ զբլխավորապես այն բանի, որ տրքան էլ Նեքրսիսյան> դպրոցի ղեկավարները ցանկանային արմատական փոփոխություններ մտցնել այդ հիմնարկության մեջ — դարձյալ չէին կարող. իսկ չէին կարող, որովհետև դպրոցը նախ հաստատված, որոշ ծրագիր չունի, երկրորդ՝ դպրոցի կրթական, ծրագրային և այլ իրավունքները կենտրոնացած են զանազան առաջնորդների և բարձր կղերականության խնամակալության տակ:

Այդ կղերականությունն է, որ գլուխ ունենալով կաթողիկոսին, դպրոցը իրենն է համարել և միշտ փր անողոք veto-ով* ներկայացել է կամայականության մի անուղղելի հեղինակ: Եվ եթե ցանկանում եք, որ սրանից հետո մեր բոլոր դպրոցական գործերը ընդհանրապես, և Նեքսիսյան դպրոցի գործերը մասնավորապես, ուղիղ ճանապարհի վրա լինեն զրված, հարկավոր է կռիվ մղել չարիքի բուն արմատի՝ ռեակցիոներ կղերականության դեմ, որ միշտ արգելք է եղել և լինում ամեն մի նոր հոսանք մտցնելուն, ամեն մի առաջխաղաց նախաձեռնության:

Ինչպես տեսնում ենք, ժողովրդական մարդիկը կղերական Բաստիլի² վրա գրոհ տալն էին հրավիրում ընտրողներին և ժողովրդին:

— Ճիշտ է, ճիշտ,— նոր ուշքի գալով կրկնում էին մեր նացիոնալիստները ժողովրդական մարդկանց շնորհիվ գտած դիագնոզը, բայց շարունակում, թե Նեքսիսյան և մյուս մեր դպրոցները ազգային դպրոցներ են, և ուրեմն, անհրաժեշտ է խլել հոգևորականության ձեռքից նրա զավթած իրավունքները և տալ ազգին, որ ազգը կառավարի իր ուսումնարանական գործերը:

«Ազգ, ազգային, ազգային հոգի»,— այս խոսքերն էին, ահա, որ հռովմվելով, լավում էին ամեն կողմից, այս էր, որ շեշտվում էր շատ հռետորների ազգասիրական ճառերում և եռանդալին ծափահարությունների արժանանում:

Պատկերը և տիրող տրամադրությունը բնորոշ էր:

Նեքսիսյան դպրոցը ազգային դպրոց է, ուրեմն հարկավոր է, որ նրա ղոնով մտնեն առհասարակ ազգայինների զավակները:

* Արգելում եմ:

Եզրակացությունն էլ, ինչպես տեսնում եք, կատարյալ է:

Այժմ ձեզ ենք դիմում, ազգային պարոններ, և պահանջում պատասխանել. ազգ, կամ ազգային ասելով, դուք ի՞նչ եք հասկանում:

— Նրա ամբողջությունը, — երևի կպատասխանեք դուք:

Բայց այդ ազգ ասած ամբողջության մեջ չէ՞ որ մտնում են նաև նրա անհարազատ զավակները (թեև, ըստ ձեր իդեոլոգիայի, նոքա անհարազատ չեն), ինչպես, օրինակ՝ կապիտալիստներ, առևտրականներ, մանր վաճառականներ, տերտերներ... այլ խոսքով՝ հարստահարիչներ, վաշխառուներ և զանազան պարազիտ տարրեր. այդ կեղեքիչ տարրերի զավակներին է՞լ եք ուղում մտցնել Ներսիսյան ազգային դպրոցի շեմքով...

(Եթե, իհարկե, ցանկանան մտնել, դուք չե՞ք կարող արգելել նրանց մուտքը, որովհետև նոքա էլ ազգի զավակներ են նույնպես, այնպես չէ՞...):

— Ո՛չ, պ.պ. ազգայիներ, ասում ենք մենք, կա մի այլ դասակարգ, որի մասին դուք այնքան քիչ խոսեցիք ձեր ճառերում և որի գոյության մասին մի քանի տողից հետո կհիշեցնենք ձեզ, իսկ առայժմ հայտարարում ենք ձեզ, որ Ներսիսյան դպրոցը սո՛րանից հետո այլևս ազգային դպրոց կոչվել չի կարող, և չսխալվե՛ք:

Նա պիտի դառնա Ներսիսյան ժողովրդական դպրոց իր անպայման պարտադիր ձրի ուսումով, ուր զլխավորապես պետք է մտադրված լինի բուն ժողովրդի զավակները: Նա պահվում է ժողովրդի անունով և ուրեմն նրա շեմքով պիտի մտնեն ոչ թե բոլոր ազգայիների զավակները անխտիր, ուր շատ դեպքերում էլ ազգասիրաբար, խնամովյան և կապերի շնորհիվ են լցվում, այլ իսկական ժողովրդի, այն է՝ նախ և առաջ պրոլետար բանվորության և պրոլետար գյուղացիության զավակները, որոնց հայրերը մի կողմից տնքում են հարստահարիչների մադիլներում, ապրուստի ծայրը ծայրին հաղիվ հասցնում, մյուս կողմից՝ չղաձղական ձիգեր անում՝ մի կերպ փախել արդյունաբերական կենտրոններ, ուր մի քանի կուպեկներ ձեռք բերելով՝ կարողանան վերադառնալ իրենց օջախը՝ օձիքը թափելու վաշխառուներից:

Ահա այդ տեսակ հայրերի զավակներն են, որ ամենից շուտ պիտի վայելեն նոր, բարեփոխված Ներսիսյան ժողովրդական դպրոցի պտուղները:

Եվ քանի որ դպրոցը պիտի լինի խիստ դեմոկրատիկ, քանի

որ ուսումնարանն է, որ ժողովրդական ազատագրական գործում ահագին դեր ունի կատարելու, մենք միակ ճանապարհը գտնում ենք ձրի, պարտադիր ուսման մեջ, որը պիտի ծառայի դլսավորապես սեփականագուրկ տարրերի զավակներին համար:

Դուք ասում եք, մենք ազգասերներ ենք, բայց ձեր ազգասիրությունը զոհում և ետ եք մղում իսկական սրուխտարիատի զավակների կրթական գործը:

Մյուս կողմից, ժողովրդի անունից խոսող ազգայիններդ, միշտ պարծենում եք բուն ժողովրդի անունով և պատրվակ բռնում նրա գոյությունը այն ժամանակ, երբ մի մարդատյաց Սովորին իր «НОВО-ВРЕМЯ»-ով³, հայ ազգը անվանում է վաճառականական, վաշխառուական ազգ. դուք վիրավորվում եք, քրք մի որեէ Գրինգ-մուտ իր օտարակեր «Моск<овские> Ведомости»-ով⁴ հայ ազգին «կովկասի հրեաներ» անունով է հայհոյում, դուք փրփրում էիք, բայց ազգի անունով նախանձախնդիրներդ անկարող հանդիսացաք փաստորեն ջրել նրանց անհեթեթությունները, դուք միայն վրդովվել գիտեիք. և ձեր՝ բուրժուա իդեոլոգներիդ երեսը պարզ անել կարողացավ մի բարի, օտար ռուս մարդ САЗОНОВ ազգանունով, որը ստատիստիկական պերճախոս փաստերով ապացուցեց, որ իրոք հայ ազգի մեծագույն (85) տոկոսը կազմում է գյուղացիությունը և բանվորությունը⁵:

Այնուհետև, դուք միշտ Սալոնովի փեշիցն էիք կախվում, նրա ապացուցած թվերը մեջտեղ բերում, երբ հանդուգն օտարականները նորից հարձակման փորձեր էին անում հայ ազգի ամբողջության դեմ:

Ժողովրդի անունից խոսող ազգայիններ՝, նորից ձեզ հնք հարցնում, ո՞վ է, ուրեմն, ազգը և ի՞նչ եք հասկանում «համայն ազգ», «ազգություն» պոռալով:

Նրա՞նք են արդյոք ազգի զավակ համարվում, որոնք «ազգասիրաբար» հարստահարում են փրենց սեփականագուրկ եղբորը, թե՞ այն հողևորականությունը, որը պատուհասի պես ընկած ժողովրդի կրծքին՝ պարադիտություն է անում, կամ գուցե նա՞, որ ֆաբրիկաներից և վաճառատներից ապրանք զնելով՝ բերում դարսում է իր խանութում և կրկնակի գնով ծախում հենց նույն ապրանքը արտադրող դասակարգի ընկերների, այն է՝ բանվորության և գյուղացիության վերա: Ազգային և ազգի անդամներ են նրանք, արդյոք, որոնք իրենց եսական բարօրության և հարստահարչական ձգտումների մասին են միայն մտածում:

Ո՛չ և ո՛չ, ազգը տգիտութեան մեջ խաբխափող գյուղացիութեանն է, աղքատութեան մեջ հետամնաց հայ աշխատավոր մասնան է, որոնց զավակների համար գլխավորապէս սկիտի բանալնոր վերածնվելիք ժողովրդական Ն<երսիսյան> դպրոցի դռները:

Դրա համար անհրաժեշտ է, որ թե՛ Ներսիսյան դպրոցի և թե՛ մեր մյուս տարրական դպրոցների խնամակալութեանը դրվի բուն ժողովրդի ներկայացուցիչների իրավասութեան տակ և ոչ այն բուրժուա փղեղողների, որոնց ամեն մեկը մի-մի սատրապներ են իրենց տեսակի մեջ:

Ազգասերը, և այն էլ ամենալավ ազգասերը ձեռնից, նա՛ է, ով իսկական ճշգլած դասակարգերի ընդհանուր շահերն է սաշտապանում, նրա կարիքների ու զրկանքների մասին միայն միտքը մաշում, այլ ոչ թե անխտիր ազգի ամբողջութեան մասին ճառում, ուր գայլերը գառների հետ միասին ապրել երբեք չեն կարող:

ՊՐՈԼԵՏԱՐԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԻՅ

Խոսեցեք ամեն մի հայի հետ, լինի նա գրականագետ, թե ընթերցող, խմբագիր, թե աշխատակից, կարմիր թե կապույտ գույնի, ազատամիտ, դիպլոմավոր, թե ոչ դիպլոմավոր ինտելիգենտ — այդ բոլորը միեկնույն է — դուք բոլորից էլ կլսեք նույն, տասնյակ տարիների ընթացքում կրկնվող գանգատը, թե մենք, հայերս, վերին աստիճանի տիրացուական ժողովուրդ ենք, որ այդ տիրացուականությունը մի կատարյալ ախտ է մեզ համար, և որ ամեն կերպ աշխատելու է այդ ախտը բուժել մեր միջից: Բայց հենց որ մի որեւէ առիթ է ներկայանում, նույն այդ գանգատվողները, նույն այդ ախտը բուժել ցանկացողները, իրանք են առաջինը լինում տատանվող տիրացուականությունը անկումից փրկողները ու նրան ավելի հաստատ պատվանդանի վրա դնողները:

Ֆեոդալա-բուրժուական շկոլայով սնված ու մեծացած մեր ամբողջ հայ հասարակության մեջ այն աստիճան խոր արմատ է դրել տիրացուական ոգին, որ նա, հասկանալով հանդերձ, թե կուտորական, նամանավանդ ազատամիտ, երկրներում տիրացուականությունը այլևս մի շատ արատաբեր բան է համարվում, միևնույն ժամանակ անկարող է հանդիսանում փր մեջ արմատացած այդ տիրացուական բնազդի դեմ մաքառելու և, հարմար բույն եկածին պես, նա իսկույն շտապում է ֆարաջայի լայն փեշերի մեջ փաթաթվել ու ծոված վեղարը կարգի բերել...

Այս վերջին շաբաթների ընթացքում մեր ամբողջ հասարակությունը, ամբողջ ինտելիգենցիան ու մամուլը, հենց այդպիսի աշխատանքով է զբաղված, որի վրա անկարելի է աչք գոցել ու ոչինչ չասել:

Հայկական տիրացուականությունը այս վերջին շաբաթների ընթացքում երկու խորունկ վերք էր ստացել հանձին երկու բարձ-

բաստիճան հողեորականների, տրոնցից մեկը՝ Սուբխաս արքեպիսկոպոսը, բարոյական մահ էր կրել դաշնակցական խուժանի ձեռքով, իսկ մյուսը՝ Սեդրակյան արքեպիսկոպոսը մեռել էր իր բնական մահով: Եվ ահա ամբողջ հասարակությունը, իր ամենալավագույն հորջորջված ինտելիգենցիայի ղեկավարությամբ, կարծես թե մի մոգական փայտի շարժվածքով ոտքի կանգնեց՝ դրանցից մեկի արատավորված պատիվը վերականգնելու, իսկ մյուսին՝ ամենաշքեղ ու փառավոր հուղարկավորություն կատարելու:

Ճիշտ է, մեր «ազատամիտ» մամուլը ու «ազատամիտ» ինտելիգենցիան կղերականության ամենապահպանողական ղեկավար Սուբխասին պաշտպանելը պատճառաբանում էին նրանով, թե իրանք այս դեպքում Սուբխասի մեջ տեսնում ու պաշտպանում են միայն «անարգված մարդուն», թե իրանք բողոքում են դաշնակցության չափ ու սահմանից դուրս եկած վայրագությունների դեմ, բայց և այնպես դրանք միմիայն առարկություններն են տիրացուական բնավոր ու ոգին քողարկելու համար: Այդ մենք տեսնում ենք պարզապես այն հիման վրա, որ դաշնակցությունը բոլորովին նոր չէ, որ իր վայրագությունների չափն ու սահմանը անց է կացրել: Նրա՝ գավառներում կատարած ենիչերություններն ու բաշխողականությունները գեթ այս վերջին տարվա ընթացքում աշխարհք թընդացրին: Դրանցից միմիայն պարբերական մամուլում լույս տեսածները արդեն մի պատկառելի հատոր կարող են կազմել: Եվ հենց այդ լույս տեսած դեպքերից շատերը այն աստիճան մերթսոսկալի, մերթ նողկալի, մերթ գազանային ու զազրելի են, որոնք Սուբխաս եպիսկոպոսի հետ պատահած դեպքից բոլորովին ո՛չ նվազ հասարակական կազմակերպված բողոքի ու դատաստանի հանձնելու արժանի էին: Սակայն մինչ օրս մեր «ազատամիտ» մամուլից և ո՛չ մեկը չմտածեց դրանց մասին մի ընդհանրական բողոք կազմակերպել, և այդ դեպքերից ո՛չ մեկի առիթով մեր «ազատամիտ» փաստաբանները, բժիշկները և այլ կարգի ինտելիգենտները խմբական բողոքներ չհրատարակեցին թերթերում: Տեղ գյուղում կնոջը մերկացնելու ու հրապարակավ ծեծի ենթարկելու դեպքը, որ կարծում ենք շատ ավելի զորավոր պիտի լիներ ցնցելու համար մեր ճարտուտած և զգայնությունը կորցրած ինտելիգենցիային, բոլորովին աննկատելի անցավ նրանց համար, գոնե ոչ ոք դրանցից արձագանք չտվեց մամուլի մեջ երևացած մի քանի հատ ու կտոր պատահական բողոքներին: Բայց հենց որ գազանությունից զոհ դարձավ մի ֆարաջավոր, և այն էլ արքեպիսկոպոս,

այդ ժամանակ արդեն ճարպը կորցրեց իր ազդեցությունը և ջղերը ցնցվեցին...

Այդ ժամանակ մոռացված վեր ազատամտությունն էլ, և մարդիկ դուրս եկան պաշտպանելու միմիայն և միմիայն... Փարաջան ու վեղարը: Այդտեղ արդեն հայ հասարակությունը իր տիրացուական բնազդի ու հոգու տուրքն էր վճարում, և նա փառավորապես վճարեց այդ տուրքը:

Այդ սրբազան տուրքի վճարումը, հանձին պահպանողական-կղերական Սուրբիասի, սկսեց մեր «ազատամիտ» ինտելիգենցիան, ու հասարակությունը եկավ նրան շարունակելու՝ հանձին «ազատամիտ» կղերական Արքիստակեսի: Այստեղ արդեն մեր «ազատամիտները» շատ ավելի ազատ ու համարձակ էին զգում փրանց, նրանք այլևս չէին վախենում, թե իրանց տիրացուականությունը կարելի է նկատել, որովհետև հանգուցյալը թեև կղերական էր, բայց «ազատամիտ» կղերական էր, իսկ այդ արդեն բավական է, որպեսզի ազաւամիտ տիրացուականները ավելի մեծ համարձակություն մեծ աւալ տան փրենց տերտերական բնազդներին:

Ազաւամիտ բառը մեր «ինտելիգենցիայի» համար ճիշտ այն դերն է կատարում, ինչ որ Տրոյական պատերազմի ժամանակ հույների շինած փայտե ձին: Ինչպես որ հույները, փայտե ձիու մեջ իրանց զինվորների մի մասը թաքցնելով ու այդ ձևով պաշարված քաղաքի ներսը սպրդելով, կարողացան Տրոյան նվաճել, այնպես էլ մեր «ինտելիգենտները» ազաւամիտ շղարշի տակ ամեն մի քառս, ամեն մի պահպանողականություն ու տիրացուականություն թաքցնելով, սլքեցնում են ժողովրդի միամիտ տարրերի մեջ ու սրանց սրտերը, համակրությունն ու... քվեները նվաճում:

Սակայն, ինչպես որ վաղուց անցել են փայտե ձիերի միջոցով քաղաքներ նվաճելու ժամանակները, այնպես էլ անցել են ազաւամիտ բառի փայլով մարդկանց շլացնելու ժամանակները: Այժմ հասարակությունը, ժողովուրդը, նամանավանդ սրա լայն խավերը, որոնց ամենաստացավ բարեկամներն են ուզում ձևաւալ մեր բոլոր «ազաւամիտները», այլևս չեն բավականանում այդ շողշողուն յարլիկով և ազաւամտության կոնկրետ ապացույցներ են պահանջում: Ահա հենց այստեղ է, որ մեր «ազաւամիտները» ամենածիծաղելի շփոթության մեջ են ընկնում, բառեր չգտնելով իրանց ազաւամտությունը բացատրելու համար: Եվ, հիրավի, ինչ էական կապ կարող է լինել ազաւամիտ և կղերական բառե-

քի միջև: Եվ մի՞թե ազատամիտ բառի իսկական նշանակությունը հասկացող մարդը կզնա և կղերական կդառնա:

Եթե հանգուցյալ Սեդրակյանին ներբողել ցանկացողները բավականանալին միամիայն նրան «ազատամիտ կղերական» անվանելով, մենք գուցե նրանց ներբողներին ավելի ներողամիտ գտնե՞վեինք: Բայց ո՛չ, նրանք տքնում էին ցույց տալու, որ հանգուցյալը ոչ միայն ազատամիտ կղերական էր, այլև «ազատամիտ մի մեծ» մարդ էր: Ամենամեծ կոմիզմն էլ ճիշտ հենց այդտեղ էր սկսվում. դգալով, որ այդ փրուն բառերը ներկա ժամանակներում ինքնըստինքյան դեռ ոչինչ չեն արտահայտում և կամենալով Արիստակես եպիսկոպոսի ազատամտության կոնկրետ ապացույցներ տալ, նրա երկրպագուները մի ամբողջ շարաթվա ընթացքում հազիվ կարողացան երկու բան ասել միայն. 1) Հանգուցյալը տգետներին քահանա չէր ձեռնադրում և 2) Նա կամենում էր ժողովրդի ձեռքը մաշտոցի փոխարեն ավետարան տալ և քրիստոնեական ոգով վերակազմել եկեղեցին:

Ասացեք խնդրեմ, մի՞թե ծիծաղելի չեն այս երկու թեզիսներն էլ, իբրև ազատամտության ապացույցներ: Մի՞թե այդ երկուսն էլ չեն ասացուցում, որ Սեդրակյան արքեպիսկոպոսը լուրջ մի կղերական էր, տրի ամենամեծ միայրայած միտքը այն է եղել, որ Գլխակից քահանաների ու հոգևորականության միջոցով կարելի լինի շատ ավելի ուժեղացնել կղերական կապտան ու սրա միջոցով՝ եկեղեցու ազդեցությունը ժողովրդի վրա: Այլ խոսքերով, չբավականանալով ներկայումս հայ ժողովրդի մեջ եղած տիրացուական ոգով, նա կկամենար, որ այդ ողին շատ ավելի զորավոր տեղ բռներ, որպեսզի շատ ավելի հեշտությամբ կարելի լիներ այդ դժբախտ ժողովրդին շահագործության դործիք դարձնել կղերի ու նրա եղբայրակից բուրժուազիայի ձեռքին...

Այդ է ազատամտությունը, այդպիսի են ճանաչված աշխարհում ազատամիտ ու մեծ մարդիկ:

Ազատամտության այս տղայամիտ ապացույցներից հետո, դալիս էին հանգուցյալին վերաբերյալ մյուս ներբողները՝ անկաշառ, լավ վարչական մարդ, խնամություն չճանաչող, անաշառ, անկողմնապահ լինելը և այլ այս կարգի բարեմասնությունները, որոնք, իհարկե, շատ զնահատելի են, և ցանկալի է, որ դրանցից զուրկ չլինեն ոչ միայն իրանց ամբողջ կյանքում քրիստոնեական «բարոյականություն» քարոզող հոգևորականները, այլև ամեն մի փոքրիշատե կրթված մարդ: Սակայն, երբ այդ ամենասովորա-

կան համարվելիք հատկութիւնները մեր «ինտելիգենտ» և «ազա-
տամիտ» բուրժուազիայի կողմից այդ աստիճան շեշտվում ու
հիացմամբ փառաբանվում են մի բարձր կղերականի մեջ, մարդ
սկամայից մտածում է, թե թ՛ր աստիճան, ուրեմն, փշաքած ու
բարոյականութիւնից զուրկ լինելու է մեր հասարակութիւնը, մեր
բուրժուազիան, որ նրա համար անհասանելի ու փառաբանության
արժանի բաներ են համարվում անկաշառութիւնն ու անաշառու-
թիւնը, նույնիսկ մի բարձրաստիճան կղերականի մեջ...

ԲՅՈՒՐՈՒՄՆԵՐ ԴԱՇՆԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԻԱՐԱՆՈՒՄ Է

Դաշնակցությունը, չորրորդ քաղաքամասում ևս պարտություն կրելով, հատուկ փոր սևահոգության և ի մխիթարություն իր դադալած սրտի, անպատճառ կամեցավ մի մութ ստվեր ձգել այդ քաղաքամասում ս<ոցիալ> դ<եմոկրատների> տարած հաղթանակի վրա:

Սոլուակը բուրժուական, կադետական և, պիտի, ուրեմն, կադետներն անցնեին, բայց, ի վարմանս (?), «սոցիալիստ» դաշնակցության՝ անցել են սոցիալ-դեմոկրատները: Ահա մոտավորապես այն եզրակացությունը, որին հանդում է «Ժամանակը» իր «Ընտրությունները Թիֆլիսում» հոդվածում:

Այնքա՛ն է կուրացել «սոց<իալիստ>» դաշնակցությունը, որ մոռանում է նույնիսկ այն փաստը, թե ինքը պարտություն է կրել այդ նույն բուրժուական քաղաքամասում միայն 17 ձայնով. ուրիշ խոսքով, եթե բուրժուա Սոլուակը ընտրեց սոցիալ-դեմոկրատ պատվիրակներ 360 ձայնով, դաշնակցությունն էլ դրա դեմ հանեց 343 ձայն: Այդ այդպես լինելուց հետո, կարծում ենք, որ դաշնակցությունը, եթե ոչ մի քիչ խելք, գոնե ղգուշություն պիտի ունենար բուրժուական Սոլուակի մասին լռելու...

Բայց տեսեք, դաշնակցությունը, անկարող լինելով զսպել իր սրտնեղությունը, այլև մարսել չկարողանալով տեղի ունեցած փաստը, վարմանում (?) է, որ բուրժուա Սոլուակը իրան դավաճանեց, այն Սոլուակը, որին նա անցյալ տարվա հաշ-թուրքական կոտորածների ժամանակ իր «պաշտպանության» տակ առավ:

Դուք այնքա՛ն եք կարճամիտ, այնքա՛ն ալասերված, որ իրերի ամեն մի օբյեկտիվ ընթացք բացատրում եք բոլորովին ալանդակ կերպով և կհիվանդանաք, եթե ամեն մի պարզ երևույթ չլուսաբանեք հակառակ կողմից, կամ այդ առթիվ մի կեղտոտ ակնարկ չանեք:

Նախ՝ ձեզ՝ լավ հայտնի է, որ կադետները և մշակականները առանձին և ինքնուրույն են հանդես եկել ընտրողական պայքարում. դրանք միայն 126 ձայն հանեցին հօգուտ իրանց թեկնածուների:

Երկրորդ՝ այնքան էր նեղհայացք և փաստերը խեղաթյուրելու ընդունակ, որ բոլորովին մոռացության եք տալիս Սոլովակի այն աղքատ թաղը, որը սկսվում է Վոզնեսենսկայա, Կոսայա, Օրլովսկայա և Պրոսյուռնայա փողոցներով և հանգում է մինչև ս. Դավիթի քարափը, ուր գլխավորապես ապրում է չքավոր և պոռկետաբույտ դասակարգը:

Եղե՛լ եք դուք, արդյոք, Օրլովսկայա, Պրոսյուռնայա և նրան կից ծուռ ու մուռ փողոցներում, տեսե՛լ եք զոնե այնտեղ բուն դրած այն խիտ աղքատակույթունը, որոնց աղքատ տները, փրար սեղմ գրկած, իրար ուս ելած, թռչունների բույնի պես կլած այս կամ այն քարափի կրծքին, իրանց աղքատության հոգսերով տապակված ապրում են մի կերպ, և դրանք վրիպել են ձեր բուրժուական ուշադրությունից: Ահա այդ աղքատ դասակարգն էր, որ արհամարհելով օրվա աննպաստ հանդամանքները և ձյունյա վատ եղանակը՝ եկավ և սոցիալ-դեմոկրատիային տվեց իր 360 ձայնը:

Սոլովակի աղքատությունն էր, որ եկավ ցույց տալու, թե ի՞նչ է սոցիալ-դեմոկրատիան և ի՞նչ՝ դաշնակցությունը. Սոլովակի աղքատությունն էր, որ եկավ թոթափելու զոռով նրա շլինքին փաթաթված ձեր «պաշտպանողական» խնամակալությունը. և այսօր կատարված փաստի դեմ որքան էլ ջանաք զանազան մոլթ ու բուլթ ղենքերով կռվել, որքան էլ սրտնեղությունից պայթեք՝ ապարդյուն կանցնեն ձեր այդ նենգավոր ջանքերը:

Սոց<իալ> դեմ<ոկրատիան> դամոկլյան սրի պես կախված ձեր դիմի վրա՝ ամենուրեք իր անողոր հարվածն է տալու ձեզ: Այդ լավ իմացեք և, տրեմն, խելքի եկեք, քանի ուշ չէ: Եվ եթե ուզում եք կռվել մաքուր ղենքերով, եթե ուզում եք ձեր երևակայական «բյուրեղացման» և մեր ջանքերով տարվելիք դասակարգային դիֆերենցիացիայի պրոցեսը շուտով իրագործված տեսնել, պիտի միանդամայն ընդմիջտ հրաժարվեք ձեր՝ «պատրիոտներին» հատուկ, անմաքուր ղենքերով կռվելուց, ձեր նեղսրտությունից և մանյուրներից...

Այս է մեր անկեղծ խորհուրդը ձեզ, որին քանի շուտ հետևեք, քուցե այնքան ավելի շուտ «բյուրեղանաք...»:

ԶՈՐՔԵՐԻ ՄԱՆԻՖԵՍՏԱՅԻՄՆ ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ

Հազիվ թե Թիֆլիսի ժողովրդին երբեկիցս վիճակված լինի տեսնել այն, ինչ տեսավ նա կիրակի, մարտի 12-ին:

Մի հոյակապ հեքիաթ էր այդ, մի ֆանտաստիկորիա, որը մարդու հոգին լցնում է բերկրանքով:

Այդ օրը, նախընթաց օրերի նման, Թիֆլիսի ղինվորությունը դուրս էր եկել փողոց և այս անգամ ավելի պատրաստված, ավելի խանդավառ:

Հաղարավոր զորքերի շարքեր, կարմիր ժապավենների մեջ պարուրված, կարգ ի կարգ, երաժշտության նվագաժողովյան սուկ առաջանում են դեպի Երևանյան հրապարակ՝ հեղափոխական երգերը շուրթերին...

Ահա ձեզ ղինվորների մի շարք, որը եղում է «Բանվորական մարտելիկը», մի այլ շարք՝ «Դուք զոհ գնացիք», «Կարշավյան-կա» և այլն, և այլն: Զարմանում ես. ե՞րբ և ո՞րտեղ հեղափոխական այս ուրազանք կարողացավ յուրացնել այս երգերը և այն էլ այնպես համերաշխորեն...

Ահա ձեզ ղինվորների մի շարք, հրացանները ուսերին, քայլում են համընթաց. նրանց սվինները, որ փայլվում են դարնանային շոշող արևի տակ, զարդարված են կարմիր դրոշակիկներով, կարմիր ծաղիկների կատարյալ մի ծով...

Ահա մի այլ շարք ղինվորների, որոնք ձեռքերին բռնած ունեն կարմիր պլակատներ՝ այսպիսի լողունգներով.

— Да здравствует Учредительное Собрание!

— Да здравствует Народная Армия!

— В борьбе обратишь ты право свое!

— Да здравствует Новый Мир! և այլն, և այլն:

Քաղաքային դամպի դահլիճից, ուր այդ օրը նիստ ունեին Թիֆլիսում գտնվող բոլոր սոցիալ-դեմոկրատները, դուրս են գալիս պատվիրակներ և սղջունում այս ծովացած ըմբոստներին...

Օղբ թնդում է 5—6 երաժշտական խմբերի միասամանակ հնչող «Մարսելիեզից», ուռաներից...

Ալտոմոբրիլների (խնթնաշարժերի) վրա հաստատված կարմիր տրիբունաներից հնչում են օֆիցերների, զինվորների կրակոտ, ոգևորված ձառերը, որպես պոռթկող լավա... Զինվորներից մեկը է վերջո կոչում է.

— Կեցցե՛ «ռամկավարական հասարակապետությունը», և երաժիշտների «Մարսելիեզը», որոտընդոստ ուռաների տակ, միտինգը ուղղում է դեպի Դվորցովայա փողոցը:

Նս, խոստովանած, չեմ ճանաչում այնպիսի մի պոետի, կամ նկարչի, որը հղանար այնպիսի մի պատկեր, որպիսին ես տեսա այդ հսկայական պրոցեսիան շարժվելու ժամանակ...

Դա մի՛ սիմվոլ էր, ավելի շուտ մի քանի սիմվոլներ, որոնց առաջ նսեմանում են աշխարհիս բոլոր դեղեցկությունները...

Ահա այդ սիմվոլներից մի քանիսը.

Ալտոմոբրիլի տափարակի (պլատֆորմի) վրա սարքել են մի հսկա թնդանոթ անիվների վրա, իր բոլոր սարք ու կարգով. թնդանոթի շուրջը ժողովվել են նրա սպասավորները, խոզանակները, ձեռքերին պատրաստ, թնդանոթածիզ օֆիցերի գլխավորությամբ, որի ձեռքին շողշողում է մերկացրած սուրբ: Պլատֆորմը այնքան մեծ է և լայն, որ նրա հետի մասում տեղավորվել են այսօրվա մեր հեղափոխության շորս հսկաները. մի ուսանող, մի ծովային սպա, մի լայնամորուս զինվոր՝ մի ձեռքում հրացան, մյուսսում կարմիր դրոշակ և, որ ամենասքանչելին էր՝ հաղթանդամ, հաստ և կուռ բազուկները մինչև արմունկները վեր քաշած կաշվե զոգնոցով և ահագին կռանը ուսին մեք բանվորը...

Հեղափոխական այս շորս սյուները, իրար ձեռք ամուր սեղմած, խաչած և կենդանի պատկերի պես իրար են նայում և անվերջ ովսանանների առարկա դառնում հեղափոխականորեն տրամադրված ամբոխի կողմից:

Սրանց հետևում է երկրորդ ալտոմոբրիլը, որի պլատֆորմին ամրացած կոճղի վրա հանգչում է մեծ զնդանը. շրջապատել են զնդանին հինգ թիկնավետ մուրճհարներ և հենց իրենց կողքին բորբոքված քուրայից շիկացած երկաթին են հանում, ծեծում ու ծեծում...

Նրեանյան հրապարակը հրճվում է այս գարնան կարապետների համերաշխ երգի ծվլոցից...

Բայց ահա սրանց հետևից քարշ է գալիս մի երրորդ պլատֆորմա, որի երևան գալը առաջացնում է հոմերական ծիծաղ...

Պլատֆորմայի վրա դեռնդվել են ինը վտիտ բանվորներ, գունատ, մրոտ երեսով, թշվառ, եղկելի, վախից ճնշված...

Սրանց գլխարկները նման են մինչև վզները քաշած դուլին (վեդրոներին), իսկ շորերը հիշեցնում են հանճարեղ Գորկիի բոսյակներին... Շրջապատել են խնշ որ մազութից սևացած տակառի շուրջը, որի կողերից կախված են շղթաներ, ու խնշ-որ ծանր աշխատանք են կատարում... Պլատֆորմի ճակատին կանգնել է մի վտիտ մանկահասակ աշակերտ-բանվոր, երերվող ձեռքին բռնած հնամաշ տախտակից շինված մի խաչ, և խաչի վրա սպիտակ ներկով նշանակած «հին ռեժիմ»: Ինչ հակապատկեր... Ինչպիսի՞ հեգնանք բախտի...

Մի տեղ առաջանում է խանդավառ հեղափոխությունը ցնծալի հիմնի ալիքների տակ, մյուս տեղ՝ շղթաներ կռող հին ռեժիմը — իր ուղին փոխած դիմում է դեպի գերեզման...

ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ԶՈՂԵՐԻ ՏՈՆԸ

Շաբաթ օրը, Մարտի 25-ին, Թիֆլիսում գտնված բոլոր կուսակցությունների ղեկավար մարմինները մոբիլիզացիայի էին ենթարկել իրենց թե՛ քաղաքական և թե՛ ղինվորական ուժերը, ուղղել էին նրանց քաղաքից դուրս, Վալե արվարձանի հրապարակը, տոնելու մեծ հեղափոխության օրերին զոհված ընկերների հիշատակը...

Ընթերցող ընկերներ՛ր, ես երկարորեն կանգ չեմ առնի այն զրանդիոզ տեսարանի առաջ, որին այդ օրը վկա եղան Թիֆլիսի երկար փողոցները:

Փողոցներ... փ՛նչ փողոցներ... ձգված մի հսկա դետ ասա, կոհակ առ կոհակ, ալիք առ ալիք շարժվող, որի ոչ սկիզբն էր երեվում և ոչ էլ վերջը...

Մոտ 200.000 հոգուց բաղկացած մի թափոր էր այդ, ուր ամեն մի կուսակցություն, հասարակական խմբակցություն, սրտֆեսիտնալ ընկերություն, ուսանողություն, աշակերտություն, իր ուղեցույց դրոշակի տակ խմբված, ձգտում էին դեպի Վալեի դաշտը, որպես նվիրական ուխտատեղի:

Նայում ես այդ սքանչելի, ոգևորված, բայց կարգապահ խմբերին և հիանում... Տղամարդկանց շաբեշաբ ընթացող ծով գլուխների մեջ երևում են և կանանց ուժեղ խմբեր: Երկու սեռն էլ ներկայացված է այստեղ լիովին:

Ահա ձեզ կին կոնդուկտորների խումբը իրենց տարազով, տղամարդկանց գլխարկներով, կանացի հնչյուն ձայնով «Մարսելիեզը» երգելիս:

Ահա կանանց մի այլ խումբ շարեշար կարգով ձուլվել են տղամարդկանց շարքերի մեջ: Շատերը նրանցից Թիֆլիսի տրադիցիոն թասակրավլիներն են ներկայացնում, որոնք երեսմաները զրկած կամ

ձեռքերից բռնած՝ տուն ու տեղով ձգտում են դեպի Վակե ուխտատեղին:

Ահա և Թիֆլիսում եղած ծխախոտի գործարանների բանվորուհիները, որոնք, գուցե առաջին անգամ իրենց կյանքում, թունավոր մթնոլորտից դեպի ազատ դաշտ, ազատ օդն են ձգտում:

Բայց ահա մի այլ մեծ խումբ՝ կանանց... ներողություն, թարմ, հոուն կուրսիստիկանների մի գեղեցիկ շարք... հագնված անպաճույճ, մաքուր, գեղեցիկ, միատեսակ և ղինված ժողովարարության տուփերով՝ երգում են հնչուն՝ «Вы жертвою пали» և այլ հեղափոխական երգեր...

Ապագա սերունդների այդ լավագույն ներկայացուցիչների խումբը ավելի ևս գեղեցկանում է այն սիմվոլի շնորհիվ, որին բախտ ունեցա ես տեսնելու հարյուր հազարավոր այդ բազմության մեջ: Նա մի բարձրահասակ, վայելչակազմ գեղեցկուհի էր, մի կուրսիստիկա, որը ահագին կարմիր դրոշը ունի առած՝ քայլում էր խմբի առջևից հպարտորեն, վեհ գեղեցկությամբ... Որքա՞ն սիրով գրկել էր նա այդ դրոշը, որպիսի՝ ոգևորություն կար նրա ցայտուն, խոշոր, կապույտ աչքերում և վերին աստիճանի համակրելի դեմքի վրա: Բարձր ներդաշնակության մի հրաշալիք: Ռուսաստանի մեծ հեղափոխության կատարելատիպն էր այս ուսանողուհին՝ իր ընկերների առջևից տղամարդկային վճռական քայլերով քայլելիս...

Լինելի ես վրձինով-նկարիչ, Ռուսաստանի մեծ հեղափոխության ոգին նկարելիս, առաջին նվագ իմ վրձինը կը նվիրեի այդ փարթամ գեղեցկուհու տիպը անմահացնելուն: Ոգևորված գեղեցիկ դեմք, վայելչակազմ, լի փարթամ կրծքով, առողջ քայլվածքով և, որ գլխավորն է՝ դեմքի վրա գիտակցության ուժեղ և խորը գրավչություն:

Ճիշտ և նման ինքը՝ առողջ, ջահել, գեղեցիկ հեղափոխական Ռուսաստանը իր հուսատու ապագա սերունդների սիմվոլով:

Երբ մենք խմբված մեր դրոշի տակ հասանք Վակեի դաշտը, մեր առաջ պատկերացավ ամբիոնների, ճառախոսների և դրոշակների այնպիսի մի գեղեցկություն, որի փառահեղությունից անկարելի էր չճշալ սրտի ուրախությունից:

Ամեն մի կուսակցություն առանձնացած օաղիսների նման, շրջապատած իր դրոշը, իր էությունն էր բնորոշում, իր կրակոտ խոսքերով շանթահարում ջարդված ուժիմը և հեղափոխության զոհերի առաջ գլխարկ հանելով, ծունկ խոնարհում նրա շիրիմի— Մարսյան դաշտի առաջ:

Հիացմունքից որոտում էր դաշտը. ծափեր, ցնծուն կոչներ, եր-

գե՛ր, ճառե՛ր, նույնիսկ օգու՛մ պայթող ֆշշանգներ... Կարծես մարդիկ եկել էին ոչ թե մեռած հերոսների հիշատակը տոնելու, այլ հրճվելու նրանց հաղթական գործից:

Ավելի քան հիսնալի էր այն, երբ միտինդներին հետո հարյուր հազարավոր ժողովուրդը, նոր կյանքի այս նոր մարդիկ, նույն կարգապահությամբ, սպիտակ դրոշակի մոզական շարժումների թելադրությամբ, մի ակնթարթում կամ կանգ էին առնում, կամ շարժվում առաջ:

Անկասկած, այդ իդեական կարգապահության մղիչը ժողովրդի դիտակցությունն էր դեպի նշանակալից օրը մի կողմից և նախկին ոստիկանության բացաղալությունը՝ մյուս կողմից: Չկար այն ատելի «ОСАДЫ» խոսքը, որ միշտ էլ պատճառ է եղել շատերի ուշադնացման, շատերի իսկ մահվան:

Գեղեցիկ էր և այն վերաբերմունքը, որը ցույց էին տալիս քաղաքացիները թափորի վերադարձի ժամանակ:

Սրանք պարտք էին համարել պատուհաններից սառը ջուր առաշարկել տոթից վառված թափորին մասնակցող ժողովրդին...

Մարդ հրճվում էր նոր քաղաքացու այս պարտաճանաչության և պատրաստակամության համար:

— Եվրոպացուն վայել գիտակցություն:

Մի՞թե իրոք մի սքանչելի համերաշխության տոն չէր այդ օրը, երբ ամեն ոք հարյուր հազարավորներից զգում էր, որ եկել է մեծ հեղափոխության ռահվիրանների առաջ ծունկ խոնարհելու, նրա գործած հերոսության հետեւելու և նրա մեծ ավանդը իր սրտում անմահ պահելու...

Իրոք, ևրբ տեսնում ես, որ նույնիսկ դուռնան այսօր «Մարսելիեզ» է նվագում, զորքը, բանվորությունը, ուսանողությունը՝ իր ոգևորեցուցիչ հեղափոխական հրդերը, խոհարարը՝ իր վրացական համերաշխ «Մարսելիեզը» երգում՝ վճռում ես, որ այո, այլևս չկա, չկա՝ վերադարձ դեպի հին, մեռած ռեժիմը, որ մենք այդ օրը եկանք ընդմիշտ թաղելու հին ռեժիմի մնացորդներին և անմահացնելու մեր հերոսներին, նրանց կենդանի հիշատակը և ավանդը ընդմիշտ պրելուվ մեր կարմիր դրոշակի վրա, թե՛

— Պրուլետարեն՛ր, բոլոր հրկրների, միացե՛ք:

ԻՆՁՆ ԵՆ ՏՈՆՈՒՄ

Այսօր կովկասյան մենշևիկները, էսենները և զանազան ազգային «հեղափոխական» կուսակցությունները իրենց բուտաֆորային պլակատներով և դրոշակներով դուրս կգան փողոց մեր հեղափոխության տարեդարձը կատարելու: Ի՞նչն են տոնում կովկասյան այս հեղափոխական ապիկարները:

Ռուսաստանի մեծ հեղափոխության տարեդարձը, որը կատարվեց Ռուսաստանի մայրաքաղաքների բանվորության արյան զնով և որի մեջ ոչ մի մասնակցություն չունեցան կովկասյան մենշևիկները և ազգային կուսակցությունները:

Կովկասյան դեմոկրատիայի անունից խոսող այդ կուսակցությունները միշտ հեղափոխությունը պատրաստի են ստացել մայրաքաղաքների բանվորության ձեռքից, այն բանվորության, որի կառավարությունը, հանձինս խորհուրդների և ժողովրդական կոմիսարների, նրանք ճանաչել չեն ուզում:

Կովկասյան մենշևիկները փետրվարի 27-ի հեղափոխության ակտը հիշատակեցին մի շաբաթ անց, մարտի 5-ին, մինչև իսկ դեմոկրատական հասարակապետության լողունգը բաց թողին, կասկածելով և վախենալով, թե մի գուցե Նիկոլայ արյունոտին կփոխարինի մի այլ Ռոմանով: Հեղափոխական տեմպից և խիզախությունից զուրկ այդ կուսակցությունները մի ամբողջ տարի հիմաբացրին կովկասյան ժողովուրդներին և վերջը նրանց համեցեք արին հակահեղափոխական Սեյմը¹:

Մի տարի անցավ մեր հեղափոխությունից, և ի՞նչ տվավ մեզ կովկասյան մենշևիկների ստեղծած կոալիցիոն կառավարությունը. արգյոք հա՞ց, խաղաղություն, ազատություն, գուցե հեղափոխական ստեղծագործական աշխատանք, կամ հեղափոխական կա՞րգ:

Ո՛չ, մենք ուրի՛շ բան ստացանք.

— Հացի տեղ կատարյալ սով, խաղաղության տեղ նոր պատերազմ, նոր մոբիլիզացիա, ազատության փոխարեն՝ Գանձակի, Շամխորի, Ջեզամի և Ալեքսանդրյան ալգու կոտորածները, բուլղերիկյան կուսակցության թերթերի, տպարանների, խմբագրատների փակումն ու ավերումը, բուլղերիկ ընկերների բանտարկություններն ու աքսորը, հեղափոխական ստեղծագործական աշխատանքի տեղ՝ անարխիա, հեղափոխական կարգի տեղ՝ սարսափ և տեռոր:

Ի՞նչն են, ուրեմն, այսօր տոնում սնանկացած կուկլասյան մենշևիկները և ազգային կուսակցությունները. ամեն ինչ, բաց ր՛չ հեղափոխությունը:

ԸՆԿԵՐ ԻԼԻԿՈ ՍԽԵՐԹՎԱԶՆԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

Մի համեստ, լուսկյաց երիտասարդ վեր ընկեր Սխերթլաձեն, աշնքա՛ն համեստ, որ մեր ընկերներից շատերը նրա անունը չգիտեին, և, սակայն, ընկեր Իլիկոն ամեն տեղ էր, ամեն ժողովում, ամեն միտինգում. լուրջ դեմքով, լարված ուշադրությամբ և երիտասարդական վառ կրակով նա հետևում էր բոլշևիկյան ամեն մի առաջխաղացության և իր համեստ ուժերը նվիրում հեղափոխության և մեր կուսակցության զարգացմանը:

— Իլիկո՛, այս նյութը հարկավոր է տպարան հասցնել, այսինչ օրը հարկավոր է ռաշոնի օրապահությանը հանձն առնել, այսինչ օրը՝ գրականության տարածել...

Եվ Իլիկոն գաղափարական պարտաճանաչության իրեն հանձնարարածը կատարում էր անվերապահ եռանդով: Մի օդակ էր նա մեր 4-րդ ռաշոնի կազմակերպության համար, մեր կուսակցության համոզված, եռանդուն, հասարակ ղինվոր (рядовой), որ շատ լավ գիտեր, ինչ ասել է կուսակցություն և անձնվիրաբար կատարում էր իր պարտականությունները:

Հիշում եմ, փետրվարի 5-ին Ալեքսանդրյան այգում կոշկակար ընկերների կազմած միտինգ էր. Իլիկոն մոտոս կանգնած՝ լարված ուշադրությամբ լսում էր առաջին ճառախոսին: Հանկարծ Բարյատինսկայա փողոցի կողմից լավեց պրովոկատոր մեկի ատրճառակի պայթյուն, և այն բռնկվեց, երբ վախեցած մասսայի մի մասը ուզում էր փախչել, Իլիկոն վրդովված, հուզված աչքերով շատերի հետ առաջ վազեց՝ պրովոկատորին ղինաթափ անելու, բայց չարագործը արդեն անհայտացել էր:

Փետրվարի 5-ի միտինգը անցավ անվտանգ և հաջող, սակայն փետրվարի 10-ին Ալեքսանդրյան այգում շատերի հետ դոհ գնաց նաև մեր երիտասարդ ընկերը: Մեր Իլիկոն վիրավորվում է ժանդոտած պայթյունի գնդակներից ու արյան վարակումից մեռնում...

Թող նրա ջահել արյան բողոքը չմոռանան կենդանի մնացած ընկերները:

ԽԱՂԱՂՈՒԹՅՈՒՆ ԷՍՏՈՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ

Երեկվա ռադիոն մեզ ավետեց մի շատ ուրախալի լուր՝ էստոնիայի և Խորհրդային Ռուսաստանի հաշտության մասին: Այս օրից էստոն և ռուս զորքերը դադարում են իրար արյուն թափելուց հյուսիս-արևմտյան սահմանում և հավանական է, որ մի քանի օրից հետո երկու հարևան կառավարությունները՝ ընդմիջած ցած ղեկավարող զինքերը, կսկսեն դիմել ստեղծագործական աշխատանքների: Անշուշտ սրանց կհետևեն մյուս հարևանները՝ Ֆինլանդիան, Լատվիան, Լիտվան և 14 պետություններից մնացած շատ թե քիչ այն ուժեղները, որոնք պիտի հարձակվեին Խորհրդային Ռուսաստանի վրա և Անտանտայի ռեցեսսիվ փրկեին «տանջված մարդկությունը», այսինքն՝ բուրժուազիային:

Պիտի հաշտվեն, ասում ենք, որովհետև պարզորեն տեսնում են կոլչակ-դենիկինյան զորքերի անվերադարձ անկումը և արդեն համոզված են, որ Ռուսաստանի անպարտ առյուծին իմպերիալիստական միլիարդները այլևս չեն կարող տապալել:

Մի քանի ամսից ընդմիջող կփակվի Դենիկինի ավանտյուրայի հաշիվը, որից հետո մեծ հերոսը — ռուսական կարմիր ժողովուրդը պիտի հանգստանա, ուռճանա և ապրի այն կյանքով, որպիսին հենց ինքն է ստեղծել և որին նա արժանի է միանգամայն:

Եվ սրանից հետո թող «ժողովուրդների դարձը քաջող» իմպերիալիզմը մի բույն էլ մտածի այն մասին, թե ինչպես անի, որ այսուհետև հարձակողականից դիմի պաշտպանողականի, գոնե այդպիսով կարողանա ժամանակավորապես փրկել իր կաշին համաշխարհային սոցիալական հեղափոխության այն հրդեհից, որի ալիքները հազարավոր կարմիր լեզուների պես հենց այժմուց լիզում են յուր ոսկյա պալատների պատերը:

Մ Ա Մ ՈՒՂ

Հետաքրքիր կուրյողների ենք հանդիպում համարյա միշտ և ամեն անգամ, երբ աչքի ենք անցնում Թիֆլիսի թերթերը. այսօր նրանք հայտնում են մի միտք, վաղը՝ հերքում, հակասում: Այդ կողմից ամենից հարուստը իրեն «սոցիալիստական ինտերնացիոնալի հայկական հատվածն» համարող «Աշխատավորն» է:

Իր № 3-ի մամուլի բաժնում հարձակվելով «Էրթոբայի» մի հոդվածի վրա, ուր ասված է. «Վրաստանի հանրապետությունը ապատճառ պետք է փակե իր սահմանները այն ժողովրդի համար (խոսքը հյուսիսից սպասվող փախստականներին է վերաբերում), որն այնպես կատաղաբար կռվում էր մեր անկախության և դեմոկրատական կարգերի դեմ», «Էրթոբայի» այդ վարմունքը անվանում է «վրեժխնդրություն» և ավելացնում. «Ավելին սպասել «Էրթոբայից» անկարելի է և որպեսզի չարախիսնդ ուրախության և վրեժխնդրության զգացմունքը գեթ մի փոքր քողարկված լինի, էրթոբիստները փորձում են մասնավորել իրենց չկամությունը ազգի թըշնամիների նկատմամբ». ու քիչ հետո հզրակացնում.

«Եթե Վրաստանում գաղթականություն չընդունելու պատճառ բռնվեր պարենավորման ճգնաժամը, մենք կհասկանայինք, բայց երևան բերել քաղաքական այնպիսի սնապարծ չարակամություն դեպի քաղաքացիական կռիվի արհավիրքներից փախչող քուլամորթ խեղճերը (ընդդեմը մերն է), առնվազն տգեղ է, եթե չասենք ավելին»:

Բերելով վերոհիշյալ ցիտատները, մենք միանգամայն հռուե ենք էրթոբիստներին պաշտպանելու մտքից, մասնավաճառ քաջ զիտենք, որ նրանց սպառնական խոսքերը դենիկինյան մարդկանց վերաբերյալ երբեք չի համապատասխանել զործին: Բայց ենթադրենք մի բոպե, որ էրթոբիստները չարախիսնդ են ու վրիժառու...

Իսկ դո՛ւք, դո՛ւք «Աշխատավորի» ամբամորթ հումանիստներ,

ձեր այդ հարձակումով ո՞ւմն եք ուզում ի վերջո պաշտպանած լինել. քուլամորթ խեղճերի՞ն... իսկ ուլքե՞ր են այդ «թուլամորթ խեղճերը», որ պիտի փախչեն նվաճող և առաջխաղաց բոլշևիզմից... իհարկե ո՛չ բանվորությունը և ոչ աշխատավոր գյուղացիությունը, այլ... զանազան սպեկուլյանտներ, որոնք ճանճերի պես միշտ էլ հավաքվում են այնտեղ, ուր ծծելու մեղր կա. անկասկած ձեր հիշած «թուլամորթ խեղճերի» շարքերում դասելու եք և փախչելու մեջ լավ մարզված բուրժուազիային, դասալիք օֆիցերությունը և առհասարակ բոլոր այն հակահեղափոխական էլեմենտներին, որոնք Կարմիր Բանակից վախենում են լեղապատառ լինելու <չափ>... Ահա թե ո՞ւմ համար է այսքան սրտացավանք հայտնում «սոցիալիստական ինտերնացիոնալի հայկական հատվածը?!!»:

ԱՆՏԵՂԻ ՎԱՅ

«Պահակի» նախորդ համարում խոսվել է այն վայնասունի մասին, որ բարձրացրել են Կարմիր Բանակի Կովկաս մտնելու վտանգից ահաբեկված բուրժուական մամուլի ներկայացուցիչները՝ «Աշխատավորը», «Սլովոն» և «Վոզրոժդենիեն»:

Այսօր պարտք ենք համարում մի քանի խոսք էլ նվիրել «Բորբայի» այն մտավախությունը, որին ձայնակցելով նաև «Էրթոբան», խորհրդային իշխանության դիտավորությունները դունավորում են մոռալ գծերով և նրա բարի նպատակները անվանում «ավանտյուրային»:

«Բորբայի» ասելով, խորհրդային իշխանության քաղաքականությունը իմպերիալիստական քաղաքականություն է, որովհետև Կարմիր Բանակը եթե մտնի մեր երկիրը, անշուշտ, Կովկասը կդարձնի ոչ միայն հենակետ իր ապագա դործունեության համար, այլև՝ զորանոց արևելյան աղգերը գլխեկու, տոփ հանելու Անտանտայի դեմ:

Մի այսպիսի քաղաքականություն, «Բորբայի» կարծիքով, «իմպերիալիստական» և «բանտային» ոեժիմ լինելուց բացի, նաև՝ «ավանտյուրային քաղաքականություն է»:

Զգիտենք ինչո՞ւ այդպիսի մոռալ ենթադրությունների է հանգել «Բորբան», կասենք միայն, որ խորհրդային իշխանության քաղաքականությունը նվաճումների քաղաքականություն չէ բնավին և ուրեմն շատ հեռու է ավանտյուրիստական լինելուց. որպես սոցիալիստական մի մեծ հանրապետություն՝ նրա միսիան պատմական է և սրբազան:

Ինչպես ինքը՝ «Բորբան» էլ խոստովանում է, խորհրդային իշխանության նպատակն է Տաճկաստանի, Պարսկաստանի և Հընդկաստանի ճնշված, հարստահարված մասսաներին ոտի հանել Անտանտայի դեմ:

Մի՞թե, ուրեմն, ավանտյուրա է համարվում այն, երբ հազարավոր կյանքերի զոհաբերությամբ, առանց նվաճողական նպատակ-

ների, կամենում են ճնշված ժողովուրդներն ազատել իմպերիալիզմի դարավոր ճնշումներից և շահագործումից ու ժողովուրդներին բախտը թողնել տնօրինելու իրենց՝ ժողովուրդներին:

Եթե Խորհրդային իշխանության նպատակը այդ է, ապա ողջունել միայն կարելի է այդպիսի մի քաղաքականություն: Բայց «Բորբան» միայն սրանով չէ՝ բավականանում. իր ասածներին կշիռ տալու համար նա Խորհրդային իշխանության դործունեությունը կապում է այնպիսի «սարսափների» հետ, որը սովոր են տարածելու միայն բուրժուական թերթերը:

Առ այդ մենք ստիպված ենք ասել հետևյալը, որ Խորհրդային իշխանությունը ոչ թե սարսափների իշխանություն է,— այդ և նման լուրերը արդեն հեքիաթների աշխարհն են անցած,— այլ ընդհակառակը՝ իր ներքին էությունը և բնույթով Խորհրդային իշխանությունը պաշտպանն ու հարազատն է այն բոլոր ճնշված ժողովուրդներին, որոնք ծարավ ունեն կուտուրական ինքնուրույն նորեկ կյանքի լիբրաժնման: Նա ձգտում է, որ ոչ միայն բովանդակ Ռուսաստանի աշխատավոր դասակարգը լինի իր սեփական բախտի տնօրենը, այլև ձգտում է այդ ճանապարհին հանել բոլոր ճնշված արևելյան և արևմտյան ազգերը:

Եթե այս ձգտումը «Բորբան» լեզվով ավանտյուրա է համարվում, մեր հասկացողությամբ սա պատմական մի մեծ միսիա է՝ սոցիալիստական հեղափոխության ավանդարդի— Ռուսաստանի հզոր բանվորության կողմից:

Կարծում ենք, որ Կովկասյան հանրապետությունները պիտի ուրախ լինեն միայն, եթե՝ ղենիկինյան ռեժիմի հետքն անգամ փոշի դարձնելուց հետո, ճանապարհ բացվի դեպի Կովկաս, որովհետև մեր, սպեկուլյացիայի տակ շնչախեղ լինող երկիրը՝ Վստանա Ռուսաստանի— այդ համաշխարհային շտեմարանի էժան հացը, Ուկրաինայի շաքարը և Մոսկվայի մանուֆակտուրան, էլ չենք խոսում Սիբիրի յուղի և այլ բարիքների մասին:

Այս բոլորը ինքը՝ «Բորբան» էլ գիտե, որ երազներ չեն, այլ շատ շուտ իրագործվելու մի անհրաժեշտություն՝ ոչ միայն Ռուսաստանի միացյալ մասերի, այլև Կովկասի տառապյալ ժողովրդի համար, հենց որ կոշնշանա ղենիկինյան հակահեղափոխական ավանտյուրան և դրա հետ կապված քաղաքացիական պատերազմը:

Դեռ հեղեղը շտեմած՝ սարսափի հավար է բարձրացնում «Բորբան»... բայց իզո՞ւր: Հեղեղից չպիտի վախենալ:

Հեղեղը կարող է միայն փտած ու վարակող աղբը գլորել տանել հատակը ծովի, որից գոհ կարող են լինել միայն շնչախեղ ժողովրդրդական մասսաները:

ՉԵՐ ՃԻԳԵՐԸ ԻԶՈՒՐ ԵՆ

Ունիվերսալ ընդունակությունների, հեռատես քաղաքականություն և նուրբ հոտառության տեր մարդիկ են «Աշխատավորի» գրասենյակում նստած «տղերքը»։ Ի՛նչ տեսակ բարդ քաղաքական հարցեր ասես՝ լուծում են մի վայրկյանում՝ վհուկային գուշակությամբ և հավանականության թեորիայով։ Չես հասկանում՝ ինչո՞ւ են ղեկավարվում իրենց ենթադրությունների մեջ, ինչո՞ւ՝ հիմնավորում իրենց եզրակացությունները։ Երևէ տրամաբանական կապ հետևողականորեն պաշտպանել, որևէ մի առողջ, որոշ տեսակետ, կամ ցույց տալ իսկական ժամանակակից հեղափոխականի հոգեբանություն, փորձառություն,— որքան էլ որոնեք՝ չեք գտնի նրանց ասածների մեջ։ Հենց այնպես ենթադրում են ու պրծավ։ Իսկ դու, ընթերցող, բանվոր ես, թե գյուղացի— պիտի հավատաս։

Դրա համար էլ այդ ձևի հրապարակախոսությունը կամ վիժում է, կամ, ամենալավ դեպքում, ստանում պրովոկացիոն բնույթ։

Առիթ տվեց մեզ այս տխուր եզրակացություններին հանգելու «Աշխատավորի» № 10-ում գետեղված մի հոդված, ուր «տղերքը» դեմագոգներին հատուկ նենգամտությամբ դարձյալ բուշեկիմի ստեղծած, ուղղում են վարկաբեկել նրա ամեն մի առաջխաղաց քայլը, ամեն մի հետևողականորեն նվաճող բարոյական ու քաղաքական կուրսի հաղթությունները, ու այդպիսով, գոնե ժամանակավորապես նորից պղտորել ընթերցող հայ բանվորության և գյուղացիության հագիվ-հազ պարզված միտքը։

Կար ժամանակ, երբ «Աշխատավորի» նախահայրերից մեկը՝ «Հորիզոն» անունով, կապիկի պես տնիսոն էր երգում դանազան բուրջենների, ռենեգատ շերտովների և նման սոցիալ-դավաճանների հետ՝ Լենինին անվանելով ծախված գերմանական իմպերիալիզմին։ Մի ամբողջ տարի վարկաբեկում էին հանճարեղ քաղաքագետին. անցավ կես տարի և Լենինը իր քաղաքականության հրաշալի ար-

դշունքն ու հաղթանակը տեսավ, որից օգտվում է այժմ <լայնա>-
ծավալ Ռուսաստանի բազմամիլիոն բանվորությունն ու գյուղացիու-
թյունը. իսկ նրա սևերես թշնամիները ոմանք խորտակվեցին,
ոմանք անամոթաբար քաշվեցին հակահեղափոխականների կողմը և
ոմանք էլ ամոթահար եղած՝ կամաց-կամաց ձուլվեցին բուլշևիզմի
մեջ: Զխրատվեցին ու խելքի չեկան միայն փորահաստ «գաշնակ-
ցությունը» յուր «ինտերնացիոնալի հայկական հատվածով» ու մեկ
էլ զանազան տիպի ու գույնի անցիալ-դավաճանները:

Նրանք հիմա էլ մի ուրիշ վատ երգ են երգում, նենգավոր իրենց
մատները պրտպտացնում բուլշևիզմի երկրորդ մեծ նվաճումների
հանդեպ, որ անվանվում է «արևելյան ազգերի ազատագրումն
իրենց ճնշողների ու հարստահարող տերերի դեմ»:

«Աշխատավորի» № 10-ում «Արևելքը և խորհրդային Ռուսաս-
տանը» խորագրով հոդվածի մեջ «ինտերնացիոնալի հատված» կո-
չեցյալ «իմաստունները», որպես վատ տեսակի պրոֆեսիոնալ դե-
մագոգներ, ահա թե ինչ են գրում.

«Բուլշևիկները հսկայական ջանքեր են գործ դնում արևելքի
մահմեդականությունը իրենց տերերի դեմ* ոտքի հանելու համար»:
«Այդ քաղաքականության ամենաուժեղ արտահայտությունը կա-
րելի է տեսնել Թուրքեստանում, Բուխարայում, Աֆղանստա-
նում, որ բուլշևիկ էմիգրանտները ձեռք-ձեռքի տված մահմեդ խո-
ջաների, մուֆթաների, սոֆրաների, և ուլեմների՝ հետ՝ զբաղված ևն
տեղական ազդարնակության կրոնական ֆանատիզմը դարձեցնե-
լով, նրանց «սվրոպայի քրիստոնյաների» դեմ գրգռելով»:

Լա՛վ գիտեցեք, ընթերցո՛ղ, ու տեսեք որքա՛ն նենգամտու-
թյուն, որքան պրովոկատորական հանցանք կա այս մի քանի տո-
ղերի մեջ... Ի՞վ հետո՞ «բուլշևիկները, համիսլամիստները ու պան-
թուրքիստները² այսօր իրերի բերումով մեկ ընդհանուր ուժեղ թըշ-
նամի ունեն՝ դա Անգլիան է և եվրոպական իմպերիալիզմը առնա-
սարակ...»:

Փա՛ռք ալլահին, որ «Աշխատավորը» այս մեկը լավ գիտե...
բայց նա «Աշխատավորը» չի լինի, եթե այս դեպքում ևս մի ըրպե
առաջ իր ասածը ինքն էլ չհերքի, իրեն չհակասի: Այդպես են արդեն
բոլոր բուրժուական հոգեբանության ու գույնի տեր թերթերը՝ զուրկ
հետևողականությունից ու առողջ քաղաքական եզրակացությունե-
րից: Որովհետև այս բոլորի մեջ նրանք տեսնում են իրենց սեփա-

* Ընդգծումները մերն են լինելու:

կան մահը ու գերեզմանը: Այսպես է և շուրջն «Աշխատավորը», երբ խելքին ղոռ տվող «իմաստունի» պես եղբայրացնում է ու բացականչում:

«Բրեստ — Լիտուսկ, — ահա բոլշևիկյան տաճկա-ադրբեջանյան զինակցության մոտավոր նպատակը. ֆեդերատիվ Թուրքիայից — մինչև Դադլատան — ահա սկանթուրքիստների զոդարիկ երազները»:

Այժմ հարց ենք տալիս «Աշխատավորի» և նման հոսանքի սոցիալ-դավաճան հատվածներին. եթե բոլշևիկները հսկայական ջանքեր են գործ դնում Արևելքի մահմեդականությունը իրենց աե-րերի դեմ հանելու համար, դուք ի՞նչ կորուստ ունեք այս դեպքում: Մի՞թե, մանավանդ ձեր «ինտերնացիոնալի հատվածի» համար ցանկալի չէ, որ ճնշվածները տերերի դեմ դնան և բոլշևիկներին այս ձգտումը մի՞թե նվիրական չէ, և՛ սրբազան, և՛ ողջունելի...

Բայց ձեր ցավը այլ է. դուք շովինիստներին հատուկ նենգամբ-տություն հարցին մոտենում ևք պրովոկատորների կանխամտա-ծություն, մոսթիաների, սոֆիաների և ուլիմների ուրվականով վախեցնում հայ ընթերցողին՝ «կրոնական ֆանատիզմ», «եվրոպա-կան քրիստոնեություն» գրգռող խոսքերը հանդես հանելով:

Շատ եք աշխատել, պ. պ. ազգայնականներ-դաշնակցական-ներ, անցյալում նույնպես անվանարկել Լենինին, նրա քաղաքա-կանությունը և խորհուրդների իշխանությունը: Շատ եք ամեն ան-կյունում ծաղրել ռուս բանվորին ու գյուղացուն. «Ռուս արբեցող մոսթիկը ինչի՞ Է ընդունակ (բացի կոնծելուց), որ չուր սեփական իշ-խանությունը կառավարելու մեջ ընդունակ լինի», — ասել եք դուք քանիցս... և սակայն այսօր իսկ նույն «Աշխատավորի» № 10-ում ձեր ականատեսի խոսքերով այդ «սրբազան սկոտինան» միայն հի-ացմունք կարող է ներշնչել ձեր, Ռուսաստանից վերադարձած, վըս-տահելի հայ գործիչին՝ այնտեղ սահմանած իդեալական կարգ ու կանոնով... ուր անցած հին Ռուսաստանի հետքն անգամ չէ երե-վում այսօր...

Նույնը և «ազգերի ազատագրման» վերաբերմամբ. այսօր դուք այդ համարում եք «աղայամտություն» անիրավործելի մի զառան-ցանք, «մահմեդականությունը տերերի դեմ ոտքի հանելը» մի երազ է, — ասում եք դուք, բայց ի՞մացեք, պարոմնե՛ր, որ Սովետային իշխանությունը և Լենինի կառավարությունը այլևս այն մանուկը չէ, որ վեցամսյա հասակում վիժի մոր արդանդից. նա այժմ երկու-ևկես տարեկան առողջ քայլերով զարգացած այն հեթաթային մա-

նուկ հսկան է, որն սպասում է իր մյուս եղբայրների աշխարհ գալու ծնունդին, որոնք նույնպիսի առողջ քայլերով պիտի հոխորտանու տապալեն իրենց ննշող տերերին:

Խորհրդային Ռուսաստանի ղեկավարները ո՛չ ձեր խելքի և ո՛չ էլ ձեր բուրժուական փիլիսոփաներից ազդված իմաստունների հասկացողության ընկերներն են. այլ դրանց հակապատկերը լինելով՝ նրանք շատ լավ գիտեն իրենց անելիքը, գիտեն՝ ինչի են ձգտում, և որ այս ամենը իրագործվելու է իսկապես ճնշված և հալածված ազգերի բանվորության ու գյուղացիության շահերի համար:

Որքան էլ աշխատեք խանդարել և մոլորեցնել մասսաներին— չե՛ք կարող: Մանուկ հսկան է գալիս:

— Ձեր ճիգերը իզուր են...

ՀԵՐԹՐ ՊՐՈԼԵՏԱՐԻԱՏԻՆՆ Է

Ռուսաստանի կարմիր պրոլետարիատի և աշխատավոր գյուղացիության գերագույն ջանքերի շնորհիվ, Կարմիր Բանակի հուժկու հարվածների տակ ջախջախվում է ռուսական ռեակցիայի ծրնունդ՝ համաշխարհային իմպերիալիզմից սնված կամավորական բանակը:

Ռուսների լարվածության ամենաբարձր մոմենտին նա (Սովետական Ռուսաստանը) ձգտում է մի անգամ էլ փորձել իր նախկին ընկերների, իր շարքերում կռվող մարտիկների անկեղծությունը, Անդրկովկասի աշխատավորության հեղափոխական կորուվը:

Եվ ռեակցիայի վերջին կայանի՝ Կովկասի նախագահան, Ռոստովի շեմքից Կովկասյան լեռնաշղթայի վրայով կոչ է անում Անդրկովկասյան պետությունների կառավարություններին և աշխատավորությանը՝ միացնել իրենց հարվածները նրա հարվածներին՝ վերջնականապես ջախջախելու համար երկուսի համար էլ մահացու թշնամի ցարական սև դեներալներին:

Եվ ի՞նչ են պատասխանում այդ վսեմ կոչին Անդրկովկասի «ճկուն» քաղաքադետները: Մեր առջև է Ադրբեջանի կառավարության պատասխանը¹:

Այն ժամանակ, երբ համաշխարհային հիդրան, եվրոպական կապիտալիզմը ռուսական ռեակցիայի գործը համարում է ամբողջ աշխարհի ռեակցիայի գործ և ոչ մի աշակցություն չի խնայում սև ռեակցիան Ռուսաստանում վերականգնելու համար, այն ժամանակ, երբ նա ջախջախված Յուդենիչի, Կուլչակի և Դենիկինի տեղը աշխատում է նորակազմ պետություններից նոր սև բանակներ կանգնեցնել, այդ ժամանակ Անդրկովկասի կառավարությունները, Ադրբեջանը, ռուսական հեղափոխական պրոլետարիատի պայքարը համարում են զուտ նրա ներքին գործը:

Ադրբեջանի բեգական ու աղալարական կառավարությունը, որ

արտատրոփ սպասում էր ռուսական պրոլետարիատի ջախջախմանը, որի համար ավելի ձեռնտու էր, որ ռուսական աշխատավորութիւնն ու գյուղացիութիւնը աստիճանաբար արյունաքամ լինի, որովհետեւ դրանով արյունաքամ էր լինում, ուժասպառ էր լինում, թուլանում էր իր աշխատավորութիւնը, որովհետեւ նրանց ուժերը ընդհանուր են, այդ շեշթանը հիմա դեմոկրատական քղամիդ է հագել. մի՞թե ռուս պրոլետարիատը դեմ է, որ «դեմոկրատական Ադրբեջանը» իր ներքին գործերը ինքը, իր աղալար և բեգ ներկայացուցիչները տնօրինեն:

Այդ պատասխանը անսպասելի չէր, պետք է այդպես վէլ լիներ: Ադրբեջանի կառավարութիւնը շատ լավ գիտե, որ իր և ռուսական պրոլետարիատի շահերը տարբեր են, որովհետեւ իր պրոլետարիատի և Ռուսաստանի կարմիր աշխատավորութեան շահերը նույնն են: Նա լավ գիտե, որ Դենիկինի անկումը և Կարմիր Բանակի հաղթանակը՝ իր անկումը, իր՝ պրոլետարիատի հաղթանակն է:

Ադրբեջանի կառավարութիւնը տվեց իր պատասխանը ռուսական պրոլետարիատի դիմումին. այժմ հերթը Ադրբեջանի պրոլետարիատինն ու աշխատավոր գյուղացիութեանն է:

ԲԹԱՄՏՈՒԹՅՈՒՆ, ԹԵ՛ ՔՄՆԱՆՔ

Ամեն անգամ, երբ ձեռքս հմ առնում «Աշխատավոր» թերթը, նախապես զգում եմ, որ կուրյոզների պիտի հանդիպեմ: Եվ որքա՛ն մեծ է լինում իմ հաճույքը, երբ արդարանում է նախազգացումս: Ուղիղն ասած, «Աշխատավորը» մի անսպառ աղբյուր է կուրյոզների և, եթե կուզեք՝ բթամտության, տրովհետև այս թերթը, չունենալով ո՛չ դեկ, ո՛չ էլ տեղեկություն, արտահայտում է բոլոր այն փափկամարմին ինտելիգենտների ուղեղն ու հոգին, որոնք երևույթները բացատրում են պսիխոլոգիական ֆակտորներով և ոչ էկոնոմիական, իսկ հետևանքները՝ պարզաբանում «մարդասիրական պատճառաբանություններով» և ոչ դասակարգային կովով ու գիտակցությամբ:

Այսպես են բոլոր մետաֆիզիկները և ուտոպիստները:

Լսեցեք, թե այս անգամ էլ «բանվորա-գյուղացիական» թերթը ինչով է բացատրում Խորհրդային Ռուսաստանի բոլկադայի վերացումը. «Դաշնակիցների այս քայլը հարկավ իր մարդասիրական պատճառաբանությունն ունի, նրանց նպատակն է միայն բարեկամել Ռուսաստանի ներքին կացությունը...»:

«Մարդասիրական...», «բարեկամել...»: Այդ ո՞ր օրից դաշնակից իմպերիալիզմը, այդ համաշխարհային բորենին, մարդասեր ու բարեկամող դարձավ... Երեկ նա Գենիկինին-Կոլչակին թունավոր զազերով լեցուն ումբեր էր մատակարարում՝ շնչախեղդ անելու պատմության մեջ անօրինակ հերոս, միլիոնավոր ռուս կոմունարներին, իսկ այսօր՝ հանկարծ, առանց պատճառի, նա դարձավ «մարդասեր, բարեկամող» այդ՝ իրեն ատելի մարդկանց համար...

Հաշիվ տվե՛լ է իրեն, արդյոք, «Աշխատավորը» մի այնպիսի անբարեխիղճ եզրակացություն ընթերցողի շլինքին փաթաթելու, թե՞ հենց, հատուկ բոլոր սոցիալ-դավաճաններին ու վաճառված

մամուլին, քծնում է եվրոպական իմպերիալիզմի առաջ, որ իր հայրենիքին էլ մի փշրանք, մի պատառ շարտեն:

Զգո՞ւմ է արդյոք, «սոցիալիստական ինտերնացիոնալի հատվածը» ամոթանք այն մոլորացումների հանդեպ, որով ուզում է հիմարացնել իր ընթերցողներին... զո՞նե բարոյական քաջություն ունենալ մի անդամ իր կյանքում ճշմարտությունը խոստովանելու, մի ճշմարտություն, որ այսօր ծնվեց ու մարմնացավ Կարմիր Կոմունարի հերոսական արյունով ու հաղթանակով:

Այսօրվա երեսայի համար անգամ պարզ է, որ Ռուսաստանի բլոկադայի վերացումը հետևանք է դաշնակից իմպերիալիզմի մանկավիճակների Դենիկին-Կոլչակի պարտության. իսկ «Աշխատավորի» պես սոցիալ-տիրացուները, զայրույթից ճայթելով, կատարված փաստը բացատրում են «մարդասիրական» զղացմունքներով...

Ի վերջո, եթե մեր այս խոսքերից շամաչեն «Աշխատավորի» գրասենյակում նստած մակլերները, զո՞նե թող ամաչեն նույն իրենց թերթի № 17-ում ղեկավարած հեռագրի վկայությունից — «Բոլշևիզմի դեմ» վերնագրով, որ սկսվում է այսպես.

«Նաուեն, 20 հունվարի, Լոնդոնի «Դեյլի Քրոնիկլ» թերթը գրում է, եթե մենք անկարող ենք անգլիական ու ֆրանսիական զորքերի միջոցով խորտակելու բոլշևիզմը, ի՞նչ իրավունք ունենք այդ պահանջելու ծայրադավառային պետություններից, որոնք կարիք ունին խաղաղության. մեր միակ քաղաքականությունը նրանց նրկատմամբ պիտի լինի այդ խաղաղության ապահովությունը...»:

Հասկացա՞վ, վերջապես, «Աշխատավորը», թե ինչի հետևանք է խորհրդային Ռուսաստանի բլոկադայի վերացումը, թե՞ նա սրանից հետո էլ պիտի համառի մեզ տալու անծայր բթամտության օրինակներ...

ՇԵՅԹԱՆԸ ՄԵՖԻՍՏՈՖԵԼԻ ԶԳԵՍՏՈՒՄ

Շուտով կլրանա երկու տարին այն օրից, երբ մեր երկիրը իրեն հրատարակեց անկախ ու անձեռնմխելի և իր զլխին էլ խնամակալ կարգեց եվրոպական իմպերիալիստներին: Թվում էր, թե երկիրը՝ հանձինս անկախ հայտարարված Վրաստան-Ադրբեջան-Հայաստանի, պիտի ապրեր մի անօրինակ խաղաղ կյանք և զբաղվեր արդեն ստեղծագործական աշխատանքով, մանավանդ, որ իր զլխին էլ ուներ տեր ու տիրական՝ Անտանտան:

Բայց այսօր Անդրկովկասն իր գոյության օրից սկսած մինչև այժմ չի տեսել մի այնպիսի դժոխային կյանք, այնքան արյուն, որքան նա տեսավ այս մի տարի ութ ամսվա ընթացքում: Բոյուք-Վեդին, Զանգեզուրը, Լոռին, Գողթանի Ագուլիսը և այլն և այլն—սրանք բոլորը արյուն և դիակների կառափնատեղիներ են, ուր վեր են հանվել հազարավոր և տասնյակ հազարավոր զոհեր— թափելով անմեղ գյուղացու և բանվորի արյունը— փոխարեն որ տարիների ընթացքում տառապած այդ դասակարգերի կյանքը մարդավայել դարձնեին:

Ո՞վ է մեղավորը, ինչո՞ւմն է գաղտնիքը, ո՞վ է այդ Շեյթանը, որ այնքան արյունի պատճառ է դառնում և մնում ծածկված, անպատիժ:

Այդ Շեյթանը Մեֆիստոֆելի զգեստում պարուրված Անտանտան է, հենց նույն երեք հանրապետութունների այն խնամակալը, որը մատները պրպտացնում, իրարով է ձգում երեք ազգերը ու խնդում մեֆիստոֆելյան-հոմերական ծիծաղով:

Փարիզի գործադիր մարմինն է այն Շեյթանը, որ՝ նախազգալով Կովկասում ևս սոցիալիստական հեղափոխության բռնկվելու մոտավորությունը, երկրի հյուրերին՝ հանձինս խատիսով-ուսուրբեկովների, իրարով է ձգում, կռվեցնում, որպեսզի այդպիսով նրանց կռիվը բանվոր-գյուղացիական մասսաները հանգիստ ու ժամանակ

չունենան մտածելու ու պատրաստվելու այն հրդեհի բռնկման ակտին, որի տաքացած կայծերը բորբոքվում են մեծամասնական կոմունիստների ձեռքով և որից այնպես միշտ սարսափել են հվրոպական աշխարհականներն իրենց մանկավիճիկներով:

Պատմությունը երբեմնակի կրկնվում է շատ միօրինակ ձևով և միանման: Ո՞վ չէ հիշում Նիկոլայ Ռեմանովի օրոք ղանազան նա-կաշիձենների միջոցով Բաքվում և այլուր սարքված պրովոկացիաները, որը պայթեց հայ-թուրքական կոտորածներ անունով և որի արձագանքը տարածվեց Կովկասի բոլոր մյուս քաղաքներում: Սոցիալիստական մամուլը այն ժամանակ շատ ճշտորեն էր բնորոշել այդ կոտորածների նպատակը և գտել շան գլխի որտեղ թաղված լինելը: Դա Ստոլիպինի դժոխային քաղաքականության արդյունքն էր. պետք էր Կովկասում հայը թուրքի հետ կռվեցներ, որ մասսաները զբաղվելով իրար կոտորելով, ժամանակ չունենային 1905 — 6 թվականների բռնկված հեղափոխությունը խորացնելու և լայնացնելու երկրի ծայրամասերում:

Նվ Ստոլիպինը հասավ իր նպատակին: Նույնը և այսօր. ժողովուրդները իրար կոտորելով, անկարող են սոցիալիստական հեղափոխությունը խորացնել և զարգացնել — մտածում է Շեյթանը Մեֆիստոֆելի զգեստում — և իր դժոխային ծրագիրը տեսնելով մասամբ իրագործված, խնդում է, ծիծաղում...

Ծիծաղում, խնդում է, մանավանդ, երբ տեսնում է իր ծուղակի մեջ ընկած ղանազան ուսուրբեկով-խատիսովների, որոնց պետական շահերը պահանջում են նույն քաղաքականության հետևելը, որպիսին ծրագրել է հակահեղափոխական միացյալ խորհուրդը:

Զգո՛ւյշ ծուղակից, բանվորնե՛ր և գյուղացինե՛ր, Շեյթանն է գալիս Մեֆիստոֆելի զգեստում, այն դաժան, նենգ, խորամանկ Մեֆիստոֆելը, որի անունն է իմպերիալիզմ:

ԸՆԿ. ԱՆԻՍԻՄՈՎԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

Երկար չէ նրա պատմությունը...

Մի համեստ, լռակյաց, բայց համոզված ու երկաթի կամքով զինված կոմունար էր ընկ. Անիսիմովը, որը լարված հռանդուն մասնակցություն ունեցավ առաջին մեծամասնական կոմունիստական գնդի կազմակերպման մեջ Պյատիգորսկում:

Գնդի ուսուցիչն էր ընկ. Անիսիմովը և շուտով էլ դարձավ հոգին այդ փառավոր գնդի, որն իր բախտը և ղեկավարությունը վերստահեցավ հանձնել միմիայն ընկ. Անիսիմովին, որպես հրամանատարի:

Կազակների նսենտովին դրավելու օրը ընկ. Անիսիմովը ձախ թևից արագորեն շրջապատեց ավանը, գրոհով վանեց, դուրս շպրտեց թշնամուն, բայց և դարձավ առաջին զոհը:

Պյատիգորսկի բացառապես մեծամասնական ընկերներից կազմված կոմունիստական զունդը երբեք չի մոռանալ իր հերոս ընկերոջը: Պյատիգորսկի առաջին կոմունիստական գնդի առաջին կոմունար զոհի առաջ խոնարհում ենք մեր գլուխը:

ԸՆԿԵՐ ԱՂԱՍԻ ՇԱՀԻՆՅԱՆԻ ՆԱՀԱՏԱԿՄԱՆ ՏԱՐԵԴԱՐՁԻՆ

«Պահակի» փակվելուց հետո, մենք տեղ չունեցանք արտահայտվելու մեր վաղամեծ ընկերոջ՝ Աղասի Շահինյանի մասին, որը նահատակվեց անցյալ տարվա փետրվարի 17-ին, վաղիկավաղում, Դենիկինի պալաչների ձեռքով:

Ընկեր Աղ. Շահինյանը Պետրոգրադի պսիխո-ներոլոգիական ինստիտուտի իրավաբանական ֆակուլտետի վերջին կուրսի ուսանող էր, որը մեծ հույսեր էր ներշնչում իր պատրաստակամությանը ապագա լայն գործունեության համար:

1905—6 թվականներին պատանյակ Աղասին հետաքրքրվում է «<ոցիալ> գ<եմոկրատական> կուսակցության գործունեության» և հետագայում իր ուժերը ներածին չափ նվիրում մեր կուսակցական գործին՝ շրջիկ ազիտատոր-պրոպագանդիստի և այլ պաշտոններ ստանձնելով:

Ընկեր Շահինյանը ծնվել է 1889 թ. հունիսի 26-ին Ալեքսանդրապոլում: 1906 թվին ավարտում է Ալեքսանդրապոլի առևտրական դպրոցը և նույն տարվա աշնանը՝ ուղևորվելով Շվեյցարիա, մշտնում է համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետ: Այստեղից 1908 թվականին, նյութական նեղության պատճառով, վերադառնում է ծերացած ծնողների մոտ, իսկ 1909 թ.՝ ուղևորվում Պետրոգրադ և մտնում պսիխո-ներոլոգիական ինստիտուտի իրավաբանական ֆակուլտետ:

1914 թվականի զինակոչը ընկեր Աղասուն հանում է վերջին կուրսից և նետում համառուսական քաղաքների միության բակտերիոլոգիական կայան, ուր և աշխատում է և գործում՝ մեր կուսակցության գաղափարները տարածելով, մինչ վրա է հասնում 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխությանը:

Ահա այստեղ է, որ ընկեր Աղասին գտնում է իր ուժերի լայն գործադրությունը:

1917 թվականի ամառը նա գնում է Բաքու, աշխատում է կուսակցության շարքերում և ապա ընկեր Շահումյանի հետ, Բաքվի Սովետական իշխանության օրոք, ստանձնում պատասխանատու հեղափոխական տրիբունալի նախագահի պաշտոնը, որպես իրավաբան:

1918 թվականի հունիս ամսին, ծանր հիվանդության պատճառով ընկեր Աղասին, արձակուրդ վերցնելով, ուղևորվում է հանրային ջրեր և ալյուս անկարող լինելով վերադառնալ՝ մնում է Վլադիկավկազում և այստեղ հեղափոխական տրիբունալի նախագահի պաշտոն ստանձնում: Անցյալ տարվա փետրվարի սկզբներում, երբ Կարմիր Բանակը հեռանում է Վլադիկավկազից, ընկեր Շահինյանը թաքնվում է առժամանակ, նպատակ և ձգտում ունենալով ուղևորվել դեպի հորհրդային Ռուսաստան, այնտեղ գործելու, բայց մատնվում է հարևաններից և զնդակահարվում Դենիկինի դահլճների ձեռքով, որպես կոմունիստ: Ականատեսի ասելով՝ երեք օր ընկեր Աղասու դիակը ընկած է լինում փողոցի տրոտուարին, մինչ որ տեղական հայ քահանաներից մեկը գիշերը վերցնում է՝ թաքուն հողին հանձնում թանկագին Աղասի Շահինյանի դիակը:

Այսպես, այսքան վաղ մեր շարքերը կորցրին լավագույն ընկերներից այն մեկին, որը այնքան բեղմնավոր գործունեություն էր խոստանում մեզ մոտիկ լավագույն ապագայում:

Հանգիստ նրա ծաղկափթիթ, գործունեության ծարավ ոսկորներին:

Մ Ա Մ Ո Ւ Ն

Նոր ձեռքս ընկավ «Записки революционера» տետրակի առաջին համարը:

Համակրելի իր վերնագրով, բայց տհաճ իր բովանդակությամբ այս 16 երեսանոց բրոշյուրը իրենից ներկայացնում է մի անշարժ ճահիճ: Որի աշխատակիցների քարացած մտքի վրա վերջին տարիների մեծ հեղափոխության նվաճումները կարծես ոչ մի ազդեցություն չեն թողած: Զգում ես այն, թե սրա խմբագրությունը տասը և ավելի տարիներ լեթարգիական քնով է եղել մրափած ու այժմ, այսօրվա արթնացածը, անկարող լինելով այլևս մոմենտի վեհությունն ու մեծությունը ըմբռնելու, սկսել է զառանցանքների մեջ րնկնել:

Անշարժ ճահճի և նեխած դիակի հոտ է փչում, մանավանդ, Օրթոդոքսի այն հոգվածից, ուր հեղինակը մեծամասնական կոմունիստների նվաճումներն անընդունակ լինելով ըմբռնելու, նրանց անվանում է պրոֆաններ, տհասներ (недоросль) և այլն:

Պիտի գիտենալ, սակայն, որ այս Օրթոդոքսը այն ռենեգատներից է, որոնք մի ժամանակ, Կառուցիկո նման, ճառում էին սոցիալիստական հեղափոխության մասին, բայց այսօր, երբ տեսան, որ համաշխարհային պատերազմից հետո մասսաները սկսում են իրագործել այդ էտապն ևս անցնելը՝ սարսափահար հետ-հետ են փախչում և իրենց՝ մտալախներին հատուկ ռենեգատությունը սքողում օլիմպիական բարձրությունից արձակած պառավական խրատներով և այլևս ոչ որի չհետաքրքրող, զառամյալներին հատուկ հնամաշ ֆրազներով (իրեւ թե ժողովուրդը պատրաստ չէ սոցիալիստական հեղափոխության էտապները իրագործելու և այլն):

Սակայն, աշխարհիս ամենահետամնացներն անգամ գիտեն այսօր, որ այլևս հետ դնալու ո՛չ մի ճանապարհ չկա:

**ՈՐՆ Է ԲՈԼՇԵՎԻԿՆԵՐԻ ԵՎ ՊԱՆԻՍԼԱՄԻՍՏՆԵՐԻ
ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ**

Ոչ ոք այնքան ազիտացիա չէ մղում հօգուտ բոլշևիզմի, որքան այդ անում են դեղին մամուլի ներկայացուցիչները:

Մանավանդ հանգստությունը կորցրած լուսնոտին նմանվող «Աշխատավորը», որի ամենօրյա նյութը բոլշևիկների և թուրք խմբերիալիստների մեջ կապված հեքիաթային պայմանագիրն է:

Իհարկե, «Աշխատավորի» պարոններն անպատճառ կուզենային բոլշևիզմը ամուսնացնել, կենակցության պայմանագրով կապել պանիսլամիզմի հետ ու այդպիսով վրդովմունք և զայրույթ առաջացնել ժողովրդական մասսաների լայն խավերի մեջ, բայց բարեբախտաբար ֆանտաստիկ պայմանագրի հորինելը միայն ծիծաղելի դրություն մեջ է դնելու նրա հեղինակներին:

Իրոք, ի՞նչ պայմանագրի մասին է խոսքը. ո՞վ է նրա հեղինակը. հարց տանք վերջապես երևակայական խաղերով տարված գրչակներին:

Ինչո՞ւ եթե դոյություն ունի մի այդպիսի չարաբաստիկ պայմանագիր, գոնե մի կտոր, մի հոգված անտեղից մեջ չէ բերվում մինչ օրս, որպեսզի ընթերցող հասարակությունն ևս ծանոթանա նրա բովանդակության ու մենք էլ այսօրվանից ստախոս, զրպարտիչ չհրատարակեինք նրա հորինողներին: Ասենք, թե դեղին մամուլի բոլոր ներկայացուցիչների միակ հատկանիշն ու ուժը կայանում է բացարձակ ստելու, խարդախելու և փաստերը սանձարձակորեն աղավաղելու մեջ:

Ասենք, թե բոլոր սոցիալ-խարդախիչներին հատուկ են պրովոկացիոն պրիմները, երբ մի որևէ երևույթ, որ խորը հիմք ունի, չեն կարողանում մարսել ու այդ թվում է վտանգավոր իրենց համար. օրինակ թուրք ժողովրդական մասսաների ռաբի ելնելը աշխարհակուլ ֆրոպական խմբերիալիզմի դեմ, բայց՝ փնշո՞վ են մեղավոր այս դեպքում ժողովրդական լայն մասսաները, որոնք տր-

դեն հիասթափված դեղին մամուլի մեքենայութուններից և շնայած երես են դարձրել նրանից, այնուամենայնիվ այդ մամուլը ներանց դահլան է տանում զանազան շալմաների, սուլթանների և պանիսլամիզմի հեքիաթներով, ամեն մի պատասխանատու հաղց ու քաղաքական երևույթ գնահատելով իր սեփական շափով. դրան ապացույց է այս երկու ամսուց ավելի շարունակվող պրովոկացիան բոլշևիզմի դեմ՝ տեղի շունեցած պայմանագրի առթիվ:

Կովկասյան սոցիալ-դավաճանները, որպես մանր իմպերիալիստներ, ընդունակ են, օրինակ, մեծ հաճույքով թաքուն ու աշկաբա զանազան պայմաններ հաստատել զանազան սև գեներալների ու իմպերիալիստների հետ և նրանց թվում է, թե նույն տեսակ դավաճանական քայլերի ընդունակ է և Սովետական Ռուսաստանը: Սոցիալ-սպեկուլյանտների հայրենիքի զավակներն իրենց նպատակ են դրած ևլրոպական իմպերիալիզմը գերադասել ասիական ֆանատիզմին և նրանց թվում է, թե ասիական ֆանատիզմն է այն փրկության խարիսխը, որին կառչել է ուզում խորհրդային իշխանությունը:

Սակայն ինչի՞ մեջն է բանը, ինչո՞ւ «Աշխատավորը» և նման թերթերը հուսահատական մի այսօրինակ հավար են բարձրացրել գոյություն շունեցող պայմանագրի առթիվ:

Չկա երևույթ առանց պատճառի. բանն այն է, ընթերցող, որ ուստական բոլշևիզմը, որպես կարմիր ինտերնացիոնալի հիմնադիր, վաղուց ի վեր իրեն նպատակ է դրած պաշտպանել բոլոր ճնշված և ստրկացրած ազգերը, համակրությամբ վերաբերվել դեպի ժողովրդական մասսաների այն շարժումները, որոնք ուղղված են աշխարհակալ իմպերիալիզմի դեմ, իրենց դարավոր լուծը թոթափելու համար, և այսօր, երբ կոմունիստական Ռուսաստանը իր աջակցությունն ու համակրանքն է ցուցադրում այդ ժողովուրդներին, որոնց թվում և հնդիկ և տաճիկ ժողովրդական մասսաներին, «Աշխատավորը» շովինիստները, պրովոկացիոն լուրերի սիրահարները և նորաթուխ իմպերիալիստները՝ աղմուկ են հանում, թե՛ տեսեք, տեսեք Սովետական Ռուսաստանը պայման է կապել պանթուրքիստների հետ, աշնա դարձել հետամնաց պանիսլամիզմին և շալմայակալ կոմունիստներին աջակցելով արևելյան ֆանատիզմի՝ զարգացման, ընդգեմ կովկասյան ղեմոկրատիզմի և այլն:

Ծիշտ է մի բան միայն, որ, այո՞, երբեք Սովետական իշխանությունը չի խորշի ճանաչել մի էնվերի, կամ մի նուրի փաշայի, եթե վերջիններս գլուխ անցնեն մի հեղափոխական ստրկացած ժո-

դովրդի շարժման, ինչպես Դադստանը և այլն. չի խորշի օգտագործել նրանց ծառայությունը ճիշտ այնպես, ինչպես այսօր նա չի խորշում օգտագործել սև ունակցիայի օրերից մնացած գեներալների ծառայությունները հօգուտ Կարմիր Ռուսաստանի ու Կարմիր Բանակի և սակայն այս չէ նշանակում, թե Խորհրդային Ռուսաստանը պայմանագիր, կամ որևէ համաձայնություն ունի կապած հին ու ժիմի գեներալների հետ, որոնց անունները դուցե պանծալի տեղ բռնեն ապագա սոցիալիստական Ռուսաստանի պատմության մեջ:

Ահա, ընթերցող, այս է այն հավարի բուն պատճառը, որ ահա երկու ամսից ալեւի է Կովկասի դեղին մամուլի ներկայացուցիչները ունիստն են երգում:

ՄԻԱԿ ԵԼՔԸ

Դեղին ինտերնացիոնալի ներկայացուցիչներն իրենց մամուլով հանդերձ շատ են աշխատում ապացուցել, թե՛ Անդրկովկասը մի երանելի դրախտ է այժմ՝ ազատ քաղաքացիական կռից և սովից, մինչդեռ Խորհրդային Ռուսաստանը, քաղաքացիական կռիվ շնորհիվ, դարձել է ավերակ և դժոխք...

Այս երգը զլխավորապես և համարյա միշտ երգում են մազից կախված երկու հարևան հանրապետություններ՝ հանձինս Հայաստանի և Ադրբեջանի, ուր այդ թիզուկնա տարածության վրա վերջին այս երկու տարվա ընթացքում այնքան կոտորածներ ու ավերում տեղի ունեցան, որքան չէր կարող տեղի ունենալ նույնիսկ որևէ քաղաքացիական կռիվ դեպքում:

«Ռուսաստանում քաղաքացիական կռիվն ընդդեմ հակահեղափոխական սև ուժերի— պախարակելի է, իսկ դեղին ինտերնացիոնալի և շովին ազգայնականների տերիտորիայի համար կռիվ վարելը ու անխնա կոտորվելը— օրհնված հենց ալլահից...»:

Այսպես են մտածում ահա Ադրբեջանի և Հայաստանի ժողովուրդների բախտը տնօրինող քաղաքական կույրերը և տկար ուղեղները:

Խորհրդային Ռուսաստանը մի փտապ անցած, արդեն վերջ է տալիս իր շլինքին փաթաթած քաղաքացիական կռիվ ցիկլին, այսօր թե՛ վաղը Դենիկինի վերջին մնացորդները Սև ծովն են նետվելու ընդմիջտ, և Խորհրդային Ռուսաստանն անցնելու է խաղաղ ստեղծագործական աշխատանքների:

Մտածո՞ւմ են, արդյոք, մուսաֆաթն ու դաշնակցությունը այն մասին, թե՛ այն, ինչ որ տեղի ունեցավ Խորհրդային Ռուսաստանում, նույնը անխուսափելիորեն դամոկլյան սրի պես պիտի ցցվի և իրենց զլխին. մտածո՞ւմ են, արդյոք, այն մասին, թե՛ այն քաղաքականությունը, որ վարում են իրենք, աշուշտ պիտի պալթի սո-

ցիալիստական հեղափոխութեամբ, թե՛ կարծում են պալլիատիվներով պիտի կարողանան բժշկել այն ժահրոտ վերքը, որ կոչւում է սպեկուլյացիա, սով, հին ռեժիմի քաղաքականութիւն:

Մենք գիտենք, որ ոչ մի պալլիատիվ, ոչ մի օպեկա եւլրոպական իմպերիալիստների կողմից, չի փրկելու Անդրկովկասի բանվորա-գյուղացիութեանը մոտակա քաղաքական կովից:

Նա անխուսափելիորեն պիտի անցնի նույն էտապը, ինչ խորհրդային Ռուսաստանը:

Կա՛, ուրեմն, ելք, կա՛ ճանապարհ այս դառնութեան բաժակը անցնելու, որ պիտի ըմպի մեր փրկիրը ևս:

— Կա՛,— կպատասխանենք մենք. եթե երկիրը ցանկանում է խուսափել այդ անխուսափելի դառնութեան բաժակից և հարցը վճռել անարյուն քաղաքականութեամբ, նա, հանձինս իր պրոլետարիատի, պարտավոր է միջամտել երկրի ղեկավարների առաջ, որ հենց այսօրից ընդունեն Սովետական օրինադրացիա:

Սովետական իշխանութիւնը, կամուրջ ձգելով Անդրկովկասի և Հյուսիսային Կովկասի միջև, մասնակից կանի մեզ այն բարիքներին, որ սպասւում է այս դարնան վերջին՝ դենիկինյան փշրանքները Սև ծովը նետելուց հետո:

Հակառակ դեպքում ո՛չ մի «իմաստուն» քաղաքականութիւն և ո՛չ մի, արդեն իր բանվորութիւնից նեղն ընկած, իմպերիալիզմի միջամտութիւն, չեն կարող կասեցնել այն, ինչ անխուսափելիորեն պիտի տեղի ունենա և Անդրկովկասում:

ԱՊԵՆԴԻՍԱՅԻԱՆ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

1

Հինգերորդ տարին է, ինչ թանկությունը մշուշի պես փաթաթել է մեզ իր թևերում և իր ծանր շնչով ուզում է խեղդամահ տանել մեզ, բոլոր թե՛ ֆիզիկական և թե՛ մտավոր աշխատանքով ապրող պրոլետարներին: Հինգերորդ տարին է, ինչ թանկությունը ժանդի պես շրջապատել է մեր մարմինը և ուտիչի նման հյութում, բայց քայում է մեր առողջությունը, կիսում մեր կռանդը և անբնդունակ դարձնում մի որևէ ստեղծագործական աշխատանքի, և այն էլ մի աշխարհի ժամանակ, երբ այնքան զուրկ կա կատարելու:

Նայում ես շուրջդ այս մեշտանական մթնոլորտի բախտը անօրինոց տղրուկ վաճառականներին, անողոր սպեկուլյանտներին շարժիներին, ֆարրիկանտներին, բարձր ու մտնր շինովներին, նույնիսկ հասարակ միլիցիոներներին — նրանք բոլորն էլ առողջ ինքնագոհ, կուշտ զնդո՛ւմ են ու զնդո՛ւմ...

— Ինչո՞ւ...

— Որովհետև նրանց է, որ պատերազմը հարստացրեց, նրանց է, որ խառնակ ժամանակը կշտացրեց:

Նայում ես իսկական կոլեզ պրոլետարիատին, վռնդված նախկին աշխատավորներին, արձակված պաշտոնակալներին, որոնք ոչ իշխող կուսակցությունների անդամներ են, և ոչ էլ սպեկուլյանտներ:

— Նիհար, դուստտ, մաշված, քաղցից ջղախնացած...

— Ինչո՞ւ...

— Որովհետև իսկական հեղափոխական պրոլետարիատը թե՛ պրոֆեսիոնալ միություններում և թե՛ ամենուրեք հալածվում, պաշտոնազուրկ է լինում և ի վերջո կամ սպեկուլյացիայի զոհ դառնում, կամ ուղարկվում այնտեղ, ուր «Մակարը հորթեր է արածացնում»...

Սակայն հարց տանք. փնչո՞ւ թանկությունը չէ իջնում և քանի գնում՝ ավելի ահռելի չափեր է ընդունում: Փա՞ռք արևհին, մեր երկրում պատերազմ չկա և նա անդորր է, փնչալես Չեխովի մոխրագույն (серый) քաղաքը¹: Նորերս էլ բլոկադան Դենիկինի կողմից վերացրած է՝ ըստ Կուբանի ներկայացուցիչների հայտարարության. ուրեմն կան ներմուծման և արտահանության միջոցներ: Այնուհետև շուկան լի է ու հարուստ ամեն տեսակ մթերքներով ու ապրանքներով: Մյուս կողմից էլ իտալացիներն ու Կանադան են խոստանում կշտացնել Անդրկովկասը: Ինչո՞ւ, ուրեմն, այդ դժբախտ երկրի իրավագուրկ պրոլետարիատը պիտի միշտ մնա կիսաքաղց, գոնատ, մաշված, հյուծված, ավելի վատ դրության մեջ, քան այդ ևր հին ռեժիմի օրով:

Որովհետև Անդրկովկասը ամբողջովին տարված է սպեկուլյատիվ սպորտով:

Ո՞վ է սպեկուլյանտը, ո՞րն է նրա հոգեբանությունը:

Մի անողորմ, հզվաքանակ դադան է նա, որը շատ լավ գիտի, որ իր մահվան օրերն արդեն հաշված են, նա մտածում է, որ այդպիսի սանձարձակ օրեր գուցե չվիճակվի այլևս տեսնելու. ուրեմն՝ հնձիր, քանի կա փող, ապահովիր քեզ յոթը պորտով ի հաշիվ դնողի և վաճառողի, քանի արդենլող չկա, պատժող չկա: Եվ սպեկուլյանտը ուռչում է ու կապում թղթադրամի խուրձեր, վերածում նրանց թանկագին քարերի: Նա է, որ զեկավարում է այս դժբախտ երկրի տնտեսական քաղաքականությունը:

Սպեկուլյանտն է, որ արհեստականորեն ուռցնելով մթերքների ու ապրանքների գները, ամուր ամրացնելով իր դիրքերը, ուզում է հասկացնել տալ գիտակից ու անգիտակից մասսաներին, թե տե՛ս, քո կատարած հեղափոխությունը, քո բողոքն ու կռիվը քեզ միշտ սոված ու հյուծված պիտի պահեն, շնորհիվ նորին բարձրության. իջիր, ուրեմն, քո դիրքից, խոնարհվիր իմ շաշկայի առաջ, որքան տամ՝ բավականացիր և դու չես դարձավի սովի հյուծող ճանկերում:

Սպեկուլյանտը, թե՛ ֆարբիկանտի, թե՛ խոշոր ու մանր առևտրականի դերում՝ վարում է աշխարհավեր փր քաղաքականությունը և մեր երկրի անդոր տերերը խաշակնքում, օրհնում են նրանց այս ասպարեզում, որովհետև սպեկուլյանտների ոհմակը խելոք է. լսող խոլոպ է և ոչ ըմբոստ հեղափոխական...

Իր հերթին սպեկուլյանտն իր քաղաքական մոտիվներն ունի: Նա հին բռնակալ է, մտածում է այսպես. որքան ճնշված, զրկվ-

ված, սոված և մի բանվորություն, նա այնքան շուտ կխելոքանա և ժամանակ չի ունենա մտածելու խենթ ապստամբության մասին:

Այդպես, ոմանք՝ ընտրյալները — ինքնագոհ, կուշտ ապրում են և ուռճանում, ոմանք էլ, հանձինս մտավոր և ֆիզիկական պրոլետարիատի՝ հյուծվում, մաշվում, ցամաքում են, և չկա այն հզոր ապարատը, որ ճգմեր սպեկուլյանտների ավազակային ոհմակը և հիմնովին ջնջեր այդ ցեղերի բույնը, ճիշտ այնպես, ինչպես այդ տեղի ունի այժմ Խորհրդային Ռուսաստանում:

Հետևյալ անգամ մենք կխոսենք այն մասին, թե ինչպես պիտի ազատվել այդ ալլանդակ ուտիճից:

2

«Նոր ուղի»-ի նախընթաց համարում մենք տվինք մի ընդհանուր տեսություն սպեկուլյացիայի և սպեկուլյանտների թագավորության մասին, այժմ էլ թող թույլ տրվի մեզ ցույց տալ, թե որո՞նք են այն միջոցները, որոնցով կարելի պիտի լինի վերջ տալ սպեկուլյանտների այս մորեխային արշավանքներին:

Ասել, թե զանազան պալլիատիվ միջոցներով, տուգանքներով ու բանտ նետելու սպառնալիքներով՝ կարելի է փրկել դրությունը ու վերջ տալ շարիքին — ծիծաղելի միամտություն կլինի:

Որքան ուղես տուգանել, կամ բանտարկել սպեկուլյանտին. դրա դեմ նա ռնկի իր հզոր միջոցը — վաշառքը, որի առաջ միլիցիաների ոչ միայն ձեռքը, այլև սիրտն է թուլանում, մյուս կողմից էլ սպեկուլյանտը մի զզվելի ճանճ է, խոկեցիր մի պատուհանից, կսողա, ներս կխուժի մյուսով. հարկ է, ուրեմն, դիմել արմատական, կտրուկ միջոցների:

Եթե այսօրվանից իսկ Անդրկովկասյան հանրապետությունները չդիմեն ռադիկալ միջոցների, միևնույն է՝ այդ միջոցներին դիմելու է ինքը՝ պրոլետարիատը և աղքատ գյուղացիությունը: Եթե մեր երկրի տերերը չփոխեն իրենց ֆինանսային քաղաքականությունը, երկիրը կառավարելու սխտեմը, որ նման է հին օրերի կառավարչական ռեժիմին, եթե այդ բանում պրոլետարիատը օրինակ չառնե Խորհրդային Ռուսաստանից, այն է՝ ամեն ինչ նացիոնալիզացիայի ենթարկել և պետականացնել, միևնույն է, մեր երկիրը չի ազատվելու համաշխարհային պատերազմի ստեղծած այս նոր տիպի վաշխառուներից:

Խորհրդային Ռուսաստանում, ինչպես ամենքն էլ գիտեն, չկան ո՛չ մասնավոր սեփականատերեր, հանձինս գործարանատեր-ֆարրիկանտների և ո՛չ հողատերեր, հանձինս պոմեշչիկ-կալվածատերերի. այնտեղ ամեն ինչ հասարակականացրած և պետականացրած է, ամեն ինչ պատկանում է բանվորագյուղացիական Խորհրդային իշխանության, և՛ բանկերը, և՛ մեծ, բազմահարկ շենքերը, և՛ գործարան-ֆարրիկանները, և՛ պարենավորման մեծ ու փոքր խանութները, և՛ մոտպերատիվները (ուր շարունակ կարդում ես Советская лавка, Советский магазин. Советский кооператив № № 1, 2, 10, 20, 100 և այլն):

Երբ մի երկրում չկա մասնավոր սեփականություն, կոխվ կապիտալի ու աշխատանքի մեջ, արտադրության շահագործումն անհատի կողմից, այլ դրա մոխարեն կա սարտադիր աշխատանք և դրա դեմ հատուցումն պետական պահեստներից իր կարիքի և պահանջների լիակատար բավարարության պայմանով, այնտեղ, փնջ խոսք, որ սպեկուլյանտն ու սպեկուլյացիան հող չեն ունենա իրենց ոտալնը սարքելու:

Երբ մի երկրում գյուղացին, ֆարրիկանտը՝ մանուֆակտուրա, կոշիկ կամ երկրագործական գործիք ստանալու համար հանրապետությանը մատուցում է հացով, հում նյութով, և այդպիսով ապրանքների մոխանակություն կատարում հանրապետության հետ բնականով (натурой), մի այդպիսի երկրում ցեցերը անկարող են ստեղծել և՛ թանկություն, և՛ սպեկուլյացիա:

Մեղ մոտ ազգպես չէ, սակայն, այլ՝ դուռ հակառակը: Անդրկովկասյան սպեկուլյանտը կամ ֆարրիկանտը գյուղացուն այն դուռն է հասցրել, որ մերջինս էլ իր հերթին, կարծես, ջիգր հանելու համար՝ դարձել է մի նոր տիպի սպեկուլյանտ, որն իր դուխըր սպառողներին պայմանավորում և արդարացնում է օսլայած օձիքով սպեկուլյանտի կեղեքմամբ: Հասարակ գործակատարն ու սովորական շինոթնիկը, գրասենյակի կանտորշիկը, բանկի ծառայողը — կին ու տղամարդ, աշակերտ ու ծեր՝ սրանք ամենքն էլ այս դժբախտ երկրում բնկել են մի դիվային պարի մեջ և իրենց կոշմարային ազահույթամբ ծծում են աշխատավոր և մտավոր պրոլետարիատի արյունը. սպորտը բացարձակապես կատարյալ է. իսկ երկրի կառավարիչները անզոր են այս նոր ցեցերի — գյուղացուց սկսած վերջացրած դիմնադիպի աշակերտով — ախորժակը գսպելու:

— Ինչո՞ւ.

— Որովհետև մեզ մոտ ամեն ինչ թարս է գրված և այն էլ ավագի վրա, առանց խորունկ հիմքի, առանց ծրագրի և վճռական քաղաքականություն:

— Որովհետև մեր երկիրը ամբողջովին դարձել է եվրոպական իմպերիալիզմի օդալիստիկան, նա է, որ վերջինիս հագցնում է, ուտեցնում, զարդարում և վերջինս էլ անկարող է ստրկուհու ակնածությունը չնայել իր տիրոջ վրա ու նրա հրամանները չկատարել:

— Որովհետև մեզանում կառավարությունը կամ վախենում է գլուղացիներից ու նրա անզուսպ ախորժակի սանձարձակությունը դավատում, կամ, որ ավելի ձիշտն է, մտածում է, եթե ավագի վրա հիմնած կառուցվածքից հանես մի աղյուս, պիտի փլվի ամբողջ շենքը, ամբողջ կառուցվածքը. վախն ու սարսափն է, որ այս դժբախտ երկրի վարիչներին դարձրել է անզոր, որպես «աչք տնիմ — չեմ տեսնում, ականջ ունիմ — չեմ լսում» առաջվածքի անշեղ իմաստի պահպանողների:

Սակայն ի՞նչ կա այստեղ վախենալու, այն, ինչ փլվելու է անխուսափելիորեն, թող փլվի, ո՞ւմ ինչ, չէ՞ որ քանի շուտ, այնքան լավ...

Բայց... հենց բանն էլ այն է, որ ընդունել մի այդպիսի որոշում իրենց տնտեսական քաղաքականության վերաբերյալ, այդ նշանակում է ընդունել խորհրդային Ռուսաստանի՝ երկիրը կառավարելու սխառմը: Մի բան, որն արդելում է օդալիստիկայի տերը:

Սակայն մենք գիտենք, որ վաղ, թե ուշ, տեղական հանրապետությունները ստիպված պիտի լինեն՝ նացիտնալիզացիայի և նատուրալիզացիայի ենթարկել բոլոր այն հիմնարկությունները, որոնք ծառայում են որպես աղբյուրներ սպեկուլյացիայի և շահագործման: Ե՛վ բանկերը, սպեկուլյացիային զարկ տվող այդ մթին որջերը, և՛ գործարան ու ֆաբրիկաները, և՛ խանութները, և՛ շուկան, մինչև չենթարկվին պետականացման ու նացիտնալիզացիայի, չի վերանա սպեկուլյացիայի վաթխանալիան այս երկրից:

Բոլոր սեփականատերերի հարստանալու այն աղբյուրները, որ կոչվում է կապիտալի շահագործում, բոլոր գործարանատերերին տրված արտոնությունները, բոլոր արտոնության միջոցները մինչև չանցնեն բանվորա-գյուղացիության դիկտատուրայի ձեռքը, բոլոր բուրժուաները մինչև չընկնեն այն օրը, որ օրին ընկան նրանք խորհրդային Ռուսաստանում, սպեկուլյացիան Անդրկովկասում ոչ թե նվազելու, այլ, քանի գնա, զարգանալու է: Եվ մի օր էլ մենք մեզ

տեսնելու ենք անձով, գույքով ծախված ու գրավ ընկած ճիշտ այն-
պես, ինչպես այդ տեղի ունեւ հնարում ճորտատիրութեան օրերով:

Ու հարց.

Կգիմանա՞ւ արդոք այսուհետեւ «վիրավոր առջուծը», հանձինս
Անդրկովկասյան պրոլետարիատի և աղքատ գյուղացիութեան, այս
խայտառակութեան սյունին դամբելու պրոցեսին, դրա մասին մտա-
ծելու թողնում ենք նրանց, ում հարկն է և օրոնց համար դեռ ուշ
է խելքի գալը:

ՈՂՋՈՒՅՆ ԱԶԱՏԱԳՐՎԱԾՆԵՐԻՆ...

Ողջո՛ւյն, ողջո՛ւյն քեզ հայ հեղափոխական բանվորություն, ողջո՛ւյն և քեզ, նորեկ կյանքիդ լուսածագին, հայ գյուղացիություն, որ այսօր կարողացար թոթափել քեզանից այն ծանր շղթաները, որով կաշկանդել էր քեզ դաշնակցություն կոչված կուսակցությունը իր կառավարությամբ հանդերձ:

Երեք տասնյակ տարիներ շարունակ քո բախտն ու քաղաքական կյանքիդ դաստիարակությունը հանձնել էիր մի այնպիսի անկողյալակի, որը հենց փնքը դեռ քաղաքական մանուկ լինելով, հանդերձնել էր հանձն առնել քեզ անելու, մեծացնելու և կրթելու դործը:

Երեք տասնյակ տարիներ քանի՛-քանի՛ անգամ, շնորհիվ այդ անշնորհ դալակի, քեզ կրակը նետեցին, այրեցին հոգիդ, խորովեցին սիրտդ և այլանդակեցին սիրուն դեմքդ, քանի՛-քանի՛ անգամ դաշնակցության դալակները վայր գլորեցին քեզ, փշրեցին յսկորներդ, հաժմանդամ դարձրին քեզ, իմ սիրո՞ւն Մանուկ Հայաստանի աշխատավորություն:

Երեք տասնյակ տարիներ դահիճների սառնասրտությամբ և ազգամոռիներին հատուկ հանցագործությամբ գրդոնեցին քո մոլթինստինկտները, հարևան ազգերի դեմ հանեցին քեզ, ջարդեր կադմակերպեցին և այդպիսով բթացրին ու մթացրին քո դասակարգային դիտակցությունն ու շահերը, փոխանակ որ հարևան ազգերի բնչազուրկների հետ հաշտության պրոպագանդ մղելու ընդդեմ ձեր դասակարգային թշնամիների՝ իմպերիալիստական բուրժուազիայի և բռնակալ կառավարությունների:

Երեք տասնյակ տարիներ շարունակ քո այդ անարժան ղեկավարները, նախաձեռնությունից զուրկ, երբեմն անամոթ մուրացիկների պես՝ «Ողորմություն արեք պարոն անտուն-անտեր աղքատին»՝ աղերսանքով, ծեծել են անսիրտ բուրժուաների դուները, սողոսկացել նրանց ոտքերի տակ՝ քանի մի կոպեկներ կորզելու, որ իրենց

ստեղծած աղետները ամօքեն, երբեմն էլ որպես լիտիացած գաղաններ՝ այլասերված բաղդատարովների ձեռքով հրացանազարկ են արել այն հարյուրավոր հայ կոմունիստներին, որոնք սոցիալիզմի վառ ջահը ձեռքերին բռնած՝ կամեցել են դուրս հանել քեզ այն «խորվիրապից», որի մեջ խեղդվում էիր դու և որի անունն էր դաշնակցականների ռեժիմ²:

... Բնականաբար, այս ամենից հետո պիտի առաջանար հեղափոխական համաշխարհային հրդեհը, նրանք այդ մեծ հրդեհի ժամանակ, որպես անբան թամաշաչիներ, հեռու կանգնած իրենց ձեռքերն էին տաքացնում, չնայած, որ քանիցս հեղափոխական Ռուսաստանը հասկացնել էր տվել այդ ապիկարներին, թե ձեռք տաքացնելու ժամանակը չէ, այլ բանվորագյուղացիության միահամուռ ջանքերով հրդեհը հանգցնելու... և սակայն նրանք անցան հրդեհածիգ Անտանտի կողմը:

Եվ այսօր այս ամենը հասկանալով, դուք զենք բռնած ձեր տանից դուրս շարժեցիք այդ անկոչ գալակներին, այդ ապիկար վարժապետ տիրացուներին, որի համար նորից ողջունում եմ ձեզ:

Ողջո՞ւն քեզ, ընկեր բանվոր, և քեզ, եղբայր գյուղացի, որ վերջապես ճանաչեցիք ձեր իսկական թշնամուն և իսկական բարեկամին՝ հանձինս Ռուսաստանի Սովետական իշխանության և նրա պատվանդան III ինտերնացիոնալի, կոմունիստական կուսակցության:

Հանձնիր նրան բախտդ և ապագադ, իմ տառապյալ հայ գյուղացիություն և բանվորություն. տարիների ընթացքում առողջ քաղաքականության բովից անցած կոմունիստները քեզ կհասցնեն եղջանկություն՝ իմի ձուլելով քեզ Ռուսաստանի ազատագրված աշխատավոր պրոլետարների մեծ ընտանիքի մեջ. իմ փոքր եղբայր, քեզ ընդմիշտ կազատեն քո արկածախնդիր և ռճրագործ դաշակներին էքսպերիմենտներից. կցուցնեն փրկարար նոր ուղին, կբուժեն դարավոր վերքերդ, որ երեք տասնյակ տարի շարունակ խորացրին քո սուտ սոցիալիստ նախկին «ուսուցիչները»:

Երեկդ աղետալից էր և սարսափելի, այսօրդ սլայծառ և հավատով լի, էգուցդ արդեն ընդմիշտ ապահովված վանդալներից՝ քո խորհրդային անկախ Հայաստանի հարազատ գրկում:

«ԱՇԽԱՏԱՎՈՐԸ» ԱՇԽԱՏՈՒՄ Է...

Թաւնաւոր օձի դուստր երբ ջախջախում ես, նա դեռ պիտի դաւարվի մինչև աշեփ մայր մտնելը — աշտպես է մտածում հասարակ ժողովուրդը: Ծիշտ աշտպես է ահա և դաշնակցության Թիֆլիսի օֆիցիոզ «Աշխատավորը»: Նա իր փուսակցության վրած ծանր հարվածների տակ դեռ երկար պիտի դաւարվի, մինչև որ աշգեպանը — պատմության այդ անողոր ձեռքը՝ վիկրցնի նրան և կնետի աղբանոց:

«Աշխատավորը» փոխանակ, որ վատարված պատմական փաստի առաջ դուրս խոնարհեցնէր և Հայաստանը կոմունիստներին անցնելու ահար համարէր իր կուսակցության ապիկարութեան և հայ հեղափոխական ժողովրդի ցասման հետեանք, փոխանակ, որ հզար բազմիցս ապացուցված իր կուսակցության տարիների ընթացքում կատարած շարադործութունների համար, — աշտ սկսել է մի շատ տգեղ ու վատթար դեր կատարել. մի դեր, որ հատուկ է միայն հակահեղափոխական ախմեղ ցալիկովներին:

Ո՞վ է սակայն Ախմեղ Յալիկովը: Նա ժողովրդի ցասման տակ իր հայրենիքից վոնդված մի լեռնական է, որ ազատտան է գտել Վրաստանում և աշխատավորականների պես իր «Вольный Роден» թերթը դեղին ինտերնացիոնալի մի հատվածը համարելով, նիզակներ է ճոճում վարկարեկելու թև՝ հորհրդային Ռուսաստանը և թև՝ նորակազմ հորհրդային անկախ Դադստանը, Չեչնիան ու Ինդուշթիան:

Յալիկովները երկար ժամանակ երազում էին լեռնականների «անկախ հայրենիք»՝ նրա կուլակներով, կեղեքիչներով և բեգերով հանդերձ և ուրախանում, երբ դենիկինները կամ վրանդեներն էին սպանում հորհրդային Սոցիալիստական Ռուսաստանին ու Հյուսիսային Կովկասին: Սակայն նրանց սպասելիքները օդում ցնդեցին:

Յալիկովի «պսակները» այժմ հանգիստ չեն տալիս «Աշխատավորի» գրասենյակում նստած տղերանց:

Նրանք, Հայաստանը կորցնելուց հետո, սկսել են մի արշավանք, որի մի ծայրը հասնում է Խորհրդային Ռուսաստան, մյուս ծայրը՝ Խորհրդային Սօվետների ու Հայաստան, իսկ այնտեղից էլ՝ դեպի Անդերա:

«Աշխատավորը» մեկ տեսնում ես՝ կամ չարանենդությամբ հեղճում է Բաքվում տեղի ունեցած Արևելյան ժողովուրդների համագումարը¹, կամ առաջիկայում Մոսկվայում կայանալիք մուսուլման կանանց համագումարը, կամ Քեմալի բարեկամական հեռագրերը կենիին, Ստալինին և այլոց². մի խոսքով մուսուլման խոսքը լսելիս, նա, ինքն էլ չնկատելով այդ, այնպե՛ս է խրատում ու կատաղում, ինչպես սպանական փրփրած ցուլը կարմիր լաթը տեսնելիս:

Քաղաքական տհասներին հատուկ և ընդմիշտ անուղղելի համառությամբ «Աշխատավորը» մինչև օրս էլ չի կարողանում ըմբռնել այն սրբազան միսիան, որ ունի կատարելու սոցիալիստական Ռուսաստանը՝ ստրկացված և կեղեքված աշխատավոր ժողովուրդների վերաբերմամբ, և տասնյակ հազարավոր կոմունիստների և բանվորական ավանգարդ գնդերի արյուն թափելը նա համարում է իմպերիալիստական ձգտումներ...

Սակայն այս բոլորը շշմած օձի գալարումներ և հիստերիկներին հատուկ ճշանքներ են միայն:

Հեղափոխության պատմության ձեռքը անողոք է, նա աղբանոց է նետելու ընդմիշտ և՛ հակահեղափոխական ցալիկովներին, և՛ չախջախված օձին՝ հանձինս ախմեդանման աշխատավորականների:

ԱՄԵՆ ԻՆՉ ՆՈՐԻՑ

Խորհրդային Հայաստանի Ռեկոմը այժմ տարված է երկրի ներքին և արտաքին վարչական-ադմինիստրատիվ կազմակերպման հոգսով:

Դաշնակների կառավարությունը թե՛ իր շտապ ստորագրած պայմանագրով Անգորայի ներկայացուցչի հետ՝ և թե՛ տնտեսական կյանքի փլուզումով ու անարխիայով այնպիսի մի ծանր ժառանգություն է թողել Հայաստանի Ռեկոմին, որ վերջինիս կողմից ահագին ջանքեր են հարկավոր՝ ամեն ինչ նորից սկսել՝ ըստ սովետական Կոնստիտուցիայի:

Այդ ուղղությամբ մեր միջակ եղբայր Խորհրդային Ադրբեջանը արդեն նշանավոր քայլեր է արել, և պիտի ասած՝ հասել է բավականին խոշոր դրական հետևանքների ու ստեղծագործական արդյունքների:

Չենք կասկածում, որ մոբիլիզացիայի ենթարկված հայ կոմունիստ մեր ընկերները կշտապեն Խորհրդային Հայաստան և Կնպաստեն Ռեկոմին վարչական-ադմինիստրատիվ կազմակերպման ապարատը շուտով դնել իր համապատասխան ռելսերի վրա:

Հերթական հարցը, այնուհետև, թե՛ Ռեկոմի և թե՛ մեր ընկերների համար լինելու է երկրի պարենավորման կանոնավորման հարցը և սրա հետ զուգընթացաբար մտավոր սնունդի, կուլտուրական-կրթական գործը:

Խորհրդային Հայաստանը, փառք ալլահին, այսօր ռազմաճակատ չունի, որի վրա գործադրեր երկրի բոլոր ուժերը, ինչպես այդ տեղի ունեւ Խորհրդային Ռուսաստանում: Հայաստանի Սովետական իշխանությունը այդ կողմից ավելի քան բախտավոր է ավագ եղբորից:

Ուրեմն նրա բոլոր ուժերը նվիրված են լինելու ստեղծագործական վերաշինության և կուլտուր-կրթական գործին:

Սոցիալիստական Ռուսաստանը, որքան էլ, հակառակ իր կամբ, պատերազմական գործողությունների ենթակա լիներ, այնուամենայնիվ՝ իր ժամանակին շատ լավ էր ըմբռնել, որ դարերով, ցարիզմի օրոք ազնվության ու խավարի մեջ խաբխափող ռուս մուժիկին և բանվորին հարկավոր է առաջին հերթին կրթել ու գիտակցության բերել. և նա Ռուսաստանի ամենախուլ վայրերն անդամ հեղեղեց՝ դրականության և կրթական գործողությունների այնպիսի մի քանակով, որի նմանը պատմությունը դեռ չի տեսել:

Նա միլիոններով ու տասնյակ միլիոններով հրատարակեց գրքեր, բրոշյուրներ, պուսկապոններ, թերթեր ու ժուռնալներ, սոցիալիստական մի ահռելի դրականություն, որը ազդեցությունների և սուրհանգակների միջոցով ցրվում էր Ռուսաստանի ամենախուլ վայրերի խրճիթներումն անգամ: Եւ չէր մնում այդ ուղղությամբ գործելուց և Մոսկվայի մեր հայ կոմունիստ ընկերների մի խմբակ՝ հանձինս նրա Հայկական Կոմիսարիատի, որը հրատարակած և այժմ պատրաստի տեղի մի քանի տասնյակ թարգմանչական գործեր², որոնք այսօր իրենց տարածմանն են սպասում Խորհրդային Հայաստանում:

Բայց բավականանալ Մոսկվայի մեր բնկերների հրատարակությամբ, այդ դեռ շատ քիչ է. լուսավորության Կոմիսարի առաջին հոգսը պիտի լինի, կրթական և կուլտուրական գործի հետ զուգընթացաբար, մտածել՝ վաղմալերապելու և հրատարակչական գործը:

Ո՛ւմ չէ հայտնի, որ երկար ժամանակ հայ դպրոցացու և բանվորի միտքն ու հոգին, մանավանդ գաշնակների կառավարության օրոք, սնվել է ահարոնյաններով ու նմաններով: Հայ աշխատավոր դպրոցադաստիպները թունավորվել է շովին ազդեցիկ մոլերի քերթվածներով. որքան քանք է հարկավոր, ուրեմն, որ նրանց մտքից ու սրտից հանես շովինիստների թողած ազդեցությունը:

Այդ ժառանգության հետքերը կորցնելու միջոցը կլինեն այն, որ Խորհրդային Հայաստանի բոլոր պնդերն ու քաղաքները հեղեղվեն նոր, առողջ, սոցիալիստական դրականությամբ:

Դրա համար անհրաժեշտ է կազմակերպել հրատարակչական մի կենտրոն, որ նմանվեր Ռուսաստանի խոշոր Государственное Издательство-ին³, որ ղեկավարվում է Մաքսիմ Գորկու և այլոց ղլխավորությամբ:

Այդ կողմից Թիֆլիսը, որ տեխնիկական ավելի շատ հարմարություններ ունի (թղթի, տպարանի և գրաշարների կողմից), կարծում ենք, կարող է մեծ ծառայություններ մատուցանել Խորհրդային Հայաստանին:

Հրատարակչական մի շտապություն կենտրոն, նման Կառավարական Հրատարակչական Ընկերության,— ահա թե ինչի վրա ենք հրավիրում ժողովրդական լուսավորության կոմիտեի ուշադրությունը:

ՀԱՂԹԱԿԱՆ ԿԱՐՄԻՐ ԲԱՆԱԿԸ

Իմ կյանքում ես դեռ չեմ տեսել այնպիսի գեղեցկություն, որ-
պիսին բախտ ունեցա տեսնելու այս քանի օրերս Թիֆլիսում:

Այդ գեղեցկությունը Կարմիր Բանակի հաղթական երթն էր իր
հեղափոխական երգերով:

Նայում ես այդ՝ մինչ օրս պատմության մեջ չտեսնված հերոս-
ներին: Նրանք բոլորն էլ ջահել պատանյակներ, բայց լրջմիտ, խո-
հուն, ազնիվ դեմքերով, վերին աստիճանի խելացիություն արտա-
հայտող աչքերով:

Գիտակցությունն է դրոշմված նրանց ազնիվ ճակատին, առա-
ջինությունն վեհությունը՝ նրանց դեմքի բոլոր գծերում:

Մտածում ես՝ հորը և փնչպե՛հ վարողացալ տեղ դռնել այդ
նախկին чумазый паренёк-ի մեջ այսքան վեհություն:

Ո՞վ ներշնչեց նրա հոգուն այսքան մեծություն և խորություն:

Ինձ թվում էր, որ իմ առջևից անցնում են ապագա երջանիկ
մարդկության նախատիպերը՝ ճաճանչավորված մի վեհ գեղեցկու-
թյամբ:

Իմ այդ հիացմունքի մեջ, զգում եմ, մեկը հետևիցս բռնել է
թևս, ետ եմ նայում, իմ մի ծանոթ դերասանն է.

— Այո՛, ասում է նա, — մենք չէինք հավատում, երբ դու նկա-
րագրում, իդեալականացնում էիր Կարմիր զորքին իր գեղեցկու-
թյան և գիտակցության մեջ՝ մի տարի սրանից առաջ. այսօր եմ
միայն տեսնում, որ քո ասածները բոլորը ճիշտ էին:

— Красные красавцы!, — բացականչում է մի հասակն առած
ինտելիգենտ կին կողքիս կանգնած:

Նվ նա, որի ոտքերին ես նայում՝ իր ցեխաթաթախ կոշիկներով
և երեսին՝ դեմքի լարված երակներով, որը կարծես հենց նոր է
դուրս եկել կռվից, փր այդ տեսքում ներկայացնում է մի չտեսնված
գեղեցկություն:

Այո՛, գեղեցիկ է նա, որովհետեւ գեղեցիկ է նրա առաքելութիւնը, նրա գիտակցութեան խորութիւնը՝ թե պիտի հաղթե, և որի համար մահը՝ կյանք է:

Նա, այդ կարմիր տիտանը, հերոս է, որովհետեւ գիտե, թե ինչու համար է մեռնում:

Մեռնում է՝ հաղթելու համար:

Եւ նա հաղթում է աշխարհիս այն բոլոր գիշատիչներին ու տղրուկներին, որոնք խանդարում են այս նոր աշխարհի մարդուն՝ Սոցիալիզմի փրկարար ուղին հարթելու:

Եւ նա հաղթում է, որովհետեւ գիտակցում է իր առաքելութեան վեհութիւնը համաշխարհային պատմութեան մեջ:

Նրա ձգտումն է՝ թեկուզ՝ մահվան գնով երջանկացնել նախ բոլոր մինչև օրս ճնշված պրոլետարներին և ապա՝ ամբողջ մարդկութիւնը:

Կա՞ սրանից ստացւել մի այլ երջանկութիւն:

ԿԱՐՄԻՐ ԳԵՐՆԶՄԱՆՆԵՐԸ

Վաղը Ալեքսանդրյան ալգում հողին կհանձնեն եղբայրական
դերեզմանում 44 դագաղներ. ս՛վրեր են նրանք, այդ քառասունե-
շորս եղբայրները:

— Կոջորի բարձունքներում ընկած, անմահացած կարմիր հե-
րոսներն են նրանք, թվով 29 հողի (որոնցից չորսը հայեր) մեռոն-
ցից, իսկ մյուս տասնհինգը՝ վրաց կառավարութեան զորքերի
զիալակներ:

Եվ թաղման մասնաժողովի անդամները որոշել են երկու հա-
կառակ բանակների մեռածներին քաղել միասին, մի դերեզմանում:

Որպիսի՞ գեղեցիկ հուացումն: Ի՞նչ են կամեցել սրանով ասել
մեզ թաղման մասնաժողովի անդամները.

— Այն, որ մենք և դուք հավասար եղբայրներ ենք, միևնույն
դասակարգի զավակներ:

— Այն, որ մեր թշնամիները բուրժուաներն են միայն և ոչ թե
աշխատանքի զավակները:

Նրանց հասել են կովի դաշտ՝ կովելու իրենց նմանների հետ,
սպանելու իրենց նմաններին, և եթե նրանք իմանային, որ այսօր
իրենց պիտի պառկեցնեն իրար կողքի, եղբայրական մի գերեզ-
մանում՝ գուցե և զենքը ցած գնին և համբուրվեն միմյանց հետ:

Քառասունեշորս այդ երկու հակառակ բանակների եղբայրա-
կան դագաղները ներկված են կարմիր գույնով:

Նույնքա՞ն չեղեցիկ հուացումն:

Թաղման մասնաժողովի անդամները խտրութեան չեն դնում
երկու եղբայրների դագաղների մեջ, չեն ներկում ընկած 15 հոգու
դագաղները սևով, այլ օձում են կարմրով և այդպիսով ասում.

— Դուք ևս մեր հարազատ եղբայրներն եք, և եթե այսօր մենք
իրար վրա սուր ենք քաշում, դրա մեջ մեղավորը դարձյալ դուք չեք,
այլ բռնութեամբ ձեզ կովի դաշտ հանողները:

Որպիպի՜ ներողամիտ, անհիշաչար հոգի:

Եւ ի՞նչ զուք իմանայիր, որ ձեր դագաղները նույնպէս պիտի ներկվեն կարմիր և ոչ թե սև գույնով, գուցէ զենքը ցած դնելիք և համբուրվելիք մեղ հետ:

Այո՛, նրանց, այդ 44 անմեղ զոհերին, վաղը թաղում են միասին, որպեսզի պատմության առաջ ամաչեցնեն վրաց մենշևիկների այն անմիտ և ոճրագործ վառավարությանը, որը պատճառ դարձավ այնքան անմեղ արյուն թափելուն:

Այսպէս Վեհ, այսպէս գեղեցիկ, այսպէս խելացի վարվել կարող է Սոցիալիստական Հայրենիքի զավակը միայն:

ԻՋԻԿԱՍ ՄՂԵԼԱԶԵՆ (ՔՅՈՐ-ՕՂԼԻ)

(Մահագրի փոխարեն)

Ու՛ր աշխատել է Հյուսիսային Կովկասում, նա անպատճառ կհիշի պատկառելի, հայտնի Բուտիրինին, ձախ թևի մենշևիկ-ինտերնացիոնալիստ այն բազմամյա գործչին, որը Հյուսիսային Կովկասում՝ դեռ խորհրդային փշխանություն չհաստատված՝ հարեց բուշևիզմին և մտավ Կոմունիստական կուսակցության մեջ:

Որքա՞ն արդյունավետ, որքա՞ն բեղմնավոր եղավ նրա գործունեությունը լեռնականների ազատագրման գործում, մինչև որ ղուլսը դրեց Ինգուշեթիայի բարձունքներում և այնտեղ էլ թաղվեց՝ լեռնային նեղ կածանի կողքին ընկած մի բարձր թումբի վրա:

Անցորդ ինգուշը այնքա՞ն երախտապարտ է ընկեր Բուտիրինին, Ինգուշեթիայի ազատության այդ անվեհեր հերոսներից մեկին, որ ամեն անգամ նրա գերեզմանաթմբի մոտից անցնելիս՝ իջնում է ձիուց, մի ծաղիկ, կամ մի համբույր նետում նրա քարոտ դամբարանին և ապա՝ շարունակում իր ուղին:

Ճիշտ այդպիսիներից մեկն էր և իր գործունեությամբ Բուտիրինին շատ նման՝ մեր թանկագին ընկեր Իլիկ Մղելաձեն:

Նա ևս ձախ թևի մենշևիկ-ինտերնացիոնալիստ, նա ևս վաղուց թողած իր ֆրակցիան՝ մտել՝ էր մեր շարքերը, նա ևս Հյուսիսային Կովկասում հայտնի իր անձնազոհ գործունեությամբ՝ այսօր ղուլս դրած Վրաստանի խորհրդային իշխանության վերածնության համար, մենք, նրա դեռ Պյատիգորսկ — Վլադիկավկազից ծանոթ ընկերներս այսօր տանում ենք թաղելու մեր սիրելի՝ կուլ և ինիցիատիվ, եռանդ և կյանք, մեր «հոգով դեռ արի, գլխով ալևոր»¹ Մղելաձե-Քյորոզլուն:

Մահացուցակ չեմ գրում այսօր. կան ընկերներ, որոնք մահացուցակի կարոտություն չունեն. նրանք հոգնում, ուժասպառ են

լինում ու ընկնում դիրքերի վրա — բայց երբեք չեն մեռնում ու մեր հեղափոխութեան պատմութեան երեսները լցնում են մի նոր անունով ևս:

Մահացուցակ չեմ գրում. ինձ միայն անհրաժեշտ էր շեշտել մի հետաքրքրական ձրեույթ. այն, թե՛ որքա՛ն գեղեցկութաններ եկան լցրին մեր շարքերը այս վերջին տարիներում:

Որքա՛ն լաքված, արդյունավետ, ստեղծագործող աշխատանքներ են կատարում այժմ՝ այդ նախկին ինտերնացիոնալիստները, կարծես այդպիսով կամենում լրացնել այն պակասը, որ կարող էին ծածկել ժամանակին, եթե է՛լ ավելի վաղ մտնեին մեր շարքերը:

Բազմաթիվ են նրանք, որոնք մոտիկ անցյալում ինտերնացիոնալիստներ էին, բայց շուտ հասկացան և համոզվեցին, որ բանվորա-գյուղացիական դասակարգին արագորեն սոցիալիզմին հասցնողը՝ կոմունիզմը միայն պիտի լինի և զինվորագրվելով մեր կուսակցութեան մեջ, աշխատում են բուտիրին-մոլեբաձենների պես անընդհատ եռանդով և անսպառ ուժով:

Մղեխածին ճանաչողը գիտե, որ նա մի գունեղ օրինակ էր հերոսական քայլերի և հեղափոխական ակտիվ գործերի: Թող ուրեմն գերեզմանահողը թեթև լինի նրա դամբարանին:

ԴԱՐՁՅԱԼ ՍՈՎԻ ՄԱՍԻՆ

«Այս կլինի և՛ վերջին և՛ վճռական մարտ»¹

Ո՛չ մի տարի և ո՛չ մի անդամ Մերձվոլգյան Ռուսաստանը այնպիսի սասանող հարված չէր ստացած, ինչպես ստացավ նա այս ամառ՝ հանկարծակի եկած սովի արհավիրքից:

Եթե վոլժակը տեղ-տեղ ծառի կեղևներով կամ հողով է մաքրում իր քաղցը, ապա ուրեմն պարզ է, թե որքա՜ն սոսկալի ու մահասարսուռ է նրա այժմյան դրությունը:

Սա արդեն մի փորձաքար է, որ նետվում է Լենինի հայրենակիցների դիմին, միանգամ ևս զարմացնելու աշխարհին, թե մշտական կռիվներում բռնված ռուս մարդուն չեն կարող հաղթահարել ո՛չ արհավիրքը, ո՛չ սրածուլությունն ու սովը, և ո՛չ մահը:

Առասպելական Իլյա Մուրոմեցն² է ու վե՛րջ:

Իրոք, ի՞նչ անուն տանք հորհրդային ռուսաստանցուն վերջին չորս տարումս կրած իր անլուր տառապանքների համար, հերոսի՞, տիտանի՞, անհաղթի՞:

Այս խոսքերը լիովին չեն բնորոշում մեր այսօրվա ռուս ժողովրդին: Կովի սիմվոլ է նրա անունը. նրա, որ վերջին չորսուկես տարվա ընթացքում պատվով հաղթել է իր թշնամիներին — ժանտ հակահեղափոխությանը, երկրի ընդհանուր կատաստրոֆի հասած փլուզումին, դաժան ցրտին, գալարող սովին, — հաղթել է կովելով, կովելով և միայն կովելով:

Կովելը հորհրդային Ռուսաստանի ջահել դավակի համար զարձեղ է մի այնպիսի անհրաժեշտություն, այնպիսի մի անխուսափելիություն — և այն էլ Կովելը հարվածային վարդով, — որ այսօրվա սոսկալի սովը Սովետական ռուսաստանցու համար զարձեղ է հեշտ հաղթահարելու մի դործ, մանավանդ երբ մենք կարդում ենք ամեն օր, թե ինչպես ռուսաստանցի մեր մյուս եղբայրները հաղարավոր ու միլիոնավոր փութերով ցորեն, ալյուր, սերմացու

հայահափիկ են ուղարկում սովի վայրերը՝ ի սարսափ նուլանսների և նմանների, որոնք երեսանց օդնության լամենտացիաներով են զբաղված, բայց սրտի մեջ բերախանում են խորհրդային իշխանությանը հասած աղետով:

Կռվելը արտաքին թշնամիների դեմ՝ Սովետական իշխանության զավակին ուսուցել է կռվել և՛ ներքին թշնամիների դեմ. և որքան ուժեղ է եղել արտաքին թշնամիների հարվածը, նույնքան ավելի ուժեղ՝ պաշտպանվողի հակադարկը:

Համառոտ, բայց դառն պատմության ու հեղափոխության շրջանի մի դաս է այս, որ ստացալ և լավ սովորելուց հետո՝ դարձալ անհաղթելի մեր խորհրդային հերոս Իլյա Մուրոմեցը:

Անշուշտ, այս փորձության բաժակը ևս կրմալի ու կանցնի աշխարհիս ամենամեծ հեղափոխության ամենամեծ զավակը — խորհրդային Իլյա Մուրոմեցը, — և թող այնուհետև լան ու կրճտեն իրենց ատամները՝ այս անգամ և ընդմիշտ զինաթափ եղած նուլանսները ու նրանց նեցուկ բուրժուազիան. որովհետև մեծ հավանականություն կա ենթադրելու, որ այս լինելու է հերոս ժողովրդի «վերջին և վճռական մարտը», որը բերել-հասցնելու է նրան ու կանդենցնելու այն երջանիկ ուղու վրա, որին արժանանում են միայն պատմական բոլոր հերոսները:

ՄԵՐ ԿՈՒՍԱԿՅՈՒԹՅԱՆ ԲՅՈՒՐԵՂԱՅՈՒՄԸ

Ամսիս 15-ից ամբողջ Խորհրդային Վրաստանում սկսվում են կոմկուսի շարքերը անհարազատ տարրերից մաքրել-զտելու աշխատանքները:

Այդ մասին ահա քանիևորոգ շաբաթն է, որ մեր մամուլը զանազան դատողություններ ու գիտողություններ է անում և դեռ չի հասել որոշ սահմանած մի նորմայի:

Սակայն հարցը պետք է դնել մի այլ մակարդակի վրա և շփոթանալ այն մտրալ նշանակությունը, որ պիտի զգալ տալ զտման ու մաքրումի ենթարկվողներին՝ բյուրեղացման պրոցեսը կատարելու ժամանակ:

Անկասկած, չպիտի դահիճ լինել դեպի մարդը, դեպի նախկին ընկերը, այլ՝ վիրաբույժ, թաբախակալ վերքերը մաքրող վիրաբույժ միայն, որովհետև արևն ինչ է, արևի վրա անգամ բծեր չկան, ո՛ւր մնաց սխալական մարդու, բայց երբ այդ «սխալները» նա գիտակցաբար և վարպետորեն դործադրում է հոգուտ անձնական շահագիտական նպատակների, — ահա այդպիսիներին է, որ մեր շարքերից պիտի դուրս վանել անխնա:

Անկասկած, ամեն մեկը մեղնից մի զանցառություն կամ մի քանի շեղումներ թույլ տված կլինի իր դործունեության ընթացքում, այդ բնական է և, անկասկած, անցողակի մի սխալ, բայց երբ այդ զանցառությունները նկատվում են, որպես սխտեմատիկ շարունակվող բնույթ դարձած մի արատ, որով նսեմանալու են մեր փառավոր կուսակցության տրադիցիաները, անվանարկման ենթարկվելու լայն մասսաների կողմից — ահա այդպիսիներն են, որոնց մեր կուսակցությունը հանդուրժել չի կարող:

Անկասկած, շատերը կարծում են, թե հենց իրենք են, որ մորից հեղափոխական ու կոմունիստներ են ծնված և, ուրեմն, անձեռնմխելի են ու ապահով վճռորոշից. բայց երբ քերում ես այդպիսի-

ների կաշին, կամ փորփորում կեղևը, տակից դուրս է պրծնում կամ նախկին տիրացուն, կամ կատաղի ազգայնամոլը, կամ, վերջապես, Թիֆլիսի քաղքենին ու սովորական օբիվատելը՝ իր առօրյա տափակ հոգսերով, կարմիր գինու-խորտվածի կարոտից այրված, — ահա այդպիսիներին է, որ պիտի երկաթե ամելով Քուռը նետել:

Վերջապես մեր կուսակցությունը իր շարքերից պիտի դեն շարտի այնպիսիներին, որոնք ճարպիկ «դելեցներ» և «դաշնիկներ» են, ձախորդության դեպքում քոչվորների ու «դեղերտիրների» արհեստին շատ լավ վարժված, որոնք խնամի ու խաթրապահ խոսքերի իմաստը մեծ հմտությամբ են ի կատար ածում և կուսակցությունը դարձնում ապահովագրական ընկերություն, որոնք նույնիսկ չեն ամաչում ստորագրել կուսակցական անկետաներ զանազան սպեկուլյանտների և մենշևիկների, և այնպիսիներին, որոնք մի տարի առաջ կոմունիստ անունն անգամ լսելուց կատաղում էին:

Դեռ չենք խոսում այն տեսակ տիպերի մասին, որոնք որպես արբեցողներ, բանդիտիզմի և խորամանկ հեղափոխականի դիմակի տակ իրենց կոմունիստներ են ձևացնում. այդպիսիների համար Կոմկուսի Կենտրոնական Կոմիսիան իր հրահանգներն ունի...

Կոմկուսը պիտի լինի կովոդ ու կռոդ, ստեղծագործող, «նամուս-դեյրաթի» ու «թասիբի» հետևող, դեպի սոցիալիզմը ձգտող պրոլետարիատի կուսակցություն ու մեկ էլ այն մտավոր պրոլետարների, որոնք դեռ մանկությունից իրենց եռանդն ու ուժերը, իրենց առողջությունն ու անձնական բարիքները նվիրել են պրոլետարիատի երջանկությանը, նրա թասիբին, նրա մուրադին հասնելուն:

ԱՆՄԱՀԱՅԱԾ ՔՍԱՆՆԿՎԵՅՐ

Քսանեւիկեց անմահ կոմունիստների շարքը ահա անցնում է մեր առջեւից, և մենք տխուր պարտականութեամբ այսօր, նրանց մահւան 3-րդ տարեդարձին, հիշողություններ ենք գրի առնում միայն:

Ուիքեր են նրանք այդ քսանեւիկեց անմահները:

Ծաղկահասակ երիտասարդներ, եռանդով և ուժով լի, որոնք չկամեցան դաւաճանել կոմունիստական իդեալին, շուղեցան զիջել Սովետական ազատ իշխանութունը անզլիական բռնակալ իմպերիալիզմին ու զինդակահարվելով՝ քնկան Ախշա-Կույմաչի տաք ավազուտների մեջ:

Ահա ինքը՝ Ստեփան Շահումյանը — կապուտաշխա, վաշիշխակազմ, լըջմիտ, խոհուն դեմքով. նրան մենք ամենքս անվանում էինք մեր Կովկասյան կազմակերպութեան ուղեղը:

Ահա ինքը՝ Ալյոշա Զատիարիձեն, ամբողջ հասակով շարժուն, կլանքի և անդուլ աշխատանքի այդ աշխույժ տիպարը, միշտ վառվրուուն, միշտ զգայուն և հոգատար ամենքի նկատմամբ. նրան Բաքվա պրոլետարիատի սիրտն էինք համարում մենք ամենքս:

Ահա վտիտ կազմվածքով, բայց հրաբխային լավայի եռանդով Վանյա Զիդետովը — նա՛ Բաքվա բանվորութեան 15-ամյա կազմակերպողը, նրա մեջքի սյունը, նրա բազուկը:

Ահա Սուրեն Հովսեփյանը — գիտնականի լըջմտութեամբ ու խեղականութեամբ օժտված այդ հեղահամբույր մարքսիստը: Նա Բաքվա բանվոր զուսակաբզի ուղեցույց կարմիր աստղն էր համարվում:

Ահա և Ամիրանը¹, այդ անխնա մտրակող մեր Շչեդրինը, նացիոնալիստների մահարերը, արդար զայրույթի տաղանդավոր արտահայտիչը. նրան ամենայն իրավամբ Բաքվա պրոլետարիատի խիղճն էինք համարում:

Ահա Զեյնը, Կորգանովը, Մալիզինը և այլն և նմանները — միշտ համեստ, միշտ զործունյա, միշտ իրենց զիրքերի վրա անընդհատ կովող, զիրքերը թշնամուց փրկող — հեղափոխության պանակներ: Նրանց անունները մեր կոմունիստական կարմիր տախտակների վրա տասնյակ անգամ գրված կլինին ոսկե տառերով, եթե կենդանի լինեին այսօր:

Նվ աշգուհս մի շաբաթ, անմահների շաբաթ, որոնք գնդակահարման վերջին րոպեին հաստատուն ձայնով դահիճների երեսովը տվին:

«Մենք մեռնում ենք որպես կոմունիստներ, կոմունիստի մահով, բայց դուք՝ թշվառականներ, շոտլանդաբ, որ վաղը ձեզ սպասում է խայտառակ մահը...»:

Քսանակեց կոմունարների անձնագրո՞հ գործունեության և կորուվի վճռողականության օրինակը լուսավոր ջահի պես մեր ուղեցույցը պիտի լինի, մեր նշանաբանը, մեր հենարանը, եթե իրոք մենք կամենում ենք այն բյուրեղացած, զտված կոմունարների շաբթն ընկնել:

Ճիշտ է, սեպտեմբերի 20-ին, լույս առավոտ, խավարի որդիք նրանց գնդակահարեցին, որով կամեցան վերջ տալ «Նոր առավոտ» ամսականի 26 հերթաների լուսաշող արևին, բայց այդ թշնամուն չհաջողվեց: Նրանք կորցրին մարմինը — փոշին միայն, մինչ նրանց գործերն ու նշանակությունը քանի գնացին, այնքան ուռճացան, մեծացան ու սրբազնացան ժողովրդական մասսաների աչքում: Նրանց անունները դարձան երգման ու խոստումի, խթանող գործի և կովի առարկա:

Պարզ էր, որ մահերը ծնեցին գաղափարներ:

Վերջապես, ճիշտ է, նրանք մեռան — բայց նրանց գործը այսօր պսակվեց հաղթանակով, ու թեև պրոլետարիատի դասակարգային թշնամին Սովետական իշխանության շենքը ժամանակավորապես ավերեց, այնուամենայնիվ հիմքը սասանել չկարողացավ, որովհետև այդ հիմքի քարերը ամրացված էին՝ Ս. Շահումյանի, Զափարիձեի և մյուս 24 կոմունարների արյան շաղախով:

Այսօր նա, այդ շենքը, իր հիմքով վերանորոգ. Բաքվում նորից կանգուն է, նորից հաստատուն:

Պրոլետարիատի դիկտատուրան շտապեցրեց «խայտառակի մահը». գնդակահարումից առաջ այդպես էին գուշակել մեր հեղափոխական մարգարեները, մեր անմահ քսանակեցը:

26 ԿՈՄՈՒՆԱՐՆԵՐԻ ՀԻՇՍՏԱԿԻ ՔԱՂԱՔԱՅԻԱԿԱՆ
ՀՈԳԵՀԱՆԳԻՄՍԸ

Ամսույս 20-ին, երեկոյան ժամը 6-ին, ժողովրդական տան սրահում նշանակված էր Ս. Շահումյանի, Ալ. Զափարիձեի և մյուս 24 կոմունիստների <մահւան> 3-ամյա տարեդարձի հիշատակին նվիրված քաղաքացիական հոգեհանգիստ:

Հոգեհանգիստը բացվեց՝ «Դուք զոհ գնացիք կովի մեջ վճռական» սգերգով, որին հետևեց ընկ. Ֆ. Մախարաձեի ճառը:

Ընկերն ընդգծեց Ս. Շահումյանի, Ա. Զափարիձեի և մյուս ընկերների կատարած մեծ դերը:

6 ամսվա ընթացքում, Բաքվա Սովետական իշխանության օրերին, երբ Անտանտը լարած իր բոլոր ուժերը՝ սև-հարյուրակայինների ու մենշևիկ-էսեռների հետ միասին կամենում էին խեղդել հեռու Կովկասի մի անկյունում կենդանի գործի վրա խորհրդային իշխանությունը Ս. Շահումյանի գլխավորությամբ, պարզվեց, որ դա մի սուր կերպարանք ստացած, վճռական կռիվ էր, որ 1918 թվականին վերջացավ Բաքվի խորհրդային իշխանության անկումով, նրա հարուստ նավթային հանքերի գրավումով:

— Անտանտը ճիշտ է, հասավ իր նպատակին, — վերջացրեց ընկ. Մախարաձեն, — բայց ժամանակավորապես միայն: Շահումյանի, Զափարիձեի և մյուս նահատակների ավանդը սրբությամբ կատարեցին՝ չորանց մահարյունով ամրացած ու զորացած հետնորդները: Շահումյան-Զափարիձեն կարող են հանգիստ ննջեց իրենց հավիտենական օթևանում...

Եվ հենց ուզում էր վերջացնել ընկեր Մախարաձեն, երբ կարմիր դրոշակի առաջնորդությամբ՝ «Դուք զոհ գնացիք» երգելով դահլիճ մտավ և ուղիղ երաժշտության առաջ կանգնեց Սովպրոֆների խորհուրդը. դահլիճը լցվեց բանվորներով, ուր և թնդաց «Ինտերնացիոնալի» նվագը:

Ընկեր Մախարաձեի ճառին հետեւեց ընկեր Օրախելաշվիլու նույնքան զգացված՝ վրացիներն լեզվով արտասանած ճառը, որը խիտ դույներով զրվատեց 26 անմահների խիստ արդյունավետ 6-ամսյա զործունեութունը Խորհրդային Ռուսաստանի օգտին:

Շատ ուժեղ տպավորութուն թողեց իր հստակ, պարզ ու հակիրճ բովանդակությամբ ընկ. Շ. Էլիավայի ճառը:

Շատ զգացված ճառեց ընկ. Դուրինսկին՝ «Правда Грузии»-ի խմբագրական կոլեկիայի մի անդամը:

Քաղաքացիական հոգեհանգիստը վերջացավ հրեկոյան ժամը 9-ին՝ «Ինտերնացիոնալի» նվագակցությամբ:

ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԱՌԱՆՁԻՆ ԶՈՐԱՐԱՆԱԿԸ

Ո՞վ չի լսել Խորհրդային Ռուսաստանի փառավոր բանականների և առավելապես նրա փառք ու պսակ XI բանակի քաջագործությունների մասին:

Գուցե աշխարհիս պատմությունների մեջ դեռ չի եղել մի այնպիսի պանծալի անուն, որպիսին Խորհրդային իշխանության քաջահաղթ XI բանակն է:

Նա է, որ դժվար բույներին առհասարակ վրա է հասնում և ջարդում թշնամուն զանազան ֆրոնտներում, ու դարձյալ նա է, որ 1918 թ. հեղեղի նման վրա տալով Հյուսիսից՝ ճեղքեց Պրոխլադնիի ֆրոնտը և Խորհրդային Հյուսս <իսային> Կովկասի ազդաբնակությամբ, որ ամբողջովին շղթայված էր Շկուրոյի զորքերով, ազատեց սրախողող լինելուց:

Ու կրկին նա էր, որ ազատեց Ադրբեջանը մուսավաթիստներից, Վրաստանը՝ մենշևիկներից, Հայաստանը՝ դաշնականներից ու դարձրեց Խորհրդային:

Ահա այս փառավոր և պանծալի բանակի զավակն է այսօր Առանձին Կովկասյան Զորաբանակը, որի 3-րդ տարեդարձն այսօր կատարում է Թիֆլիսը:

Ամենագիտակից և ամենախիզախ զավակը XI բանակի, որը աչքի է ընկնում Խորհրդային մյուս բանականներից նրանով, որ նրա սյունը կազմում է զլխավորապես դիտակից բանվորությունը, — XI բանակը այն մշտադալար դափնյա պսակն է, որը զարդարում է Սոցիալիստական Մայր Ռուսաստանի ճակատը: Ահա այս հսկա պսակի կարմիր ժապավենները ոսկե տառերով փայլող Կովկասյան Առանձին Զորաբանակն է, որի նպատակն է պաշտպանել Կովկասյան երեք Խորհրդային Հանրապետությունների սահմանները արտաքին թշնամիներից:

Նա կուռ ու կազմ պատրաստ է իր ավագ եղբոր նման ջախ-
ջախել նրան, ով կհանդգնի մոտենալ իր սահմաններին, իր արյու-
նով ներկած վայրերին. նա պատրաստ է անցնել անգամ իր սահ-
մաններից թշնամու երկիրը, եթե այդպես կստիպի թշնամին: Կա-
տարենք, ուրեմն, այսօր այդ պանծալի, փառավոր անցյալով բա-
նակի, Ավագ Զավակի՝ հռամյա տարեդարձը:

ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԱՌԱՆՁԻՆ ԶՈՐԱԲԱՆԱԿԻ ՏՈՆԸ

Թիֆլիսը զորահանդեսներ շատ է տեսել, բայց մի այնպիսին, ինչպես Կովկասյան Առանձին Զորաբանակի զորահանդեսը՝ կարծեմ, երբե՛ք:

Այն մի դեմոնստրացիա էր, մի ցույց, որ Կովկասյան Առանձին Զորաբանակի Թիֆլիսում գտնվող զորամասերը ցուցադրեցին երեկ իրենց Յ-ամյա տոնախմբության առթիվ և Վ. Ի. Լենինի անունը Կովկասի մայրաքաղաքում մեծարեցին՝ նրա արձանի քաջո՞ւմով:

Նա ռազմագետ չեմ, բայց ռազմական գեղեցկությունների սիրահար. շատ եմ տեսել Ֆրանսիական, բելգիական և շվեյցարական զինվոր-օֆիցերների խշխշան զարդ ու գեղեցկություններ, բայց մի այնպիսի պարզ և ազնիվ գեղեցկություն, որպիսին երեկվանն էր երբե՛ք:

Ահա ձեզ կարմիր շրջանավարտների զորասյունը իրենց սրածայր մահուդե սաղավարտով. գեղեցկության և հերոսության կնիք է դրել նա՝ այդ գլխի զարդը ամեն մի կարմիր զինվորի դեմքին:

Նրանց զգեստները բոլորովին պարզ, մաքուր, մեխակադույն դուրեկան մահուդից, նրանց հասակները՝ պարթև, նրանց քայլվածքը՝ երկաթի տեմպով... հազարը քայլում է մի մարդու պես. ի՞նչ քայլել. սուրում է կարծես դետի ակիք, լրջմիտ, ինքն իր արժանիքի խորագիտակը, ինքն իր պարտականությունների մեջ կենտրոնացած մի գեղեցկություն:

Մի այնպիսի համերաշխ երկաթե տեմպով երթը մտածել է տալիս ապագա սոցիալիստական կարգերի, հավասարության օրերի գեղեցկության մասին:

Այս դեռ կարմիր կուրսանտների պարթևահասակ — Իլյա Մուրոմեցների շարքերն են: Սրանց հետևում է այնքա՛ն պարզ ու գեղեցիկ հագնված պուլեմյոտչիկների բրիգադան, ապա թնդանոթա-

ձիգների, թուխ վերնաշապկով կարմիր կազակների հեծելազունը իրենց երկաթաձող, օդում ցցված տեղերով և այլն և այլն:

Նայում ես այս ծովի կոհակների ծփումով առաջացող գեղեցիկ դանդաղածին և բացակա նշում.

— Երկրագնդիս մեջ ո՛չ մի զորք քեզ, իրոք, հաղթել չի՛ կարող: Հրե՛ն կոմսոմոլիստների, չեկիստների կոմունիստական 5 ռա-յոնների զորասյունները:

Նրանք բոլորն էլ զարդարված են զինվորական համազգեստով և նույնպես կարգապահ, վայելչակազմ, հաղթ քայլվածքով կուրսանտների նման քայլում են վարժ ու առույգ. դժվար է դանազանել, թե ո՛րն է կուրսանտը, ո՛րը՝ կոմունիստը:

Նայում ես և սրածայր գլխարկի զարդերի տակ նշմարում հին և նոր ծանոթ ընկեր կոմունիստներին: Նրանց բոլորի հետ էլ աշխատել ու կովել ենք մեր գործի համար:

Հրեն բարձրաքիթ մեր Ստյոպան, այն հին բուլճեկը, մի ժամանակ անհետացած, իսկ այսօր չեկայի իրավաբաններից մեկը, հրացանը ուսին կոմունարների շարքում քայլում է խրոխտ ու հպարտ քայլով՝ զինվորական համազգեստի մեջ:

Հրեն անճանաչելի դարձած մեր խալավոր գրաշար Վանոն: Հրեն Մայիլը, հրեն ծիծաղկոտ Մովսեսը — «Կարմիր Աստղ»-ի գրաշարները, որոնք ամենքն էլ սարի պես շարժվում են Լենինի արձանի բացման...

Նայում ես ու հիանում, որ կարճ ժամանակամիջոցում մեր ստյոպկա-վանոնները այսքան հուսատու, այսքան խրոխտալի, այսքան գեղեցիկ շարքերի մեջն են այսօր: Ու կրկին բացակա նշում ես.

— Այո՛, սրանք անպայման կհաղթեն աշխարհումս եղած բոլոր դասակարգային թշնամիներին, որովհետև այս հրացանների տակ, այս երկաթե տեմպով քայլվածքի մեջ, գերազանց գիտակցորեն հասկանում են, որ իրենք իրենց բանվորա-գյուղացիական խորհրդային իշխանությանն են ծառայում միայն:

Եվ երբ տեսնում ես այս կուռ բանակը, որին հետևում է Վրաստանի զորքերի նույնքան գեղեցիկ զորասյունը, իր բոլոր տեսակի զենքերի կալոններով, մի անգամ ես համոզվում եմ, որ XI բանակի հարազատ զավակը — Կովկասյան Առանձին Զորաբանակը — ո՛չ ցավից, ո՛չ մահից, վախեցող այս հսկան — անպարտելի է, և երկրագնդիս ո՛չ մի զորք նրան հաղթել չի կարող:

ԽՈՍՔԻՅ ԴԵՊԻ ԳՈՐԾ

Շատ տեղին ու շատ ժամանակին է հրատարակված մեր կառավարության կարգադրությունը գավառական Հեղկոմներին այն մասին՝ թե վերջիններիս չեն կանգնած իրենց վայել բարձրության վրա և որ նրանց գործունեությունը Խորհրդային իշխանության կարգերում չեն համապատասխանում սոցիալիստական պետության շահերին ու պահանջներին:

Նամակաձև հրահանգում ուղղակի շեշտված է այն, թե ինչպես Վրաստանի մի քանի Հեղկոմներում տեղի ունեն վերին աստիճանի անցանկալի ու վնասակար երևույթներ: «Տեղական մի քանի Հեղկոմների և նրանց մի քանի անդամների գործունեությունը ավելի վտանգավոր և ավելի վնասակար է, քան Խորհրդային իշխանության բացահայտ թշնամիների արարքները»: Շեշտված է և այն, թե փնչպես Հեղկոմների շատ պատասխանատու աշխատավորներ փոխանակ իրենց գործունեությունը համաձայնեցնելու կենտրոնից տրված հրահանգներին ու կառավարական դեկրետներին, ղեկավարվում են անձնական կամայականությամբ, ընդհանուրի շահերը ծառայեցնում են իրենց ևսական բարիքներին, խնամիրությունը և խաթրապահությունը ամենաալտնդակ ձևերի է հասնում:

Այդպիսով, ո՛չ միայն արդար զայրույթ ու բողոք են հարուցանում տեղական բանվորության ու կուսակցական կազմակերպությունների մեջ, այլև ժողովրդական մասսաների մեջ հիասթափումն առաջացնում՝ ու այդպիսով վերջիններիս նևտում մեր կուսակցական թշնամիների գիրկը, որից կարող են քայքայվել Վրաստանի Խորհրդային իշխանության հիմքերը:

Ծրագրում կտրական միջոցների և պատիժների մասին է խոսվում այն թերացումների և զանցառումների դեմ, որոնք կնկատվեն այս կամ այն հեղկոմյան կարգադրիչների կողմից:

Միանգամայն ժամանակին և տեղին արված որոշումներ: Իրոք, ի՞նչ են ներկայացնում իրենցից գավառական Հեղկոմները և սրանց հետ կապված մյուս Խորհրդային հիմնարկությունները — նրանցում շատ կան նախկին մենշևիկներ և այլ կուսակցությունների կողմնակիցներ, որոնք կարծում են, թե Խորհրդային իշխանությունը իրենց սեփական պապոնց տունն է, ուրեմն ինչպես կտա իրենց քեֆը, այնպես էլ կկարգադրեն ժողովրդի բախտը — այժն ու ոչխարն էլ դատելով միմյանցից խնամքով...

Որ ոչ միայն գավառական Հեղկոմներում, այլև ամենուրեք կան այնպիսի խտրոքներ, որոնք պրովոկատորական իրենց գործելակերպով և կազմակերպված սաբոտաժով անդուռ առ շատ զգուշ փորփրում են մեր Խորհրդ<ային> իշխանության հիմքերը — դրանում կասկած չկա և այդ երևույթը նկատված առ շեշտված է տ՛եղառաջին անգամ, բայց որ նույն վնասակար և կորստյան ուղին բռնած գործունեությունը վարում են մեր այնպես անվանած գավառական, թե քաղաքի «ընկեր կոմունիստները» — ահա այդ է վշտալին, որ մտածելու նյութ է տալիս մեզ:

Եվ կենտրոնական կառավարությունը խոստանում է այդպիսիների դեմ այս անգամ վերջապես գործադրել ամենախիստ միջոցներ, եթե վերոհիշյալ տիպի «հերոսներից» մեկն ու մեկը կբարեհաճի սրանից հետո ևս հեղափոխական իշխանությունը վնասել, տ՛ե վարկաբեկել:

Կալ է ուշ, քան երբեք. մեր կառավարության համբերատարությունը առասպելականի հասալ: Շատերը կկարծեն, որ, եթե այս կամ այն գործունյա, բայց անբարեխիղճ պատասխանատու աշխատավորը պատժվի, գործը կտուժի: Ընդհակառակը՝ եկել է ժամը և այժմ էլ անհրաժեշտ է խոսքից գործի անցնել:

— Անուղղելիներին, — ասված է, — գերեզմանը միայն պիտի ուղղի:

ՍՈՒՐԵՆ ՍՊԱՆԴԱՐՅԱՆԻ ՄԱՀՎԱՆ 5-ՐԳ ՏԱՐԵՒԱՐՁԸ

Մեր արժանավոր, վաղամեռ հեղափոխական ընկերներին չպիտի մոռանալ:

Մղձավանջի, հակահեղափոխության տարիներին մենք անկարող էինք բացարձակապես հիշել նրանց անունը՝ կամ մամուլ չունենալու, կամ այն հալածանքների պատճառով, որ կրում էինք մենք սև ուսակցիայի և դեղին մենշևիկների օրով:

Այժմ, երբ մենք բոլորովին ազատ ենք թե՛ մեկի և թե՛ մյուսի բռնությունից, զգում ենք, որ այլևս ժանդարմերիան և «օտերի օտրյադները» անցել են պատմության դիրքը և այսօր մեզ հետ է միայն մեր խորհրդային իշխանությունը, անհրաժեշտություն է զգացվում պատիվ տալ այն հայտնի և առաջապահ մարքսիստ հեղափոխականներին, որոնք իր ժամանակին քիչ չեն նպաստել այսօրվա խորհրդային իշխանության հիմքերի հաստատման, և որոնք իրենց կյանքը դրել են զոհի տեղանին միայն նրա համար, որ վերջնական հաղթանակի պսակները թողնեն իրենց հետնորդներին:

Այդպիսիներից մեկն էր, ահա, Սուրեն Սպանդարյանը, որ իր ջահել, եռուն հասակը հանուն պրոլետարիատի դիվտատուրայի թաղեց ցրտաշունչ Միբիրի ձյունների տակ, որպես արքորական և որի մահվան հնգամյակը լրանում է այսօր, սեպտեմբերի 12/25-ին:

Մեր նպատակն, անշուշտ, այն չէ, թե՛ մեռավ ընկերը, հիշեցինք, պատիվ տվինք նրան և վերջ, այլ այն, որ ցույց տանք ոչ միայն մասսաներին, այլև նորընծա կոմունիստներին, թե ինչպիսի՞ օրինակելի պողպտլնիկներ ունեցանք մենք, որոնք մեզ թողել են վառ եռանդի, անավերջ զրկանքների և գեղեցիկ անձնազոհության մի շարք դասեր, — որոնք, որպես մոտիկ անցյալում կոմունային զինվորագրվածներ, գիշեր-ցերեկ աշխատել են, ճանապարհ հարթել՝ այսօրվա օրը պատրաստելու համար, — որոնք թիթեռի նման հրե-

հի լույսեր որոնեցին և մղձավանջ ռեակցիայի մահն արագացնելու
ճանապարհին ընկան առաջապահ շարքերում:

Այդպիսի խիզախ անձնավորություններից մեկն էր Սուրեն
Սպանդարյանը, որն իր գործունեության սլակիկն ավելացրեց և այն
անթառամ ծաղիկը՝ իր արտասանած պատմական ճառը դատարա-
նում, որն ընդհատեցին նրա դատարանային դահլիճները և ճնշե-
լով կոկորդը՝ կատտրզայի դուռը փակեցին նրա երեսին:

Խորին հարգանք այդպիսիների, հեռու Սիրիոյում անհետացած,
բայց մեզ համար միշտ կենդանի ապրող շիրիմներին:

ՊԱՅՄԱՆԱՎՈՐՎԱԾ ՊԱՆԵՐԸ ԳԵՌՊԱՀԱՆՋՈՒՄ Է՛ ԵՆ...

Լեհաստանի խմայերթիալիստ պաները, ինչպե՞ս երևում է, դեռ չեն հրաժարվել «սահմանից-սահման», «ծովից-ծով» մեծ Լեհաստանի երազական ծրագրից և դարանակալ թշնամու նման սպասում են՝ հենց որ իր հարեաններից մեկն ու մեկը բռնվի «դիսացավով», իսկույն վրա տան ու բռնազրավեն նրա սահմանները:

Սիլեզիայից հետո մեր պաների ախորժակը հիմա էլ դրդովել է՝ Բելոռուսիան և Ոսկրահյան զավթելու համար:

Օգտվելով այն հանգամանքից, որ Խորհրդային Ռուսաստանը այժմ զբաղված է Մերձվոլգյան շրջանի առվալեներին ամօքելու հոգսով, նրանք պահանջում են Ռիդայի պայմանագրի համաձայն խոստացած ոսկիների վճարումը, հակառակ դեպքում, խոսելով ուլտիմատով լեզվով, սպառնում են մեզ պատերազմով, մահվան դերանդին օդում հռնելով:

Սակայն նրանք մոռանում են, որ պատերազմական դերանդուն Խորհրդային Ռուսաստանը կհակադրի իր լայնատարած հրկրի անթիվ, անքանակ զչուղացիական մանդաղները, իր բանվորի մուրճը, ու ինչ փմանաս, երկար ժամանակ հանգստացած ու փորձված հրնձող մանգաղից, այլև զանգեր փշրող բյուրավոր մուրճերից, ողջ կմահն նրանք, թե՛ ոչ...

Ամենքն էլ գիտեն, որ այս դարանակալի հոխորտանքին նպաստում է հիմնավորց աբնազդեստ Մեֆիստոֆել Ֆրանսիական կառավարությունը և զանազան Սովինկով-Բալասովիչ-Պետլյուրա բախտախնդիրների տաքացնելով, նետում է Խորհրդային Ռուսաստանի սահմանները՝ բորբոքելու այն կայծը, որ սպառնում է հրդեհի փոխվել:

«Ռուսաստանը, լինի նա խորհրդային, բուրժուական, թե ցարական, պիտի թուլանա ու տերիտորիալ սեղմվի», — այսպե՛ս են

վճռել անհանգստությունից դիվանագար Լեհաստանի խմբերիալիստ ակտիվիստները:

Սակայն Ռուսաստանը տշ թե մտածում է «սեղմվել ու թուլանալ» Լեհաստանի անուշ խաթեր համար, այլ նա տրամադրություն և արդարացի ցանկություն ունի, որ թեկուզ ամբողջ երկրագունդը դառնա խորհրդային:

Այդ նրա առաքելությունն է արդեն, պատմության սահմանածը: Որովհետև նա շատ լավ գիտե, որ այսօրվա խորհրդային Ռուսաստանը նախկին ցարերի և սպիտակ արջերի Ռուսաստանը չէ, այլ քաղաքականական և մտավորական կատարյալ կրթված մի հզոր պետություն, որի համար պատերազմները նպատակ չեն, այլ միջոց՝ զսպելու իրան զոռով կուլի քաշող, անհանգստացնող և իր նորմալ քաղաքական զարգացմանը խանգարող ռազմասեր մանջակներին:

Պայմանավորված պաները դեռ հոխորտում է՝ և ն ու սպառնում մեզ պատերազմով, երբ, համաձայն նույն Ռիդայի պայմանագրի, փոխանակ զանազան սովինկով-բալախովիչ-պետություններին իրանց սահմաններից դուրս քշելու՝ այսօր այդ օձերին տաքացնում են իրանց ծոցում:

Այս էլ մի տեսակ կոմպենսացիա է, գայլի արդարացում դառան հանդես, մեֆիստոֆելներին լարած դավը:

Մենք դեռ մեծ հույս ունենք, որ գոնե այս անգամ Լեհաստանի խելամիտ ժողովրդական մասսաները կխուսափեն ավանտյուրաչից, հակառակ ակտիվիստների կատաղի ցանկության, որ նույն պատերազմասեր ակտիվիստների փուքն ու եռանդը կնստեցնի Լեհական պրոլետարիատը — երկրի այդ իսկական տերն ու տիրականը—և թույլ չի տա կուլի դաշտ հանել իր զավակներին ու եղբայրներին, որքան էլ վերջիններս բռնագրավ լինեն ֆրանսիական կապիտալի և նրանց ժամանակավոր մուրհակների շնորհիվ:

Զլինի՞, թե Լեհաստանի պաների գլխին է կատարվում այն առածը, թե՛ «Օձի գլուխը եթե ցավի, կգա կղնի տաքացած խճուղովը»... Եվ այն ժամանակ, իհարկե, անցնող կառապանի սայլը, կամ սլացող ձիու սմբակը, անշուշտ, կարող է ջախջախել ցավով քոնված օձի գլուխը:

ՍՐՏԱՅԱՎ ՓԱՐԻՍԵՅԻՆԵՐԸ

«Կարմիր Աստղի» № 172-ում մենք զետեղեցինք պ. պ. Ժորդանիա-Չխեիձեի կողմ՝ ուղղված արևմտա-եվրոպական ժողովուրդների հասարակական կարծիքին, և այսօր անհրաժեշտություն ենք համարում այդ առթիվ մեր դիտողություններն անել:

Ո՞ւմ չի հայտնի այն, թե ինչպես մենշևիկները բարդավաճ կովկասը ավերակ դարձրին և այդ ավերակն էլ «դրախտ» անունով կնքեցին, այլև այն՝ թե ինչպես իմպերիալիստական պատերազմը ֆրոնտներում պայթելուց հետո, վրացի մենշևիկներին անսպառ հարստությունների մի հսկա ռազմապաշար մնաց որպես ժառանգություն, որը պատրաստված էր պատերազմը շարունակելու համար, այլ խոսքով՝ հաց ու շաքար, հագուստ ու ռազմական մի այնպիսի շտեմնված ժառանգություն, որ դրսից օգնություն չստանալու դեպքում, Վրաստանը երեք տարով ապահովված պիտի համարվեր:

Սակայն ինչպե՞ս վարվեցին մենշևիկները այդ ահռելի հարստությունների հետ:

Հանրածանոթ է այդ Վրաստանի ազգաբնակչության:

Մոռացել են այդ միայն Ժորդանիան ու Չխեիձեն, որոնք Պոլիս կամ արտասահման նստած, դարանազող գալլի նման a la Պիլտուգսկի, սպասում են մի աղետի, որ օգտվելով նրանից, իրենց կոշերը ցրեն Եվրոպայում՝ «վասն փրկության Վրաստանի»:

Մոռացել են Ժորդանիա-Չխեիձեն, թե ինչպես այդ ամբարված հարստությունները վերջին հաշվով մտան մեկ իրենց՝ մենշևիկ ղեկավարների ու մեկ էլ եվրոպական զորքերի և հրամանատարների կողմորդը, որոնք իրենց «այցելությանը» ամեն մի ամիս կանոնավոր կերպով փրար փոխարինում էին, Վրաստանի մայրաքաղաքը դարձնելով լիամուրջ՝ Սև ու Կասպից ծովերի միջև:

Մոռացել են իրենց շինովնիկներին՝ առասպելական չափերի հասած կաշառակերությունները, որ ամեն օր և ամեն ժամ հենց

իրենք՝ մենշևիկները՝ վեճերի ու խախտառակ ինքիդեմոստրացիաների նյութ էին դարձրել իրենց զավեշտական ուշքեզիտելիացում:

Մոռացել են, թե ինչպես փայտի և ալլ կենսական մթերքների բացակայության պատճառով ձմեռվան ցրտերից ժողովուրդն էր սառչում, կոտորվում:

Իսկ հա՛ցը...

Իզուր չէր վրացի զվարճախոս խմբագրի մեկը իր թերթում նկատել՝ «Ժորդանիան այնքան գարի ու կորեկ է ուտեցրել մեզ, որ շուտով ամենքս էլ կսկսենք խրխնջալ ձիու պես, կամ ծլվլալ թռչունների նման»:

Իսկ բանվորների դրոթյունը...

Մի՞թե նրանց նյութական վիճակն ավելի լավ էր ալսօրվան դրոթյունից:

Հիշո՞ւմ են ժորդանիա-Չխեիձեն այն, թե ինչպես հենց իրենք՝ մենշևիկ բանվորները, հրկաթուղային և ալլ արհեստակցական միության պրոլետարական մասսաները, բողոքի միտինգներ, գործադուլներ էին սարքում կառավարության դեմ, և դրա հետևանքը լինում էր այն, որ անխտիր բոլոր կոմունիստ-մեծամասնականները բանտ էին նետվում, իսկ փոքրամասնական լակեյները խելոքանում ժորդանիայի «ԱԿԱ!» խոսքից:

Եվ այդ բոլորը կատարվեց դեռ կյանքի անհամեմատ լավ պայմանների ժամանակ, երբ անսպառ պաշարի տեր էին ժորդանիա-Չխեիձեն:

Եվ ալսպիտի խախտառակ, վարչական ընդունակություններից տնանկ մարդիկն են, ահա, ալսօր կոչ ուղղում արեմտա-եվրոպական ժողովրդին՝ փրկել Վրաստանը «անկոչ վալադներից», Ռուսաստանից եկած կարմիրներից:

Եվ ալս հավարը բարձրացնում են այն մարդիկ, որոնք շատ լավ գիտեն խորհրդային Վրաստանի՝ եվրոպացիների կողմից բռնկադայի ենթարկված լինելը, մինչդեռ իրենց օրոք, չնայած նրանք ազատ էին ալլ դրոթյունից, այնուամենայնիվ՝ բարձված նավերի պաշարեղենն ու շորեղենը դարձյալ իրենց՝ մենշևիկների որկորն էր մտնում և ոչ թե բանվորության:

Այս ձևի կառավարության մասին ին, ահա, մտածում մեր նախկին պրեմիերները և օգնություն հայցում եվրոպայից. սակայն՝ թաթերգ ցա՛ծ:

Պիտի կորչեն հրեք տարի շարունակ բանվորա-գյուղացիության անտանով իրենց կաշին պարարտացրած, նրանց շահերին

դավաճանող, երկիրն Անտանտի ստրուկն ու հարձը պարձնող
ամանոյտուրիստները:

Վրաստանի գյուղացիությունն այսօր՝ լավ-վատ, գոհ է իր
դրութունից, անհամեմատ ավելի բարվոք՝ քանց ժորդանիաների
ալան-քալանի օրոք:

Վրաստանի բանվորությունն, իրոք, նեղվում է երբեմն... բայց
նա շատ լավ է հասկանում, որ նրանց այսօրվա նեղ վիճակը պատ-
րաստողները դարձյալ ժորդանիա-չխեղձներն են՝ իրենց բարե-
կամ եվրոպական փապերիալիստներով հանդերձ:

Մեր բանվորությունը հաճել է մի այնպիսի գիտակցության,
որ գիտե արդեն, թե ներկա իր վիճակի բարվոքելը շարաթների
հարց է միայն: Ընթերցողը տեսավ, թե ինչն էր Վրաստանին այս
օրին հասցնողը, և ոչ թե այն, ինչի վրա այնպես եռանդորեն հեն-
վում են ժողովրդի սրտացավ փարիսեցիները — ժորդանիա-
ջխեղձն, որոնք զուցե այրվում են սրտի փափագ-կարոտից՝ նո-
րից իրենց տեսնել նախկին դիրքերում, և որոնք, համոզված ենք,
մինչև գերեզմանի դուռն հասնելը չեն մոռանալու «Ավա՛ղ փա-
ռացս անցավորին»:

Թաթներդ ցա՛ծ:

ԱՇԽԱՐՀԻ ԱՄԵՆԱՄԵԾ ՏՈՆԸ

Աշխարհիս ամենամեծ տոնը սլրողետարիատի և գլուղացիության համար՝ դա Հոկտեմբերյան տոնն է:

Մի տոն, որ հիմք դրեց ուսուսական Կոմունային և այսօր թեւկոխում է վեցերորդ տարին:

Փարիզի Կոմունան Փարիզին տիրեց մարտ ամսից սկսած մինչև մայիսի սկզբները, ընդամենը յոթանասուն երկու օր, ու անկարող լինելով այլևս դիմադրել երրորդ հանրապետության զորքերին (վերսալցիներին), մի շարք հրդեհներից հետո մոխրակույտ դարձած Փարիզը հանձնեց կառավարության:

Ի՞նչն էր պատճառը, որ սլրողետարական Կոմունան անկարող եղավ Փարիզը իր ձեռքին պահելու ու նրան կառավարելու:

Այն, որ 1871 թվականի կոմունարները կառավարության ղեկն իրենց ձեռքն առնելուն պես իսկույն ևեթ չազգայնացրին բանկերը, գործարանները ու ֆաբրիկաները, չհամայնացրին, չզավթեցին պոմեշչիկների հողերը, տնատերերի կայք ու տները, այլև բոլոր մասնավոր սեփականությունները: Ֆրանսիական բուրժուազիան ուժեղացավ և 72 օրից հետո գրոհ տալով՝ հետ խլեց Փարիզը կոմունիստներից՝ վերջիններիս մի մասը աքսոր ու տաժանակիր աշխատանքների ենթարկելով:

Մինչդեռ Հոկտեմբերյան Մեծ Հեղափոխության հեղինակները, օգտվելով Փարիզի Կոմունարների սխալից, առաջին փսկ օրից կապիտալիստական բուրժուազիային ահ ու սարսափի ենթարկելուց հետո՝ համայնացրին հողերը, ազգայնացրին բանկերը, ֆաբրիկա-գործարանները, մեծ շենքերն ու տները և այդպիսով անպահովեցին իրենց դիրքերը թշնամու հարձակումներից, միաժամանակ հաղթող հանդիսանալով բաղադրացիական և տնտեսական կռիվների ճակատներում:

Ահա թե ինչն էր պատճառը, որ Ռուսաստանի կոմունան իր Խորհրդային իշխանությամբ թեակոխում է վեցերորդ տարին և այսօրից է՛լ ավելի խորանում իր հիմքերի վրա, է՛լ ավելի ամրանում իր դիրքերի վրա:

* * *

Ի՞նչ տվեց Հոկտեմբերյան Մեծ Հեղափոխությունը Մեծ Ռուսաստանին և ապա մեզ, կովկասցիներին, կրթական <ական> և կուլտուրական ասպարեզում:

Նա կխոսեմ այստեղ միայն գրականության մասին:

Նախ այն, որ կադետական, էսեռական, մենշևիկյան կուսիցիայի խորտակումից հետո խորտակվեց և մանր-բուրժուական գրականությունը իր քաղցրեցիկ և ռեակցիոն գրագետ-փղեռնոցներով, լրագրողներով, ժուռնալիստներով, որոնց փոխարինեցին պրոլետարական գրողներ, ժուռնալիստներ, լրագրողներ:

Ինչպես որ Հոկտեմբերը երկաթե ավելով սրբեց, քշեց ու թափեց նեա գետի ծոցը ու այնտեղից էլ արտասահման բոլոր հակահեղափոխական բուրժուազիան իր արքանյալներով, այնպես էլ ասպարեզից չքացան բոլոր հակահեղափոխական մերեթվուսիկներ, միլյոնավորներ ու առվորիններ:

Գրական ասպարեզը մաքրվեց ու տեղի տվեց նորեկ սերնդի՝ թարմ ու ջահել սերնդի ներկայացուցիչ գրականագետներին, որոնք հալածված էին բուրժուազիայի օրով, որոնք աքսորներում ու տաժանակիր աշխատանքներում էին ապրում իրենց նեղ օրերը, ուր քարանում էր միտքը, ցամաքում ուղեղը, չորանում եռանդն ու ոգեվորության աղբյուրը:

Հոկտեմբերը իր հմայիչ ու կախարդիչ գավազանի մի շարժումով նեա կանչեց բոլոր վտարանդի ու կենդանի աշխարհից կտրված, առողջ հոգով պրականագետներին, և այս հինգ տարվա ընթացքում Մեծ Հեղափոխության հայրենիքը այնպիսի մի շտեսված քանակով ու որակով գրականություն հեղեղեց շուկան, որ աշխարհի սկզբից ոչ մի պետություն այդքան չէ արել:

Եվ այդ դեռ ա՛յն ժամանակ, երբ թղթի սով էր ամբողջ Ռուսաստանում:

Ո՛չ մի դարում և ո՛չ մի կառավարություն պրոլետարիատի և գյուղացու ընթերցանության և կրթության մասին այնքան չի մտածել, այնքան չի հոգացել, որքան Սովետական իշխանությունը:

Այդպիսով, Հոկտեմբերը ոչ միայն անդրանիկ տոնն է Ռուսաստանի սրբոհտարիատի և գյուղացիության ազատագրության, այլև նրա գրականության հաղթանակի տոնը՝ ընդդեմ բուրժուական թունավոր, բթացնող գրականության:

* * *

Մասնավորելով մեր խոսքը հայ գրականության և հրատարակատիրության առթիվ, մենք պիտի շեշտենք, որ բանվորա-գյուղացիական Կովկասյան Ֆեդերացիան, կապված լինելով РСФСР-ի հետ, նույն վիճակն է ապրում, ինչ որ վերջինս:

Մի, կամ երկու տարվա մեր երկիրը հորհրդային դառնալու ընթացքում անհետացան ազգայնական մամուլը, քաղբենիական բուրժուական գրականությունը. մի գրականություն ու մամուլ, որը ծառայում էր միայն և միայն բուրժուազիայի և զանազան դուրսի ազգայինների շահերին, խոնկ ծխում նրանց, շողոքորթում, վաճառվում ծախու կնոջ պես՝ իր ողորմելի գոյությունը պահպանելու համար:

Եվ Հոկտեմբերը մի այդպիսի մամուլ ու գրականություն ցախավելով ազգանոց նետեց, որպեսզի շթնավորվի մեր մատաղ սերնդի ընթերցասեր ոգին քաղբենիական միջակության բթացնող թուլնով:

Հոկտեմբերը ընդհանրապես փրկեց ողջ բանվորությանը և մասնավորապես հայ բանվորա-գյուղացիությանը մոլորեցնող և դիտակցությունը մթափնող այն գրականությունից ու մամուլից, որի շնորհիվ տասնյակ տարիներ այնքան անողոր տուժեց հայ մասսան, հայ բանվորը, հայ գյուղացին. նրան փոխարինեց այն գրականությամբ, որը կազմակերպում է սրբոհտարիատի մտքերն ու զգացմունքները:

Փափք նրան — Մենք ազատարար Հոկտեմբերին:

ՄԵՐ ԱՆՅԱՄ ՈՒՂԻՆ

(Նվեր անկուսակցական բանվոր բարեկամներին)

Ես չգիտեմ, կա՞ աշխարհումս մի ավելի դեղեցկություն, մի ավելի երջանկություն, քան հեղափոխականի պողպուլ գործունեությունը:

Ես կասկածում եմ, որ արեւի տակ լինի մի ավելի քաղցր կյանք, մի ավելի անուշ աշխատանք, քան կուսակցական կյանքն ու աշխատանքը և սրանց հետ կապված հեղափոխական գործունեությունն ու կռիվը հոգուտ պրոլետարիատի դիկտատուրայի:

Մանավանդ, որ հեղափոխության զինվորը պարզորեն տեսնում էր, որ իր ամեն մի քայլը, ամեն նեղություն, զրկանք ու վտանգների հետ կապված գործունեություն անպտուղ չի անցնելու:

Հեղափոխական գործունեության իսկական զինվորը, արհամարհելով ամեն ինչ, միայն մտածել է մի բանի մասին՝ աշխատել, աշխատել և անընդհատ աշխատել, որքան ուժ ու եռանդ կա իր մեջ, կովել՝ քանի դեռ կենդանի է ինքը:

Նվ եթե նրան հաջողվել է մի քանի արդյունավետ գործ կատարել (օրինակ, բռնիքներ, գործադուլներ կազմակերպել, թուլացիկներ գրել, տպել, տարածել, որ պողպուլ գործունեության օրերում կապված էին անշափ դժվարությունների ու վտանգների հետ), նա միշտ մտածել է, որ ինքը դեռ ոչինչ չի արել ու անհրաժեշտ է դեռ էլի ու էլի գործել, հաջողացնել կուսակցական կազմակերպությունների ավելի բարդ հանձնարարություններ... և այդպես ազահորեն էլի ու անվերջ, մինչև որ ձերբակալվի ու բանտում ժամանակավորապես հանգստանա իր խլրտող, անհանդիստ ու միշտ աշխատանքի ծարավ եռանդը:

Իսկ քանտից աղատվելուց հետո, էլի՜ կովիվ, էլի՜ գործ...

Այդպես էինք ահա մենք, մի խումբ մեծամասնականներս անցյալում, 1904 թվից կուսակցական պողպտով աշխատանքների եռուգեռի ժամանակ:

Ընտանիքի տերը մոռանում էր և՛ ընտանիք, և՛ երեխայք, և՛ ուտել-քնել, և՛ զվարճանք. ի՞նչ ընտանիք, ի՞նչ ուտել-քնել, դրանց համար նա ժամանակ չուներ. որպես մի լարված մեքենա, ինքն իրեն այրող, մաշող, ինքն իրեն գիտակցաբար նետող այս կամ այն վտանգի, կրակի մեջ, բայց միշտ երջանիկ, միշտ հպարտ ու գոհ, որ մի քար է ավելացնում այն հսկա կառուցվածքի վրա, որ անվանվում էր պրոլետարիատի դիկտատուրա՝ ապագա հասարակակարգ, սոցիալիզմի հաղթանակ:

Այդպես է եղել բոլոր պողպտլնիկների կյանքը, որոնք ոչ մի նյութական շահ չէին սպասում ոչ ռից, եթե միայն իրենց սեփական վերջին կոպեկները չէին նվիրաբերում դործը հաջողացնելու համար:

Սով, զրկանք, ձերբակալություններ, կամ բանտ, արսորանք, ի՞նչ բան էր պողպտլնիկ հեղափոխական մարքսիստի համար:

— Ժպիտ, հեգնանք, արհամարհանք, նրան մի ինչ-որ ներքին հոգեկան բավականություն մղում էր, մի գերբնական գիտակցություն ու համոզմունք, մի անսպառ եռանդ հրահրում, հրամայում էր միշտ դեպի առաջ, միշտ դեպի կռիվ նետվել ընդդեմ ցարական բռնակալ օրենքների, ընդդեմ շահագործող գործատերերի և այս վերջիններիս «իրավունքների» տապալման:

Եվ չկար աշխարհումս մի երջանկություն, քան այն, երբ ամենքը վերջանում էր մեր հաղթանակների էտապներով:

Անհաջողություններն էլ մեզ, պողպտլնիկներին, փրեք չեն վհատեցրել. մենք լավ գիտեինք, որ ցարիզմի օրերին, ու վերջերս էլ մենշեիկների օրերին, շարունակ հետապնդվելով օխրաննիկներով՝ հեշտ չէր շարունակ, անարգել հաղթանակը հաղթանակից հետո վայելելը. բայց և գիտեինք, որ այն ագիտացիոն-պրոպագանդիստական սերմերը, որ ցանում էինք պրոլետար մասսաների մեջ՝ մի ներքին գաղտնի տարերային զորությունը ապառաժների միջից բսնում, կանաչում, մեծանում էին ու պտուղներ արտադրում:

Այդ գիտակցությունն էր, ահա, մեր զորավիգը, մեզ ոգևորող, առաջ մղող ստիմուլը, մեզ արհամարհել տվողը և՛ քաղց, և՛ զրկանք, և՛ վտանգ, և՛ մահ:

Գեղեցիկ էր գործը, սքանչելի նրա արդյունքը և հմայիչ նրա հեռանկարները, ու նույնքան գեղեցիկ մեր կյանքը, մեր ապրում-

ները, որոնք միշտ եղել են ուժեղ, խելամիտ, զգոն ու անուշ գիտակցությամբ լի:

Թող թույլ տրվի ինձ, նվաստիս, ասել, որ իմ դործունեությունը տասնյակ տարիների ընթացքում եղել է հրեք և ավելի ֆրոնտի վրա՝ դրականական, պողպուլ-կուսակցական և պաշտոնավարական, որպես ընտանիքավորի, թե որքան եռանդ ու ճիգ էր հարկավոր գլուխ հանելու այդ անհանգիստ, զրկանքներով լի անընդհատ կռիվներից, այդ թողնում եմ ընթերցողին, կասեմ միայն այսքանը, որ աշխարհիս մեջ երբեք այնպիսի երջանկություն չեմ գտնուցել, որքան այդ երեք ֆրոնտներում անընդհատ աշխատելուց, և այսօր, մեր կուսակցության 25-ամյակի օրը, իմ կրտսեր ընկերներին և անկուսակցական բարեկամներին կցանկանայի, որ մեր այս ստեղծագործական օրերում, երբ արդեն անցել ենք մեր ծանր ուղին, մեր սկսած ու որոշ հունի մեջ դրած գործը շարունակվեր այն եռանդով ու կրակված գիտակցությամբ, որպիսի անձնավորություններ տանում էինք մենք՝ մի բուռն հեռավոր ու մոտիկ անցյալի պողպուլներից:

ԵԱՅԻՍՄԵԿՅԱՆ ՏՈՆԻ ԱՌԹԻՎ

(Հուշեր)

Մալխի մեկը...

Ահա այն պաշտելի օրը, որին մենք ամեն օր ապաստում էինք անհամբեր, սրտատրուի, ապաստում ոգևորված, սիրառատ, ինչպես նորափեսան իր հարանացուին:

Նա, տարվա մեջ այն ցանկալի օրը, որի միջոցով հաշվով ունենք տեսնելու պրոլետարիատի դասակարգային թշնամիների հետ:

Այլապես ասած՝ մալխի մեկն այն կախարդ հսկայի կապարձն էր, որի սուր սլաքների հարվածին պիտի հանդիպեին ու հաշիվ տալին և՛ Հռոմի պապը, և՛ Պիտերի ցարը, և՛ համաշխարհային բուրժուազիան՝ իր բռնակալ պետություններով:

Մալխի մեկն անցյալում մեր կողմից հասկացվել է որպես մեր դասակարգային դիտակցության հասունության, մեր շարքերի կազմակերպության և մարտնչող պրոլետարիատի զորահավաքի օր:

Մեզանից ամեն մեկը դիտեր, որ այդ օրը բանթոդի օր է, պրոլետարիատի հարազատ տոնը՝ ընդդեմ բուրժուական տոների, և հասկանալով օրվա խորհրդավոր նշանակությունը՝ խտացնում էր իր շարքերը, լարում իր բոլոր ուժերը, ավելի ազդու, ավելի հաղթական դարձնելու նրան մեր թշնամիների աչքում:

Մի դեմոնստրացիա էր այն, մի մարտակոչ, ցույց տալու բանվոր դասակարգը խեղդող դահիճներին, որ որքա՛ն էլ բռնադատեին մեր իրավունքները, մեր ֆիզիկական և մտավոր ուժերը, որքա՛ն էլ ճգնեին խլել մեզանից մեր արդար վաստակը ու ստրկացնել մեզ՝ այնուամենայնիվ մենք վհատվելու չենք, ընդհակառակը՝ ավելի ու ավելի նոր ուժեր խմբելով մեր շուրջը՝ պիտի հոխորտանքով գրոհ տանք բռնապետական կարգերի ու բանվորի ար-

յուն-քրտինքով հափրացող կապիտալիստների Բաստիլը խորտակելու, ութ ժամյա օր, միջազգային խաղաղություն և այլ նման լողունգների իրականացումով:

Նախքան մայիսմեկյան տոնի ավելի վատարյալ ու գիտակցաբար տոնակատարության անցնելը, մինչ իննհարյուրական թվականները, թող ներվի ինձ, եթե ես մեջ բերեմ հեռավոր անցյալից մայիսմեկյան մի քանի հուշեր:

* * *

Մայիսմեկյան տոնի մասին ես գաղափար ունեի դեռ 1890 թվականին, երբ մի խումբ Բաքվի ուսանողական դպրոցի միջին դասարանի բեղ ու մորուքավոր աշակերտների հետ, վաղ առավոտյան, պաշար վերցնելով հետներս, Չեմբերքենդի կտրուկ վերելքով գալիս անցնում էինք Վոլչիե-Վոստոա կոչված լեռնաքարափի կանաչապատ տափարակը, տրի բարձրությունից ներքևում օձապետոլյա աղեղներով երևում էր անդրկովկասյան երկաթուղու գիծը:

Խոսում էինք մենք այնտեղ ազատության, Ալեքսանդր Յ-րդի և նրա մինիստրների բռնակալության մասին, շատ աղոտ կերպով ակնարկում հարստահարվող բանվորության և նման հարցերի մասին:

Այա մեր պաշարը մաքրազարդելուց հետո, պարզ օգոմ, կարմիր արևի տակ արուսմա խաղում, երգում, պարում և երեկոյան, մութն ընկնելուն պես, կայտառ, առույգ երգերով, նույն ապառաժներով վայրի այծյամների նման ցատկոտելով, քաղաք դառնում, վարձում վառքեր Պարապետի շուրջը և ծովափնյա փողոցով գեմոնստրատիվ արշավում:

Այսպես էինք տոնում մենք մայիսմեկյան օրը, ուղիղ ՅՅ տարի սրանից առաջ, շատ աղոտ, պրիմիտիվ հասկացողությու՜ն ունենալով նրա մասին:

* * *

Մի տարուց հետո, երբ ինձ քաղաքից տեղափոխեցին Սև քաղաք, «Վուլկան» (հրաբուխ) կոչված երկաթա-ծուլարանային մեխանիկական գործարան, ուր տաբելշչիկի պաշտոն էի վարում և ուր մոտիկ շփում ունեի Ռուսաստանից Կլաժ հարյուրավոր բան-

վորների հետ, երբեմն խոսք ու զրույցի ժամանակ ակնարկում էի աչքաբացներին մայիսմեկյան տոնի մասին:

— Դիտենք, լսել ենք, — պատասխանում էին նրանցից ոմանք ժպտալով, տմանք տհաճաբար:

Այլ իրոք, մի օր «Վուկան» գործարանում, որ գտնվում էր Բալասանի տանող Ֆրկաթուղու դժի մոտ, մայիսի մեկին տեղի ունեցավ մի շփոթ ու խլրտում:

Բանվորների լավագույն, բայց շնչին մասը, դուրս եկավ բաժանմունքներից, հետն առած հաց ու երշիկ, ուղղվեց դեպի մոտակա դաշտերը, հեռու կանաչած արտերի մոտ և ամբողջ օրը զարմոշկա նվազելով ու երգելով՝ տոնեց մայիսի մեկը, առանց ըմբռնելու նրա լայն իմաստը:

Մինչդեռ բանվորների մյուս, մեծագույն մասը, այդ օրը հրավիրել էր ուսա քահանային և մեխանիկական բաժնի երկար արհեստանոցում, որի անկյուններից մեկում ցցված էր ողջ հասակով ալսպես կոշված «Նիկոլա Չուգոտովորեցի» պատկերը, մաղթանք էր կատարել տալիս և անցնում աշխատանքի, կարծես այդպիսով նույնպես դեմոնստրացիա անելիս լինե՞ր իրենց ըմբոստ, «բռնատվչիկ» ընկերների դեմ...

* * *

1892 թվի մայիսի մեկին լսում ենք, որ Բալասանիում նախ-թային կրեստս Արակելովի մեխանիկական և կառուցչի արհեստանոցներում բռնու է ծագել:

Բանվորներն այլևս անկարող լինելով տանել գործարանի գռեհիկ կառավարիչ ինժեներ Ակոպովի անարգանքները՝ պահանջել էին հեռացնել կառավարչին: Սրան հետևել էր ըմբոստ բանվորներին գործարանից արտաքսելը: Բանվորները նույն գիշերը կոտորում են մի քանի ստանոկ, կտրատում փուկերը, փշացնում մեքենաների գլխավոր մասերը, իրենք անհետանում: Այսպես տարերային կերպով ցուցադրում են իրենց բողոքն ու արդար ցասումը բռնակալ գործարանատիրոջ ու նրա սպասավոր ինժեների դեմ:

Այնուհետև, 1893 թվականի դեկտեմբերի վերջում, տեղափոխվելով Թիֆլիս՝ Բաքվի մասին, նրա հեռավոր անցյալից, ասելիք չունեմ:

1894 թվականի ձմեռը աշխատում եմ Կարապետով-Բերիժանով ինժեներների երկաթի-թուջի ձուլարանի մեխանիկական կաթսայա-գործարանում, որ միաժամանակ Թիֆլիս — Կարս Վերկաթուղու բոլոր կամուրջների երկաթյա մասերն էին պատրաստվում:

Մաշինակցան տոնի մասին այստեղ շարժում էր նկատվում, բացի անդոր շուկաներից. շուկաներ լսվում էին Յարալովի և ծխախոտի գործարաններում, սակայն հետագա տարիներում առաջին անգամ մաշինակցան ցույց ու տոն կատարել վիճակված էր Թիֆլիսի Պեպոյի բանվորներին, որի վրա կրկնովյոտների մեջ ընկնելու համար կանգ չեմ առնի:

Անշուշտ, այդ պերիոդի տասնամյա ցույցերի մասին, մինչ 1905 թվականը, այսօր ժամանակագրական կարգով ուրիշները գուցե մեր լրագրում երևան դան իրենց հուշերով. ցույցեր, որոնց վկաներն են Մախաթի, Մամա-Դավիթի, Սոլովակի սարերը:

1905 թվականի <հոկտեմբերյան> մանիֆեստից հետո արդեն մաշինակցան տոնը մտնում է իր իսկական, պատշաճավոր հունի մեջ. փողոցներում երևում են կարմիր դրոշներ և երթեր: Նա արտահայտվում է այն գունավորությամբ և ռելեֆ արտահայտությամբ, որի մասին ես պահանջ էի դրել հոգվածի սկզբում:

Մաշինի մեկը դառնում է պրուլետարիատի բացարձակ կովի և ապառնանքի օր՝ կապիտալի ստրուկների կողմից իրենց ախոջաններին. քանի դնում նա աճում, հասունանում, սպառնալից է դառնում մեր դասակարգային թշնամիների համար. նա դառնում է այն ուժեղ ազդակներից մեկը, բանվորական ուժեղ կազմակերպությունների այն խնամող դաշակը, որ պահել, մեծացրել, սնել է, հասակ տվել բանվոր դասակարգին ու հասցրել նրան այսօրվա հաղթական օրերին: Սակայն, մինչ այդ, վրա են հասնում ռեակցիայի մղձավանջի օրերը, որի ճնշող ապարատը կապարի նման նստել էր մեր բոլորիս կրծքին ու ժանտի պես լսվում էր մեր մեջ մնացած եռանդն ու արյունը:

Սոսկալի տարիներ ենք ապրել 1908 թվականից սկսած, ծանր, մղձավանջային տարիներ. մեր լաժպուլյն ընկերներից շատերը, ոմանք բանտ-արստրներում, ոմանք արտասահմանում, ոմանք էլ

մայրաքաղաք էին դարձել իրենց համալսարանական կրթությունը շարունակելու, կամ դոկտորը՝ ուսուցչություն անելու, իսկ բանվորական կազմակերպությունները քայքայվել էին, նրանց ղեկավարները նույնպես ձերբակալվել, աքսորվել...

Մնացել էինք մի խումբ մեծամասնականներ, որոնք, չնայելով տարին մի քանի անգամ կատարված խուզարկություններին և ձերբակալություններին, այնուամենայնիվ, հին, փորձված պոդպոդ աշխատանքը սիրելով, ամեն տարի մեծ անհամբերությամբ ու եռանդով մայիսմեկի մասին էինք մտածում ու շաբաթներ առաջ նրա թուղթիկները պատրաստելու մասին հոգում։ Ու ի՞նչ դաժան պայմաններում... թ'չ տպարանն էր համաձայնում տպել, թ'չ դրաշարը՝ շարել. ամեն մեկիս գլխին երկու շափկ էր հսկում, սակայն և չնայած դրան՝ ամեն տարի մայիսի մեկին մենք մեր թուղթիկն էինք թողնում և ալգալիսով ավելի կատաղեցնում ռեակցիայի «աշխարհ» ցերեքներին։

Ուրախ էինք անսահման, որ մեր կազմակերպությունների հիմքերը նորից ամրանում են և երջանիկ, որ մայիսմեկյան ցույցերի և ճառերի համար հովանի են դարձել նորից Սուլուալիի և Մամա-Դավիթի սարերը, այդ՝ մեզ իրենց փեշերի տակ ու մեջքերի ետև պատսպարող հավատարիմ վկաները։

Ալգալես էինք տոնում մենք հալածված մայիսի 1-ը ու ալգալես վառ պահում նրա կայծերը, մինչև փետրվարյան հեղափոխությունը։

Մայիսի մեկն այսօր մեզ համար դարձել է պատմական օր. նրան այսօրվանից տոնում ենք այլ ձևով։ Նա մեզ համար այլևս թ'չ կովի օր է, թ'չ էլ հարձակման։ Նա այսօր մեզ համար հաղթանակի և ուրախության, հանգստի և ցնծության օր է, որովհետև երկրագնդիս մեկ վեցերորդ մասում, Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո, մեր դասակարգային թշնամին արդեն հաղթված է, դատապարտված, զինաթափ դարձված ու զրկված կովի միջոցներից։

Եվրոպայում և Ամերիկայում միայն, որտեղից երբեմն ցարական ծանր ռեժիմի օրերին նրա պրոլետարիատի մայիսմեկյան ցույցերի մասին էինք հեռագրով փմանում և ուրախանում, այսօր գալարվում է կապիտալի ճիրաններում ճիշտ այնպես, ինչպես

մենք 1905—6 թվականներին. ու հետո չէ օրը, երբ միջազգային պրոլետարիատը դեն կշարտի իր բռնակալների վապանքները, կռվի և ցույցերի ձևերը ու մեզ նման, մեզ հետ միասին կտոնի իր հաղթանակի և ուրախության, իր ցնծության և հանգստի տոնը: Եվ այս կլինի մեր անմահ յուսուցիչ Կ. Մարքսի «Պրոլետարեն» բոլոր երկրների, միացե՛ք» լոզունգի վերջնական իրագործումն ու հաղթանակը:

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՀԵՐՈՍՆԵՐԸ

Բուրժուական կարգերում գրել որևէ հիմք ու սկիզբ առնող գործարանի, հանքի կամ ջրանցքի մասին՝ իրենից չէր ներկայացնում մի առանձին ինտերես, հետաքրքրություն, որովհետև այդ մի շատ սովորական երևույթ էր բուրժուազիայի համար:

Այլ է բանվորա-գյուղացիության իրավակարգում, մանավանդ, երբ մեր թշնամիներից ժառանգեցինք փլուզումն աւալերածություն բոլոր համարյա արդյունաբերության ճյուղերում:

Խոսել որևէ նոր կառուցվող, կամ արդեն գործի ընկած գործարանի մասին՝ ահա այդ է հետաքրքրականը, որովհետև այստեղից է, որ սկսվում է մեր օրերի ստեղծագործության հմայքը, այստեղից է, որ հերոսական ջանքերի շնորհիվ շունչ ու կյանք է տրվում այն փլուզումին, որի համար այնքան եռանդ ու ժամանակ է մաշում այսօրվա սովետական բանվորությունը՝ մեր օրերի այդ Պրոմեթեյն աւ ստեղծագործող տիտանը:

* * *

Անցյալ տարի աշնան ինձ վիճակվեց այցելել Չաթախը: Առավոտյան ժամը 10-ին, ընկերոջս՝ Բենո Կալանտաձեի ուժեղ ավտոմոբիլը արդեն կանգնած էր բնակարանիս առաջ, և մենք պիտի թեթև նյութեր հասցենեինք Չաթախ, ուր արդեն սկսվել էր նրա գործարանների վերաշինությունը:

Անցնելով մենշևիկների երկու (Խրամի և Սողանլուխի) պայթեցրած կամուրջների մոտով, հասանք Սանդար կայարանին, անցանք Լիբկնեխտի անվան դերմանական գյուղից, Ղ. Աղայանի ծննդավայր Բալնիս Խաչենով ու մի քանի ժամից հետո Չաթախի գործարանում էինք:

Մի գործարան, որ 1874 թվին հիմնել էին Եվրոպայի Կապիտալիստները, որոշ ժամանակ շահագործել 7 վերստ հեռավորու-

թյան վրա գտնվող երկաթահանքը, ապա ինչ-ինչ պատճառներով
թողել, հեռացել:

Շատերն են աշխուհետե հետազայում աշխատել խողի ձգելու
հանքն ու գործարանը, բայց Չաթախը միշտ էլ եղել է անհամբույր,
և նրանք անճարացած՝ հրաժարվել են այդ մտքից, Չաթախը թող-
նելով իր բախտին:

Հիսուն տարի է անցել այդ օրից և անտառի մեջ, լեռներով
շրջապատված ձորում անտեր մնացած գործարանն իր շենքերով՝
հետզհետե ավերվել, ամայացել է. մոտակա գյուղացիք՝ թուրք,
հայ, գերմանացի, քանդել-տարել են նրա շենքերի փայտյա բոլոր
մասերը, տանիքների կղմինդրները, երկաթյա թեթև մասերը և
թողել միայն տների ու գործարանի կմախքը:

Այդ կմախքն է, ահա, որին կյանք ու շունչ տալու նախաձեռ-
նությունն հանձն առավ Վրաստանի Խորհրդային Հանրապետու-
թյունը՝ Վեսենխա* -ի ղեկավարների՝ ընկերներ թորոշելիձեի,
Ավադյանի, Կալանտաձեի և Կիկնաձեի առաջարկությամբ. նրանք
հասկացան, որ Չաթախի շուգունը իրենից սև սկի է ներկայաց-
նում և ձեռնամուխ փղան նրա վերականգնմանը:

* * *

Մտնում ես գործարանի ձորակը և ահա առաջին նվազ ական-
ջիդ է զարնվում փայտե սղոցարանի աղմուկը. այդ նոր կառուցված
էլեքտրամոտորն է, որը ցերեկով գերաններ է սղոցում ու տախ-
տակներ պատրաստում գործարանի շենքերի համար, իսկ գիշեր-
ները լույսով ողողում ամբողջ Չաթախի ձորը՝ նրա սիմետրիկ կար-
գով գեղեցիկ վերանորոգված բանվորական կացարանները, ինժե-
ներների բնակարանները, գրասենյակը, ընթերցարանը, քիմիական
լաբորատորիան, հիվանդանոցը, գարաժը, ախոռատունը և այլն:

* * *

Ես ու ընկեր Բենոն հանգստանում ենք հյուրերի համար հատ-
կացրած սենյակներից մեկում և վազ առավոտից ուղղվում դեպի
անտառի միջով հոսող գետը, ուր նոր ջրանցքի ամրարտակը

* Վեսենխա — ВСНХ (Высший Совет Народного Хозяйства — Ժողովրդ-
ական Տնտեսության Գերագույն Խորհուրդ):

(շլյուզն) է պատրաստվում. այստեղ են արդեն գործարանի գլխավոր ճարտարապետ Կուրդիանին, շոսսեններ ու կամուրջներ կաղամակերպող ինժեներ Չիկալինը, փնժեններ Յաշվիլին ու քիմիկոս Կիսելը, որոնք բանվորների եռանդուն աշխատությամբ գետի հոսանքից մի բաժին դեպի նորաշեն ջրանցքն են ուղղում, և ուղղում են այնպես, որ շիանգարվի գետի բնական հոսանքը:

Դռակների ահագին երկարությամբ սիֆոն-խողովակը, որ 709 միլիմետր, կամ 27 դույմ լայնություն ունի և մոտ 10 սաժեն երկարություն, կորացած մեջքով, հիդրայի նման հենվել է գետնավոր հատակին, իսկ դունչը ցցել դեպի նորակառույց ջրանցքը. ջրանցք, որ ուղղակի իրենից ներկայացնում է մի գեղեցիկ կերտվածք:

Մի սաժեն լայնությամբ, մոտ երկու արշին խորությամբ ու վեց հարյուր սաժենից ավել երկարությամբ այս ջրանցքի հատակն ու պատերը քարած ու ավաղած են ցեմենտով. սա՛, այս ջրանցքն է, որ ջրի հոսանքի թափով շարժողության պիտի ենթարկի Չաթախի թուշի գործարանի շարժիչ մեքենաները, մագլմի փոխարեն, հիշտ այնպես, ինչպես այդ տեղի ունի Բորժոմի հսկա էլեկտրակայանում: Քայլում ենք ջրանցքի նոր շորացած քարե-ցեմենտի հատակով, կարծես քաղաքի մայթի վրայով, և հասնում անտառապատ ձորի ձախատին, որի բարձունքից բավական հեռավորության վրա գործարանն է նորոգվում:

* * *

Հետաքրքիր աշխատանքների վայրումն ենք կանգնած՝ մի գեղեցիկ տափարակի վրա, ուր թափված նշովներից երևում է, որ այստեղ պիտի կառուցվեն ջրամբարներ, նախ՝ տուրբինի և ապա՝ ավելորդ ջրի պաշարը բաց թողնելու դաշտեր ու բանջարանոցներ սուղեկու համար:

Նայում եմ աջ. լեռան կողով քամարի պես դռներոված է նեղ երկաթուղու գիծը 7 վերստ երկարությամբ, մինչև երկաթահանքը. այստեղից է, որ վաղոճեռներով հանքաքար պիտի հասցնեն գործարան՝ շուրուն հալելու համար:

Հեշտ է՝ ասել՝ անանցանելի անտառապատ լեռան կողով անցկացնել ուխտեր մոտ 8 վերստ. դա հիշեցնում է այն հեքիաթային կարիկներին, որոնք լեռների վրա մեծ-մեծ շինարարական գործեր են կատարում:

Թող կարլիկ խոսքը վիրավորական չլիւա ընկերներիս. ես միայն կամեցա ասել, որ մերոնք, սովետական նվազ, աղքատիկ զրամական ֆոնդից չէ, որ գնել են 15 վերստ երկարություն ունեցող այդ ռեւսերը, այլ նրանք ձեռք են բերւած շնորհիւ աշխատանքի հերոսների մեղվաջան ջանքերի. այն է՝ Բորչալուում գտնվող նախկին Կուլենբախի ապակյա, պարկետի և այլ տրուշնորաներում գտնվող դադարած գործարաններից հալաքած այն ծուռ ու մաշված նյութերն են այս, որոնք անանցանելի անտառներով տեղ հասնելուց հետո՝ մերոնց ձեռքերի տակ ուղղվել, պիտանի են դարձել:

Իսկ գծի շալալնե՞րը...

Հին, 1905 թվից... նույնպես այստեղից-այնտեղից հալաքած... այսպես է կառուցվել ահա 7 և կես վերստ հեռավորութուն ունեցող երկաթգիծը, մեր узкоколейка-ն:

* * *

Կանգնած, բարձունքից նայում եմ ցած. ֆունիկլորի գծի նման թեք, մոտ 50 սաժեն երկարությամբ ձգվել է մի ափահախողովակ, ժուլօք անունով. նրա լայնությունը 25 դույմ է. ճիշտ մի թունել. այնքան է լայն, որ երկու հոգի իրար զրկած հեշտությամբ կարող են սղդալ և մի բոսկում հասնել ձորի բերանին, ուր շարժիչ մեքենաների՝ հիդրավլիկ կայանն է:

Այս ժուլօքովն է, ահա, որ հանքատեղերից վազոնետներով տեղ հասցրած հանքի բեկորները հասնելու են գործարանների վառաններին՝ հալվելու համար:

Իջնում ենք ցած, դեպի ձորը. վառաններից քիչ հեռու կանդնած է բոլորովին նորաշեն փայտյա հսկա, մեծ շենքը, որը պարունակելու է իր մեջ երեսուն հազար փութ փայտի ածուխ՝ հալուցքի համար:

* * *

Ահա և վառանները (доменные печи), այդ դույզ հսկայաշեն մինարեթները, որ իրենց կառուցվածքով հիշեցնում են Կրեմլի աշտարակները:

Գործարանների շունչն ու մարմինը, որոնք եռանդուն նորոգվում են. Չաթախի երկու դեղեկուհի մեհյանները, որոնք անընդհատ լավա պիտի ժայթքեն հրաբխի նման:

Սրանց մոտիկից նայելուց՝ զգում ես զարդանդ. մտնում եմ նրանց երախի մեջ, կավով (огнеупорная глина) ավաղած նրանց պատերը սարսափ են ազդում... լայն, ուղղաձիգ, կարծես կլայեկած մի վիթխարի... Ո՞վ է, որ պիտի դիմանա նրա հրաշեկ պատերի տապին, նրա թեժացած դողդոջուն կրակին, նրա մարմաջուն շուգունն հեղուկին՝ հալոցքի ժամանակ...

— Իհարկե դարձյալ շուգուն հալող վարպետ բանվորները. աշխատանքի այդ հերոսները և համենայն դեպս ոչ նրա քիմիկոս ինժեներ կիսիլենները...

* * *

Վառաններից ոչ այնքան հեռու հիդրավլիկ կայանն է, որ դեռ նոր է շինվում և որի դեռ օղաշունչ խողովակներն են դարսվում, իսկ սրա կողքին արդեն կիսավեր մեխանիկական արհեստանոցն է՝ իր դարբնոցով և անկատար, քարուքանդ եղած թուջի ձուլարան բաժանմունքով:

Այստեղ ժանդոտած, հնամաշ վազրանկան, որը 50 տարի առաջ իր գործն է կատարել, որբի նման ցցել է իր կմախքը և խըղձալի տպավորություն է թողնում դոմեն վառանների հանդեպ:

Այս վազրանկան է, որ դոմեն վառանների արգանդից ելած հոտ թուջի ձուլիքը (СЛИТКИ) հետագայում առնում է իր մեջ, նորից հալում, մեքենայի զանազան մասեր ձուլելու համար:

Ահա և մեխանիկական բաժինը. տրանսմիսիաները այստեղ դեռ մազլցված են օձորքից, կեղտոտ, ժանդոտած, հոլերն ու ատամնավոր անփվները տեղ-տեղ ջարդված, իսկ ճախարակներից շատերը զրկված իրենց նուրբ մասերից (арматура):

Խոռնացած ու հնամաշ են նրանք, այնքան ծերացած ու հնացած, որքան ինքը՝ Չաթախը. 50 և ավելի տարվա կյանք ունեցող այս ստանինաները պիտի քանդել, տեղահան անել, հեռացնել արհեստանոցից այս կմախքացած ինվալիդներին՝ նորերով փոխարինելու համար:

Այստեղ է ահա, որ Չաթախում հայտնի բարձրահասակ և հաղթանդամ դեսյատնիկ Հուսեյինը, իր շուրջը խմբած բանվորներով, եռուզեռի մեջ է:

Հին ստանինաների ծանր կմախքները արհեստանոցից դուրս հանելու դործը նրան է հանձնված. խրոխտ հրամանատարի նման

նա և՛ դեկավարում է, և՛ նշան է տալիս՝ ա՛յն, ցվա՛յն* բացական-
չություններով և ուրախ ժպտում, որ բանվորների միահամուռ
ուժերի լարումից դիզանտ դառամները տեղահան են լինում ու
հնազանդվում նրա հրամանին, մեկը մյուսի հետեից դուրս սողում
արհեստանոցի դռներից դեպի լայն դաշտը:

Նա, բոլշևիկ Հուսեյինը, ուրախ է, որ նույնպես մասնակցում
է նոր կյանքի հիմքը դնելուն, խորհրդային Վրաստանի նոր գոր-
ծարանին:

— Մոլոդե՛ց Հուսեյին, — ժպտալով խրախուսում եմ նրան, —
անունդ դադեթ ընկավ...

— Երբ տավի, մի օրինակ դադեթ էլ ինձ ուղարկեք, — պա-
տասխանում է նա նույն ոգևորված տոնով:

* * *

Մեխանիկական գործարանի հարևան բաժանմունքը դարբ-
նոցն է. այստեղ տաք-տաք աշխատում է ջահել դարբին Գրիգոր
Պապիկյանը. նա պատրաստում է երկար ու հաստ դամեր (СКОБЫ)
շալաների և կամուրջների համար:

Իմ այցելությունը Չաթախին վերջացավ քիմիական լաբորա-
տորիայով, որ արդեն կան բավականաչափ թթվուտներ Մոսկվա-
յից ստացած, անալիտիկ-կշիռներ՝ հանքամետաղի տեսակարար
կշիռը (УДЕЛЬНЫЙ ВЕС) որոշելու համար, կան դանազան քիմիա-
կան անոթներ, գործիքներ ու պարագաներ՝ Գերմանիայից ստացած:

* * *

Լրացած չէր լինի իմ այս թուղթիկ տեսությունը, եթե չավե-
լացնեմ, որ Չաթախի թուղի գործարանը ունի իր անտառը՝ ածուխ
պատրաստելու համար, դաշտերը, այգիներն ու բանջարանոցները՝
սեփական տնտեսության համար. կան այստեղ քարաշեն աղբյուր-
ներ խողովակներով, փուռ և այլն:

Ահա այն հսկայական աշխատանքների հետևանքը, որ մոտ
երկու տարվա ծանր նեղություններից հետո պսակվեց հաղթանա-
կով՝ շնորհիվ աշխատանքի ֆրոնտում գործող հերոսների:

Նվ այսօր, երբ տեղի ունի Չաթախի գործարանի հանդիսավոր

* Գերմ. — մեկ-երկու:

բացումը, յար հշուրերի ներկայութեամբ, անշուշտ, տեղի կունենանաւ զոմեն վառանների ռունգերից վիժող շուգունի հրային լա-վան, այդ սև ոսկին, մենք ի սրտե բացականչում ենք՝ կեցցե՛ն մեր աշխատանքի հերոսներն ու Չաթախի վերականգնման նախաձեռ-նողները:

* * *

Նորից մեր ամտամոբիլը դողդողալով փնշում է. մենք վերա-դառնում ենք Թիֆլիս. օրը կիրակի է, մենք շրջապատված ենք մեղ բարի ճանապարհ մաղթող տասնյակ բանվորներով, ինժեներներով:

— Счастливые,— լսում ենք մի կանացի ձայն.

Հետ եմ նայում. սովետական տան խոհարարուհի Իրինան է:

— Ինչո՞վ բախտավոր,— հարցնում ես հետաքրքրված:

— Որ գնում ևք քաղաք:

— Իսկ ձեզ մոտ մի՞թե վատ է, բնություն, անտառ, սառը ջուր...

— У нас е миллиария...

Խեղճ Իրինա, մտածում եմ, հիվանդացել է միլարիայով:

Եթե իրոք Չաթախում գոյություն տնկի «միլարիան» (մալա-րիա) հուշ տնկենանք, որ մեր ստեղծագործ առյուծները կարճ ժամանակում կկռվեն նրա դեմ և միջոցներ որոնելով՝ կհաղթահա-րեն այն պաշտանները, որոնք հող են պատրաստում ջերմ ու տեն-դը զարգացնելուն:

ՀԵՐՈՍՆԵՐԻ ՀՆԳԱՄՅԱԿԸ

«Ինչպիսի՜ հերոս ընկերներ մեռան,
Մեռա՛ն, չկորա՛ն...»¹

Դռովա 20-ամյա աղբարային շարժման և ապստամբության
«տոնը կատարելուց հետո Հայաստանում, այսօր էլ Դուշեթի ապըս-
տամբության հնգամյակն ենք տոնում Վրաստանում:

Ինքս բացակա եմ եղել Կովկասից այդ պատմական մեծ ակտի
ժամանակ, բայց Կուդեկի մի թռուցիկ ակնարկով իրազեկ անել
ընթերցողին այն ապստամբության մասին, որի տխուր հետևանք-
ները մեզ՝ Հյուսիսային Կովկաս գաղթողներին վրա, թողեց ծանր,
վոշմարային տպավորություն, բայց և ողևորեց մեզ, որ մենշեկի-
ների Բաստիլ կոչված «հայրենիքը» այնքան էլ անառիկ, այն-
քան էլ անխոցելի չէր:

1918 թվականի մայիսի 24-ի դիշերն էր այդ, երբ մեծամաս-
նական Շրջանային Կոմիտեն բնակարանումս տեղի ունեցած վեր-
ջին նիստում որոշեց, որ անհրաժեշտ է գաղթել Սովետական
Հյուսիսային Կովկաս, որովհետև մայիսի 26-ին Ժորդանիայի՝
Վրաստանը անկախ հայտարարելու օրից, շատ բնական է, որ մե-
ծամասնականներիս դեմ պիտի սկսվի նոր, խիստ ու անխնա շա-
փերի հասնող հալածանք:

Այդ ենթագրությունը հարգելի դարձավ առավելապես նրանով.
որ որոշված էր հունիսի սկզբներին Դուշեթում, Օսեթիայում և
այլն, գյուղացիական ապստամբության ծայր տալ, որի հողը պատ-
րաստ լինելով՝ այնքան հռանդուն պատրաստվում էր և Շրջանային
Կոմիտեն:

Ընտրվեց մի ժամանակավոր բյուրո, և Շրջանային Կոմիտեի
անդամները սկսեցին առանձին-առանձին հեռանալ Թիֆլիսից:

Ինձ, որպէս Շրջանային Կոմիտեի գանձապահի, այլև կոնս-
պիրատիվ բնակարանի տիրոջ, անհրաժեշտ էր նույնպէս ընտանի-
քով տեղափոխվել Թիֆլիսից Հյուսիսային Կովկաս:

Ընտանիքս թողնելով մյուս ընտանիքների հետ՝ էքսը ֆուրգոն-
ներով տեղափոխվելու, ընկ. Յ. Մախարաձեն ու ես մայիսի 25-ի
գիշերը երկաթուղով հասանք Գորի, այնտեղից հազար ու մի նե-
ղովթյուններով Հարավային Օսեթիայի — ռազմա-օսեթյան ճանա-
պարհով Վլադիկավկազ հասնելու դիտավորութեամբ:

Սակայն, դեռ Զավա շհասած, հիվանդացա, երկու օր պառկեցի
Զավայում, որից հետո անկարելի դարձավ ինձ, ռազմա-օսեթյան
ճանապարհի նեղ կիրճերով ու կածաններով, ձիու վրա՝ անցնել այդ
վտանգավոր ճանապարհով:

Ստիպված էի կառքով դառնալ մինչ Գորի, այնտեղից երկա-
թուղով տուն, ուր արդեն ընտանիքս շտապ գնացել էր ռազմավի-
րականով:

Այդ գիշեր գիշերելով ընկեր Միխա Յիսակայայի բնակարա-
նում, էքսը նա հոգատարութեամբ հիվանդիս ուղևորեց Վլադիկավ-
կազ, իրեն հատկացրած ավտոմոբիլի մի տեղը գիշերով ինձ: Հա-
սա Վլադիկավկազ, գտա ընտանիքիս ու ընկերներին: Մեր ընկեր-
ներից Մախարաձեն և այլք արդեն տեղավորվել էին հյուրանոց-
ներում:

Մի շաբաթից հիվանդութեանս մասամբ ամորած տեսնելով.
վճռեցինք ընտանիքով անցնել Պյատիգորսկ բժշկութեան, որից հե-
տո անմիջապէս փակվեց ճանապարհների հաղորդակցութունը
Վրաստանի հետ:

Ահա այստեղ էր, որ հունիսի վերջին մեզ, տարագիրներին,
Դուշեթի ապստամբութեան լուրը հասավ: Նախ ուրախալի և այն-
քան ոգևորութուն ազդող, որ քիչ էր մնում վերադառնալինք Թիֆ-
լիս, իսկ հետագայում, մերոնց ահագին զոհեր տալուց ու տարտ-
վելուց հետո, մեզ բոլորին արդեն սուգ տիրեց: Հետո միայն, երբ
սթափվեցինք կոշմարի հասնող մենշեկիկների խժոժութուններից,
սառնասրտորեն հաշվեկշիռը ասում էր, որ հեղափոխութունը սի-
րում է զոհեր տալ և այդ զոհերի ոսկորների վրա է, որ կառուց-
վում են ապագա սոցիալական շենքի հիմքերը:

Ես չեմ նկարի այդ մենշեկիկյան կառափնատան մանրամաս-
նութունները, մանավանդ, որ, կրկնում եմ, ակտիվ մասնակցու-
թուն ապստամբութեան օրերին չեմ ունեցել. այդ կանեն այսօր

մեր ընկերները, որ ակտիվ մասնակցել են հեղափոխական պատմական այդ մեծ ակտին: Ես միայն կասեմ, որ այդ սոսկալի գընդակահարումները այն ծանր կոշմարային բնույթն ունեին մենշևիկների կողմից, որպես 26 կոմունարների գլխատումները տմարդի էսենների ու անգլիական դահիճների ձեռքով:

Այդ էր մեր՝ տարագիրներին կսկիծը, որը տիրեց մեզ Հյուսիսային Կովկասում, բայց որի հղեռնական փաստը կրկնակի խտացրեց մեր շարքերը այսօրվա Սովետական Վրաստանի հաղթանակի համար:

ԱՊԱԳԱՅԻ ԾԱՂԻԿՆԵՐԸ

Կամոյի հուշ-երեկույթին, պրոֆմիությունների այգում, ինձ վերին աստիճանի հուզեց մի տեսարան. այդ շարք-շարք այգի մտնող բանվորական խմբերից հետո Կոջորից եկած Կամոյի անվան <մանկատան> երկսեռ մանուկներն էին, որոնք ժամը ճիշտ յոթին կուռ շարքերով, կարմիր դրոշակի առաջնորդությամբ և ղեկավար վարժուհիների ուղեկցությամբ մտան այգի ու կանգ առան:

Կանգ առան նրանք յուրիւ այգու մեջտեղ, լուռ, խոհուն և տխուր, կարծես կամենալով փմաց տալ, որ այս երեկոյան պահուն հեռավոր Կոջորից եկել են հարգանք ու պատիվ տալու փրենց սիրելի շեֆ Կամոյին, Կամոյին, որի մասին գուցե և քիչ բան չեն պատմած նրանց վարժուհիները:

Նայում եմ հրճվանքով այդ գեղեցիկ շարքերին: Նրանք բուրն էլ միահասակ, պարզ, մաքուր, ճերմակ ամառային շորերում, գլխաբաց, առույգ ու կարմրաթշիկ, պատկառելի լուրջամբ մոտ 50 մանուկներ են: Սպասում են կարգադրության: Ու կարգադրությունը չի հապաղում. վարժուհիները նույն կարմիր դրոշի ուղեկցությամբ երեխաներին տանում են դեպի այգու մեծ վերանդան ու նստեցնում նրանց առաջին կարգերում:

Ուրե՛ր են այդ 8—10 տարեկան մանուկները. այդ նրանք են, որոնք մի ժամանակ «փողոցի տղաներ» էին, իսկ այժմ Կամոյի զավակները...

Մեզ մոտ, Խորհրդային ամբողջ Ֆեդերացիայում, այլևս «փողոցի տղաներ» չկան, որ շարախնդությամբ քարեր նետեն իրենց նման քաղցած՝ փողոցի շներին, կամ գողությունների ու մարդասպանությունների համար ապաղաչում «տաժանակիր սև աշխատանքների» ուղարկվեն...

Նրանք այսօր ապրում են նախկին բուրժուաների հանգստատեղերում ու բնակարաններում, Կոջորի և հարյուրավոր նման վայ-

բերում, շրջապատված իրենց «մայր վարժուհիներին» քնքուշ խնամքով, կանաչների ու վարդերի մեջ:

Կանաչների մեջ ու վարդերի մեջ
Նա տեսա աշատեղ մի ավան սիրուն,
Քաղաքից հեռու շարեշար անվերջ
Միահարկ տներ շուրջը ողջ դարուն:
Տները աշատեղ բյուրեղից են ողջ,
Հուլիների հեղեղ, արևն ընտանի,
Այստեղ ծլում է մի սերունդ առողջ
Գեղ մանուկների:

Ինչպե՞ս միաձև ու պարզ են հագնված
Այս գավալները Նորեկ-Աշխարհի,
Եվ ինչպե՞ս սիրով և ինչպե՞ս ազատ,
Աղջիկ ու տղա իրար հարազատ,
Կարծես ամենքը մի մորից ծնված,
Մի օր մեծացած ու մի տեղ սնված՝
Խաղում են կայտառ, ծլվում սրտանց,
Նախանձ, չարություն օտար է նրանց.
Երգում են որպես գարնան թռչուններ.
Ոչ ոք նրանցից հոգս ու ցավ չունե...^ա:

Այո՛, «ոչ ոք նրանցից հոգս ու ցավ չունե». բայց դիտե՞ք ինչն է նրանց աշտօրվա «հոգս ու ցավը»...

Այն, որ գալով Կոջորից, կանգնել են կանաչներով ու արյունագույն դրոշներով զարդարված էստրադայի վրա, մանկական թոթով, պարզ երեք լեզուներով, հազարավոր մեծ ու մանուկ ունկընդիրների առաջ դիմում են Կամոյի կանաչազարդ պատկերին ու զգայուն, հուզված սրտով ասում.

«Դյա՛դյա Կամո, դու չկարծես, թե հեռավոր Կոջորից մենք եկել ենք աշտեղ միայն քո մահվան տարեդարձին ներկա լինելու... Ո՛չ, մենք եկել ենք աշտօր աշտեղ, այս բազմության առաջ ողջունյալ ու սպառիվ տալու անսման անունիդ, այլև մի մեծ խոստում անելով՝ թե անվերջ շարունակելու ենք քո ռեդիով ընթանալու, հեղափոխական մեծ դործերը մեզ համար ուղեցույց և օրինակ դարձնելով»:

^ա «Հավասարություն» պոեմից, V գլ., 1917 թ.:

Մյուսը թե՛ «թանկագին» ուսուցիչ Կամո՛ւ, հանգիստ ննջի՛ր, մենք քեզ կուրախացնենք գերեզմանումդ անդամ, դառնալով հեղափոխական գործունեությանդ շարունակողները...»:

Կարո՞ղ է դյադյա Կամոն հանգիստ ննջել... Այո՛, կարող է... նրա ծաղկազարդ շիրիմիցն է, որ կանաչել, ծաղկել են այս մասունկները:

Նրանք, երեկվա որը մնացած «փողոցի տղաները», իսկ այսօրվա «կարմիր քաղաքացիները»:

Նրանք՝ ապագայի ծաղիկները:

ՀՈՒՆՎԱՐԻ 9-Ը ԵՎ ՆՐԱ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

1904 թվին տեղի ունեցավ ռուս-յապոնական պատերազմը: Այդ պատերազմը վերջացավ նրանով, որ ցարական զորքը հետևյալ տարին չարաչար հաղթվեց:

Ռուսաստանի բանվորները, որոնք առաջուց էլ դժգոհ էին փրենց վիճակից, պատերազմի ընթացքում սկսեցին ավելի մեծ եռանդով պատրաստվել իրենց նեղ դրությունից ազատվելու համար:

Նրանք հասկացան, որ հասել է ժամը ավելի միացած ուժերով հույ տալ պատերազմից թուլացած կառավարությանը, ավելի մեծ թափով ցնցել ցարական դահլ, որպեսզի շուտով ձեռք բերեն ցանկալի ազատությունները:

Սկզբում տեղի էին ունենում խաղաղ ժողովներ, դրոմ էին խնդրագրեր (պետիցիաներ), երևան հանում մասնակի գործադուներ, որ այդպիսով ստիպեն ցարական կառավարությանը բարվոքելու իրենց տնտեսական և քաղաքական վատթար դրությունը: Բայց բռնակալ կառավարությունը այս ամենի վրա նայում էր արհամարհանքով ու պաշտպանում էր միայն գործարանատերերին, որ սրանք ավելի շահագործեն բանվորներին, ավելի հարստանան, որպեսզի է՛լ ավելի շատ հարկ տան կառավարությանը:

Մյուս կողմից էլ պետական գործարաններն էին կեղեքում բանվորներին, որ պատերազմի ընթացքում կրած վնասները բանվորներին չանից հասնեն:

Անպաշտպան բանվորության դրությունը հետզհետե վատթարանում էր ավելի ու ավելի:

1905 թվի հունվարի սկզբին պետական Պուտիլովյան դինագործարանի բաղմահազար բանվորները գործադու հայտարարեցին. նրանց հետ միացան Լենինգրադի (այն ժամանակվա Պետեր-

բուրգի) բոլոր գործարանների բանվորները, որոնց թիվը հասնում էր երկու հարյուր հազարի:

Նրանք պահանջում էին, որ իրենց Տ ժամից ավելի չբանեցնեն, իրենց աշխատավարձը ավելացնեն*, իրենց տան Սահմանադիր ժողով**, խոսքի, մամուլի, ժողովների կատարյալ ազատություն և այլն:

Սակայն ցարի կառավարությունը այս պահանջները համարելով հեղափոխության և ըմբոստացման նշան, համառոտ են արհամարհում էր բանվորության արդարացի պահանջները:

Բանվորների դրությունը հետզհետե դառնում էր անտանելի, նրանց բողոքը մեծանում, ահուկի էր դառնում, վտանգավոր չափեր էր ընդունում ցարական ժանդարմների և ոստիկանության աչքում:

Եվ ահա որտեղից-որտեղ այս գործի մեջ է խառնվում մի ոմն Գապոն քահանա, մի պրոփոկատոր, որը զաղտնի կապ ուներ մի կողմից՝ ցարի ոստիկանության, մյուս կողմից՝ բանվորական անգիտակից մասսաների հետ: Սա համոզում է բանվորներին, թե բողոքներով ու գործադուլներով նրանց դրությունը չի լավանա և կառավարական շինովնիկներն էլ նրանց պահանջները չեն կատարելու, ավելի լավ կլինի խնդրագրով դիմել «Հայր-ցարին», նա է, որ ընդառաջ կերթա նրանց ցանկություններին, որպես «գորովագույն հայր»:

Միամիտ բանվորները հավատում են տերտերի խոսքերին, կազմում են խնդրագիր, փողոց հանում խաչ ու խաչվառներ, Գապոնին առաջները զցում և ցարի պատկերը ձեռքներն առած՝ երգերով, հանդիսավոր կերպով դիմում են Ջմեռային պալատ, ուր սպրում էր Նիկոլայ վերջին ցարը:

Եվ ահա այստեղ է, որ պալատին չհասած, Նարվայի դռների առաջ, նրանց դիմափորում է ցարի կազմ ու պատրաստ զորքը և առանց նախազգուշացնելու՝ մի համազարկով դետին գլորում առաջին շարքերում ընթացող տասնյակ բանվորների:

Մի րոպեում սպիտակ ձյունը ներկվում է կարմիր արյունով, բայց դարմացած միամիտ ամբոխը, որ կազմված էր հարյուր հազարավորներից (նրանց հետ կային կին, երեխայք, ծեր ու մանուկ-

* Գրանից առաջ աշխատում էին օրական 12—16 ժամ և ստանում 15—18 օ. ամսական:

** Ժողովրդից ընտրված ներկայացուցիչների ժողով, ուր սկսել մշակվեին նոր օրենքներ:

ներ) կարծես չէին հավատում կատարվածին, դեռ շարժվում էին չնայած՝ Գապոնը անհետացել էր արդեն*:

Տեղի է տնկնում երկրորդ, երրորդ համադարձը ու միանգամից գետին փռում հազարավոր մարդկանց: Այնուհետև դործում են ձիավոր ոստիկանների սրերը ու մի մասին ճխլելով ձիանց ոտքերի տակ, մնացածներին փախցնում են քաղաքի զանազան կողմերը:

Այստեղ միայն հասկանում են բանվորները, որ իրենք գործ ունեցան ոչ թե «գործվագույթ հոր» հետ, այլ արյունոտ մի դադանի հետ:

Նրանք նոր միայն հասկացան, թե ինչպես «բառյուշկա ցարը» փոխարեն ցամաք հացի, փոխարեն հալալ քրտինքի գին տալով՝ իրենց կերակրեց թշնամու գնդակներով ու մերկացրած սրերի հարվածներով:

Ու վրեժի զգացմունքը այդ օրից պատեց նրանց պարզամիտ, ազնիվ հոգին:

Այդ օրից թե՛ հունվարի 9-ը և թե՛ Պետերբուրգում կարմիր արյունով ներկված ձյունը դարձավ սիմվոլ, այսինքն խորհրդանշան Ռուսաստանի կարմիր հեղափոխության:

Այդ օրից էր, որ հունվարի 9-ը դարձավ պատմական օր, նա դարձավ նախամայրը բոլոր հետևյալ երեք հեղափոխության. դրա համար է, որ մենք հունվարի 9-ը տոնում ենք ամեն տարի:

* * *

Հունվարի 9-ը հիշատակելի և նշանավոր է նրանով, որ նա առաջացրեց մի մեծ բեկումն բանվորական մասսաների գիտակցության մեջ ու բացեց նրանց աչքերը:

Նա էր, որ բացեց մի խոր անդունդ ժողովրդի և ցարական կառավարության մեջ:

Այդ անդունդն էր, որ Ռուսաստանի բանվորական մասսաներին միանգամից համոզեց, թե խնդրագրերով ու աղերսանքներով չէ՛, որ պրոլետարիատը պիտի բարեփոխի իր տնտեսական ու քաղաքական անտանելի կյանքը, այլ հեղափոխության ճանապարհով ու անհաշտ կռիվով ցարիզմի դեմ:

* Գապոն քահանան փախավ արտասահման, ապա հոկտեմբերյան մանիֆեստից հետո վերադարձավ Ռուսաստան, 1906 թվի մայիսին նրան գտան կախված Պետերբուրգի արվարձաններից մեկում:

Ու այդ օրից նա իր բանվորական կարմիր դրոշակի վրա գրեց անհաշտ կոիվ մինչ ցարական դահի տապալումն, մինչ ինքնակալ և բռնակալ կառավարության ոչնչացումն:

Այս գիտակցությունը ավելի աճեց ու խորացավ նրանով, որ հենց հունվարի 9-ի օրը անմիջապես վրա հասավ «Սոցիալ-դեմոկրատական Բանվորական Կուսակցությունը» և իր ձեռքն առավ տաբերային կերպով ցույցեր ու գործադուլներ անող բանվորական մասսաներին:

Այս գործի մեջ բոլշևիկները մեծ դեր կատարեցին: Նրանք էին գլխավորապես, որ շտապով կազմակերպեցին անդեկ բանվորությանը գաղտնի ժողովներում, ցույց տվին նրանց հեղափոխական իսկական և ուղիղ ճանապարհը, այն է՝ սովորեցրին նրանց դառնալարգային կովի, դասակարգային գիտակցության ու կազմակերպության:

Այդ օրվանից հետզհետե խորացավ սրուխտարիատի գիտակցությունը. նա սկսեց ճանաչել, թե թ'վ է իրոք իր դասակարգային թշնամին:

Հունվարի 9-ի զավակներն են այնուհետև հետագա անընդհատ գործադուլները բովանդակ Ռուսաստանում: Ապա 1905 թվի հոկտեմբերի մեծ գործադուլը, որի շնորհիվ մի քանի օր կանգ առավ ամբողջ Ռուսաստանը. չէին աշխատում հացթուխներն ու ջրմուղներն անգամ, մինչև իսկ էլեկտրակայանները, ամբողջ քաղաքները այնպես էին ընկղմվել մթան մեջ, որ գիշերների խավարը ժողովրդին զարգանդ-սարսափ էր ազդում:

Այս հսկա, պատմության մեջ շտեմնված համառուսական գործադուլի հետևանքը եղավ այն, որ սարսափահար ցարը իր կառավարության հետ հայտարարեց առաջին, հոկտեմբերի 17-ի մանիֆեստը, որով երկրին խոստացավ տալ սահմանադրություն, պետական դումա* և այլ ազատություններ:

Եվ հոկտեմբերյան մանիֆեստից ելած ազատությունները, կամ Ռուսաստանի առաջին հեղափոխության նվաճումները, սկիզբ և ծնունդ առան, աճեցին ու ծաղկեցին հունվարի 9-ի հազարավոր զոհերի արյունից:

* Ռուսաստանում ժողովրդական ներկայացուցիչների ժողով: Առաջին դուման Պետերբուրգում 1906 թվին աշխատեց 72 օր և ապա՝ արձակվեց, որովհետև ցարի աչրին նա երեսց հեղափոխական դումա:

Երկրորդ դուման աշխատեց 3 ամիս, 1907 թվին, և նույնպես արձակվեց նույն պատճառով:

Հունվարի 9-ի հարազատ դավախներն են, այնուհետև, 1905 թվի գեկտեմբերյան բարիկադային կռիվը Մոսկվայում* ցարական ոստիկանների ու ժանդարմների դեմ, ապա Սիբիրում՝ Լենայի, Իվանո-Վոդենսենսկու կոտորածները**, Լեննոյում*** տեղի ունեցած բարիկադային կռիվը 1914 թվի հուլիսին և նման հեղափոխական շատ գործողություններ, որոնք ավելի ևս սեղմ կազմակերպեցին քովանդակ Ռուսաստանի պրոլետարիատին, ձուլեցին մի կուռ կուսակցության մեջ ու բերին նրան հասցրին 1917 թվականի փետրվարյան հեղափոխության, որը դեն շարտեց Նիկոլայ վերջին ցարին, այն ցարին, որը «Արյունոտ Նիկոլայ» անունը ստացավ հենց զլխավորապես հունվարի 9-ի կոտորածի հրամանը տալու պատճառով:

Ահա թե ինչի մեջն է կայանում հունվարի 9-ի նշանակությունը, ահա թե ինչու ենք մենք ամեն տարի տոնում հունվարի 9-ը, որպես նախամոր՝ բոլոր հետագայում ծնունդ առած հեղափոխությունների, որոնցից ամենավերջինը՝ Հոկտեմբերյան Մեծ Հեղափոխությունը՝ ընդմիշտ խորտակելով ցարերի կրկին դահ նստելու վտանգը, մեր երկիրը բերեց հասցրեց խորհրդային Միացյալ Սոցիալիստական Հանրապետությունների, ապահովելով ընդմիշտ պրոլետարիատի դիկտատուրան:

* Ապստամբությունը շարունակվեց 3 օր — գեկտեմբերի 17—20-ը, ապա ճնշվեց Պետերբուրգից օգնության եկած Սեմյոնովսկի զնդի ուժերով:

** Լենայի, Իվանո-Վոդենսենսկու կոտորածները տեղի ունեցան նույն պատճառով, ինչ պատճառով տեղի ունեցավ հունվարի 9-ի կոտորածը:

*** Լեննոյը Պետերբուրգի արվարձաններից մեկն է, բանվորական թաղ:

ԱՆՄԱՀՆԵՐԻՅ ԱՆՄԱՀԸ

Երեկ հեռագիրը գումեց Ռուսաստանի և համաշխարհային հեղափոխական պրոլետարիատի ղեկավար և մեր թանկագին ուսուցիչ Վլադիմիր Իլյիչի մահը:

Երբ լսեցի հա այդ քոթը, առաջին նվազ ինձ թվաց, թե մի տուն փլվեց գլխիս... և մի ծանր տնրոց թռավ կրծքիցս:

Ինձ թվաց, թե մի կայծակ ճայթեց շուրջս ու շշմած նրա շանթից՝ ինքս ինձ հարցրի. կենդանի՞ եմ հա արդյոք: Ուշքի եկա... Հասկացա, որ կայծակը դարկել է ինձանից շատ մոտիկ գտնվող անտառի դարավոր կաղնուն ու տապալել նրան, սակայն ողջ անտառը դեռ կենդանի է, դեռ դալար ու անփորձ:

Այդպես ազդեց ինձ վրա Լենինի մահը, որի ապաքինվելու ամենաջերմ հավատացողներից մեկն էլ ես էի:

Սակայն եթե Լենինը հեռացավ մեզանից, մի՞թե և մեռավ նա: Ասեք՝ Վարտ՞դ է միթե մեռնել արևը հավիտենական. մի՞թե կարող է ցամաքել օվկիանոսը, մի՞թե աստղերը կարող են հանդչել, մի՞թե Հիմալայը կարող է փլչել:

— Երբե՛ք:

Ձի կարող, ուրեմն, մեռնել և Լենինը, որովհետև նրա ամեն մի գործը մի-մի վառ արև, նրա ամեն մի պատգամը՝ մի-մի չցամաքող օվկիան, նրա թողած ավանդները՝ մի-մի պայծառ աստղ, նրա տված դասերն ու փորձառությունը՝ մի-մի անասան Հիմալայ:

Քսան տարի շարունակ, երկրորդ համաշխարհային հետո, երբ «բողջեիկ» ու «մենշեիկ» հոսանքները¹ գտվեցին, «պարզվեցին» մեզ համար ու գատվեցին իրարից, երբ կոմունիստ ու օպորտունիստ, հետևողական հեղափոխական մարքսիստ ու մանր-բուրժուական էկոնոմիստ խոսքերի իմաստը մեզ համար դարձան պարզ ու հասկանալի, այդ 20 տարվա ընթացքում մենք, Լենինի աշակերտներս, ավստժ շարքային գործիչներից մինչև ամենապատաս-

խանատու ընկերները, այնքան անվեցինք ու բովվեցինք, այնքան ձուլվեցինք ու կրթվեցինք Լենինի տակտիկական ուսմունքով, փորձառությամբ ու տրադիցիաներով, որ չափազանցություն չի լինի, եթե ասենք, ամեն մի որ մեզանից մի-մի փորքիկ Լենին դարձանք մեր վարած պայքարի ու հաղթանակների մեջ:

Ինչպես փորքիկ դրվագներ՝ փառահեղ, հսկա ու հանճարեղ կոթողի շուրջը, նրան նման, նրա պատճենը:

Ամեն մի մեծագույն, համաշխարհային հմայք ստացած հեղափոխականի մահը, ինչպես Կարլ Մարքսի, Էնգելսի, ինչպես Կառլ Լիբկնեխտի, Ռոզա Լյուքսեմբուրգի, ինչպես Սվեդզլովի, Ուրիցկու, Վոլոդարսկու, ինչպես Շահումյանի, Կամոյի, Ջափարիձեի, ինչպես Ռուբինի, Կրաչնիի, ամեն մի մասսայական մահ, ինչպես հունվարի 9-ը, Լենայի կոտորածը և այլն և այլն, մեզ համար եղել են մի-մի խթան ավելի սեղմ կազմակերպվելու կոմունիստական հսկա կուռ օղակի մեջ, ավելի ձուլվելու և ամրացնելու մեր միլիոնավոր շարքերը: Եվ քանի մոտեցել է մեզ վտանգը, այնքան պողպատյա է դարձել մեր բռնցքը, մեր կամքը, մեր լարվածությունը, մեր տոկունությունն ու աննկուն լինելու վճռականությունը՝ ավելի հաստատուն պահելու այն դիրքերը, որ մենք նվաճեցինք Հոկտեմբերյան հեղափոխության հետևանքով:

Որքան, ուրեմն, ավելի խորացնելու է մեր գիտակցությունը, ավելի անհաշտելի դարձնելու մեզ այն հանճարեղ պարագլխի մահը, որը եղավ Հոկտեմբերյան հեղափոխության հղացողն ու մարմնացողը, նրա առաջին խոյացման սիգնալ, ազդանշան տվողը:

Կա՞րողոք մի ավելի հուժկու ձայն, մի ավելի հանճարեղ հրամանատարի կոչ, քան Վլադիմիր Իլյիչի թողած պատգամները, նրա 20 տարի և ավելի շարունակ մեզ թողած ավանդներն ու տրադիցիաները:

— Միշտ առաջ, միշտ կոպիվ աշխարհիս կեղեքողների և աշխարհակալների դեմ, պրոլետարիատի վարած կռվի մեջ նոր ու նորագույն նվաճումներ, բայց հարկավոր ժամին դադար, կամ նույնիսկ նահանջ, երբ այդ պահանջում են մեր անընդհատ հեղափոխության շահերը, Կոմունիստական կուսակցության հարատևությունն ու վերջնական հաղթանակը:

Քսան և ավելի տարիներ այդ, աշխարհիս բոլոր հեղափոխությունների ամենահանճարեղ հեղափոխականը, օրական 20 և ավելի ժամ անընդհատ աշխատելով, փր պողպատյա ջղերը, իր կրակի մեջ անգամ չհալոող պլատինային առողջությունը մաշեց,

որ դոյությունն աւ մարմնացումն տա մի այնպիսի կուռ, միաձուլ, մոնոլիտ կուսակցութեան, որպիսին Կոմունիստական աշխարհաստան կուսակցութեանն է: 20 և ավելի տարիներ նա անընդհատ խոսեց, գրեց, կովեց, բախեց, վիրավորեց ու կայծակի դարկի տակ ընկաւ և տապալելեց դարավոր կաղնին փո դիրքերի վրա:

Ընկաւ, բայց թողեց մեզ 20 մեծահաստոր այնպիսի գրքեր, որոնք իրենցից ներկայացնում են մեր Կոմունիստական կուսակցութեան կյանքի «անատոմիան», «բիոլոգիան», սոցիոլոգիան, մեր պայքարն աւ կռիւլը, մեր հաղթանակն ու պարծանքը, այլև խորհրդարային հանրապետութեաների շինարարական ու ստեղծագործական այլփան ու օմեգան²:

Անշուշտ մեծ էր, ու անսահման մեծ, մեզ համար համաշխարհային հեղափոխական պրոլետարիատի ղեկավարի հմայքը նրա կենդանութեան ժամանակ, բայց չէ՞ որ այդ հմայքը այսօր վերածված է ուսմունքի, փորձառութեան, կուլի մեթոդի, հաղթանակների հաղթանքի:

Անմահների անմահն էր Վլադիմիր Իլյիչ Լենինը, և թող այդ լինի մեր այսօրվա միսիթարանքը:

Չէ՞ որ արեւը հաւիտեան է աւ չի խաւարում, օվկիանը չի ցամաքում, աստղերը չեն մարում ու Հիմալայն էլ չի խորտակվում ահա քանի հազար դարեր անցած:

Այդպես է և Լենինի անունը, այդպես էլ կմնա նա հաւիտեան, քանի դեռ չի խաւարել արեւը, չեն ցամաքել օվկիաններն աւ չի խորտակվել աշխարհիս ամենաբարձր սարը՝ Հիմալայը:

ՄԵՐ ԼՅԳԱԼ ՄԱՄՈՒԼԸ

«Մամուլը յոթերորդ պետությունն է...», այսպես է հավատացրել բուրժուական մամուլն փր ընթերցողներին տասնյակ տարիներին ընթացքում:

Սակայն նա եղել է այն «պետությունը», որի ֆաբրիկներում շաբունակ մանվել ու հյուսվել են ստույգությունը, խարդախությունը, աշխատությունը, ավելի ճիշտն առած՝ այն «պետությունը», որի տաճարների ամբրիոնից շարունակ փառաբանվել ու պաշտպանվել է կապիտալի շահագործությունը, խնկարկվել բյուրոկրատիայի բռնակալությունը, խախտուսվել հողատերերի ու ազնվականների պան-քալանը:

Կարճ առած, բուրժուական մամուլը բուրժուազիայի շահերի պաշտպան հանդիսանալով, նրա ամեն մի քայլը պրոլետարական դասակարգի դեմ՝ համարել է «առաքինություն», «նախախնամություն արդար կարգադրություն» և այլն:

Այդպես չի եղել պրոլետարիատի համար մամուլը. ո՛չ «յոթերորդ պետություն», ո՛չ էլ այն ֆաբրիկան, ուր հյուսվել են հրշաձս «առաքինությունները»:

Մամուլը բանվոր դասակարգի համար եղել է այն ցիտադելը, այն բերդ-ամրոցը, ուսից նա իր ռումբերն է նետել՝ փշրելու, խորտակելու բուրժուազիայի «յոթերորդ պետությունը» մի կողմից, մերկացնելու բուրժուազիայի ամբողջ ստերն ու հակասությունները, երևան հանելու նրա շահատակությունների բոլոր ստոր տեսակները, նրա՝ մասսաներին ստրկության, մոլորություն մեջ պահելու ջանքերը, մյուս կողմից: Մամուլը պրոլետարիատի համար եղել է մի ուժեղ զենք կռվելու բուրժուազիայի բոլոր աշդ տեսակ «առաքինությունների» դեմ, ու դրա համար է, որ այդ ուժեղ և անփոխարինելի զենքի՝ մամուլի օրը տոնում փնք մենք ամեն տարի:

Հայ իրականության մեջ առաջին անգամ մի աշխատիչ գեղեցիկ առարկեց առաջին հայ Սոց. Դեմ. Բանվ. Կուսակց. լեզու* մամուլը՝ հանձին «Կայծ» օրաթերթի, որի շուրջը հավաքված էին բոլոր աշխատող գրական-հրապարակախոսական կարևոր ուժերը:

«Կայծն» էր, որ առաջին անգամ լեզու խոսքով պատուեց դաշնականների «խորհրդավոր» դիմակը և ցույց տվեց լայն մասսաներին, որ դաշնակցությունը եղել է սոսկ մի փայտե խաղալիք, մի քաղաքական խրտվիլակ, և ոչ այն հմայքը, որ տարիների ընթացքում համարվել է մոլորված հայ բանվորության աչքում. սա մի հայտնությունն էր, մի սոսկալի հարված, որ հասցրեց «Կայծը» դաշնակցությանը, և կեղծ սոցիալիստների դիմակը միանգամից ընկավ:

Անուհետև «Կայծն» էր, որ զուգընթացաբար 6 ամիս (մինչև նրան հանգցնելը կառավարության կողմից՝ 1906 թ.) շարունակ հալում, ձուլում էր հայ բանվորության ուղեղում նրա դասակարգային կռիվ, շահերի, կազմակերպության գաղափարները, նրա կռիվ և հեղափոխության նոր էտապների ձգտումը:

«Կայծի» շրջանը կատարյալ պատերազմական ֆրոնտի շրջան էր՝ մի կողմից՝ իր հակառակորդ կուսակցությունների գոյությունը ոչնչացնելու, մյուս կողմից՝ նվաճած դիրքերը ամրացնելու հետագա նվաճումների համար: «Կայծի» դերը լեզու մասսաների աչքը միանգամից բացելու և ուղիղ կռիվ ուղիներ ցուցադրելու մեջ նշանակալից էր ու պատմական:

«Կայծին» փոխարինեց «Նոր խոսքը»:

Լեզու լրագրությունից, այնուհետև, երևան են գալիս Բարվա «Օրեր» թերթը և «Նոր խոսք» ամսագիրը, որոնք ձգտում են ռեակցիայի օրով հանգած կրակները վառել ու աշխատող ընդհատված հեղափոխական կյանքի հոսանքը շարունակել, կենդանացնել:

Սակայն ռեակցիան արթուն է. մեկի օրերն են խավարեցնում, մյուսի բերանը փակում և աշխատող լայն մասսաներին զրկում կռիվ ու արթուն խոսքի ոգևորիչ խթաններից:

Սոց. Դեմ. Բանվ. Կուսակցության, մանավանդ նրա ձախ թևի՝ բուլշևիկների համար բոլոր լեզու հնարավորությունների ղոնքը մեխված ան, տպարանների ղոնքը փակված, մնում է անլեզու միջոցը, (որ սակավաթիվ գիտակիցների մեջ է միայն ընդունելու-

* Այս հոդվածում մենք համառոտակի շոշափելու ենք Ռ. Ս. Դ. Բ. կուսակցության հայ լեզու թերթերի կատարած դերը միայն:

թյուն գտնում), կամ լեզու գեղարվեստական գրականությունը, ալմանախների ձևով. և ահա, այստեղ մեր կուսակցությունը հայ փրականության մեջ երևան է գալիս իր ալմանախներով, թեև լզարիկ, բայց բովանդակալից «Կարմիր մեխակներ»-ով (1914 թ.), զուտ պրոլետարական ոգով և բովանդակությամբ, առաջին անգամ բանվոր գրադեմոսների մասնակցությամբ (Դեղուշկա Մե-լիբ, Անուշավան Վարդանյան և այլն) և այսպիսով կարծես հա-կադրվելով բուրժուական ու մանր-բուրժուական մամուլին, ասում՝ որքան էլ թանձր լինի ռեակցիան ու ժխտրալի նրա ճահճը, այնու-ամենայնիվ, մեր արևի ճառագայթները ամենուրեք պիտի ճեղքեն ձեր խավարը, ցույց տան ուղիղ ճանապարհը:

«Կարմիր մեխակներ» երևան գալը, այսպիսով, մի կողմից էր մանր-բուրժուական գրականության անկման և մի ցույց նրա դեմ:

Իմպերիալիստական պատերազմի հետևանքով թառամում են ու շորանում «Կարմիր մեխակները», «Բանվորի ալբոմով» հանդերձ:

Այնուհետև մեծ դեր է կատարում «Պայքար» թերթը (1915 թ.) մեր լճացած ու կաշկանդված իրականության մեջ ընդդեմ ռեակ-ցիոն ազգային մամուլի:

Սա մի զարթոնքի կոչ էր, մի երկաթե մուրճ բանվորական մասսաներին երկար քնից արթնացնելու և մի կատաղի կռիվ ազ-գայնական կուսակցությունների դեմ: «Պայքարը» ամենաերկարատև մեր թերթը դարձավ թե՛ նախահեղափոխության և թե՛ փետրվարյան հեղափոխության շրջանում. մեծ էր նրա դերը հայ բանվորության մեծամասնական ֆրակցիային հարելու, բանվորական մասսանե-րին դիտակցության բերելու և կազմակերպման գործում:

Ոչ մի անլեզու թերթի այդ միսիան մեր մեջ կատարելու չէր հաջողվել, որքան այդ հաջողվեց «Պայքար»-ին:

Մենշևիկների դաժանության օրերին երևան են գալիս հան-դուգն «Պահակը» և խիզախ «Նոր ուղի» թերթերը. 3 ամիս անընդ-հատ նրանք խրախուսում, հուսադրում են մեր բանվորությանը, թե՛ պատրաստ կացեք, մոտ է օրը, երբ կուլկասյան մենշևիզմն ու դաշնակիզմը տապալվելու են, «մեր փողոցի» հարսանիքի ձայ-նը լսելուն արթուն մնացեք... ու փակվում են և այդ նախապերջին հայ լեզու բուլշևիկյան թերթերը:

Վերջին լեզու թերթը մինչ Կովկասի և Վրաստանի սովետի-զացիան «Կարմիր աստղն» էր, որը մի քանի օր հրատարակվելուց հետո փակվեց, քայց Վրաստանի սովետիզացիայի հետ՝ առաջին

օրից դարձավ բանվորա-գյուղացիության հանրապետության առաջին հայ օրգանը:

Ավելի լավ պայմաններում ծնվեցին «Կարմիր աստղ» և «Մարտակոչ» թերթերը, որոնց մատուցած ծառայություններն ու հաղթանակը բուրժուական մամուլի դեմ մեր ազատ օրերում հայտնի են ամենքին...

Մենք կամեցանք թուրքիկ կերպով հիշատակել հայ լեզու մամուլի կուլի էտապները՝ միայն մեր կուսակցության մեծամասնական ֆրակցիայի գրական գործունեության ընթացքում, միաժամանակ չհիշատակելով հայ մենշեիկ և Հայ Սոց. Դեմոկր. կազմակերպության օրգանների մասին մինչև Կովկասը խորհրդայինի անցնելը:

Մեր նպատակն էր միայն ցույց տալ, թե որպիսի՞ պայմաններում, որքա՞ն կոխվ ու պայքար է մղվել ոչ միայն Մեծ Ռուսաստանում, այլև մեզ մոտի, մի փոքր ազդեցության գրական-հրապարակախոսական ասպարեզում, որի պատմական նշանակությունը բավական լայն մասսաների զարգացման և ինքնագիտակցության հասցնելու գործում ահագին է եղել:

Մինչև որ մեր մամուլի զարգացումը հասցրել ենք այսօրվա բարգավաճ դրության ու հզորության, շատ կոխվ, շատ ջանք է թափվել մեր բանվոր մասսաներին գիտակցությունը բարձրացնելուն, նրանց հեղափոխականացնելու, նրանց հաղթության հասցնելու համար:

Ու դրա համար էլ մենք սահմանել ենք այսօր մեր մամուլի տոնը, մի տոն, որ մեր հաղթանակների մեջ առաջին հաղթանակներից մեկն է:

ՄԵԾ ԽՌՈՎԱՐԿՈՒՆ

Գրել Կամոյի մասին՝ կնշանակե յոթ օր յոթ դիշեր նստել պատմելու նրա սխրագործություններից և վերջը դալ այն համոզմունքի, որ դեռ հարցուրերորդ մասը չէ ասված հեղափոխության այդ վետերան հերոս մարտիկի մասին:

Կամոն բառիս լայն իմաստով հեղափոխության ղեկավար չէր, ինչպես Լենինը, ոչ էլ Կոմունիստական կուսակցության իդեոլոգ. սակայն նա ա՛յն ինքնամոռացման հասած խիզախ հերոսն էր, ա՛յն մեծ խռովարկուն (МЯТЕЖНИК), որը թե՛ «խաղաղ» ժամանակներին, թե՛ պատերազմում միշտ առաջինն էր նետվում թշնամու դեմ և գրոհով միշտ առաջինը դարնվում ու բախվում թշնամու հետ և համարյա միշտ էլ հաղթում:

Նա Կոմունիստական, բուլշևիկյան կուսակցության այն հետախույզն էր (ռազվեդչիկը), որը ուսումնասիրելով թշնամու դիրքերը, հենց նրա քթի տակ պայթեցնում էր նրա դիրքերը, նրա կամուրջները, նրա պայթուցիկ նյութերի պահեստը, հենց թշնամու քթի տակ փախցնում էր ու թոցնում նրա ղրամարկղը հեղափոխական նպատակների համար և այդ այնքա՛ն վարպետորեն, այնքա՛ն վիրտուոզին հատուկ հաշվառությամբ ու խիզախությամբ, որ հզոր թշնամին անդամ շճում, ապշում, սարսափում էր այդ шапка-невидимка-ից¹, այդ հանդուզն խռովարկուից և առանձին մտահոգության առարկա դարձնում՝ ինչպե՞ս միջից վերցնել այդ «հանդուզն քանդիտին»:

Դրա համար է, որ Կամոն կռվիտյան մեր հեղափոխության ընթացքում, նրա սկզբնավորության հենց առաջին օրից, վաստակել է լեգենդար հերոսի անունը:

Մեր այս առաջարանից հետո, ներկա հոդվածում մենք մտադիր ենք տալ Կամոյի հեղափոխական գործունեության սկզբնական շրջանից մի քանի զծեր միայն, որոնք մեր մամուլում դեռ չեն հիշված:

— Մի օր, ջրօրհնների նախօրյակին,— պատմում էր Կամոյի համաքաղաքացի ընկեր Տիգրանը,— ես պատրաստվում էի հազորդվելու։ Նույնը առաջարկեցի և 14 տարեկան Կամոյին։ Բայց նա ոչ միայն ծաղրեց առաջարկս, այլև խորհուրդ տվեց ինձ հրաժարվել այդ նիմարությունից։

Երբ ես մերժեցի նրա առաջարկը, նա ջերից հանեց մի բուռ շամիչ և համեցեք արեց փնձ։ Մոռանալով, որ նախքան հաղորդվելը ոչինչ չի կարելի ուտել՝ շամիչը բերանս առա և սկսեցի ծամել։ Նոր նկատեցի միայն, որ Կամոն քա՛հ-քա՛հ ծիծաղում է վրաս, ասելով։

— Հիմա հաղորդվելդ մոշլա էլավ։

Այսպես ուրեմն, դեռ 14 տարեկանից Կամոն չէր հավատում ո՛չ քահանայի, ո՛չ եկեղեցուն և ո՛չ էլ հաղորդության։

Կամոյի մանկության մտերիմ ընկեր Տիգրանը շարունակում է.

— 1902 թվին Սոսո Զուղաշվիլի-Ստալինը (Կոբան), որը նույնպես գորեցի է, արդեն ճանաչելով և կրթելով Կամոյին, Կոբուց հրավիրում է Կամոյին Թիֆլիս և պատվիրում նրան՝ տպարան սարքելու համար տառեր գտնել։

— Ես, որ դեռ 1900 թվից Մարտիրոսյանի տպարանում գրաշար էի, Կամոյի կարգադրությամբ օրական հինգական ֆունտ տառ հանելով տպարանից՝ շրիֆտի քանակը հասցրի մոտ մի-երկու փութի, որը բավական էր պրոկլամացիա շարելու համար։

Կամոն ս. Աստվածածին եկեղեցու մոտ գտնվող Թաթուխի տան վերին հարկում վարձում է սենյակ, սարքում մի ձեռքի տպարան, որ բաղկացած էր մի կոպիրովալ սեղմիչ-պրեսսից ու վալիկից և շարունակ տպում պրոկլամացիաներ, որ գրում էր Սոսո Զուղաշվիլին, Թիֆլիսի կոմիտեի անունից։

Կամոն տպում է թուղթիկները, ինքն էլ տարածում։

Տարածում է այն մրգի թաբախների մեջ, կինտոյի շորերում, մի թևից կշեռքը կախած, իսկ գլխին մրգի թաբախը, որի երեսին միրգն է փռված, փակ մրգերի տակ հարյուրավոր թուղթիկներ թաքցրած՝ հեղափոխական բովանդակությամբ։

Մի քանի ամսից հետո տնատեր Թաթուխը կասկածում է և Կամոն՝ փնքն էլ զգալով փնչ-որ կասկածելի հոտ, տպարանը տեղափոխում է, ի՞նչ և բ կարծում, ո՛ւր...

Իր մի բանվոր ընկերոհ նկուղը, որը գտնվում էր 5-րդ ստտիկանատան բակում։

Կարո՞ղ եք երևակայել խիզախ հերոսի հանդգնությունը. նա

ո՛չ միայն տպարանն է տեղափոխում երկու փութ տառերով, իր պրեսսով ու թղթով, այլև բերում է քանդված մի «ամերիկանկա» տպագրող մեքենա և ոստիկանապետ Գլերովի քթի տակ սարքում նոր տպարան ու նորից գործի անցնում:

Այստեղ ևս Կամոն շարունակ տպագրում է Սոսոյի գրած թուղթիկները և ինքն էլ տաքածում:

Մի դործ, որ 1902—3 թվականներին ահագին նշանակություն ունեւ սոցիալ-դեմոկրատական բոլշևիկների կողք պատրաստելու, կազմակերպելու և կրթելու համար:

Կամոյին այստեղ ևս նախազգացումը քշում է տպարանի համար տեղ որոնելու մի երրորդ անգամ:

Նա գրիմ է հագնում, կուլք աղքատ ձեւանում և մի նույնքան «աղքատ» ընկերոջ ուղեկցությամբ դռն-դուռ ընկնում դաղտնի, հարմար անկյուն որոնելու: Արտիստիքաբար կատարելով իր դերը, վերջը կանգ է առնում 3—4 հարմար բակերի բնակարաններից մեկի վրա. էքսը դեմլեմերի շոր հագած աջողվում է հետադուտած բակերից մեկում մի սենյակ վարձել, ուր և տեղափոխում է ոստիկանական բակից տպարանը:

Անշափ հետաքրքիր է Կամոյի տեղափոխության հնարագիտությունը:

Վարձում է իրեն մոտիկ դրոգապանից մի դրոգ, տակը տեղավորում մեքենայի մասերը, վերից դարսում լիմոնադի շշերի աղկը-ղիկներ և ուղղակի քշում վարձած սենյակը: Ահա այստեղ է, որ Կամոն աշխատում է մինչև Հավլաբարի հայտնի մեծ տպարանի կառուցումը, որը վարպետորեն պատրաստվեց Միխա Բոշորաշվիլու շնորհիվ²:

1904 թվից մինչև այսօր էլ Բհհբության փողոցի № 15-ի մոտից անցնելով, մենք՝ հին ընկերներս հիշում ենք այն տուպիկը, ուր աշխատում էր Կամոն վերջին անգամ տպարանական գործերով:

Այսքանը Կամոյի տպարանական գործունեության մասին:

Ջարմանալի հակումն ունեւ Կամոն դեպի գրիմը, մետամորֆոզայի ենթարկվելը:

Ցարական բռնապետության օրոք վտանգավոր ձեռնարկությունները համար ժամանակը այդ էր պահանջում. հեռատեսություն, հնարագիտություն... և Կամոյին, կուկլասյան այդ Բլանկին, մի առանձին հաճույք է պատճառում իր սխրագործությունների համար — տեղոր է այդ, թե էքս, հետախույզ է ֆրոնտներում, թե թշնամու դիրքեր պայթեցնող կամ Ռուսաստանից փող

փոխադրող Կուկաս — միշտ կերպարանափոխված կատարել գործը, որպես պրոֆեսիոնալ հեղափոխական, տրպես հեղափոխությանը նվիրված անդուգական հերթափային անձնավորություն:

Անկասկած, հետադաշում մենակ չէր Կամոն. ավելի բարդ գործողությունների համար նրան ընկերակցել են ուրիշները, բայց այս ամենի ղեկավարն ու հրամանատարը Կամոն էր:

1905 թվականից մենք արդեն Կամոյին տեսնում ենք ռումբեր պատրաստելը ուսումնասիրելիս ու սրատրաստելիս, որոնցից մեկի կատարողը պայթելուց վնասվում է նրա աջ աչքը:

Այդ ռումբերն էին, ահա, որ օֆիցերի հագուստում ծալտյալ Կամոյին թոցնել տվին 250 հազար ռուբլին Երևանյան հրապարակից և որը այնքան ահադին դեր կատարեց մեր հեղափոխությունը զարգացման գործին թանձր ուսկցիայի օրոք:

Կամոյի սխրագործությունների գլուխ գործոցն էր այս, որի համար նա կախաղանի սպառնալիքի տակ սիմուլյանտ ձեացավ, տարիներով տանջվեց ու տանջեց իր դահիճներին և վերջը այդ խելոք-«սիմուլյանտը» փախավ՝ թռչելով հիվանդանոցի երկրորդ հարկից առյուծային թռիչքով:

Կամոյի այդ տարիների տանջանքները հայտնի են տղջ աշխարհին, Եվրոպայի հեղափոխական էմիգրանտներից սկսած մինչև Ռուսաստանի ու Սիբիրի ամենախուլ անկյուններում ապրող հեղափոխականներին: Այս և հետադաշում նման սխրագործություններն էին, ահա, որ վազրաթուխ Կամոյին — մեր օրերի այդ մեծ խռովարկուին — արժանացրին լեգենդար հերոսի անմահ անվան:

ՄԵՐ ՀԵՐԹԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻՅ ՄԵԿԸ

Այժմ, երբ մեր կուրորտների սեղոնը սեպտեմբերի < 25-փոքր փակված է համարվում, մենք կուղենայինք մեր դիտողություններն ու խորհրդածություններն անել հատկապես Բորժոմի մասին, որն իր գերազանց բուժարար ջրերով հանդիսանում է առաջնակարգ կուրորտներից մեկը Արասթուման-Բակուրիանիի ուղղությամբ:

Ո՞ւմ չի հայտնի, որ այդ գրուպաները՝ Արասթուման, Լիկանի-Բորժոմ, Յազվերի-Յեմի, Բակուրիանի — Յիխիս-Ջվարի անգամ՝ համարվում փն լավագույն կուրորտները աֆրոլը կովկասում թե՛ իրենց ջրաբուժական և թե՛ կլիմայական պայմաններով:

Խոսել Արասթումանի, հրաշագործ այդ կովկասյան Դավոսի, որպես և Լիկանիի, կամ Յազվերի — Բակուրիանի երկաթգծի ուղղությամբ շարված կուրորտների նշանակության մասին, մեր նյութից դուրս է:

Այս անգամ մենք առանձնապես ուղղում ենք կանգ առնել Բորժոմի այն մեծ առավելությունների վրա, խոսել նրա հանքաջրերի այն հատկությունների մասին, որ իր ժամանակին Բորժոմի նախկին տերերը շատ լավ էին հասկացել ու շատ մեծ հոռնդով ձեռնարկել թե՛ նրա բուժող ջրերի և թե՛ անքանակ հարուստ անտառների շահագործման՝ ըստ եվրոպականի, իհարկե:

Բորժոմի հանքային ջրերն իրենց դաղի և այլ՝ մյուս վանաներով հանդերձ, անժխտելի բուժարար մեծ նշանակություն ունեն այն բոլոր հիվանդների համար, որոնք տառապում են ստամոքսի (աղիքների վերքեր, կատար և այլն), սրտի (լայնացում), ջղաճիւն (նեւրաստենիա, իշխալ), երիկամների և այլ հիվանդություններով:

Մոսկվա — Լենինգրադից սկսած մինչ Բարու դալիս են այստեղ մեր ամենապատասխանատու, հին պոզպոլնիկ քնկեր-կոմիսար-

ները և այստեղ էլ ապաքինվում սրտի լայնացումից (ծծմբաթըթ-վածնի վաննաներում), աղիքների ուռուցքից ու վերքերից (եկատերինյան հանքաջրով), ներաստենիայից և սակավարյունությունից (եկվենյան վաննաներում) և այլն:

Այսպիսով, ուրեմն, Բորժոմի հանքային ջրերը Կիսովոգակ-նանտուկիի նարգանների տեղն են բռնում Կովկասում...

Ի՞նչ անի այն ընկերը, պատասխանատու այն աշխատավորը, հին պողպտիկը, որը երկար տարիների հեղափոխական աշխատանքներից կամ բանտ-աքսորներում տառապելուց հետո միանգամից վաստակել է և՛ աղիքների հիվանդություն, և՛ տուբերկուլյոզ, և՛ ջղային հիվանդությունների բոլոր տեսակները: Այսպիսիների թիվը շատ, անշափ շատ է:

Մեր հին պողպտիկիներին՝ հեղափոխությունից ստացած ժառանգություններն են դրանք:

Կարող են նրանք, միանգամայն երեք ծանր հիվանդություններ ժառանգած այդ ընկերները, ամոքում գտնել այսօրվա Բորժոմում:

Նվ այո՛, և ո՛չ: Բացատրենք:

Այսօրվա Բորժոմը, հանքային ջրերի այդ վայրը, իր ամբողջ երկարությամբ հսկա օձի պես ընկած է մի նեղ կիրճի, ավելի շուտ մի երկար փոսի մեջ, ուր հիվանդը իրեն խեղդված է զգում երկուստեք դիր բարձրացած լեռնանտառներում, իսկ որ գլխավորն է՝ խեղդված այն սուր խոնավությունից, որը կազմում է Բորժոմի կիրճի անբաժան թույնը:

Նրեկոները, մանավանդ, հիվանդը ժամը 7—8-ից հետո պիտի պարկից տուն փախչի ու փակվի այնտեղ, որովհետև հենց այդ ժամերին խոնավությունը թափանցում է նրա ոսկորների մեջ, առողջ մարդու մարմնի մեջ անգամ բույժ ցավեր առաջացնում:

Այսպիսով, այսօրվա Բորժոմը կիսով չափ արդեն կորցնում է իր բուժարար նշանակությունը:

Բորժոմի խոնավությունն ուտիճ է թե՛ ցերեկը և թե՛ գիշերը, մանավանդ, երբ տեղի են ունենում պարբերաբար անձրևներ, մի երևույթ, որ Բորժոմի կիրճի անբաժան տարերքն է կազմում:

Այսպիսով, տուբերկուլյոզով, ռևմատիզմով, ջղային և այլ նման հիվանդություններով տառապողի համար, որ միաժամանակ ստամոքսի կամ աղիքների սուր հիվանդություններ ևս տևի՝ այսօրվա Բորժոմը անպետք է:

Այդ տեսակի հիվանդներն ակամա ստիպված են հրաժարվել Բորժոմի ջրերի տված բարիքներից, որովհետև խոնավությունն այսպիսիների համար շտապ դուռն է բացում մյուս հիվանդություններ (օրինակ՝ միաժամանակ տուբերկուլյոզ, հոդացավ) ունեցողների համար:

Էլ չեմ խոսում մալարիա ունեցողների մասին (Բորժոմի փոստաժ Բոլի ողջ ամիսը մալարիայի բույն են. ամառը մանավանդ տեղ-տեղ նա էահճուտ է):

Անկասկած, Բորժոմի խոնավությունը տեղ-տեղ նվազ է և անպամ բացակայում է այնտեղ, ուր ամառանոցները շինված են բարձունքներում:

Բայց Բորժոմի հանքային ջրերով բուժվողների քանակը մեծ է և պահանջը անշափ շատ: Հո ամենքն էլ չեն կարող Բորժոմի բարձունքներում կամ Լիկանիի բարձրավանդակում ապրել, ուր խոնավությունն անպայման բացակայում է:

Կրկնում եմ, ի՞նչ անի այն հեղափոխական հիվանդը, որը միաժամանակ և՛ կրծքի, և՛ ստամոքսի հիվանդությամբ է տառապում, և որի ստամոքսը բուժելու միակ տեղը Բորժոմն է ու նրա հանքային ջրերը:

Այսօրվա Բորժոմը անպետք է այսպիսի հիվանդների համար, իսկ նրանց թիվը շատ, հազարավորներ: Վաղվա Բորժոմն, անշուշտ, ահագին նշանակություն կունենա այդպիսիների համար:

Վաղվան Բորժոմի հարցն է, ահա, որի վրա ուղում եմ դարձնել Վրաստանի նարկոմզդրավի ուշադրությունը, կամ բոլոր նրանց, ում վերաբերում է այդ:

Կարևոր մի խնդիր է մեր առաջարկը, որը բացի շատ գործնական լինելուց նաև հերքական է:

Մեր առաջարկը Բորժոմը իր խոնավ մոսթ կիրճից լույս աշխարհ հանելուն է վերաբերում, խոնավությունից տառապող նրա հիվանդներին փրկելու համար: Կհարցնեք, այդ ինչպե՞ս:

Իհարկե, այն շենքերը, որ ծառայում են կիրճում, պիտի մնան և ծառայեն ցերեկվա աշխատանքներ կատարող հիմնարկությունների և առողջ բորժոմաբնակիչների համար:

Բորժոմում բուժվողների շենքերը, սանատորիաները, հանգրստյան տները և այլն պիտի դուրս հանել կիրճից, այլ խոսքով՝ հարկավոր է փայտաշեն նոր ամառանոցներ ու հանրակացարաններ կառուցել Բորժոմի կիրճից դուրս երկու մեր առաջարկելիք տեղերում, ուր ոչ միայն խոնավությունը բացակայում է անպայման,

այլև որոնք շրջապատված են գեղեցիկ ու խիտ սոճիների ու եղևնիների անտառներով, ուր կլիման անգամ այլ է, օդը առողջարար և արևոտ, հորիզոնը լայն ու թռվիչ:

Առաջարկած տեղերից մեկը դեպի Լիկանի տանող խնուղու երկառույթամբ սոճիների գեղեցիկ ու խիտ անտառի բացատներն են, մյուսը՝ Բորժոմի լեռնախարավայրը, պլատոն, ուր Բորժոմի ջրամբարները զտված ջուր են մատակարարում և՛ քաղաքին, և՛ էլեկտրակայանին:

Մենք դիտենք, որ Բորժոմը՝ հարուստ իր անտառներով՝ մինչև Բաղուրիանի հոշակված է վաղուց ի վեր: Այդ անտառների նախկին տերերը, այսպես կոչված մեծ իշխանները, թողել են մեզ կատարելագործված հոյակապ սղոցարաններ՝ Բորժոմում, Սուբբաթովոյում և Աբասթումանին մոտ: Այս սղոցարաններն են, որ ժամանակին սլատրաստել են մեծ քանակությամբ փայտեղեն ու տախտակներ արտասահման արտահանելու համար, որից քիչ միլիոններ չէին դիզում հիշածս նախկին տերերը:

Սղոցարաններն աշխատում են այժմ. անտառները շահագործում է առողջապահության նարկոմատը. դժվար չէ, ուրեմն, մյուս տարվա դարունքից սկսել փայտե շենքերի կառուցումը գոնե Լիկանի տանող ճանապարհի ափում, ուր կարող են հենց մյուս տարվանից ապրել և բժշկվել Բորժոմում այն հիվանդները, որոնք միաժամանակ և՛ կրծքի, և՛ ստամոքսի հիվանդություն ունեն: Այսպիսով, հրաշալի տոճի անտառները, Աբասթումանից ոչ պակաս գեղեցիկ, լիովին համապատասխանում են մեր դրած պահանջներին:

Նույնը և պլատոյի վերաբերյալ: Նա գտնվում է Բորժոմի հանքային աղբյուրներից 100 մետր բարձրության վրա: Այստեղ ևս լեռան հարթավայրը անպայման զերծ է խոնավությունից:

Օդը թեթև, տեղն ու տեղը առողջություն, նույնպես դարդարված սոճիների անտառով, պիտոմնիկի ու ջրամբարների շարքում: Բորժոմի փոսից հիվանդները խմբով բարձրանում են այս զիգզագ, նստարաններով հարմարեցրած, հարթ ճանապարհով և ամբողջ օրով օդ շնչում, հանգստանում: Այստեղ է, որ պիտի նույնպիսի միհարկանի փայտե տներ շինել ստամոքսի և ջղային հիվանդների համար:

Պլատոն պիտի կապել հանքային աղբյուրների հետ ֆունիկուլյորով, որը, թող զարմանալի չթվա, շատ հեշտությամբ կհաջողի այստեղ կառուցանել:

Պարկի և պլատոյի հեռավորությունը, ասացինք, մոտ 100 մետր է. մի տարածություն Թիֆլիսի ֆունիկուլյորի շափ, ուր, սակայն, տեղ-տեղ կարիք կա վիադուկայի, մնացածը սովորական ռելսերով:

Ռելսերի հարցն արդեն ապահովված է: Նրանց պիտի դորժադրել ֆունիկուլյորի համար:

Այս տարվանից մտադրություն կա Բորժոմի գլխավոր երկաթուղու կայանը կապել, միացնել Բորժոմ-պարկի հետ լայն գծի ռելսերով (ширококолейка), հետևապես կուկուշկան ու նրա մոտ երկու վերստ հեռավորությամբ ձգվող նեղ երկաթգիծը (узкоколейка) վերանում է:

Ահա այդ նեղ երկաթգծի ռելսերն են, որ կարող են և պիտի ծառայեն ֆունիկուլյորի դծի համար, որը կմիացնի ներքին Բորժոմ-կիրճը վերին պլատո-Բորժոմի հետ: Յուժնիկուլյորի համար թե՛ լուսար և թե՛ շարժիչ ուժը վերցվելու է Բորժոմի հիդրոէլեկտրակայանից, որը դռնվելու է շատ մոտ նշանակվելիք ֆունիկուլյորից՝ ջրընկեցի (водопад) մոտ: Ի միջի ալյոց՝ կա պրոեկտ հենց այդտեղից էլ էլեկտրիֆիկացիա անցկացնել դեպի 5—6 մոտակա գյուղերը:

Ինչպես տեսնում եք, փայտաշեն նոր ամառանոցների և ֆունիկուլյորի կառուցումը հեշտանում է հենց նրանով, որ թե՛ փայտեղենի պաշարը և թե՛ ռելսերն ու էլեկտրական ուժն արդեն պատրաստի կան: Հարկավոր են միայն աշխատող ձեռքեր, ֆունիկուլյորի երկու վագոն, մետաղյա կանատ, մի շարժիչ մեքենա իր թափանիլով ու պարագաներով հանդերձ:

Ապա, երբ մեր այս առաջարկները լուրջ ուշադրության կառնեն նրանք, ում հարկն է, այն ժամանակ մենք ազատված կլինենք Բորժոմի այն խոնավությունից, որը ժանգի պես ուտում ու ցավեցնում է մարդու ջղերն ու սակորները, որը կապարի պես ճնշում է իր ծանրության տակ հիվանդներին:

Այդպիսով, այսօրվա փտած, խոնավ Բորժոմը, երկու կողմից էլ լեռնանտառներով սեղմված Բորժոմ կիրճը վեր հանելով լեռան գագաթը մի կողմից, Լիկանիի լայնահորիզոն, սոճիներով շրջապատված հարթավայրը, մյուս կողմից՝ վաղվան Բորժոմը կդնեն իր պատվավոր տեղը:

Նա կհամարվի աշխարհիս առաջնակարգ կուրորտներից մեկը: Եստ որում վերացած կլինի խոնավությունից առաջացած վնաս

սակարութիւնը հիւանդների համար, մի վնասակարութիւն, որի մասին շատ քիչ էին մտածում նրա նախկին զինչատիչ տերերը: Ուր մի հիւանդութիւն բուժելու հոգսը չի վարգացնի հիւանդի մշուս ցավերը:

Վաղվա Բորժոմը կստանա եվրոպական առաջնակարգ կուրորտի հռչակ ո՛չ միայն Խ. Ս. Հ. Մ.-ում, այլև բարեշէն եվրոպայում:

Ու այս կլինի մեր շինարարական, մեր ստեղծագործական էսոսփ ուժեղ հաղթանակներից ու նվաճումներից մեկը:

<ՊԱՏԱՍԽԱՆ ԽՈՍՔ>

Ես արել եմ՝ ինչքան ուժերս ներել են, ինչքան հնարավոր է հղել ծանր ուսուցիչացի օրերին, երբ ամեն քաղաքիսում հալածանքի ևս հնթարկվել. և այժմ էլ կանամ՝ կզրհմ, քանի դեռ շոանշ տւնեմ:

Իմ կյանքիս կեսը անցել է գործարաններում, բանվորության մեջ. այնտեղ է կուսիվել իմ կամքը, այնտեղ եմ գտել ես իմ ուղին, իմ ստեղծագործությունների աղբյուրը: Բանվորություն, գործարան — ահա այն աղամանդը, որ շատ-շատ զրոգների աչքից վրիպել էր, թաքնվել: Գործարանում ես ծանոթացա բանվորության հույզերին, իդեալներին, հավատացի նրա պայքարին ու հաղթանակին, բնկա, ձուլվեցի նրա ծով հոսանքի մեջ: Այստեղ, այս տարերային հոսանքի մեջ, բանվորության մեջ, գործարանում՝ գտա ևս այդ աղամանդը: Հարկավոր էր այն սրբել, հղկել, որ նա փայլի, շողշողա: Այդ համեստ պարտականությունը հանձն առա ես իմ երեսնամյա գրական գործունեության ընթացքում:

Իհարկե, ես հեղինակի և հալածանքի ենթարկվեցի հայ ազգային շովինիստական մամուլի կողմից: Բայց այդ բոլորը չէին կարող ազդել, խանգարել ինձ, քանի որ ես ձուլվել էի բանվոր մասսային, հավատում էի նրա մեծ հաղթանակին:

Ձե՛ղ՝ ջահել, երիտասարդ պրոլետգրողներ, ձե՛ղ եմ տղդում իմ խոսքս. եղե՛ք հաստատ, աննկուն՝ վնչպես կամքն է բանվորի, ու հաղթական՝ ինչպես գործն աւ պայքարն է նրա:

ՄԵՐ ԳԵՎԱՌԳԸ

Մարդու միտքն է կաշկանդվում ու ձեռքը դադարողում, երբ մտածում է մի քանի տող նվիրել ողբերգական մահով մեզնից հեռացած Գ. Աթարբեկյանին:

Դեռ երեկ կենդանի, կենսուրախ, առույգ, մարմնացած եռանդով լեցուն այս հրաշալի մարդը, այսօր Յունկերսի զոհը դարձած՝ նեթն մի բոսկե շունչ առնելու ու խոսելու, անշուշտ պիտի անի՞ժեպ մեքենային ու բացակայե՞ր:

— Մի՞թե ես արժանի էի մի այսպիսի անհեթեթ և ոչ առավել մի հերոսական մահվան...

Նեթ անմահ Կամոն լեզենդար մի հեղափոխական էր, ապա ո՛չ պակաս լեզենդար մի կոմունիստ էր մեր թանկագին ընկեր Գևորգը:

«Աթարբեկով» անունը սարսափի մի սիմվոլ էր այն հակահեղափոխական տարրերի համար, որոնք ռազմական կոմունիզմի օրերին, անգամ հետո, ձգտում էին փորփորել ու խորտակել հորհրդային իշխանությունների հիմքերը:

Նա կատաղի թշնամի էր բոլոր այն մոսթ ուժերին, որոնք հանդգնում-փորձում էին հարյուր-հազարավոր բանվորների ու գյուղացիների արյունով ձեռք բերած դիկտատուրան, նրանց հալալ ու արդար իրավունքները փ չիք դարձնել, և անխնա էր, երբ հանցավորին բռնում էր տեղն ու տեղը:

Կոմ. կուսակցությունը, հորհրդային իշխանությունը նա սիրում էր իր աչքի լուսսից է՛լ առավել, իր ծնողից է՛լ ավելի:

Համոզված էր, որ հեղափոխության կատաղի թշնամիներին ոչնչացումով միայն շունչ կառնի, կբարգավաճի իր պաշտելի հորհրդային փշխանությունը և դրա համար պատրաստ էր ամեն մի զոհաբերության, և հանուն այդ իշխանության՝ կոմպրոմիսներ գոյություն չունեին նրա համար:

Քանիցս ատելի թշնամիները Հյուսիսային Կովկասում և այլուր ատրճառակներ էին սլարպել նրա վրա, քանի՜ անգամ վիրավորել, բայց այդ մոմենտներին նա, գնդակը մարմնի միջից անցած վիրավորը, առյուծի թռիչքով խոցացել է շարագործի վրա, խլել նրանից զենքը ու նույն զենքով ոչնչացրել հանցավորին:

Հակահեղափոխական տարրերը, բուրժուազիան ու քաղբեհի ինտելիգենցիան նրան «ղաթան» անունն էին տվել, իսկ հեղափոխական մասսան հերոսի անունը, ուժեղ մարդու, ուժեղ կամքի մարդու անունը:

Ահա թե ինչի մեջն էր Գևորգ Աթարբեկյանի հմայքն ու մեծությունը:

Սակայն այս «ղաթան» մարդու մեջ ապրում էր աղնիվներից աղնիվ, քնքուշ մի հոգի, հրեխայի սրտի պես բյուրեղյա մի սիրտ, փմաստունի մտքի պես պարզ ու հստակ մի խելք, լուրջ, պատասխանատու վերաբերմունք մեր ամեն մի քայլի համար, հանգիստ ու արդար՝ իր հեղափոխական խղճի առաջ:

Վրամբ եմ ասում, պլատինից էլ ամուր ու թանկ, ոսկուց էլ անաղարտ ու մաքուր, կրակոտ ու բոցավառ...

Նա՛ մեր հեղափոխականների խիղճը, մեր վոմունիստներիս մեջ ամենախիղճալի և ճշմարտության ջատագով, խոսքը երեսին ասող, արդար զայրույթով կեղծն ու պատիրը խափանող:

Մի խոսքով, մի գեղեցիկ բացառություն: Անփոխարինելի մի մեծություն մեր հեղափոխության պատմության մեջ:

Կարիք կա՞ արդյոք Գևորգ Աթարբեկյանի բաղմապիսի ծառայությունները հիշատակել. նրանք անթիվ են ու խոշոր, պատասխանատու, ծանրակշիռ, արդյունավետ:

Չմոռանա՞նք մի բան, որ եթե կարիք է հղել ամենաղժվարին ու քայքայված մի գործ կամ հիմնարկություն կարգի բերել, ամենից առաջ Գ. Աթարբեկովին են ուղարկել կարգավորելու այն:

Փաստ է մի բան միայն, որ նրան անսահման և անխտիր սիրտով էին բոլոր նրա հետ աշխատող թե՛ պատասխանատու ընկերները և թե՛ բոլոր շարքային աշխատակիցները:

Այն սոսքը, որ պատել է Աթարբեկովի մահվան շուրջը, մի օրվա, մի շաբաթվա առաջ չէ, նրան մշտապես պիտի հիշի, նրա գործերով հիանա ու սրտից մի կսկիծ ժայթքեցնի ամեն անգամ նրա անունը հիշողը, նրան ճանաչողը:

Անփոխարինելի կորուստ է Կոմունիստական կուսակցության

համար այս հաղվադէտ աւարդու մահը, նրա հմայքը՝ անշնչելի մեր կուսակցութեան պատմութեան մէջ:

Թո՛ղ Աթաբեկեանի անունն աւ հռչակը, նրա մինչ անձնազոհութեան հասնող ամեն մի քայլն աւ դործունեութեանը, նրա ինքնամոռացութեան հասնող անդադրում հռանդն ու կորովը օրինակ դառնա մեզ բոլորիս համար:

Գնաս բարտ՛ւլ, թանկագին՛ն ընկեր Գևորգ ջան. ուժեղ ու վճռական կամքդ, մշտավառ ժպիտդ և անկաշառ, ազնիւլ, բյուրեղյա հոգիդ երբե՛ք, երբե՛ք չեն մոռանա մտերիմ և սիրելի ընկերներդ:

ԱՐՈՒՍՅԱԿԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

Կամոյի աջ թև, քույր և բնիկեր Արուսյակն էլ մեռաւ... մեռաւ ջահել հասակում, տուբերկուլյոզից: Ընկեր Արուսյակը հին պողպուլ կնոջ տիպարն էր: Վերին աստիճանի ղզալուն, կանացի բընբըշություն, բայց և որքան վճռողականություն և հաստատակամություն էր հարկավոր, որ նա գլուխ հաներ այն ծանր ու բարդ, վտանգավոր դրություններից, որով կապված էր եղբոր, լեզենդար Կամոյի բախտը, նրա մահու և կյանքի խնդիրը:

Եվ պետք է ասել, որ ընկեր Արուսյակը, շատ լավ հասկանալով Կամոյի միտքան, և որպես հեղափոխական՝ շատ խոր գնահատելով Կամոյի գործունեության բացառիկ կարևորությունը, կապել էր իր բախտը եղբոր բախտի հետ և ամենուրեք, ուր եղբայրն էր, ինքն էլ նրա խողքին էր, ուր եղբոր սպառնացող վտանգը՝ նա էլ այնտեղ, ուր ռիսկը՝ նա նրան թեակից:

Զարմանալի՝ դուրադգացություն: Անսահման ուրախանում էր եղբոր՝ Կամոյի հետ կապված ամեն մի հաջող սխրագործությունից և սաստիկ տխրում սիրեցյալ եղբոր անաջողությունից և սրա հետ կապված այն տանջանքներից, որ վիճակված էր ամենիս սիրեցյալ Կամոյին:

Կարճ ասած՝ նա եղբոր ջիղն էր, նրա արյունը, նրա ամենասիրելի, մտերիմ ընկերը, նրա աջ բազուկը և նրան շատ փորձություններից փրկող պահապանը, եթե ներելի է այսպես անվանել՝ հրեշտակը:

Ընկեր Արուսյակը, իրոք, հին պողպուլ բոլշևիշկայի տիպարն էր: Եվ այսօր, մենք փորցնելով նրան, տուբերկուլյոզից տառապող այդ հին գվարդիայի անձնվեր ընկերներից մեկին, մեր ծերացած գլուխները խոնարհեցնում ենք նրա ջահել դիակի առաջ և ասում.

«Սիրելի՛ Արտաշակ, իզուր և անարդյունք շանցավ քո կյանքը: Հիշելով մեր անմահ Կամոյին, անկարելի է չհիշել և քեզ, որպես նրա թիկնապահի, տրպես նրա սխրագործության մասնակցի և ընկերոջ:

Դու մեր հեղափոխությանը տվիր ավելի, քան կարող էիր, և այդ երբե՛ք չի մոռացվի մեր հեղափոխության պատմության էջերը գրելիս»:

ՄԱՅԻՍԻ ՄԵԿԸ ԲԱՔՎՈՒՄ

Էրմանի-Քյանդը դառնել էր կարմիր ուխտատեղի Բաքվի պրու-
լետարիատի համար: Դեռ մի քանի օր առաջ քաղաքը զարդարված
էր էլեկտրական ությամբ և ալ դրոշակներով, որոնք ամելի կեն-
դանություն էին տալիս քաղաքին: Մայիսի 1-ի առավոտյան վաղ
քաղաքի փողոցները լցված էին բանվորական, զինվորական, նա-
վաստիական, պիտներական և աշակերտ-աշակերտուհիների կաղ-
մակերպություններով: Ալ դրոշակներին և լողուններին հաշիվ
չկար: Էրմանի-Քյանդ տանող տրամվայի գծով այդ օրը աշխա-
տում էին 4 վագոնի փոխարեն 19, բայց այնուամենայնիվ ժողո-
վրդի հոծ բաղմունքներ հերթի էր կանգնել, որպեսզի մեկնի կար-
միր ուխտատեղին: Ահա Բաքվի անբողբոմբ: Այս հրապարակը
դառնել էր մարդկային մի ծով, որը իր ծոցում տեղ էր առլիս զե-
տի նման հոսող հազարավոր բանվորներին իրենց խիտ շարքերով:

Երբ տեսնում ես այդ հազարավոր ետ ու առաջ շարժվող
դրոշակներն ու մտածում, որ դա Բաքվի պրուլետարիատի մի մասն
է (արդյունաբերական շրջանները տոնում էին առանձին), քեզ հա-
մար պարզ է լինում, թե Բաքուն փնչպիսի մի հսկայական արդյու-
նաբերական քաղաք է Անդրկովկասում իր տասնյակ հազարավոր
պրուլետարիատով: Յուլյցից ետ չէր մնացել և ազգաբնակչուներ,
նա ևս բանվորների հետ իր մթերքներով գնում էր այնտեղ, ուր
տեղի էր ունենալու հանդեսը:

ՕԳՈՍՏՈՍԻ 29-ը

(Թաւարա Մելիք-Շահնազարյանի կիշառակին)

Այսօր լրանում է 20 տարին այն օրից, երբ առաջին անգամ Թիֆլիսի կենտրոն նախկին դումայի դահլիճում տեղի ունեցավ առաջին մասսայական ջարդը՝ ցարական սատրապների կողմից թելադրւած:

Սա կովկասյան մայրաքաղաքի հանվարի 9-ն էր, որը իր համեմատական չափով ու բովանդակությամբ նույն նշանակութունն ունեցավ Կովկասի բանվորական մասսաների համար, ինչ նշանակութուն Ռուսաստանի բանվորական մասսաների համար ունեցավ ռուսական ցարի մայրաքաղաքում տեղի ունեցած հանվարի 9-ը:

Երկուսն էլ շատ նման են իրար, երկուսն էլ՝ հեղափոխության առաջին աղւանջան, մասսաների դիտակցութունը խորացնելու սիրելի:

Օգոստոսի 29-ը (նոր տոմարով սեպտեմբերի 11-ը) Կովկասի մայրաքաղաքում տեղի ունեցավ մեկ ցարի ու մեկ էլ մենշեկինների տիրակալութւան օրոք (Ալեքսանդրյան այդում): Սակայն առաջին հրացանազարկման դեպքը ավելի մղձավանջային, ավելի սարսափելի էր, քանց երկրորդը (Ալեքսանդրյան այգու սպանդանոցը):

Օգոստոսի 29-ին նախկին քաղաքային դումայի դահլիճն ու բակը, նրանց հարակից փողոցներն ու Երեսնյան հրատարակը կառարչալ սպանդանոցի էին նման:

Այդտեղ հավիտենապես պառկեցին 50-ից ավելի բանվոր և ուսանող ընկերներ ու մի քանի հարյուր վիրավորներ:

Կոտորվածների ու վիրավորվածների թիվը կբառապատկվեր, եթե դումայի դահլիճում փակ միտինգին ներկա փողոցները չշտապեին թաքնվել քաղաքային դումայի նկուղներում, Գանովսկայա

և Վելյամինովսկայա փողոցների խանութներում ու գինու պաղ-
վալներում:

Փողոցով փախչողներին, անգամ պատերի տակից սողոսկե-
լով ճողոպրողներին, տեղն ու տեղն էին թողնում այս կամ այն
անկյունում դիրքեր բռնած կողակները:

Գնդակը անխտիր և անմիջապես հասնում էր ամենքին:

Արջան այս բաղաձիվը ցարական դահլիճները սարքեցին նրա
համար, որ օգոստ<օսի> 29-ին երեկոյան դամալի դահլիճում
ժողովվել էին բոլոր սոց<իալ>-դեմ<ոկրատական> կուսակցու-
թյան երկու թևի ընկերները, ուր տեղի պիտի ունենար փակ մի-
տինգ ու խորհրդակցություն այն մասին, թե՛ ինչպես կասեցնել-
կառավարության պրովոկացիայով սարքված հայ-թուրքական կո-
տորածը:

Դամալի դահլիճը մերոնք վերցրել էին հեղափոխական կար-
գով, առանց կառավարության թուլլտվության և քաղաքագլուխ
Վերմիշևի համաձայնության:

Վերջինս, կադետների այդ լիզերը, վախ ու սարսափից գլուխը
երկու ափի մեջ սեղմած աղերսում էր մեզ թուլլտվություն վերցնել
և ապա օրինավորել միտինգը. սակայն մերոնք, զանց առնելով
վախկոտ կադետի աղերսանքը, շարունակում էին իրենց գործը,
համադրված լինելով, որ «օրինավոր» ժողովվելու թուլլտվությունը
չեն ստանալու:

Ու դահլիճում երևան եկան կողակների հրացանների կոթերը,
ապա սվիններն ու սրերը...

...Ու ճարձատեցին նրանց հրացանները:

Սվինների և անդեն հերոսների մի զարհուրելի ձեռնամարտ
էր, որ շարունակվում էր տասնյակ րոպեներ:

Այդ դարկերից բաժին ընկավ և ինձ...

Ցնցված մղձավանջային այդ արյունահեղ տեսարանից և շնա-
յած ջղալին ցնցումներիցս առաջացած հալլուցինացիային, ես, փո-
խարեն տուն փախչելու, վաղեցի ընկ. Խանոյանի բնակարանը, որը
այդ ժամանակ մեծամասնական Կովկասյան Միացյալ Կոմիտեի
կոնսպիրատիվ սենյակն էր:

Այստեղ էր, որ տեսա մեր անմոռաց և ամենից հարգված Դե-
դուշկա Մելիքին, այդ հայ առաջին մեծամասնական բանվոր (ներ-
կարար) «Մտեփան Խալտուրինին» արյունաթաթախ, որը ճակատից
վերք ստանալով փախել եկել էր կոմիտե. նրա վերքերը մեծ խնամ-

քով փաթաթում էին Սերգոյի կինը՝ ընկեր Նինան և մեր ամենքիս սիրելի Անիշկա մայրիկը:

Ամեն ռուպե դալիս էին ընկերներ և մեկը մյուսից սարսափելի լուրեր բերում մեզ, կոմիտեի մարդկանցս: Կալեյդոսկոպի պես առաջներիցս անցնում էին սպանված շարքային բանվորների տանջված տեղերը:

Ամենահեղեղնալիսն այդ նահատակների մեջ, սակայն, մեր մեծամասնական ընկերոջ՝ Թամարա Մելիք-Շահնազարյանի դեմքն էր:

Ոչ ոք չէր հիշատակում նրան, թեև քչերը չեն մեր հին գվարդիականներից, որ ճանաչում էին նրան: Եվ սակայն այս անունը կապված է այն տրագեդիայի հետ, որ տեղի ունեցավ օգոստոսի 29-ին (սեպտեմբերի > 11) մթնշաղի մղձավանջում Երևանյան հրապարակի:

Մի վերին աստիճանի համեստ, իր գոյությունը չցուցադրող, բայց նույնքան վերին աստիճանի լարված եռանդով ուսանողուհի էր ընկեր Թամարա Մելիք-Շահնազարյան: Նա այն սակավաթիվ մեզ գործակից կանանցից էր, որոնք ամեն երեկո գալիս էին Կովկ<ասյան> Միացյալ Կոմիտե (Кавк<азский> Союзный Комитет) և սպասում Լադոյին (Դումբաձե), թե երբ պիտի սա վերադառնա գաղտնի տպարանից՝ կռան տակ թաքցրած նորատիպ պրոկլամացիայի կապոցներով, որպեսզի այդ «բազեն» վերցնի իր պրոկլամացիաների բաժինն ու վաղը, կամ հենց նույն գիշերը, պողվալներում և այլուր սպասող բանվորների մեջ տարածի...

Վերին աստիճանի գաղտնասպահ էր մեր Թամարան: Մինչ օրս էլ հիշում եմ այդ կարճահասակ, կարմրաթշիկ, իր արտաքինով շատ և շատ նման Կամոյի քույր Ջավահիրին, ուսանողուհուն: Հիշում եմ նրա գաղտուկ, ականջում խոսելու սովորույթ դարձած շշուկը՝ հատուկ բոլոր հին գվարդիային պատկանող կոնսպիրատորներին: Այդ շշուկը մեր ամենքիս բնույթն էր ու սովորույթը:

Ամեն գաղտնի ժողովում, ամեն տեղ նրա ներկայությունը կտեսներիք, և ահա այդ՝ ամբողջ հոգով ու մարմնով հեղափոխականը, այդ համոզված մեծամասնական մարքսիստը ընկավ հակառակ մոր ու ազգականների կամքի, ամեն օր կռվելով նրանց հալածանքների դեմ՝ ետ կենալ վտանգավոր հեղափոխական գործունեությունից:

Եվ ահա այդ աննման, համեստ և անսահման եռանդուն, գործին նվիրված ավագ բոլշևիկաներից մեկը՝ Թամարա Մելիք-Շահնազարյան օգոստոսի 89-ի երեկոյին փոված Երևանյան հրա-

պարակի սալաքարերին՝ իր 22 տարեկան ջահել հասակում գնդա-
կահար, ցնցել էր բալորիս իր հեղեռնական մահով:

Ջահել էինք այն ժամանակ, ղոհեր դեռ քիչ տեսած, ու դրա
համար էլ նրա մահը մեզ, մոտիկներին, շատ ավելի խոր կսկիծ
էր պատճառում, կրակի պես այրում մեր սիրտը:

Այս կսկիծը կրկնապատկվում էր նրանով, որ ընկ. Թամարայի
դիակը երկու օր ընկած էր Դումայի քարե մայթի վրա, և մենք, նրա
մերձավոր ընկերներս, անկարող էինք փախցնել դիակը. իսկ ան-
կարող էինք, որովհետև երեք օր շարունակ կողակների պահակը
հսկում էր Երևանյան հրապարակը (ուրեմն և դիակները), որպեսզի
ազգականները չգան տիրանան դիակին: Մյուս կողմից՝ տրապե-
դիայի սարսափը ազդել էր ամբողջ ազգաբնակչության վրա և ոչ
ոք սիրտ չէր անում մոտենալ տիրանալու իր ղոհին:

Շատ ու շատ կան Թամարայի նման անհայտ հերոսներ՝ նա-
հատակված 1905—6 թ.թ. հեղափոխության> օրերին, բայց որ-
քան դիտենք, Թամարա Շահնազարյանը առաջին հայ բոլշևիկ կինն
էր, որը նահատակվեց հանուն մեր կովի, հանուն մեր ապագա
հաղթանակի, կամավ և ինքնազոհ կերպով զինվորագրվելով բոլ-
շևիկական կուսակցությանը:

Հեղափոխության, իսկական բոլշևիկ հեղափոխականների
պատմություն դեռ մենք չունենք, բայց ձեր ստեղծվի, կարծում եմ,
որ Թամարա Մելիք-Շահնազարյանի անունը, որպես առաջին հայ
բոլշևիկ նահատակ կնոջ, իր տեղը պիտի բռնի:

* * *

Ինչպես հունվարի 9-ը խթան հանդիսացավ Ռուսաստանի
բանվորական մասսաների գիտակցության խորուխան, այսպես էլ
ավելի հատու ու վճռականորեն օգոստոսի 29-ի կոտորածը Կով-
կասի բանվորական մասսաների աչքը բացեց, ճանաչել տվեց
նրանց, թե՛ ով է իր բարեկամն ու թշնամին ու հենց այդ օրից էլ
բանվորական մասսաներն ավելի միահամուռ ջանքով սկսեցին
լուրջ մտածել ցարի դահը սասանելու և տապալելու մասին:

ԻՍԿ ՈՐ ՏԳԵՂ ԵՐԵՎԱՆԻՅԹ...

С больной головы на здоровую.

(Ժող. ասած)

Գեորգ Ղարաջյանը, որը իր բոլոր մեմուարներում գլխավորապես ինֆեռանաձևաբարոյությամբ է զբաղված, վերջերս հրատարակած իր մի բրոշյուրում՝ «Հայ անդրանիկ հեղափոխական խումբակը Անդրկովկասում» վերնագրով, տողերիս դրողի վերաբերմամբ ուրացողի մի տգեղ դեր է ստանձնել, որը ես կուզեի վերագրել նրա դառամի հիշողության դավաճանության, եթե չկասկածեի նրա թշնամական շարամոտության վրա:

Այդ բրոշյուրի 29-րդ երեսում նա անօրինակ անպատասխանատվությամբ ու սանձարձակ անվերապահությամբ հայտարարում է, թե՝

1) 1883 թվի աշունքից իրեն աջողվել է կազմակերպել Գանձակում մի անլեզալ խումբ՝ կազմված համալսարանական ուսանողներից և գիմնազիայի 7—8 դասարանցիներից:

2) Թե ես այդ խմբի ժողովներին ոչ միայն չեմ մասնակցել որպես անդամ, այլև ռեֆերատ չեմ գրել ու ոչ էլ կարդացել այնտեղ, ergo իմ կենսագրականի մեջ այդ մասին հիշատակածը մտացածին է, «բանաստեղծական ֆանտազիայի արդյունք»:

3) Թե վերոհիշյալ ուսումնական տարիներին (1883/4) ես, 14—15 տարեկան չափազանց անդարգացած մի գիմնազիստ լինելով, դժվար թե հանձնարարված լինեի ինձ մի այնպիսի թեմայով ռեֆերատ գրելու, ինչպիսին է «Հողային հարցը Տաճկահայաստանում»:

Ու վերջն էլ, բարոյախոսի դիմակ ծածկելով, Ղարաջյանը հավակնում է հանել մի այսպիսի կրքոտ եզրակացություն.

«Վերջին ժամանակներս նկատելի է մի վերին աստիճանի տգեղ երևույթ. մարդիկ առանց քաշվելու գրում են անցյալի մասին այնպիսի շինծու, անհեթեթ, հրեշային բաներ, որոնք միան-

գամայն ապշեցուցիչ տպավորութիւն են գործում անցյալին լաւ ծանոթ ընթերցողի վրա»:

Իր այս ամբարտաւանին հատուկ հանդուգն եզրակացութիւնը ամբողջովին վերադարձնելով իրեն՝ «անցյալին լաւ ծանոթ» Պարաջանին, ևս սրանով զաւիս եմ հայտարարելու ի լուր ամենքի, որ Գևորգ Պարաջանի բրոշյութում իմ մասին գրածը սկզբից մինչև վերջին տողը բացաճակապէս ստուրջուն է ու զառամած ուղեղի հետևանք:

Իմ այս բացարձակ մեղադրանքը Պարաջանին՝ ապահովված է փաստերով, փաստաթղթերով ու վկաներով... այժմ ես դիմում եմ իսկութեանը:

1) Աշակերտական խմբակը Գանձակում իր գոյութիւնը սկսել է ոչ թե 1883 թվի աշունքից, այլ 1885/6 ուսումնական տարուց, ինչպէս այդ մասին ճշտորեն հիշատակված է իմ «Կենսագրական» մեջ:

2) Աշակերտական խմբի այդ ժողովներին ոչ միայն մասնակցել եմ, այլև 20-ական կուպ. անդամավճար եմ տվել:

3) Աշակերտական խմբակի այդ ժողովներին ևս սկսել եմ հաճախել 1885 թվի նոյեմբերի 30-ից, շաբաթ երեկոյան, ուր առաջին անգամ հանդիպել եմ խմբակի մշտական հետեւյալ անդամներին:

ա) Ցերտոզցի Տեր-Միքայելյան եղբայրներին (Լեոն և Միքայել), որոնցից Լեոնն այժմ Անդրկովկասյան երկաթուղիների վարչութեան անդամ է Թիֆլիսում, Միքայելը՝ բժիշկ Բաքւում:

բ) Մամիկոնյան երկու եղբայրներին (Ալեքսանդր և Տիգրան), որոնցից Ալեքսանդրը պրովիզոր է, Տիգրանի՝ ուր և ինչ լինելը չգիտեմ:

գ) Մուրադյան Մինասին (Ց-րդցի), այժմ բժիշկ Թիֆլիսում:

դ) Տեր-Սահակով Աղաջանին (Շ-րդցի), վաղուց մեռած:

ե) Մելիքով Սերյոժային (Ղուլունց) իրավաբան, և

զ) Գևորգ Պարաջանին, հին մենշեիկ:

4) Աշակերտական խմբի ժողովները կանոնավոր հաճախել եմ ամեն շաբաթ երեկոներին, 1885 թվի նոյեմբերի 30-ից սկսած մինչև 1886 թվականի մարտի 6-ը, այսինքն՝ մինչև զինանաղիայից հեռանալու օրն ու Թիֆլիսի ապտեկայում ծառայութեան գալստ:

5) Ռեֆերատ ես գրել ու կարդացել եմ այդ խմբակի ժողովում 1886 թվի հունվարի 18-ին շաբաթ երեկոյան, օգտվելով Բաֆֆիի գործերից («Կայծեր» և այլն), որովհետև Նալբանդյանի «Երկ-

բագործութունը», որից խմբի անդամները պատվիրեցին ինձ օգտորվել՝ Գանձակում չգանվեց:

6) Թե՛ ժողովները հաճախելիս, թե՛ ռեֆերատ գրելիս ես եղել եմ ոչ թե 14—15 տարեկան, այլ 19—20 տարեկան, որովհետև ես ծնվել եմ 1866 թվին և Կովկասում առաջին ղինվորակոչութան ենթարկվել 1887 թվի նոյեմբերին:

Սակայն Գ. Ղարաջյանը իր բրոշյուրում դիտմամբ պակասեցնում է տարիքս նրա համար, որպեսզի «չափազանց անդարգացած աշակերտին» անկարող համարի ժողովի պատվիրած ռեֆերատը գրելու:

7) Նղբայրք Լեոն և Միքայել Տեր-Միքայելյանները գիմնադրալի 8-րդ դասարանը ավարտել են ոչ թե 1883/84 ուսումնական տարվա ամառը, այլ 1886 թվի ամառը: (Այս մեկն էլ թող իրենք եղբ. Տեր-Միքայելյանները վկայեն): Հենց այս մեկ փաստը բավական է, որ ամբողջովին ոչնչանա Ղարաջյանի կեղծ ու շինծու հյուսվածքը տեղի ունեցած ժողովների տարեթվի մասին, մանավանդ որ հենց ինքը՝ Ղարաջյանն էլ իր բրոշյուրում (երես 32) խոստովանում է, թե հավաքույթները տեղի ունեին 8-րդ դասարանի գիմնադրիստներ Տեր-Միքայելյանների բնակարանում, որտեղ ապրելիս է եղել ինքը:

8) Մի ուրիշ ավելի զորեղ փաստ, որ գալու է հաստատելու «աշակերտական անլեզալ խմբակի ժողովներին» իմ մասնակցած լինելն ու ռեֆերատ գրելը, այդ հետևյալ մանրամասնութուններն են, որ հանում եմ իմ՝ 40—42 տարի սրանից առաջ օրեցօր գրած քաղամհատոր օրագրերից (1884 թվի սեպտեմբերից մինչև 1893 թվի վերջը):

Հիմա ես խոսեմ մեր «անլեզալ ժողովներում» կարդացած գրվածքների մասին:

ա) 1885 թվի դեկտեմբերի 5-ին առաջին անգամ կարդացվել է խմբի անդամ Ալեքսանդր Մամիկոնյանի մի պատմվածքը «Աղբատի ձայնը չէ լսվում» վերնագրով ու վերլուծվել:

բ) Նույն թվի դեկտեմբերի 21-ին, շաբաթ երեկոյան, կարդացվել է Գևորգ Ղարաջյանի (ակա՛նջը կանչի) «Ի՞նչ է լեզուն, մասնավորապես հայ լեզուն մեզ համար» թեմայով ու վերլուծվել:

գ) 1886 թվի փետրվարի 8-ին, շաբաթ երեկոյան, կարդացվել է 8-րդցի Լեոն Տեր-Միքայելյանի ռեֆերատը՝ «Դաստիարակութունը ընտանիքում» վերնագրով ու վերլուծվել:

Ահա այն բոլորը, ինչ կարդացվել է այդ ժողովներում, եթե

Հաշվենք <18>85 թվի դեկտ. 7-ին, շաբաթ երեկոյան, «Հյուսիսա-
փայլից» կարդացած ու վիճարանության նյութ դարձրած «Կնոջ
անտառակության մասին» և այլն:

9) Բացի այս մանրամասնութիւններից, ես պնդում եմ, որ
Գ. Ղարաջանը նույնիսկ շփոթում է իր Գանձակ դպրու տարին.
Գանձակ նա եկել է ուսուցչական պաշտոնով ոչ թե 1883 թվին, այլ
1884—85 ուսումնական տարվա սկզբին, երբ փախլից Գանձակի
հայ միակ դպրոցը (1885 թվի փետրվարի 23-ին):

Այսպես ուրեմն՝ Գանձակում նրա կազմակերպած ուսանողա-
կան-աշակերտական խառն ժողովների մասին 1883 թվի աշնան
սկզբին ոչ մի խոսք չի կարող լինել, ոչ էլ այն մասին, թե «այդ ժո-
ղովներին մասնակցել են համալսարանական ուսանողներ, ինչպես
բանանցեցի Արամ Եպիսկոպոսյանը և ուրիշները» (խոսքը «Քա-
շալի» մասին է, որը իսկի չի էլ մասնակցել. իսկ հետաքրքիր է, այն
ուրիշները ովքե՞ր են, կամ գոյութիւն ունե՞ին նրանք արդո՞ք):

10) Մեր «անլեզալ ժողովները» կրել են սովորական ինքնա-
կրթության և ինքնազարգացման բնույթ, և չզիտեմ, ո՞ր ցավից
բռնված Ղարաջանը փոխում է այս փաստն ու մեր համեմատ աշա-
կերտական ժողովները դարձնում «առաջին անդրանիկ անլեզալ
հեղափոխական խմբի» ֆիլիալը, իրեն էլ կարգավորում նրա «հիմ-
նադիրն ու կազմակերպողը»:

Աշակերտական նման ժողովներ ութսունական թվականներին
թե՛ Բաքվում, թե՛ Թիֆլիսում և թե՛ Շուշում՝ որքա՞ն կուզեք... Ի՞նչն
է ստիպել մեր սնապարծության հիվանդութեամբ տառապող Արկո-
մեդին պարծենալ Գանձակի պես մի հետամնաց քաղաքի կարճատե
աշակերտական ժողովներով, որի անդամներից շատերը (Տեր-Մի-
քայելյան և Մամիկոնյան հեղաշրնները, նույնիսկ Մինաս Մուրադ-
յանը) գլխով տասնապատիկ բարձր էին, խելոք ու զարգացած՝
քանց Ներսիսյան դպրոցի նորավարտ մի հայ վարժապետ, որը «ազ-
գի գոյութիւնը պայմանավորում էր լեզվով» և որը իրեն երեւակա-
յել է «աշակերտական ուսանողական (?!) անլեզալ խմբի հիմնա-
դիրն և կազմակերպիչը»:

Վերջացնելով ասելիքս, ես մտածում եմ, եթե 20—22 տողում
իմ մասին գրածով Գ. Ղարաջանը թույլ է տվել այսքան խարդա-
խումներ ու ստեր, ապա երեւակայում եմ, թե որքան կեղծ ու շինծու
բաներ կունենա հերյուրած ու իրեն վերագրած մեր ճարպիկ կոմբի-
նատորը իր այս բրոշյուրում, մանավանդ, որ այդ «հայ անդրանիկ
հեղափոխական Անդրկովկասում խմբակի» հիմնադիրներից ոչ
մեկն էլ կենդանի չէ այսօր, որ կարողանար ստուգել մեր Քաջ Նա-
գարի «ստույգ ու օրէնկտիվ հիշողութիւնների» իսկութիւնը...

ԲԱՅ ՆԱՄԱԿ «ԽՈՐՀՐԳԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂ» ԽԵՐԹԻ
ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆՐ

Թույլ տվեք մեր թերթի միջոցով հայտնել իմ խորին շնորհակալությունը պետական-վարչական այն ղեկավարներին, կուսակցական պատասխանատու ընկերներին, այլև ներկա եղող այն աշխատավորներին, որոնք ի մի գումարված Ստեփանակերտի Պետական թատրոնում, պատիվ արին ինձ՝ Առաջածորի գլուղներիս դպրոցը կոչել իմ անվամբ:

Դպրոցներ իմ անունով կոչելն առաջին անգամը չէ, սակայն ինձ համար դերազանցապես փնտհատելի է այն, որ նման պատիվ ստանում եմ Լեոնային Ղարաբաղում, հորս ծննդավայրում, հայրենիքում, բանվոր հորս, որի արյունը կրում եմ հպարտությանամբ իմ երակներում:

<ԵԼՈՒՅԹ ԼԵՆԻՆԱԿԱՆԻ ԲԱՆՖԱԿՈՒՄ>

— Մենք, ընկերներս՛ր, ուրախանում ենք այսօր, ուրախանում ենք, որովհետև ուրախ մարդիկ ենք՝ մեկ, բոլշևիկ ենք՝ երկու, և շինարար ու ստեղծագործող ենք՝ երեք:

Մենք, բոլշևիկյան Հին սերունդի անդամներս, կատարել ենք մեր գործը և հասցրել փնթ ձեզ. մեր երեսը պարզ է. ուրեմն դուք էլ այնպես պետք է աշխատեք, որ ձեր երեսն էլ պարզ լինի հետագա սերունդների առաջ:

ՍՈՑԻԱԼԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՒԿՐԱԻՆԱՅԻ ԿՈՒԼՏՈՒՐԱԿԱՆ
ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ԲԱԶԱՆ Է

Միջազգային հեղափոխական ու պրոլետարական գրողների պլենումը, գումարվելով Ուկրաինայի կարմիր մայրաքաղաք խարկովում, առիթ ծառայեց ինձ՝ է՛լ ավելի մոտիկից ծանոթանալու Ուկրաինայում ծավալվող սոցիալիստական շինարարության և կուլտուրայի զարգացման հետ:

Ուկրաինայի հերոսական պրոլետարիատը, աշխատավոր դժուղացիության հետ միասին, առասպելական էնտուզիազմով առաջ է տանում իր սոցիալիստական հաղթական շինարարությունը բոլոր ֆրոնտներում:

Սոցիալիստական շինարարության զուգընթաց Ուկրաինայում կերտվում է ըստ ձևի ազգային, ըստ բովանդակության պրոլետարական նոր կուլտուրա: Գրականությունը, թատրոնը, երաժշտությունն ու գեղարվեստի մյուս ճյուղերն արտահայտում են պրոլետարական, աշխատավոր մասսաների պայքարը հանուն սոցիալիզմի վերջնական հաղթանակի:

Միջազգային հեղափոխական ու պրոլետարական գրողների պլենումի գումարման փաստը խարկովում հանդիսանում է կարևոր լծակներից մեկը՝ է՛լ ավելի ուժեղացնելու ինտերնացիոնալիստական կապը կապիտալիստական երկրներում պրոլետարիատի դիկտատուրայի համար պայքարող հեղափոխական պրոլետարական գրողների և խորհրդային Միության պրոլետ-գրական ջոկատների միջև:

— Կեցցե՛ք խորհրդային Ուկրաինան, — խորհրդային Միության հացի աղբյուրն ու կաշեգորկան:

— Կեցցե՛ք համաշխարհային Հոկտեմբերի գրականությունը:

1905 թիվը

(Թոուցիկ ակնարկ)

1905 թվի հեղափոխությունը բանվորական մասսաների գիտակցության կուլիման և նրանց հեղափոխական տրամադրությունների կազմակերպման դարբնոցն էր:

Այս դարբնոցում հեղափոխական կրակը ավելի ու ավելի բորբոքվեց, երբ ցարական արքայությունից շարաշար պատժվեց ռուսապետական պատերազմի (1904—1905 թվ.) ընթացքում և երբ հինգ թվի հունվարի 9-ին տեղի ունեցած արյունոտ վակխանալիան բացեց բանվորական լայն մասսաների աչքերը:

Հունվարի իննի հետևանքը պատճառ դարձավ արդյունաբերական ռալոնների արագաթափ կազմակերպման, որոնք ձուլվեցին կուսակցությունների և պրոֆսիությունների մեջ:

1905 թվի ընթացքում կազմակերպված մասսայական հզոր շարժումն արտահայտվեց գլխավորապես ամենօրյա կրկնվող բազմաթիվ միտինգներով ու ամիսներով շարունակվող խլրտուն գործադուլներով ամբողջ Ռուսաստանում: Այս թվի ընթացքում տեղի ունեցած ապստամբությունները Օդեսայում, Լոձում, «Պոտոմկին» զրահանավում, բարիկադային կռիվները Պետերբուրգ—Մոսկվայում և այլուր, պատմական խոշոր իրադարձություններ են:

Մի հսկայական ստորերկրյա հրաբուխի ժայթքման և ահազանգի սիգնալներ էին սրանք, որոնք պիտի ոտքի կանգնեցնեին ողջ երկիրը՝ տապալելու տիրող ռեժիմը՝ ատելի ցարիցմբ: Ու դրա համար էլ արեկոծվում էր ողջ երկիրը:

Հենց այդ հինգ թվին էր, զարնանը, երբ մեր կուսակցության երրորդ համագումարում ընդունվեցին «գինված ապստամբություն», «պրոլետարիատի և գյուղացիության դիկտատուրա» լոզունգները:

Գործադուլը ծավալվում էր բոլոր թափով և հասավ իր գագաթին:

գաթնակետին սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին, երբ ընդհանուր գործադուլին սկսեցին մասնակցել երկրի բոլոր երկաթուղիների և փոստ-հեռագրական արհմիությունները: Նշան օրեր, երբ կանգ առավ ամբողջ Ռուսաստանի ղարկերակն անգամ՝ դադարեցին բոլոր էլեկտրական լույսերի կայանները, և աշխարհիս մի-վեցերորդ մասը իրենից ներկայացնում էր մթան մեջ ընկղմված մի խավար, հսկայական, մռայլ դերեղմանոց:

Նվ միայն այս հզոր շարժումների և հրամայողական պահանջների ճնշման տակ էր, որ ցարական դաժան արսուլյուտիզմը կակղեց ու դիջեց ժողովրդական մասսաների հեղափոխական կամքին և հրատարակեց իր Հոկտեմբերի 17-ի շարաքսատիկ «մանիֆեստը»:

Սակայն այս հրովարտակին, որով ցարը «տալիս» էր ազատություն սևձի, ժողովների, մամուլի և այլն,— ոչ ոք մեր կուսակցության չհավատաց:

Չհավատացի և ես ու հենց մանիֆեստի հրապարակման օրը գրեցի իմ՝

«Հե՛յ, ձե՛զ մատաղ, քանի՜ որ տղերք,
Մե՛կ էլ, մե՛կ էլ մի զարկ տվեք...»

բանաստեղծությունը¹ ու Նախալովկայի հրապարակում տեղի ունեցած միտինգին կարգացի:

Հինգ թվի Հոկտեմբերը, իհարկե, բոլշևիկյան 1917 թվի Հոկտեմբերը չդարձավ: Նա դարձավ հինգ թվի հունվարի 9-ի արյունոտ կիրակիների հոկտեմբերը: Երբ ցարական կառավարությունը տեսավ հոկտեմբերի մանիֆեստից բխած արտոնություններից լայն օգտուվելը, որն անխուսափելիորեն պատրաստում է ցարիզմի տապալումը, նա դիմեց սիրած ռեակցիոն միջոցներին՝ ձնշել, խեղդել, մեղցրենել ազատությունները: Իր սևհարյուրակային (չերոստոնների) խմբերի մասնակցությամբ կազմակերպեց պոգրոմներ, պատժի: էքսպեդիցիաների միջոցով ավերեց քաղաքներ, գյուղեր, շատ խորամանկորեն հյուսեց պրովոկացիաներ, որոնք վերջանում էին ազդամիջյան, հալ-թուրքական կոտորածներով, պրովոկացիաներ, որոնց համազարկերի տակ ջնջվում էին բազմաթիվ հեղափոխական մարտիկներ՝ հինգ թվի էնտուզիաստներ:

Այս պոգրոմների, կոտորածների նպատակն էր ահաբեկումն ստեղծել ժողովրդական մասսաների մեջ, կասեցնել հեղափոխության թափը և նրան նորից փոխարինել միապետության կայունությունը:

Սակայն Պետերբուրգի պրոլետարիատը քնած չէր: Նա կազմեց բանվորական <պատգամավորների> խորհուրդը՝ երբ հակահեղափոխության վիշապը նորից վեր հանեց գլուխը և շնորհիվ ցարական ոստիկանության ու ժանդարմերիայի՝ սկսեց մասսայական ձերբակալությունները:

Տեղի ունեցավ «վերջին և վճռական», ղեկտեմբերի 7—20-ի բարիկադային կռիվ:

Այդ օրվանից հինգ թվի հեղափոխության անիվը սկսեց հեռ գլորվել, իսկ ռեակցիան՝ հետզհետե ուժեղանալ:

Ծիշտ է, 1905 թվի հեղափոխությունը իր տված հարյուր-հազարավոր զոհերի հետևանքով պարտվեց, սակայն նա դարձավ առաջին ազատագրական էտապը 20-րդ դարի մեծագույն Հոկտեմբերյան հեղափոխության, նրա պատմության նախօրյակը, Ռուսաստանի՝ դարավոր շղթաների մեջ կաշկանդված ժողովրդի ազատագրության առաջին ծիծեռնակը:

1905 թիվը հեղափոխական մարքսիստների նախապատրաստական դպրոցն էր, պրոլետարիատի կոփման առաջին դարբնոցը և հին կոմունիստների ամենալավ ուսուցիչը:

ՄԻՆԶԵՐԱՆԵՐՈՒՄԻ ՔՈՆՏԵՎԻԿՅԱՆ ՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼՆ
ԱՆԳՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

Այժմ, երբ լրացավ անդրանիկ հայ լեզու սոցիալ-դեմոկրատական բոլշևիկյան «Կայծ» թերթի քսանհինգամյակը, ավելորդ չէր լինի նրա պատմությունը կապել մամուլի տարեդարձի հետ, տալ նախ նրա սկզբնավորության համառոտ տեսությունը և ապա սրա հետևորդ բոլշևիկյան լեզու մամուլի (հայերեն լեզվով) հետագա գործունեությունը ժամանակագրական կարգով:

«Կայծ» անդրանիկ լեզու ս<ոցիալ>-դեմոկ<րատական> թերթի առաջին համարը լույս տեսավ 1906 թվի ապրիլի վերջին¹, կուսակցության շորրորդ միացյալ համագումարի նախօրյակին:

«Կայծ»-ի անվանական խմբագիրն՝ այն ժամանակ դեռևս մեն-շևիկ Արամայիս Երզնկյանն էր. խմբագրական կոլեգիայի անդամները բոլշևիկներին՝ «Կայծ»-ի խմբագիր Ստեփան Շահումյանը, հետագայում նաև Սուրեն Սպանդարյանը, Սարգիս Կասյանն ու Խումարյանն էին, մենշևիկներին՝ Ղարաջյան և Սեդրակ Բանվորյանը, մնացածներս մշտական պաշտոններ ունենալով ղանազան հիմնարկներում և անկարող լինելով ամբողջ օրը նվիրվել թերթին, հաշվվում էինք որպես թերթի մոտիկ աշխատակիցներ: Օրինակ, Ս. Խանոյան, <Ռ.> Դաշտոյան, Մուշեղ Տիրացյան, Գր. Վարդանյան և այլք համարվում էին թերթի մոտիկ աշխատակիցներ: Աշոտ Խումարյանը թերթի ֆինանսական ու տպագրական գործի վարիչն էր, տողերիս գրողը՝ «Կայծ»-ի բանաստեղծ ու «Կայծ»-ի գրադարանի ղեկավարը, այլ խոսքով «Կայծ»-ին կից այն բանվորական գրադարանի, որը հազարներով արտատալում էր «Կայծ»-ին նյութեր ու բրոշյուրներով հրատարակածը տարածում բանվորական հայ մասսաների մեջ:

Գրադարանի հրատարակած առաջին բրոշյուրը դա Ստ. Շահումյանի «Ազգային հարցը և սոցիալ-դեմոկրատիան» էր, ապա

Քրուկեյի «Թող կորչեն սոցիալ-դեմոկրատները»: Կառուցկու (1905 թվականի հեղափոխական) -մարքսիստ Կառուցկու) «Հայրենասիրությունը» նրա՝ «Գյուղացիները և հեղափոխությունը Ռուսաստանում» և մի շարք ուրիշ բրոշյուրներ²:

Այդ մոտ երկու տասնյակ առանձին բրոշյուրներով հրատարակությունները, լույս տեսնելով «Կայծ»-ին կից «Բանվորական գրադարան» անվան տակ՝ տասնյակ հազարներով արտատպվել են «Կայծ»-ից առ տարածվել հայ կիսադիտակից, անգամ կիսագրագետ բանվորական մասսաների մեջ ու այդպիսով հետաքրքրություն առաջ բերել, ընթերցասիրության ծարավ վառել այն բանվորական մասսաների մեջ, որոնք կղզիացած խեղդվում էին դաշնականների նացիոնալիստական մթնոլորտում և որոնց անհրաժեշտ էր ազատագրել ազգային կուսակցությունների թունավորող վարակիչ ազդեցությունից:

Թե՛ «Կայծ»-ի հրատարակման և թե՛ սրան կից գրադարանի խնդիրատիվան, չափի մոռանամ ավելացնել, որ պատկանել է Ստեփան Շահումյանին, նրա հիմնական ֆոնդը կազմել է մոտ մի հազար ռուբլի, որով և հրատարակվել են այս երկու օրգանները:

Այսքանը «Կայծ»-ին կից անդրանիկ հայ լեզու բանվորական գրադարանի մասին, որը հետագայում ունեցավ իր շարունակությունը:

Ի՞նչ դեր կատարեց, սակայն, ինքը՝ «Կայծ»-ը, առաջին լեզու այդ հայ սոցիալ-դեմոկրատական թերթը, որի շուրջը ժողովված էին ժամանակի հայ ամենալավ հեղափոխական մարքսիստները՝ հանձինս Շահումյանի, Սպանդարյանի և մյուսների: «Կայծ»-ը հայերեն լեզվով հրատարակվող բոլշևիզմի ղեկավար օրգանն էր ամբողջ Կովկասում. նրա ձայնը հասնում էր Կովկասից դուրս անգամ:

Ժամանակակից հեղափոխական հրատապ հարցերից բացի, «Կայծ»-ն ուժեղ ու անողոր պայքար էր մղում դաշնակցական օրգանների դեմ, որոնք այդ ժամանակ, խաժակ-թուփչան-ջամալյանների օրերով, բավականին ուժեղ էին, մանավանդ հայ-թուրքական կոտորածների ընթացքում, որ կազմակերպում էր մոտեցող ռեակցիան:

Դաշնակցականները «հմայք» էին ձեռք բերել ժողովրդական մասսաների հետամնաց խավերում ոչ միայն իրենց կուլի միջոց դարձրած տեռորներով, այլև մեծատիրած մամուլով առ ղեկավար

հրապարակախոսներով: Եվ ահա այդ բուրժուական գողիարի դեմ, որը մինչ «Կայծ»-ի լույս աշխարհ ընկնելը բառիս բուն իմաստով անարեկել էր ոչ միայն նախնիքն անհատների, այլև ամբողջ կազմակերպությունների, ելնում է մանկահասակ պրոլետարական Դավիթը, հանձին «Կայծ» հայ անդրանիկ բոլշևիկյան թերթի և մի այնպիսի շեշտակի պարստազարկ հասցնում դաշնականների կենտրոնական թերթին, որ սա առաջին սուր հարվածն զգալով՝ տաղմապի և շփոթի դրությամբ է մատնվում, և իր անդրոթությունը ցուցադրելով, բացի լայնաշուրթ հայհոյանքից, ոչինչ պատասխանել չի կարողանում:

Ինչպես ասացի, դաշնականների թանին թթու աստղները մինչ այդ ենթարկվում էին տեղորի: Բայց «Կայծ»-ի այդ խիզախ խելոթը միանգամայն պատռեց դաշնականների, այդ կեղծ սոցիալիստների, հայ բուրժուազիայի մատուցելիստական կուսակցության դիմակը, մերկացնելով նրանց ազգայնական թունավոր էությունը, միանգամայն ասպարեցնելով, թե դաշնակցությունն է, որ մթադնեցնում է պրոլետարիատի դասակարգային դիտակցությունը, անշատում նրան մյուս աղգերի պրոլետարական կազմակերպություններից, կովեցնում իրար հետ ու այսպիսով թուլացնում միահամուռ ուժերով կովելու մեր կամքն ընդհանուր թշնամու — ցարի և բուրժուազիայի դեմ: Հիմա այս բոլորը մեր օրերում որոշ չափով հնացած հասկացողություններ են, մինչդեռ 1906 թվին սրանք մարտական լողունգներ էին և կովելու դենքեր՝ հակառակ դասակարգի դեմ, կամ դասեր, որով պիտի կրթվեր նոր դիտակցության եկող հայ բոլշևիկացող բանվորը:

Այսպիսի մի երկարատև մերկացումներից հետո, որ շարունակվեց մինչև «Կայծ»-ի փակվելը, դաշնականների «հմայքը» հայ բանվորական մասսաների աչքում — ժողովրդի ասած — քու գոռի արժեք անգամ չունեցավ:

Մենք էլ հենց դրան էինք ձգտում: «Կայծ»-ի արածը մի սարսափելի հարված էր դաշնակցության համար և մի հայտնաբերություն՝ կեղծ սոցիալիստներին տապալելու համար ժողովրդական լայն մասսաների աչքում: «Հեղափոխական», «հայ ազգն ազատագրող սուրբ դաշնակցությունը» ընդմիշտ կորցրեց իր ազգային «խորհրդավորությունը» և այնուհետև դիտակցության եկող հայ բանվորության համար դարձավ կեղծ դրամ:

Այսպես, մի կողմից առաջին հայ լեզալ սոց. դեմ. «Կայծ» թերթի մերկացող ու դաշնականներին անողոր հալածող ուղղություն-

նը, մյուս կողմից «Կայծ»-ին կից բանվորական դրադարանի տասնյակ հազարներով տարածվող բրոշյուրները հայ բանվորության մեջ՝ սուբի բերին նրան, անջատեցին դաշնակցական խաբեբաներից և սպեցիֆիկներից, որոնց դեմ այնքան ուժեղ էր «Կայծ»-ի պայքարը, և մոտեցրին հեղափոխական մարքսիզմին:

Այս և նման աշխատանքներ հեշտ գործ չէր այն ծանր, ազգայնական թույնով վարակված օրերին: Եթե նկատի առնենք 1906 թվի ընդհանուր դրոթյունը, ապա կպարզվի «Կայծ»-ի կատարած պատմական մեծ դերը, բանվորակ<ան> մասսայի հայկ<ական> հատվածի գիտակցության հասցնելու սկզբնական շրջանում և մենք առաջնության փաստն, անշուշտ, մամուլի պատմության մեջ պիտի հատկացնենք առաջին հայ լեզուլ ամենօրյա թերթ «Կայծ»-ին, որի գոյությունը, ճիշտ է, կարճ էր՝ ընդամենը 4—5 ամիս, բայց բուն էր, կատարի, անողոր և շատ արդասավոր:

Ուժեղացող ռեակցիան փակեց ամենօրյա «Կայծ»-ը, որին հետևեց նրա անմիջական զավակ «Նոր խոսք»-ը. սակայն սա էլ երկար կյանք չունեցավ, և մի Կրկու ամսից հետո Թիֆլիսում լույս տեսավ «Հոսանք» ամենօրյա թերթը: Սրա անվանական խմբագիրը Պետրոս Մնացականյանն էր (Պիեր), ղեկավար խմբագիրը՝ Արշակ Զոհրաբյանը և մոտակա աշխատակիցները՝ Ռուբեն Բաթանյան, Միմինո-Դեմոկրատյան և այլք: «Հոսանք»-ի պատմական նշանակությունը կապցավ նրա մեջ, որ նա շատ աջողակի պայքար մղեց դաշնակցական հոսանքի դեմ և տապալեց դաշնակիցներին՝ երկրորդ պետական դոմայի պատվիրակ ուղարկեց Ա. Զոհրաբյանին: Այնուհետև «Կայծ»-ի և «Նոր խոսք»-ի աշխատակիցները Բաքու գնալով այնտեղ շարունակեցին «Կայծ»-ի գործը, սակայն նրանց հրատարակած «Օրեր», «Սոցիալ-Դեմոկրատ» և այլ հայ օրգանները երկար կյանք չունեցան:

1909 — 11 թվականներին հայ սոց<իալ>-դեմոկրատական լեզուլ մամուլը դատապարտվում է լուծության, շնորհիվ գազանացած ռեակցիայի, և 1911 թվի վերջերին միայն տեսնում ենք հայ բուլշևիկյան «Նոր խոսք» ամսագրի երևան գալը Բաքվում: Բեռն նրա հիմնադիրները՝ Ստ. Շահումյան, Կարինյան և այլ ընկերներ էին, սակայն շնորհիվ ծանր ռեակցիայի՝ նա «Կայծ»-ի տրագիցիոն բուլշևիկյան թափը չունեք: «Նոր խոսք»-ը դրական-գեղարվեստական, քննադատական և քաղաքական մի ամսագիր էր և այդպիսին էլ մնաց ու հինգ-վեց միացյալ համարներ թողնելուց հետո, նույնպես չքացավ ասպարեզից:

Հայ բուլշևիկյան մամուլը լռեց երկար ժամանակ մինչև «Պայքար» թերթի լույս տեսնելը, որը «Կայծ»-ի պես ունեցավ իր պայծառ շրջանը: Սակայն մինչև «Պայքար»-ի լույս տեսնելը 1914 թվի փետրվարին անսպասելիորեն լույս ընկան «Կարմիր մեխակներ» վերնագրով բրոշյուրները, որոնց թիվը հասավ տասի: «Կարմիր մեխակներ»-ի հրատարակիչները հայ գրաշար բանվորներն էին մի քիչից, իսկ հիմնադիր-խմբագիրը՝ տոգերիս գրողը: Պիտի շեշտեմ, որ «Կարմիր մեխակներ»-ը հայ գրականության մեջ առաջին կոլեկտիվ պրոլետարական գրական-գեղարվեստական ժողովածու—ալմանախ էր, ուր մասնակցում էին միայն այն ժամանակվա մեր պրոլետարդները (Հ. Հակոբյան, Դեդուշկա-Մելիք (արձակագիր), Անուշավան Վարդանյան, Արաղի, Կամարի, Մարո, Թուսան, Սե-Դա՝ խանոյան և այլք):

Սա 1914 թվի մամուլի համար մի նորություն և ցանկալի երևվույթ էր և իզուր չէր, տր մեր կուսակցության կենտրոնական օրգան «Պրավդա»-ն Պիտերից, Ս. Շահումյանը Բաքվից շտապեցին ողջունել «Կարմիր մեխակներ»-ի երևան գալն այն սոսկալի ծանր ռեակցիայի օրերին³:

1915 թվի վերջերին Թիֆլիսում լույս տեսավ «Պայքար»-ը— նախ շաբաթական մեկ անգամ, ապա՝ երեք և վերջն էլ՝ ամենօրյա: Նրա շուրջը խմբված էին մեր հին ծանոթները—բուլշևիկ գրականագետների կադրերը: «Պայքար»-ի խմբագիրները — Ս. խանոյան, Ա. Մուսվյան, Ա. Նրզնիկյան և Հ. Ազատյան, մեծ հաջողությամբ մաքառում էին դաշնակիզմի դեմ: Նրա գլխավոր աշխատակիցներին՝ Ամիրան և Ստեփան Շահումյան, ոչնչացնող իրենց հոգվածներով միանգամայն վարկաբեկել էին առաջ սոցիալիստների կուսակցությունը: Քիչ սլաքներ չթռան նաև դեպի սպեցիֆիկների բանակը, ազգայնական գրողների հալսցեին:

«Պայքար»-ի շրջանը ոչ թե հայ բանվորությանը գիտակցության բերող շրջան էր, այլ արդեն գիտակցության եկած բանվորների հասունության ու հեղափոխական <ոխական> ակտիվ գործունեության շրջան: Իզուր չէին անցել, ուրեմն, բուլշևիկյան մամուլի նախապատրաստական ջանքերը: Նրանք բանվորական մասսաները բերել հասցրել էին իսկական բուլշևիկյան գիտակցության շեմքին, իհարկե այդ բանին քիչ չէր օգնել և իմպերիալիստական պատերազմը, բայց բուլշևիկյան լրագրության և գեղեցիկ գրականության անդրանիկ առաքյալները ահագին դեր կատարեցին հայ ժողովրդական և բանվորական մասսաների դասակարգային գիտակ-

ցության արթնացման, խորացման և ըմբռնման մեջ, նրանց Հսկ-
տեմբերյան Մեծ հեղափոխության պատրաստի դիմավորելու և
սպասարկելու մեջ:

Հայերեն լեզվով բոլշևիկյան մամուլը՝ զերծ լինելով ամեն տե-
սակի ազգայնական բացիլներից, կրթել ու դաստիարակել է սլո-
վետարիատի հայկական հատվածին բոլշևիկյան անաղարտ տրադի-
ցիաներով, և մենք բոլշևիկյան մամուլի այսօրվա տարեդարձին
իրավունք չենք համարում լռության տալ պատմական այս կո-
րեոր փաստը, որպես հեղափոխության նախապատրաստական փա-
ռավոր մի շրջանի տեսություն:

Հ Ո Դ Վ Ա Ծ Ն Ե Ր
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ԱՐՎԵՍՏԻ
Մ Ա Ս Ի Ն

1889—1936

< ԲԱՔՎԻՑ >

Լսում ենք, որ Նոր-Նախիջևանից հրավիրում են պ. Կարա-Մուր-զային՝ հանձնելու նրան տեղական մի քանի երաժշտական գործեր, և, ինչպես ասում են, պ. Կարա-Մուրզան մտադիր է համաձայնություն հայտնելու: Ծատ ցավալի է, որ Բաքվի հայ հասարակությունը պիտի զրկվի պ. Կարա-Մուրզայից, որը ահա հինգ տարի է գործում է Բաքվում երաժշտական ասպարեզի վրա և մեծ արդյունքներ է ցույց տվել:

Ա. Գ. Ա. ՆԵՔՐԻ

(Քննադատական-կենսագրական տեսություն)

«Աշխատե՛լ ես դու», — հարցնում է Ադա Նեգրին իրենով հափըշտակված երիտասարդին իր հրաշալի բանաստեղծություններից մեկի մեջ և, երբ իմանում է, որ սիրահար երիտասարդը դուրկ է աշխատելու ընդունակությունից, խսկույն վռնդում է իր մոտից՝ համարելով նրան անարժան իր ջերմ սիրո և փոխադարձ զգացմունքների։ Այդ ոտանավորի մեջ երևան է գալիս իտալուհի բանաստեղծուհու ամբողջ աշխարհայացքը և ստեղծագործության հիմնական սգին։ Նրա սերը երբեք չէ հակված դեպի այն հարուստ բուրժուա դասակարգը, որի մեծամասնությունը միայն շոր-ցամաք հսկան բարօրության մասին է մտածում։ Նրա սիրտը ամբողջովին պատկանում է աշխատավոր դասակարգին, և այդ սերը շատ հեռու է կոսիտ, ստոր բնազդավորների և թեթևամիտ, անձնական կրքոտության արտահայտիչը լինելուց։

Ամեն ժամանակ և ամեն լուսավորված երկրներում երևան են եկել հայտնի բանաստեղծուհիներ, բայց չէ եղել մինչ այսօր դեռ մի այնպիսի օրինակ, որ մի որևէ ջահել կին գրող հենց իր առաջին երգը հնչելուց՝ ճանաչվի հասարակության և մամուլի կողմից, որպես նշանավոր բանաստեղծուհի իր հայրենիքի։ և, սակայն, այդ բախտը վիճակվում է Ադա Նեգրուն՝ մի ջահել իտալուհու, որը ծագումով հասարակ գյուղական դասակարգի զավակ լինելով, կարիքի և վշտերի ազդեցությամբ հարթում է իր համար փառքի ուղին։

Ադա Նեգրին ծնվել է Լոդիում, 1870 թ. փետրվարի 8-ին։ Լինելով գործարանային բանվորի դուստր և դեռ մանուկ հասակում զրկվելով միակ աշխատող չքավոր հորից, նա մեծացավ և սկզբնական կրթությունն ստացավ մոր ղեկավարությամբ, որը ստիպված էր նույնպես աշխատել մի բրդի գործարանում, որով

կարողանար և՛ ապրուստը հայթայթել, և՛ կրթություն տալ իր միակ զավակին: Խեղճ Ադան ամբողջ օրով սոված, մենակ նստած աղքատ խրճիթում, սպասում էր երեկոյան մոր վերադարձին, որը պետք է տեսելու բան բերեր իրեն համար: Տասնչորս տարեկանից նա մտնում է կողիթում իգական դպրոց, ուր պատրաստվում էին ժողովրդական և քաղաքային ուսումնարանների համար վարժուհիներ: 18 տարեկան նա արդեն ստանում է գյուղական վարժուհու պաշտոն Մոտտա-Վիսկոնտի կոչված ավանում, որը շրջապատված էր ճահիճներով և ճահճալի ագարակներով: Նախանձելի չէր և այստեղ նրա կյանքը՝ վարժուհու պաշտոնում. գտնվելով ամենասուղ նյութական դրության մեջ, նա ստիպված էր ստացած 20 լիրա* ամսականով և՛ ինքը ապրել, և՛ մորը ուղարկել ապրուստ, որն արդեն հիվանդ, ուժասպառ ընկած տանը՝ անկարող էր այլևս աշխատել:

Նվիրվելով վարժուհու վսեմ և ազնիվ կոչման, պայծառ և մաքուր հավատով բռնկված ապագա գաղափարական գործունեության տենչով, Ադա Նեգրին իր վարժուհության պաշտոնավարության ընթացքում ևս ենթարկվեց անլուր հալածանքների, զրկանքների, բարոյական և հոգեկան շատ հուզմունքների: Այնպիսի մի նեխված մթնոլորտում, որպես Մոտտա-Վիսկոնտին էր, վարժուհիների բախտը առհասարակ կապված էր գյուղի մեծերի քմահաճությունից ու դատաստանից: Վատթար բնակարան, աննախանձելի ռոճիկ՝ ուշ վճարումներով, մշտական քսու բամբասանք, լրտեսություններ, գոեհիկ վերաբերմունք, անտեղի վիրավորանք, հալածանք, մշտական ներկյուռ՝ պաշտոնով երկրի մի ծայրից մյուս ծայրը փոխվելու, երբեմն սովածություն — ահա Իտալիայի վարժուհիների կյանքի ընդհանուր պատկերը, մի պատկեր, որը մեզ, հայերիս, նույնպես լավ ծանոթ է տնտեսական ասպարեզում գործողների վերաբերմամբ:

Քսաներեք տարեկան հասակում, այն է՝ 1893 թ. Ադա Նեգրին լույս է ընծայում իր բանաստեղծությունների առաջին ժողովածուն «Fatalita» («Ֆատալիտա» — «Ճակատագիր») վերնագրով, որը թե՛ նյութի նորության և թե՛ պատկերների թարմության կողմից միանգամայն տ՛չ միայն իտալացի գրագետների, այլև ամբողջ աշխարհի ուշադրություն է գրավում: Կարճ ժամանակամիջոցում այդ հեղինակին թարգմանում են զանազան լեզուներով և, ահա՛, խոսվ,

* Մի լիրան հավասար է մոտ 50 կոպեկի:

հեռավոր Մոստա-Վիսկոնտիում ասլոդ աղքատ, մոռացված վարժուհին դառնում է ոչ միայն գրագետների, այլև հայտնի կրթականների ուշադրության արժանի բանաստեղծուհի, որի ոչ միայն տաղանդով, այլև անձնավորությամբ նրանցից շատերը հետաքրքրվելով, շտապում են այցելելու նրան։ Մոստա-Վիսկոնտի այցելողը, այնտեղ անպատճառ գտնում էր բանաստեղծուհուն մի աղքատ խրճիթում, ջարդված պատուհաններով, ուր ապակիներին փոխարինում էր թուղթը. մի փայտե հասարակ սեղան, մի քանի ծղոտի կոտրտած աթոռներ և մի փայտե դարակ, որը ծառայում էր գրքերի պահարանի տեղ — ահա ամբողջ կարասիքը, որ ուներ բանաստեղծուհին։ Այցելողին անմիջապես դիմավորում էր սաստիկ թխահեր, թուխ դեմքով, խելացի և մտորող աչքերով բանաստեղծուհին, որի նայվածքում աչքի է ընկնում տարօրինակ հրաշալի արտահայտությունը, որը հատուկ է բոլոր խորը մտածող, խորը զգացող և, ուրեմն, ուժեղ տանջվող բնավորություններին։ «Ֆատալիտան» լույս տեսնելուց, սակայն, բախտը սկսում է ժպտալ Ադա Նեգրուն. կիսաքաղց բանաստեղծ վարժուհուն շուտով տեղափոխում են Միլան, առաջարկելով միաժամանակ բարձր իգական դպրոցում դասատուի (profesora) պաշտոն, որն ընդունում է անմիջապես։ Այնուհետև նրան նշանակում են տարեկան 2000 լիրա թոշակ, մի գումար, որը հատկացրած էր աղքատ, բայց տաղանդավոր բանաստեղծուհիներին, որպես նպաստ և որը նրանից առաջ ստանում էր նոր վախճանված կին գրող Ժանինա Միլին։

1896 թ. Ադա Նեգրին լույս է ընծայում իր բանաստեղծությունների երկրորդ ժողովածուն «Tempeste» («Տեմպեստե» — «Փոթորիկներ») վերնագրով։ Փոթորիկը առհասարակ շատ հարազատ տարր է հանդիսանում երիտասարդ բանաստեղծուհու հոգեկան արտահայտություններին. իր առաջին ժողովածուի, «Ֆատալիտա»-ի մեջ, աչքի է ընկնում Ադա Նեգրու գլխավորապես մի նշանավոր դիժը, այն է՝ հավատը դեպի հաղթանակող, փրկարար և լուսավոր ապագան, հաղթանակը՝ արդարության։ Երկրորդ ժողովածուի, «Տեմպեստե»-ի մեջ, հավատարիմ մնալով իր սկզբնական իդեալին, նա երևան է գալիս մարտնչողի և պաշտպանի դերում՝ հասարակ ժողովրդի հոգեկան և նյութական շահերի, նա ներկայանում է մեզ որպես մարմնացած բողոք՝ անպաշտպան և ճնշված աշխատող դասակարգի։

Այնուհետև Ադա Նեգրու տաղանդը հետզհետե աճում, զար-

գանում է, նրա փառքը տարածւում է ամէլի և ամէլի հեռուն, և Ադա Նեղրու անունը, որպէս ժողովրդական վշտերի, հուզերի, ձգտումների և հոգսերի երգչուհու անուն, մտնում է հռչակավոր գրական կորիֆեյների շարքը:

Սակայն, ամենքի համար անսպասելի Ադա Նեղրին ամուսնանում է, և ամա՛ղ... ոչ թե իր երգերում փառարանած «շուտ բազուկներով և թափ կրծքով հասարակ բանւորի», այլ մի հարուստ գործարանատեր ինժեների հետ, որից հետո առժամանակ սկսւում է վայելել խաղաղ և փարթամ կյանքի հրապույրները, այս ամուսնութունը շատերը բացատրում են նրանով, թե իբր Ադա Նեղրին կամեցա՛վ՝ հարուստի կին դառնալով օգնել իր աչքի առաջ վիտատցող աղքատ, թշվառ, օրվա կարիքը դժվարությամբ հայթհայթող դասակարգին:

Այս է, ահա ընդհանուր գծերով վերցրած, Ադա Նեղրու կյանքը, մի կյանք՝ լի պարբերաբար շարունակվող ընթացիկ վշտերով և դառնութուններով, որի տեսութունը պիտի դա լրացնելու նրա երգերում հնչվող դադափարների հիմնական ոգին:

Կարդալով Ադա Նեղրու բանաստեղծութունները, մենք տեսնում ենք, որ նրանք շնչում են անկեղծությամբ և առհասարակ կենդանի պատկերների ճշգրիտ նկարագրությամբ: Նյութը՝ ճնշված, տառապալալ, աշխատող դասակարգն է, նրանց վիճակը, նրանց հոգսերը, նրանց թշվառ և աղքատ կյանքի նկարագրութունը: Այդ պատկերավոր նկարագրութունների մեջ չկա ոչ մի կեղծ, արհեստական շեշտ կամ փրփուն ու չափազանցած զգացմունք. նրանց մեջ, ինչպէս կարկաշատ վտակ, ամեն ինչ հնչում է բնականորեն, ինքնաբերաբար, ուր արտացոլվում է ջահել բանաստեղծուհու ջերմ, լուրջ, բովանդակալից հոգին, մի հոգի, որը չափազանց շա՛տ է տանջվել, չափազանց շատ է տոկացել, քամելով կյանքի մեջ պատահած բոլոր զրկանքների, բոլոր տառապանքների թույնը և, սակայն, որի հետևանքը եղել է այն, որ նա տաղանդավոր կերպով կարողացել է բանաստեղծորեն վերարտադրել այն ամենը, որտեղ բխում են անողորմ կյանքի անմիջական իրականութունից: Մի գիծ, որ գնահատելի է, այդ այն է, որ նրա շեշտը, նրա հոգեկան ծալքերի կապը և երգերի ոգին մնացին անփոփոխ և անդալաճան՝ նույնիսկ այն ժամանակ, երբ նա նյութապէս բոլորովին ապահովված բախտավոր էր համարում իրեն ընտանեկան հարկի տակ:

Ադա Նեղրու տաղանդը բոլորովին առնական թափ տւ կտրով

ունի նույնիսկ այնպիսի հարցերում, երբ այդ վերաբերում է սրտի, հոգեբանության. նրա մուսան գլխավորապես զբաղված է թուլւն-
րի, նեղշալների և հալածվածների կյանքի բարօրության խնդրով.
նրա սրտին մոտիկը նրա lewit motiw-ը ամբողջն է և աշխատավոր
դասակարգի ցավերը, խոհերը, ձգտումները և այդ ձգտումների
իրագործման դադափարը, որպես հարազատ զավակ տառապյալ
ժողովրդի, ապրած նրանց մեջ, համակված իր նմանների վշտերով,
նա շատ լավ է ճանաչում այդ ժողովրդի հոգսերի և կարիքների
հոգեբանությունը, դրանից առաջացած թշվառության պատճառ-
ները, և, որպես այդպիսին, նրա բանաստեղծությունները կարդա-
լիս՝ մենք մի րոպե մոռանում ենք, որ հայտնի բանաստեղծուհին
միայն իտալիայի տառապած ամբոխի վշտերն ու հոգսերն է եր-
գում, մոռանում ենք անդամ, որ դրանց հեղինակը մի օտարուհի
է. և մոռանում ենք, գլխավորապես, գիտե՞ք ինչու. — որովհետև
այդ զգացմունքների արտահայտությունը համամարդկային է:

Իրականությունից վեցրած նրա պատկերավոր պոեզիան լեզվի
կողմից ևս հնչում է շատ թովիչ և մի առանձին զբաղիչ, փաղաք-
շող ներդաշնակությունը, մանավանդ, երբ խոսում է աղքատու-
թյան, կարիքի և աշխատանքի դադափարի մասին: Սիրո զգաց-
մունքների արտահայտության մեջ ևս նա չափազանց վրբոտ, ան-
զուսպ և բուռն, անդիմադրելի է:

Ադա Նեգրին մինչև 22 տարեկան հասակը ապրել է ծայրա-
հեղ աղքատության մեջ, բայց երբեք չէ հուսահատվել, երբեք չէ
խոնարհվել իր վիճակի առաջ. նրա հավատը՝ թե՛ դեպի իր անձը
և թե՛ դեպի մոտ ապագայի արդարության՝ հաղթանակը առհասա-
րակ, նրան ստիպում էր, որպես ինքն է ասում իր բանաստեղծու-
թյուններից մեկի մեջ. «Հալարությունը և արհամարհանքով տանել
արտաքին կյանքի պատճառած բոլոր զրկանքները, որոնք առաջա-
նում էին անձուկ կենցաղից». նա լավ գիտեր, որ համարյա միշտ
այդպես է լինում բոլոր իսկական տաղանդների վիճակը, նա հա-
մոզված էր, որ իր կյանքը լինելու է մի անվերջ շարք՝ վշտի, դառ-
նության և տառապանքների, սակայն երբեք չի՝ դիչի, չի՝ խոնարհ-
վի ո՛չ մի խաբուսիկ հանգամանքի առաջ: Տանջանքի բացակա-
յությունը, Ադա Նեգրու հասկացողությամբ, նշան է մեռելության,
բուրժուական փնքնաբավականության:

Մի տեղ նա ասում է. «Իմ հնչուն երգը սավառնում է թշվառ,
դալկացած ամբոխի վրայով տրպես վիրավոր արծիվ, որը ձգտում
է դեպի լեռների սառցարանները». սակայն այդ արծիվը արնա-

քամ շի լինում, շի մեռնում, այլ, ընդհակառակը, նրա կողը հնչում է ավելի հաղթական շեշտով, ներշնչելով թարմություն, արիություն և եռանդ այն անձանց մեջ, որոնք արդեն վհատված, կորցրել են այդ հատկությունները։ Մի այլ տեղ նա փառաբանում է «թավամազ երկաթի կուրծքը բանվորի և ջրտու բազուկները աշխատավորի», որոնց շնորհիվ ստեղծվում է ժամանակակից կոլտուրան։ Նա ողջունում է աշխարհիս բոլոր անկյուններում ապրող, պրոլետար-աշխատավոր դասակարգը, այդ հսկա ընտանիքը, որին մի օր, վերջապես, պիտի ջերմացնեն այն հավիտենական արեգակը, որին անվանում է «աստվածային անմահ, պարզ հայացք»։ Մի ուրիշ տեղ էլ, իդեալականացնելով աշխատանքի դադափարը, ասում է. «Աշխատեցե՛ք և մի՛ վհատիք, մի՛ ընկճվիք երբեք ձեր վիճակի ծանրությունից. այդ վիճակի ստեղծողը, լավ թե վատ, ինքնեքդ եք լինելու. պահպանեցե՛ք սրտի մաքրությունը և բազուկներին ամրությունը, եղե՛ք անհողորդը և վճռական ձեր ձգտումների մեջ. ներշնչեցե՛ք հաստատ կամքի զորությունով, հավատացե՛ք և սիրեցե՛ք, որովհետև սերն է հովանավորելու ձեր ուժերը, մանավանդ, դառնություն ժամին»։

Այս եռանդուն և թարմություն ներշնչող խոսքերը, փնչպես այդ նկատում են մի քանի կրիտիկոսներ, բոլորովին հեռու են դասակարգային փոխադարձ ասեղնության զգացմունքներ գրգռելուց. ընդհակառակը, նրա միշտ եռանդուն, խաթրող ու թարմացնող տաղանդի առաջ՝ մի գերբնական հմայքով, խոնարհվել է նույնիսկ բթամիտ, պարարտացած և փնքնաբավական բուրժուան, որը հետաքրքրությամբ կարդալով Ադա Նեգրուն, ազդվել է նրա հեղինակավոր խոսքերի ճշմարտությունից։

Իր անդրանիկ երգը, որը դժվար է ննթարկվում հայկական տաղաչափության, սկսվում է այսպես. «Օ՛, կուշտ, մեղկ աշխարհ, աշխարհ բթամիտ բուրժուաների, ապրած ու սնված կեղտ ու տիղմի մեջ, լիքը ճարպալի մեծատուններով և ջահել, լախրշ կոկոտականերով՝ այդ սակավարյուն թշվառ կանանցով, որոնք գնում են աստծո տաճար լուկ նրա համար, որ այնտեղ տեսնեն ժամադիր եղած սիրեկաններին. դո՛ւ, ստոր ու մեղկ, խաբեբա աշխարհ, ճըգնում ես խլել փնձնից լուսատու վես իդեալը. ա՛յ վախկոտ ստրուկ, ուղում ես ջարդել ազատ թևերս՝ ձգտող ու ստվոր ազատ եթերին, տե՛ս, դու օձի պես ֆշշում ես, սողում լամ ոտների տակ, իսկ ես թռչում եմ, սավառնում օդում ազատ յգու պես. դու անմտորեն օրդ. ես մաշում բամբասանքների ու ստելու մեջ, իսկ ես ապրում

եմ և կյանքը երդում, փառաբանելով կյանքի իմաստը. դու զբաղ-
ված ես քսու, անամոթ զրպարտությունով, մարդկանց խաբելով,
խակ ես քեզ ատում, արհամարհում եմ ու փախչում քեզնից խորին
զզվանքով: Երկնակամարից ահա ժպտում է ինձ պոեզիայի օսկե
արևը իրա հմայիչ գույն-գույն ցնցուղով, մինչ դու սողում ես ցեխ
ու տիղմի մեջ գլուխդ կախած. աչքերս հառած փայլուն աստղերին
ես ընթանում եմ առաջ և առաջ, անդեն, միայնակ ու մաքառում
եմ ճակատագրիս դեմ, և քանի որ դու էլ կատաղորեն հալածում
ես ինձ, այնքա՛ն տեժով է կրծքիցս ժայթքում մարգարեական սիրո
պատգամը: Ընթացի՛ր, ուրեմն, կուշտ, թերահավատ, մեղսալի աշ-
խարհ՝ մութ, կասկածելի, մոլոր ուղիովդ, այդպես կդիմես դեպ
խավար ու մահ... Դիդի՛ր ռսկիներ, մեղկ հաճույքներդ շոյելու հա-
մար. իմ սուր, անողոր, շեշտակի երգի ծանր հարվածով կապտա-
կահարեմ ես քո երեսօք:

Այս փոքր, լինելով անդրանիկը, սրանով էլ որոշվեց Ադա
Նեգրու ոգին, ժանրը և աշխարհայացքը, այս երգն էր, որ դարձավ
հիմք նրա ապագա գրական գործունեության:

Ադա Նեգրու ծնվելու տեղը ի՛սկ, որ Խաչիա՛ն պիտի լիներ,
մի երկիր, որ հանձին նրա գտավ իր ժամանակակից իսկական ցա-
վերի, հոգսերի արտահայտչին, իր տառապանքների հարազատ
երգչուհուն: Մի հանգամանք, որ բարձրացնում է Ադա Նեգրուն
բե՛ր իր հայրենակիցների և թե՛ օտարների աչքում մինչև աշխար-
հոչակ կոչվելը, այդ այն է, որ նա՝ այն, ինչ ասելու ունե՛ր, ասաց
ժամանակին և այն էլ շատ տաղանդավոր կերպով. ամբոխի, աշ-
խատող դասակարգի վերքերը հասունացել, ցավերի, վշտերի բա-
ժակը լցվել էր, բայց արտահայտող, բժշկող շուներ և հանձին Ադա
Նեգրու էլ գտնվեցավ այդ ամենի արտահայտիչը:

Չնայած, որ ծնվելու օրից Ադա Նեգրին, բացի աղքատությու-
նից, հալածանքներից և դառն զրկանքներից, ո՛չ մի մխիթարու-
թյուն չէր տեսել, այնուամենայնիվ, նա իր երգերում միշտ մնաց լա-
վատես (optimiste) և անուղղելի իդեալիստ. սկզբում, ճիշտ է, նրա
երգը հնչում է թախծալի, տխուր, մահվան քայլերդի պես, սակայն
հետզհետե նա փոխվում է կենսուրախություն և արիություն ներ-
շնչող բնության հետ ներդաշնակված սքանչելի ակորդների:

Նրա կարծիքով հեռու չէ այն ապագան, երբ աշխարհը իրենից
կներկայացնի ընդհանուր համամարդկային խաղաղություն և ան-
պայման արդարություն: Չեն լինի եզրայրասպան պատերազմներ,
օրոնք բանական մարդուն հասցնում են անբան, անասնական

գրությունից է՛լ ավելի ստոր մի դրության. կվերանան աշխարհիս
երեսից անգթությունը և անտաքբերությունը անպաշտպան և ճնշը-
ված աշխատող դասակարգի վերաբերմամբ:

Ահա այդ կլի՞նի վաղուց մեզ խոստացած և այսքան երկար
սպասված մարդկային ընդհանուր բախտավորության իդեալը*:

* Այս քննադատական-կենսագրական ակնարկը կազմելիս օգտվել ենք.

¹ «Русская мысль» ամսագրի մի քննադատությունից:

² А. Н. Е-вч-ի հրատարակած «Борьба и любовь» — գրքուկից Ադա
նեգրու մասին:

³ В. Шулятиков, Стихотв. Ада Негри գրքուկից:

Այս վերջին երկու հրատարակություններից էլ հենց մենք օգտվել ենք, մեր
թարգմանությունները համեմատելով բնագրի հետ՝ մի խաւացի սլարոնի աջակ-
ցությամբ:

ԻՄ ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԸ

(Նամակ խմբագրության)

«Նոր-Դար»-ի 201 համարում պ. Հարություն Թումանյանը, գրախոսելով իմ թարգմանությամբ լույս տեսած Ադա Նեգրու բանաստեղծությունների ա. պրակը, ճգնում է շլինքիս փաթաթել այն, թե իբր, գրքիս ծանոթության մեջ վկայած լինեմ, որ այդ թարգմանությունները կատարել եմ Шулятиков, «Стихотв. Ада Негри» գրքույկից: Չգիտեմ ինչո՞ւ պարոնը միայն Շուլյատիկովին է հիշատակում և նրա վրա էլ հենվելով՝ յուր նկատողությունները անտեմամբողջ գրքույկի մասին, քանի որ այդ նույն ծանոթության մեջ ես պարզորեն հայտնել եմ, որ իմ թարգմանությունները, թվով 25 ոտանավոր, կատարված են ոչ թե մի, այլ երկու հրատարակությունից, այն է՝ 1) «Борьба и любовь» գրքույկից А. Н. Е.-в.-ի թարգմանությամբ, որից վերցրել եմ 22 ոտանավոր և 2) В. Шулятиков-ից, որից վերցրել եմ միայն 3 ոտանավոր՝ ա) «Ճակատագիր» («Fatalita»), բ) «Ողջո՞ւյն քեզ կարիք» («Buon di miseria») և գ) «Թառամած համբույր» («Bacio mortuo»):

Բայց պ. Հարություն Թումանյանը, իմ թարգմանությունները ցանկանալով անսպառձառ «քննադատել», երևի ուրիշ աղբյուր չէ ունեցել ձեռքի տակ, դուրեք նույնիսկ պարոնը չգիտե էլ, որ բացի Շուլյատիկովից Ադա Նեգրուն թարգմանել և առանձին գրքով էլ հրատարակել են այնպիսի ուրա հեղինակներ, ինչպես, օրինակ տ. տ. Վաղստն, Կավոս-Դեխտերովան, պ. պ. Շկոլևը, Թանը և վերջապես «Борьба и любовь» գրքի հեղինակը, որը յուր անունը թաքցրել է А. Н. Е.-в. համեստ ստորագրության տակ:

Այսպես թե այնպես, միանգամ ևս հայտնում եմ պարոնին, որ այն երկու ոտանավորներից և ո՛չ մեկը, որոնց նա իբրև «քրննադատական նմուշ» զետեղել է «Նոր-Դար»-ում, չէ՛ վերցրած Շուլյատիկովից:

Այս փոքրիկ նախաբանից հետո անցնեմ իրողության: Պ. Թումանյանցի գոռով վզիս կապած Շուլյատիկովը «Փողոցի տղան» բանաստեղծությունը իտալերենից թարգմանել է այսպես.

Если я вижу по улице грязной,
Блузой рванной прикрыт,
Весь перепачкан, походкой развязной
Мальчик — красавец спешит.

А. Н. Е-в-ը, որից և օգտվել եմ ես, թարգմանել է այսպես.

Я вижу, как снует по улице он людной,
Почти полунагой и целый день не евший,
Мальчишка уличный смеяся над долей трудной
Грязь знающий, не раз и своровать сумевший.

Ես թարգմանել եմ, իտալական բնագրի հետ համեմատելով, այսպես.

Տեսնում եմ հաճախ ինչպես մարդաշատ լայն փողոցներով
Թրև է գալիս փողոցի տղան ամբողջ օրերով.

Սոված, կիսամերկ, արհամարհելով իր սև վիճակը,

Չէ՛ խորշում կեղտից, ո՛չ գողությունից մանուկ հասակը.

Ինչպես տեսնում եք, վերը մատնացույց արած երկու ոտն թարգմանությունները տարբերվում են միմյանցից թե՛ տաղաչափության, թե՛ կառուցվածքի և թե՛, մասամբ, հույնիսկ մտքի կողմից: Թող ուրեմն պ. Թումանյանցն էլ տեսնի, որ յուր բերած օրինակի վերաբերմամբ արած բոլոր տեսությունները միանգամից ոչնչանում են, որովհետև յուր համեմատությունը «Փողոցի տղայի» վերաբերմամբ չէ հանել այն աղբյուրից, որից թարգմանել եմ:

Մյուս օրինակի, այն է՝ «Բանվորուհու» (պարոնի հասկացողությամբ իբր բանաստեղծուհին է) մասին խոսելն էլ ավելորդ եմ համարում, քանի որ մի անձ, որ չէ ըմբռնել ոտանավորի միտքն ու ռիթմը, ինչպե՞ս կարող է այդ կտորի մասին կարծիք հայտնել. կարևորն այն է, որ իմ թարգմանած 25 ոտանավորից պարոնը միայն երկու բանաստեղծություն է օրինակ բերում, այն էլ ոչ Շուլյատիկովից վերցրած. իսկ այն՝ իմ վերը հիշած 3 ոտանավորները, որոնք վերցրել եմ Շուլյատիկովից, նրանց մասին խոհեմաբար լռում է:

Վերաբերվել դեպի մի աշխատանք այդպիսի թեթևամտությամբ՝ Թույլ կտա այնպիսի մի քննադատ, որը ոչ մի առնչություն չունի

քննադատության հետ և որը, գաղափար շունենալով գեղեցիկ գրականության մասին, ղեկավարվել է սև միտումներով:

Այնուհետև պ. Թումանյանցը գտնում է, որ եթե ես ավելորդ աշխատանք եմ հանձն առել իմ թարգմանությունները իտալական բնագրի հետ նորից ստուգելու մի իտալացու աջակցությամբ, այդ կնշանակի «ուրիշի ձեռքով կրակից շագանակներ հանել»: Սխալ հասկացողություն:

Չբավականանալ Ա. Ի. Ե-Յ-ի թարգմանությունով, որը համարվում է ռուսաց մեջ ամենահարազատը և ամենամոտիկը բնագրին (թեև ոչ ամենահաջողը տեխնիկայի կողմից) և դիմել իսկական աղբյուրին՝ նորից ստուգելու, թեկուզ հենց մի իտալացի պարոնի աջակցությամբ, այդ ոչ թե ուրիշի ձեռքով կրակից շագանակներ հանել է նշանակում, այլ ցույց է տալիս, որ թարգմանիչը լրջությամբ է վերաբերվել յուր գործին և ոչ այնպես վայրիվերո, որպես յուր «կրիտիկոսը»:

Գալով այն նկատողության, որ պարոնը մի կամ երկու անհաջող կաղամած հանգերից զատ բնականորեն չէր արժանիք չգտալ իմ թարգմանությունների մեջ, այդ բանում չենք մեղադրում պ. Հարություն Թումանյանցին, դրա համար հարկավոր է ունենալ և մի քիչ էլ բանաստեղծական հոտառություն, որից անպայման զուրկ է պարոն Հարություն Թումանյանցը: Հավատացած եմ, որ պարոնի սրտով կլինեն, եթե բնագրի հարազատությունը, տենդենցիան, մտքերի և հոգու ճիշտ քմբունդականությունը փոխարինեինք հարուստ հանգերի, բայց ես միշտ հրաժարվել եմ և այսուհետև էլ հրաժարվում եմ այդպիսի զոհաբերությունից, «նախանձելի և շփկարնի» (պարոնի խոսքն է) հանգաբանությունը թողնելով հանգերի վարպետ պարոն Հարություն Թումանյանցին, եթե միայն նա երբեք երբեք և միշտ չի մտածի Ադա Նեզրուն թարգմանելու: Սրանով էլ փակում եմ իմ ասելիքը:

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՎՃԱԼՅԱՆ ԹԱՏՐՈՆ

Մի քանի բանվոր-երիտասարդների մեջ գեղեցիկ միտք է հղացել՝ կազմել սիրողների մի խումբ և Ավճալյան թատրոնում տալ հանրամատչելի ներկայացումներ:

Այդպիսի ներկայացումներից ահա առաջինն էր, որ ներկայացվեց կիրակի, ամսիս 17-ին: Խաղում էին Ա. Աբելյանի «Մարվող ճրագներ»-ը և «Մկիճի հարսանիքը»:

Մենք կանգ չենք առնի պիեսների բովանդակության վրա. կասենք միայն այսքանը, որ գործի ձևն արկղները հենց առաջին անգամից հաջող ընտրություն էին կատարել՝ հասարակ ժողովրդին տալով այնպիսի պիեսներ, որոնք մոտ են նրա սրտին և նույնիսկ բխում են նրա կյանքի անմիջական իրականությունից:

Հույս ունենանք, որ գործի ձևն արկղները այսուհետև ևս նույն սկզբունքով կղեկավարվեն՝ սույնանման ոգով գրված պիեսներ տալով ժողովրդին:

Գալով դերակատարներին, կասենք այն, որ սիրողները իրանց ամբողջ եռանդը լարել էին բավականություն պատճառելու ժողովրդին, որ այդ օրը եկել լցրել էր թատրոնի սրահը:

Այնպիսի սիրողներ, ինչպես օրիորդ Ոսկանյան և պ. Ահարոնյան, նույնիսկ կարող են խաղալ մեծ բեմերի վրա՝ առանց փչացնելու իրանց դերերը:

Հիշվածներիցս օրիորդ Ոսկանյան՝ Մարթայի և Անթառամի դերերում շատ զգացված և բնական խաղաց. իսկ պ. Ահարոնյան՝ սամիրիչ Մինասի և Մկիճի դերերում բավականին զվարճացրեց ներկա եղող հասարակությանը: Վատ չէին ծերունի Հակոբի դերում պ. Ստեփանյան և Սերոբի դերում՝ պ. Խաչիկյան. ամիսոս միայն,

որ հենց առաջին քայլից անբնական տոն էին վերցրել խոսակցության: Օր. Սիրուշ և պ. Բաբայան թույլ էին. վերջինս իր դերը լավ չգիտեր. պ. Կարապետյան բոլորովին իր դերում չէր. լուվիասները այնքան անկեղծ չէին լինում իրանց սիրո արտահայտության մեջ, ինչպես պարոնն էր: Սյսպես թե այնպես, ցանկանում ենք սիրողներին աջողություն, մանավանդ, որ երեք տարի ընդհատումից հետո տեսնում ենք Ավճալյան թատրոնում վերսկսված ժողովրդական ներկայացումները:

ԱՎՃԱԼՅԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԽԱՏՐՈՆ

Ավճալյան բեմի սիրողները տոկունությամբ շարունակում են իրենց ներկայացումները:

Կիրակի, ամսիս 9-ին էլ, նրանք խաղացին Շիրվանզադեի «Պատվի համար» դրաման՝ մասնակցությամբ պ. Վանշիրի:

Պ. Վանշիրը բեմ երևալուց՝ իսկույն ցույց տվեց, որ ինքը փորձված և շնորհալի դերասան է. և իրոք, Անդրեաս էլիզբարյանի պատասխանատու դերը սկզբից մինչև վերջ նա տարավ առանց մի որևէ անհարթության: Ուժեղ և բավականին դրամատիկ էր նա այն տեսարանում, երբ գիշերվա ուշ ժամին իր դստեր սենյակից Օթարյանի թողած դոկումենտներն էր հափշտակում:

Օր. Ոսկանյան, որ միշտ բարեխիղճ է և միշտ լավ դիտե իր գերերը, այս անգամ ինքն իրան գերազանցեց: Այս օրիորդը, որ դեռ շատ ջահել սիրող է, քանի գնում առաջադիմում է և լավ հույսեր է տալիս:

Մարգարիտի դժվար դերը նա տարավ շնորհալի դերասանուհու հմտությամբ. վերջին, հոր հափշտակած դոկումենտները հտ պահանջելու տեսարանում, նա այնքան սրտաշարժ խաղաց, որ հուզեց հանդիսականներին: Ափսոս միայն, որ օրիորդի ձայնը չունի այն ուժն ու կորովիությունը, որ անհրաժեշտորեն պահանջվում է խիստ դրամատիկ տեղերում: Այդպիսի տեղերում նրա ձայնը ավելի շուտ քնքուշ է, զղայուն, քան ուժեղ, հուզվող, մարվող, բեկրեկուն է, քան ազդող, ներշնչող, հաղթանակող:

Մյուս սիրողներից աչքի էին ընկնում տիկ. Հասմիկը, որը խաղում էր էլիզբարյանի կնոջ դերը. իր դերը լավ ըմբռնելով, նա կարողացավ հաջող ներկայացնել որպես քնքուշ, բարի մայր և տանջված կին-ամուսին: Օրիորդ Աստղիկը Ռոզալիայի դերում խաղում էր առանց հուզվելու և համարձակ, շնայած որ առաջին առթամն էր բեմ դուրս գալիս:

Պ. Մակարյան՝ Սուրենի դերում կենդանություն էր տալիս բեմին իր տեմպերամենտով. ափսոս միայն, որ իր դերը լավ չէր սովորել:

Պ. Ահարոնյան՝ Սաղաթելի դերում սպասած տպավորությունը չթողեց ու չարդարացրեց մեր հույսերը. նա հենց սկզբից կարծես տրամադրված չէր խաղալու: Գրիմը շատ վատ էր:

Պ. Բաբայանը Օթարյանի դերում... Ի՞նչ ասենք այս երիտասարդի մասին. պարոնը, թեև սովորել է դրամատիկական կուրսերում, այնուամենայնիվ, մնացել է բուրրովին անմշակ. նա շատ է աշխատում լավ խաղալ, բայց նրա խաղը միշտ դուրս է գալիս անբնական, բռնազբոսիկ. զոռով հուզվում է, չափազանց շատ է բարձր ու քաշ անում հոնքերը, աջ ու ձախ տատանում ուսերը, շարունակ ձեռքերի մեջ ճմլում գլխարկը և այսպես սենտիմենտալությունների մեջ ընկնելով, հին շկոլայի դերասանություն է անում, որից հարկավոր է անպատճառ հրաժարվել:

Պ. Շիրինյանը Բադրատի դերը լավ գիտեր, խոսում էր շտապ-շտապ, բայց պահպանեց անսամբլը:

Մնացած սիրողների մասին բավական է ասել, որ պ. Ճանիկյանը լավ էր հաշվապահի դերում, պ. Վ. Բեժանյան՝ ծիծաղաշարժ սպասավորի և օրիորդ Սիրուշ՝ կարծես թմրած աղախնու դերում:

**<ՏԻՄԿՈՎՍԿՈՒ «ՊԱՇՏՊԱՆ» ԴՐԱՄԱՅԻ
ԲԵՄԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ>**

Զորերշարթի, ամսիս 16-ին, Թիֆլիսի ժողովարանի դահլիճում հայ բեմի սիրողները, մասնակցություն մտիկ. Մայսուրյանի, խաղացին Տիմկովսկու «Պաշտպան» դրաման՝ 5 դորժոգություն մը:

Մենք առանձնապես կանգ չենք առնի պիեսի բովանդակության վրա. կասենք այսքանը միայն, որ այս դրամայի հերոսները՝ երկու ջահել ամուսիններ, իրանց բարդ հոգեբանական կողմերով անհուն, բայց հանգիստ սիրո, լարված հուզումների և մի շարք տխուր թյուրիմացությունների վարագույր էին բացում հանդիսականներին:

Դրաման կատարվում է մի կտակի և ժառանգության հաստատման առանցքի շուրջը և վերջանում կնոջ թունավորմամբ, շնորհիվ այն հանդամանքի, որ երկու ամուսինները թյուրիմացությամբ իրար կասկածում են սիրելու մեջ, իրար չեն կարողանում հասկանալ իսկ չեն հասկանում, որովհետև մեկը նրանցից, կինը՝ ամուսնուց պահանջում է սեր և միայն անձնվեր սեր, իսկ մյուսը, ամուսինը՝ իր պատվի վերականգնումն ու ազնվություն:

Տիկին Մայսուրյան, որ կատարում էր «Պաշտպանի» կնոջ դերը, սիրո բուռն հուզումների, կանացի խանդոտության արտահայտության մեջ երևան եկավ որպես մի իսկական արտիստուհի: Սկզբից մինչև վերջ նա տանջվեց բեմի վրա և այնքան անկեղծորեն, որ նույնիսկ երբեմն գունատվում, երբեմն կարմրում էր, և մենք տեսնում էինք, թե ինչպես նրա արտասանած ամեն մի խոսքը իր արտահայտությամբ սահում, արտացոլում էր նրա դեմքի վրա: Առանձնապես շեշտում ենք նրա սքանչելի խաղը որբերի կտակի ոչնչացման և թունավորման տեսարաններում:

Պր. Վանշիր, որ կատարում էր «Պաշտպանի» դժվար դերը, որպես թատերասեր, այս բարդ հոգեկան հուզումների պրոցեսը

տարավ առանց հոգնելու և արտիստիքաբար. նրան թեև տեղ-տեղ պակասում էր սիրո արտահայտությունների համար տաք տեմպերամենտ, այնուամենայնիվ, դժբախտության և խորը տանջանքների, արտահայտությանց մեջ անկեղծ էր և սիմպատիկ:

Մյուս դերասաններից աչքի էր ընկնում պ. Բերոյան, որը հրավիրված էր սիրողներից մեկին փոխարինելու. նրա ճկուն ինտոնացիան, փափուկ ձայնը և մաքուր առողջանությունը ցույց են տալիս, որ պարոնը լավ դերասան է, խաղում էր Նլենայի նախկին սիրահարի դերը և անսամբլին աջակցեց իր խաղով:

Տիկին Զամուկյան, որ խաղում էր ուս բարի պառավ ծծմոր դերը, լավ էր ըմբռնել այդ դերը և նույնպես պահպանեց անսամբլը:

Տիկին Հասմիկ՝ Աննա Գավրիլովնայի դերում, օրիորդ Ոսկանյան՝ Նատաշայի և պ. Մակարյան՝ Ալեքսանդրի դերում այնքան ցածր տոն էին վերցրել խոսակցության, որ սպասած տպավորությունը չստացվեց և նրանց խաղը սառն անցավ:

Ինչ վերաբերում է օր. Շադինյանին՝ Սերաֆիմայի դերում, նա չափազանց շատ էր «քրքրվում» բեմի վրա և նույնպես ցածր խոսում. օրիորդը կարող է լավ խաղալ, եթե ուշադրություն դարձնի իր այդ պակասության վրա:

Մյուս սիրողները թույլ էին: Սիրողների անհաջողությունը մասամբ պիտի վերագրել զույգն այն հանգամանքին, որ այս ներկայացումը շտապով աջողեցրած մի գործ էր, որովհետև աֆիշաներում խաղացողների անունների տեղ մենք հանդիպում էինք բոլորովին ուրիշ անունների:

Ներկայացումից հետո տեղի տնեցան սլարեր, որոնք տեկցին մինչև ժամը 2-ը գլիշերվան:

**<ՇԻԼԼԵՐԻ «ԱՎԱԶԱԿՆԵՐ»-Ի ԲԵՄԱԴՐՈՒԹՅԱՆ
ՄԱՍԻՆ>**

Հինգշաբթի, սեպտեմբերի 24-ին, Զուբալովի ժողովրդական տան սրահում Հայ. Դրամ. Ընկ. խումբը, դերասան Արմենյանի մասնակցությամբ խաղաց Շիլլերի «Ավազակներ» դրաման:

Գլխավոր դերերը բաժանված էին այսպես. Ֆրանց Մոոր՝ Արմենյան, Կարլ՝ Սևուժյան և ծերունի կոմս Մոոր՝ Ալավերդյան:

Այս անգամ հանդիսականների ուշադրությունը բեռնված էր Արմենյանի, որպես Թիֆլիսում առաջին անգամ Ֆրանց Մոորի դերը խաղացողի վրա, և՛ խոստովանած, նա մեծ պատվով և աջողությամբ դուրս եկավ այդ ծանր և պատասխանատու գործից. ճիշտ է՝ առաջին գործողության մեջ նա մասամբ կեղծ տոն էր վերցրել, բայց՝ հետևյալ գործողություններից սկսած, նա այնպիսի հոգեկան հուզումներ արտահայտեց, որ մենք չէինք կարող սպասել, թե այն փոքրիկ մարմնից կարող էր պոռթկալ այնպիսի ուժեղ և փոթորկալից արտահայտություններ: Նա՝ մարմնացած շարունակում, նախանձը, կյանքից դառնացածը՝ ամբողջովին ապրում էր բեմի վրա, իսկ վերջին՝ խղճի խայթոցի և խելագարման հասած տեսարանում՝ ուղղակի հուզեց հասարակության:

Արմենյանը Ֆրանցին չէ ներկայացնում, որպես ֆիզիկապես մի այլանդակի՝ տգեղ, մեծ քթով, սապատով և այլն, որի արտաքին տգեղությունը պիտի դար ներդաշնակելու նրա հոգու ներքին տգեղության. նա ժխտում է այն հասկացողությունը, թե մարդու արտաքինը նրա հոգու արտահայտիչն է. նրա հասկացողությամբ՝ կյանքի բացասական երևույթներն են, որ մարդուն դարձնում են շար, անգութ, ոխերիմ և հոգով այլանդակ: Հենց այդ հասկացողությամբ էլ դեկլավարվելով, նա Մոորին չէր տվել տգեղի գրիմ, և՛ պիտի ասենք, նրա միմիկան այնքան մտածված և ճկուն էր, որ կարծում էիք, թե արտիստը զուտ ջգերից է կազմված:

Այստեղ մի ավելորդ անգամ ևս ցույց տվեց Արմենյան, որ ինքը խորին կերպով է կարողացել ուսումնասիրել Ֆրանցի դերը, որպես ուրույն շկոյա անցած մեկը:

Կարլ Մոորի դերում Սևումյան հենց բեմում երևալուն պես մեզ վրա թողեց համակրելի և խրոխտ Մոորի տպավորություն. նրա թաւ, ուժեղ ձայնը կարծես շոյում էր լսելիքդ. բայց հետևյալ գործողություններից արդեն դերասանը հոգնածության նշաններ էր ցույց տալիս. նրա ձայնը նույնիսկ տեղ-տեղ դաւաճանում էր իրան: Այնուամենայնիվ նա կարողացավ մինչև վերջ տանել իր դերը, որպես Կարլ Մոոր:

Աւավերդյանը ծերունի կոմսի դերում շատ հաճելի հայր էր: Հոր կենտրոնացած, քարացած դեմքի սառնությունը, ծերությունից դող-դոջուն շրթունքներն ու ձեռքերը ներկայացրեց շատ ճշգրիտ և բնական, թեև տեղ-տեղ նկատվում էր նույնպես հոգնածություն և ձայնի թուլություն:

Տիկին Հասմիկ շատ համակրելի Հերման էր, աշխույժ, կայտառ, սիրուն ժպիտով:

Մյուս խաղացողներից օր. Սոլովյան՝ Ամալիայի դերում, Դավիթխանյան՝ Շվաբցիերի և Տեր-Առաքելյան՝ Շալիգերերդի դերում, իրենց խաղով նպաստում էին խաղի աջող ընթացքին, թեև ակներև էր, որ օր. Սոլովյանի ուժերից վեր է աչգալիսի ուժեղ դրամատիկ դերեր հանձն առնելը:

<ՅՈՒՇԿԵՎԻՉԻ «ԹԱԿԱՎՈՐ» ՊԵՆՍԻ ԲԵՄԱԴՐՈՒԹՅԱՆ
ԽԱՍԻՆ>

Եթե դպրոցը կրթական մի վայր է մատաղ սերնդի համար, ապա թատրոնը ոչ պակաս կրթական վայր է մեծերի համար, որպես նրանց միտքն ու հոգին ազնվացնող, սլարուրող մի գործոն. և եթե շատ անգամ հասարակության կուշտ մասը (խոսքս թատերասերների մասին չէ, իհարկէ) գալիս է թատրոն միայն հաճույքի և ժարսողութունը կանոնավորելու համար, ապա՝ այդ հասարակության սոված մասը, վերջին կոպեկը տալով, դալիս է մտավոր և բարոյական սնունդ ստանալու համար: Մեր գերասանները կասեն, «բիրենք էլ հենց այդ բանին ևն ձգտում», եթե ոչ ընդհանրապես, դո՛նե մասնավորապես. սակայն կնկատենք, որ նրանք համարյա աչքաթող են արած այդ աշխատավոր մասի պահանջները հենց այն տեսակետից, որ հաճախ չեն ներկայացնում այնպիսի պիեսներ, որոնք մոտիկ լինեին աշխատավոր մասսայի կյանքին ու մտքին: Բարոյախոսական, վերացական քարոզներով չէ՛, որ այդ արհամարհված տարրը պիտի ազնվացնի իր սիրտն ու հոգին, այլ նրա իրականությունից բխած վիշտն ու զրկանքը, հարստահարվելն ու ճնշվելն է, որոնցով պիտի սնվի նրա միտքը, Բմբունի իր շարն ու բարին. հարկավոր է տալ նրան այնպիսի պիեսներ, որեմն (Գորկիից, Չիրիկովից, Հատապոմանից), որպիսին Յուլիեիչի «Թագավոր» պիեսն է, որը կիրակի երեկոյան ներկայացվեց Զուբալովի ժողովրդական տան սրահում առաջին անգամ: Լրագրի սյունակները թույլ չեն տալիս մեզ մանրամասն հաշիվ տալու այս պիեսի բովանդակության և 20-ից ավելի խաղացող դերակատարների մասին. կասենք կարճ և ամփոփ, որ նրա իդեան աշխատանքի և կապիտալի կռիվն է:

Հարուստ հրեա՝ շողեաղացի տեղ Գրոտմանը չէ զիջում 200-ից ավելի բանվորներին առաջադրած 8-ժամյա բանվորական աշխա-

տանքի պահանջին, որից հետո բանվորները դորձագուլ են հայտարարում այս փողի թափալորին. վերջինս կատաղում, փրփրում է, մանավանդ երբ խմանում է, որ դորձագուլի գլխավոր ղեկավարը իր ուսանող որդի Սաշան է, և՛ փակելով շոգեաղացը, պատրաստվում է արտասահման դնալու: Բանվորների մի մասը վրիժառու լինելու համար՝ հրդեհում է շոգեաղացը, իսկ մյուս՝ այսպես անվանված շարեկլբրեխերների մի մասը դալիս Գրոսմանի ոտներն է ընկնում՝ թողություն հայցելու: Թեև պիեսի մեջ կա միտինգի տեսարան, ուր Բանվորներ Յոսկան և Միրոնը «հավելյալ արժեքի» մասին են խոսում, այնուամենայնիվ, հեղինակը կամեցել է կապիտալի և աշխատանքի կռիվի հարցը լուծել հրդեհում, տարեբային ձևով, որ անբնական երևույթ պիտի համարել իրականության մեջ:

Պիեսի մեջ գլխավոր դերը հատկացված է Գրոսմանին, որը խաղում էր Սեումյանը, և պիեսի խոստովանած՝ պարոնը մինչև վերջ հարթ և հմտորեն տարավ այս ծանր և դժվար դերը: Նրան թեև տեղտեղ պակասում էին հրեական խոսակցության շեշտերը (ակցենտ), այնուամենայնիվ՝ այս պակասութունը չէր նսեմացնում պարոնի աջող խաղի ամբողջութունը:

Սեումյանին աջակցում էր տիկին Զաբել՝ Գրոսմանի կնոջ՝ էդելի գերում: Նա իր հրեական ակցենտով նպաստում էր խաղի աջող ընթացքին: Միրզոյան՝ դերձակ Գիրշի գերում, իր տեղումն էր: Նրա խոսակցության շեշտերը, ավելի քան մի ուրիշի, պիտի հրեական լինեին, որպես տրադիցիոն մովսիսականի: Նույնը կասենք և Մելիքյանի մասին, որը բավարար կերպով տարավ կոշկակար Շմուլի դերը: Ալահվերդյան՝ Գրոսմանի կառավարչի, տիկին Հասմիկ՝ Ժենիայի գերում իսկապես չփչացրին այս դժվար պիեսայում իրենց դերերը: Առանձնապես կանգ ենք առնում օր. Չմշկյանի՝ Գրոսմանի քենու և Ալարտտյանի՝ Պետեայի վրա, որոնք այդ երեկո ցույց տվին աչքի ընկնող շնորհք:

Թատրոնը լեփ-լեցուն էր հասարակությամբ, ուսկից մի այնքան էլ հետ դարձան տոմսակ չգտնվելու պատճառով: Զենք կաբող չհայտնել մեր գոհունակութունը ռեժիսյորի հմտության և դեկորացիաների նորության համար, ինչպես, օրինակ՝ շոգեաղացի հսկա շենքը իր ծխնելուղներով և ալյն:

<Մ. ԳՈՐԿՈՒ «ՀԱՏԱԿՈՒՄ» ՊԻՆՍԻ
ԲՆՄԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ>

Ժողովրդական տան թատրոնում ժողովրդի սրտին մոտիկ մի պիեսս հս տրվեց այս ամսի 17-ին: Խաղում էին Մաքսիմ Գորկիի «Հաաակում» պիեսը:

Իր այս գործով Գորկին չէ շոշափում սոցիալական պրոբլեմներ, ինչպես օրինակ «Արևի զավակներ» («Дети солнца»), «Թըշնամիներ» («Враги») և այլ պիեսներում: Նա, թելադրված հումանիտար զգացմունքներից, պահանջում է միայն, որ մարդը հարգվի մարդկանցից, որպես մարդ, թեկուզ նա լինի տիղմի մեջ ընկղմված բոսյակը: Ավելի առաջ գնալով, նա ասում է, որ եթե ընկածը հավատում է, որ զեղեցիկ կերպով ասված սուտը թեթևացնում, ամոքում է մարդուն իր անկման ժամանակ, թողնեք որ նա ապրի այդ զեղեցիկ ստից առաջացած իլյուզիայով:

Ըստ Մաքսիմ Գորկիի, ինքը՝ մարդը չէ պատճառը, որ ընկնում է կյանքի տիղմի մեջ, այլ միջավայրի սոցիալական պայմանները. հետևապես, որքան էլ ձախորդ հանգամանքները մարդուն դարձնեն արբեցող, գող, անբարոյական և այլն, դարձյալ նրա մեջ մնում է և կմնա «նախկին մարդկանց» լավագույն զգացմունքներից մի մասնիկ, և եթե այդ այդպես է՝ պետք է, ուրեմն հարգել մարդուն անկման օրում անգամ:

Դուք տեսե՛ք եր, իհարկե, այս պիեսի մեջ «նախկին մարդկանց»՝ հանձինս Սատինի, բարոնի, տերասանի, Նաստիայի և այլն: Նրանք, թեև այժմ կյանքի հատակի տիղմումն են ընկղմված, բայց դարձյալ ամեն մեկը նրանցից հուզվելու, ոգևորվելու և վերածնվելու ձգտումներ է ցույց տալիս, երբ երևում է նրանց մեջ սուրբ մարդը՝ ճամփորդ Լուկան. Լուկան է, որ գալիս, հուզում, խառնում է հատակի տիղմը, հիշեցնում նրա բնավիշներին իրենց նախկին կյանքի անցած-գնացածը, ոգևորում, ապրեցնում նրանց՝ «զեղեցիկ ստի»

խլլուղիայով և հատակից վեր քաշում, բարձրացնում. հեռացավ
լուկան, և դուք տեսնում եք, թր տիղմը նորից կուտակվեց հատա-
կում, և «նախկին մարդիկ» դարձյալ ընկղմվեցին հատակի տիղմի
մեջ: Այսպես՝ եթե կյանքի արատները մարդուն հասցնեն բոսյա-
կային վիճակի անդամ, պիտի հարգել նրա մեջ մարդուն. ահա այս
է պահանջում Գորկին Սատինի բերանով:

Կարողացա՞ն դերակատարները «նախկին մարդկանց» բերա-
նով արտահայտել այս պահանջը. կասենք, որ այո՛, նրանք բոլորն
էլ, որպես ուրույն տիպեր, պահպանեցին անսամբլը և արժանա-
ցան ծափահարությունների հասարակության խողմից, որը եկել
էր թատրոնի սրահը:

Տվեք այս ոգով շատ պիեսներ, և հասարակությունը միշտ կդա-
կլցնի թատրոնը: Այս կողմից գովելի է ուսիսյոր Սևոմյանի բնա-
րությունը: Հուսանք, որ նա ապագայում ևս կղեկավարվի նույն
ուղղությունը:

<«ԹԱԳԱՎՈՐ» ՊԻԵՍԻ ԲԵՄԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ>

Երկուշաբթի, հունվարի 18-ին, Արախտական թատրոնում խաղացվեց Յուշկևիչի «Թագավոր» պիեսը, դերասան Հարությունյանի բենեֆիսին:

«Թագավորը» ժամանակակից այնպիսի պիեսներից է, որ նրան խաղալու համար հարկավոր է ռեժիսյորական հմտություն և լուրջ վերաբերմունք:

«Մշակ»-ում այդ պիեսի ամփոփ բովանդակության մասին մի անգամ արդեն մենք մեր դիտողություններն ենք տվել ընթերցողին, երբ նա խաղացվեց Զուբալովի ժողովրդական թատրոնում Սևոմյանի ռեժիսյորությամբ, քայց հաշիվ չէինք տվել դերակատարներին մասին:

Այս անգամ Գրոսմանի դերը վերցրել էր ինքը բենեֆիցիանտը՝ Հարությունյան: Նա պետք է ներկայացներ մեզ Գրոսմանին ավելի խրոխտ, անհողդողդ կապիտալիստի մի տիպ, որը պահանջվում էր տեսնել բեմի վրա փողի թագավորից. նրա գրիմը մեզ հիշեցնում էր կանցելիարական չինովնիկին. գալով խաղին՝ թեև նա իր դերը էր կանցելիարական չինովնիկին, նրա խաղը դուրս եկավ ոչ գուլավ էր սովորել, այնուամենայնիվ, նրա խաղը դուրս եկավ ոչ գուլավոր և որոշ պաթետիկ տեղերում՝ ոչ արտահայտիչ. իսկ ընդհանրապես տիպը գործեց տպավորություն և բենեֆիցիանտը ստացավ բուռն ծափահարություններ և մի քանի նվեր:

Տիկին Զաբել՝ Գրոսմանի կնոջ դերում աննման էր. նրա և՛ խաղը, և՛ դրիմը, և՛ առաքանությունը մեր տեսած էդելներինց լավագույնն էր:

Տիկին Մայսուրյան՝ Գրոսմանի քենու դերում սպասած տպավորություն չթողեց. նախ այդ նրա դերը չէր, և երկրորդ՝ չգիտենք ինչո՞ւ հարգելի տիկինը հանել էր պիեսայից մի ամենալավ կտորը, ուր Գրոսմանի կնոջ և քենային շարտելով նրա տված մի ուսուլի ողոր-

մությունը՝ ասում է. «Թող քո ամբողջ հարստությունից այս ուր-
լին մնա միայն»:

Շախաթունին ուսանող Սաշայի դերի մեջ՝ առաջին տեսարա-
նում, ուր իր միայն երկու, բայց ազդու «Ժենյա», Հակոբ» արտա-
սանած խոսքերով լրացնում է տեսարանի ամբողջութունը, թույլ
էր. վերջին տեսարաններում սակայն նա շատ համակրելի և ցան-
կալի Սաշա էր:

Ալիսանյանին բանվոր Միրոնի դերում պակասում էր ոգևո-
րությունը. իսկ բանվոր Նոսկայի դերը կատարյալ զավեշտականի
փոխվեց շնորհիվ Փիրումյանի, որը կարծում էր թե՛ «հավելյալ ար-
ժեքի» մասին խոսող լուրջ Նոսկաները ընդունակ են անվերջ ցատ-
կումներին:

Ոսկանյան՝ Պետեայի, Ալահվերդյան՝ կառավարիչ Հերմանի,
Միրզոյան՝ դերձակ Գիրշի, Զիլինգարյան՝ դաստիարակ Զեյցի,
ապա տ.տ. Մելիքյան՝ Ժենյայի, Հասմիկ՝ բանվորուհու և Գուլագ-
յան՝ Ռոզայի դերերում պահպանեցին անսամբլը շնորհքով:

Իսկ Մամիկոնյան՝ Գրոսմանի փեսայի դերում բավականին
բնական և աշխույժ էր: Այս տեսարանը առհասարակ իր բազմա-
զան ամպլուայի մեջ աչքի է ընկնում դերերի ըմբռնողակա-
նությամբ:

Դեկորացիաները բավականին դժգույն էին. Գրոսմանի՝ այգ
փողի թագավորի սեղանատունը շատ աղքատ էր իր կահկարա-
սիքով:

Թատրոնը համարյա լիքն էր. միշտ այսպիսի պիեսներ միայն
կարող են թատրոն քարշել մեր անտարրեր հասարակության:

<О ПРЕДСТАВЛЕНИИ ПЬЕСЫ «ГУВЕРНЕР»>

Проездом через Караклис я очутился на интересном представлении, в котором артист Арменян должен был выступить в роли мусье Жорси в пьесе Фонвизина «Гувернер»¹.

Я с нетерпением ожидал, насколько оправдает надежды Арменян в такой ответственной роли на русском языке, и сверх всякого ожидания он оказался превосходным гувернером.

Я видел в этой роли знаменитого артиста Петина и без преувеличения могу сказать, что Арменян нисколько не уступает последнему в тонком понимании и в талантливой передаче роли. Его живая, богатая мимикой и типично-эластичная игра в I и II действиях привела публику в восхищение. Артист удостоился бурных аплодисментов собравшейся русской и армянской интеллигенции, заполнившей помещение театра.

С меньшим успехом играла г-жа Арменян роль Перепетуи Егоровны, хотя эта роль и не принадлежит к ее амплуа, тем не менее при каждом появлении на сцене она вызывала веселый хохот своей бойкой игрой.

Из остальных артистов следует выделить г. Алиханяна 2-го в роли сына генеральши Вольдемара.

Среди любителей выделялись m-solle Карсамова (генеральша) и Тер-Мартirosян (Маша). Последнюю ожидает хорошее будущее, если только она посвятит себя сцене.

Остальные любители в лице Гониеба (отца Маши), Зубарова (дядя), Самуила (кучер) и Агаси дружно поддерживали ансамбль.

Желательно, чтобы Армянян, доставивший присутствовавшей публике столько эстетического наслаждения, выступил в той же роли на тифлисской сцене, тем более, что артист приглашен режиссером армянского театра на предстоящий сезон.

<«ԳՈՒՎԵՐՆՅՈՐ» ՊԵՏԻ ԲԵՄԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ>

Ղարաֆիլիսայով անցնելիս՝ ես ներկա եղա մի հետաքրքիր ներկայացման, որտեղ դերասան Արմենյանը հանդես եկավ մուսոյ Գորսիի դերում՝ Ֆոնվիզինի «Գուվերնյոր» պիեսում:

Ես անհամբերությամբ էի սպասում, թե Արմենյանը որքանով կարգարացնի հույսերը այդպիսի մի պատասխանատու դերում՝ ուսերեն լեզվով և ավելի քան կարելի էր սպասել՝ նա իրեն դրսեւորեց իբրեւ հոյակապ Գուվերնյոր:

Ես տեսել եմ այդ դերում նշանավոր դերասան Պետինին և առանց չափազանցութեան կարող եմ ասել, որ Արմենյանը բոլորովին չի գիջում վերջինիս դերի նուրբ ըմբռնման ու տաղանդավոր վերարտադրման մեջ: Նրա կենդանի, միմիկայով հարուստ և տիպիկ-էլաստիկ խաղը I և II դործողություններում հանդիսականներին հիացմունք պատճառեց: Արտիստը արժանացավ լեզի լեցուն դահլիճում հավաքված սուս և հայ ինտելիգենցիայի բուռն ծափահարություններին:

Ոչ պակաս հաջողութեամբ տիկին Արմենյանը խաղաց Պերեպոլտյա Իվանովնայի դերը: Թեև այս դերը չի համապատասխանում նրա ամպլուային, այնուամենայնիվ բեմի վրա ամեն անգամ երևալիս, նա փր աշխույժ խաղով առաջ էր բերում ուրախ քրքիջ:

Մյուս արտիստներից անհրաժեշտ է բնդգծել պ. Ալիխանյան 2-րդի խաղը գեներալուհի Վալդեմիրի որդու դերում:

Սիրողներից աչքի բնկան m-selle Կարսամովան (գեներալուհի) և Տեր-Մարտիրոսյանը (Մաշա): Վերջինիս սպասվում է լավ ապագա, եթե միայն նա իրեն նվիրի բեմին:

Մյուս սիրողները՝ հանձինս Գոնիեբի (Մաշայի հայրը), Զու-

րաբովի (քեռի), Սամուելի (կառապան) և Աղասու — միահամուռ պահպանում էին անսամբլը:

Յանկալի է, որ Արմենյանը, որն այնքան էսթետիկական հաճույք պատճառեց հանդիսականներին, նույն դերում հանդես գա նաև Թիֆլիսի բեմում, մանավանդ, որ արտիստը հաջորդ սեզոնին հրավիրված է իբրև հայկական թատրոնի ռեժիսոր:

<ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ>

«Մշակի» № 20-ում Տեր-Գանիկյան ազգանունով մի պարոն հայտնում է, թե՝ «Աշխատանքի երգեր» ժողովածուիս մեջ ղետեղված «Ամենից առաջ» ոտանավորը ինքնուրույն չէ, այլ՝ թարգմանական:

Մինչև այստեղ պարոնը ճիշտ է ասում, բայց երբ նա ուզում է հավատացնել ընթերցողին, թե՝ դրանով կամեցել եմ յուրացնել ուրիշի ոգևորության արգասիքը, այստեղ հոգվածագիրը անպայման սխալվում է:

Գալիս եմ հայտնելու, որ այդ ոտանավորը տպված է «Տարազ» շաբաթաթերթի 1905 թ. № 3-ի հենց առաջին երեսում, ուր պարզորեն և խոշոր տառերով ցույց է տրված թարգմանության աղբյուրը:

Եթե «Աշխատանքի երգերի» մեջ, որը լույս տեսավ 1906 թ. սկզբում, չէր հիշատակված աղբյուրը, այդ, ինքս էլ ցավում եմ, պատահել էր անփութությանից, որպես սոսկ վրիպակ:

Մի տարի առաջ թարգմանության անունով «Տարազ»-ում տպագրվածը՝ աբսուրդ է մտածել անգամ, թե հետագա տարում կարող էի իմն համարել. յուրացնողը աղբյուրը կթաքցներ հենց առաջին տպագրությունից:

Պետք է հայտնեմ ասլա և այն, որ ես կարիք չեմ զգացել երբեք իմ գրական գործունեության ընթացքում՝ մի պոեմ և հարյուրից ավելի ինքնուրույն երգեր տալուց հետո՝ մի փոքրիկ «Ամենից առաջ» ոտանավորով անուն վաստակել:

Դրան ապացույց կարող է ծառայել մյուս կողմից և այն, որ այդ կտորը չի ղետեղված նորերս լույս տեսած «Բանաստեղծություններ»¹ նոր ժողովածուիս մեջ, ուր չէ՞ որ կարող էր մտնել, որպես ինքնուրույն, երբ, ըստ պարոնի վկայության, «ամենաաջողած» աշխատանքներիցս մեկն է նա:

Ինչ վերաբերում է Բ. Իշխանյանին², իբր երես պարզ անող համեմունքներին, ես այդ, որպես ավելորդ բալաստ, վերադարձնում եմ «Իսկ ովքե՞ր են դատավորները» հոգվածի հեղինակին և սրանով վերջացնում խոսքս:

ՄԻ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆ

Մեզ ուղարկված է հետևյալ նկատողությունը:

«Հորիզոնի» № 77-ում Շիրվանզադեն իրավացի կերպով բողոքում է այն երևույթի դեմ, որ այդ թերթում, ոմն Վ. Մենակ՝ «Գեղարվեստի» մասին զետեղած գրախոսականի մեջ Արամ Չաքրի մի տեղի վրա նախազգուշացնում է համարել:

«Ես բողոքում եմ խորին զղւանքով այդ տեսակ կեղտոտ «բանաստեղծության» դեմ, — ասում էր Շիրվանզադեն. — ցավում եմ միևնույն ժամանակ, որ «Հորիզոնը» թույլ է տվել իր էջերում «սիրուն բանաստեղծություն» անվանելու այն, ինչ որ գոհճիկ ճաշակի և կեղտոտ զգացմունքների արդյունք է: Իզուր է, սակայն, ցավ հայտնում Շիրվանզադեն «Հորիզոն»-ին: Այդ թերթի համփաները այնքան են սիրահարված իրենց թայֆային պատկանող «բանաստեղծների» վրա, որ ոչ միայն կուրախում են նկատել նման «գոհարների» այլանդակությունը, այլև վանազան մեծակների միջոցով ռեկլամներ շռայլում իրենց օջախի մարդկանց հասցին՝ սրանց «բանաստեղծական հմայքը» ժողովրդականացնելու միամիտների աչքում: Եվ ո՛չ միայն այդ. «Հորիզոնի» գրասենյակում նստածները, ինչպես երևում է, երգված են ոչ մի ջանք չխնայել՝ հակառակ հոսանքի և գրական ուղղության պատկանող բանաստեղծներին հալածել, միշտ մի անբարեխիղճ կարծիք հայտնելով նրանց մասին (Ա. Ծատուրյան, Հ. Հակոբյան և այլն), այն էլ ընդհանուր խոսքերով, առանց հիմնավորելու ասածը:

Իհարկե «էսթետ» մեծակները միշտ էլ մենակ կմնան իրենց այլանդակ գնահատումների մեջ, իսկ Շիրվանզադեն, որքան էլ ցավ հայտնի «Հորիզոն»-ին, իր «Գեղարվեստագետ» կոլեգաները խրատվողը չեն:

Զէ՞ որ խնդիրը վերաբերում է դիրքերի մեջ ամուր մնալուն և

«օջախի մարգկանց» համար ռեկլամներով անուն ստեղծելուն, ինչ գնով էլ այդ լինի:

Մեզ մնում է միայն ասել. շարեցե՛ք, շարեցե՛ք թղթե պարիսպ-ներ ժողովրդի գրական գիտակցությունը և ճաշակը մթադնելու հա-մար, սնեցե՛ք նրան արտաքին ձևերի տակ շարված այնպիսի «գեղարվեստական» կտորներով, ինչպես, օրինակ՝ «Նանի, նանի իմ պուպուշ»¹ (Ար. Տիգրանյան), «Աշխարհն հավիտյան մահվան բե-րանում և մահը նրան ծամում է, ծամում»² (Ավ. Իսահակյան), կամ Դ. Դեմիրճյանի «Մեռելի ու թաղումի հրգերով»³ հալածեցեք լուսաբացի և աշխատանքի խրոխտ երգերը անբարեխղճությամբ. մի օր, երևի, Ֆեմիդան⁴ կգա ձեր դատաստանին, և ձեզ այլևս չի փրկի ո՛չ «անապատ» և ո՛չ էջմիածին փախչելը:

ՍՈՒՆԳՈՒԿՅԱՆԻ ՀԻՇԱՏԱԿԸ ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ

(Նամակ Թիֆլիսից)

«Պեպո» էին խաղում...

Ժողովրդական տան հայկական սեկցիան, անմոռանալի Սունգուկյանի թարմ հիշատակը հարգելու համար, սրանից խելացի ընտրություն չէր կարող անել: «Պեպոն» ժողովրդի համար, ժողովրդական թատրոնում խաղացվում է առաջին անգամ իր անմահ հեղինակի բացակայությամբ:

Ամեն անգամ, երբ Թիֆլիսում դրվում էր «Պեպոն», նրա տաղանդավոր հեղինակը, որը, փ դեպ, և հայ ռեալ¹ ռեպերտուարի պիտներն ու հիմնադիրն էր, միշտ համարյա ներկա էր լինում իր այդ հարազատ զավակի ներկայացման, իսկ այս անգամ նա չկար...

Եվ իր փոխարեն, այն օթյակում, ուր միշտ ինքն էր նստում, այս անգամ դրված էր նրա մեծադիր պատկերը ծաղկանկար շրջանակում, որի միջից նայում էր մեզ՝ հանդիսականներին իր բարի, հեզ դեմքով, լուսավոր ժպիտը երեսին:

Ես հիշում եմ այն որոտընդոստ ծափահարությունները, որով ժողովուրդը միշտ պատվում էր փր սիրեցյալ հեղինակին, և որի պահանջմամբ նա բեմ էր բարձրանում, զգացված շնորհակալություն հայտնում և ձեռքի մի համեստ շարժումով կարճես ասում՝ feci quod potui*...

Անհերքա եմ, եթե Սունգուկյան իր տաղանդի զարգացմամբ իր դրական գործունեությունը սկսեք մեր օրերով, անշուշտ նա կտար ոչ թե հին օրերի պրոլետար ձկնորս Պեպոյին՝ «զբնված» Զիմ-զիմովից, այլ նորագույն կապիտալիզմի ձեռքի տակ ճնշված, շահագործված բանվորի դրաման. ինչո՞ւ: Որովհետև նախ՝ կես դար

* Լատ.— Ես արի այն ամենը, ինչ կարող էի:

առաջ մեր նահապետական կյանքում դոյություն չունեին ժամանակակից շահագործման ձևերը, և երկրորդ՝ չէ՞ որ Սունդուկյանի մեջ՝ հենց իր Պեպոյից էլ նկատվում է, որ կային դեմոկրատիկ ոգու սաղմերը:

Բայց անցնենք ներկայացմանը. շմոռանամ, սակայն, հիշատակել, որ նախքան ներկայացումը՝ հայտնվեց, որ քաղաքային վարչությունը՝ ի պատիվ իր տաղանդավոր համաքաղաքացու, իր ղեկավարության տակ դառնալով զպրոցներից մեկի անունը կնքել է Սունդուկյան անունով. ապա առաջարկվեց լուռ, անշշուկ — ինչպես և լուռ, անաղմուկ հողին էին հանձնել նրա մարմինը — ոտի կանգնելով, հարգել նրա հիշատակը:

Այնուհետև պ. Շիրվանզադեն խոսեց ունալ դրամատուրգիայի նշանակութան մասին, միաժամանակ ընկնելով իրեն հատուկ հակասությունների մեջ «թեև, բայց»-երի դիսոնանսներ ստեղծելով:

Վերջը խոսեց հայկական սեկցիայի նախագահ Գ. Նրիցյան, հայտնելով, որ այդ դիշերվա ներկայացումից գոյացած արդյունքը հատկացվում է Պեպոյի արձանի ու հայ թատրոնի կառուցման ֆոնդին, իսկ վաղվանից թատրոնի ֆոնդում, մյուս նշանավոր թատրոնական գործիչների շարքում, կկախվի և Սունդուկյանի մեծագիր պատկերը:

Ներկայացումը, որ սկսվեց ժամը մոտ 10-ին, վերջացավ գիշերվա 12-ին: Ահա այստեղ էր, որ մենք նորից առիթ ունեցանք տեսնելու մեր երկու աննման դերասաններին՝ Տեր-Դավթյանին՝ Գիրքոյի և տիկին Վարդուհուն՝ Շուշանի դերում:

Լրագրի սյունակները թույլ չեն տալիս ինձ ծանոթացնել ընթերցողին թե՛ արտասանված ձառերի մանրամասն բովանդակության և թե՛ այս երկու տաղանդավոր արտիստների խաղի հետ. կասեմ այս միայն, որ անմահ «Պեպոն» (որը դեռ շատ երկար պիտի ապրի հայ ապերառարում, ինչպես «Годе от ума»-ն² ուս աւպերտուարում) արգոյր ժամանակի ավերող ձեռքի շնորհիվ կարող է ունենալ և հեռավոր ապագայում պիեսի ողուն համապատասխան ժարգոնով, ձևերով, միմիկայով այնպիսի շուշաններ, ինչպես տիկին Վարդուհին և այնպիսի գիքոներ, ինչպես Տեր-Դավթյան, չէ՞ որ կյանքի հետ փոխվում են և այն կյանքի ավանդները, աղը, հոգեբանական այն առանձնահատկությունները, որ դրել է Պեպոյի մեջ Սունդուկյանը, և որոնք հետզհետե նսեմանալու, իսկականից հեռանալու են շնորհիվ ժամանակակից կյանքի ձևերի փոփոխության...

Ինչ վերաբերում է Պեպոյի դերակատար Կ. Արաքսյանին, ասելու ունենք, որ նա իր թույլ խաղով մեզ չգոհացրեց. նրան ավելի սաղ կդար Կակուլու դերը: Սխալ էր գործել Թատրոնի վարչությունը Կյուլիսի պատասխանատու դերը չհանձնելով Գ. Միրազյանին, որը այդ երեկո լուի հանդիսատեսի գեր էր կատարում:

Այդ երեկո մենք գոհունակությամբ տեսանք «Պեպո»-ի մեջ երկու շնորհալի ուժեր, դերասանուհի տիկին Հասմիկին, որը ջերմությամբ և կոկետությամբ կատարեց Զիմզիմովի կնոջ՝ Նփեմիայի դերը և ապա Տեր-Գրիգորյանին, որը, թեև սիրող, բայց տիպիկ ներկայացրեց Զիմզիմովին:

Թատրոնն ամբողջովին լի էր ժողովրդով և ինտելիգենտ հասարակությամբ, որի մի մասն էլ, տեղ չգտնելու պատճառով, տխրած տուն վերադարձավ:

Արժե, որ հայկական սեկցիան կրկին «Պեպո»-ն և այս անգամ Միրազյանի մասնակցությամբ, դուրսը մնացած ժողովրդի համար:

ՏԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՁՈՂԵՐ

Դրամա 3 գործ., Անուշավան Վարդանյանի.

(Նամակ Թիֆլիսից)

Ողջունում ենք հայ լեզվով գրած առաջին ինքնուրույն պիեսը պրոլետարական աշխարհից: Շնորհակալությամբ Արմենյան մոնոսիաններին, որոնք փոշիի տակից հանելով այս պիեսը, ներկայացրին Արտիստական թատրոնում մայիսի 21-ին, առաջին անգամ:

Նոր է, որ մենք սկսեցինք ունենալ պրոլետարական աշխարհի հրապարակախոս իդեոլոգներ, պոետներ, քննադատներ, բայց չունենինք պրոլետարական աշխարհի գրամատուրգը և այն էլ, ահա, այսօր երևան եկավ հանձին նախկին բանվոր Անուշավան Վարդանյանի:

Ահա մի ուրախալի երևույթ, մի պատմական մոմենտ՝ առաջին անգամ հայկական բեմի վրա տեսնել զուտ բանվորական աշխարհը՝ իր ուրույն հոգեբանությամբ, իր աղաղակող հոգսերով, ցավերով ու կարիքներով, տրբ, սակայն, դեռ մի անծանոթ աշխարհ է, մի terra incognita* մանր-բուրժուական ձգտումներով և քաղքենուն հատուկ մորալով երևան եկող հայ գրամատուրգի համար:

Թե որքա՞ն խոր ու լայն է հաջողվել մեր սկսնակ գրամատուրգին վերլուծել բանվորի բարդ հոգեբանությունը, այդ չէ խնդիրը, այլ այն, որ այսօր հայ բեմի վրա մենք առաջին անգամն ենք տեսնում մոտիկ անցյալի կենդանի իրականության լսարկները՝ իրենց մռայլ ու պայծառ գույներով, հարադատ և համարադատախան ուղեկից երևույթներով:

* Լատ.— Անհայտ երկիր:

Ահա ձեզ սուրիշի արթնացնող ճիշը վաղ առավոտյան, բան-վորներին գործարան հրավիրելիս:

Հենց առաջին գործողութիւնից կիսամութի մեջ ձեր առաջ քացվում են ծխախոտի գործարանի դռները, իրենց՝ մրջյունի պես իրար խոնվող բանվորներով, որոնք գալիս շարեշար նստոտում են նրկար սեղանների շուրջը և եռուն արագությամբ սկսում աշխատանքը՝ թուփում կշռում, ծխախոտներ փաթաթում, ծայրերը կտրտում, միաժամանակ խոսում, վիճում, պարզելու իրենց վիճակը և դիրքը դեպի ֆարքիկանտ աղան:

Սա մի կենդանի տեսարան է, որ հայկական բեմը առաջին անգամն է տեսնում իր ծննդյան օրից:

Ոչ պակաս բնորոշ էին և հետագա տեսարանները փրենց կենդանի գործողութիւններով:

Ահա ձեզ բանվորական աշխարհում համարյա միշտ անխուսափելի ներկու տարրեր հոսանքների՝ շտրեյկերի և ռիտակիցների ընդհարումը, որոնցից առաջինը, որպես ստրուկ, ոչ միայն գոհ է իր շահագործվող վիճակից, այլև այն կարծիքին է, թե՛ եթե խողեինը չլինի՝ ինքը վաղն ևեթ սովամահ կլինի. իսկ մյուսը՝ ալիւի գիտակից հոսանքը, որը ոչ միայն ինքն է համոզված, այլև շարունակ ճգնում է համոզել իր անդիտակից ընկերներին, որ՝ եթե չլինեք բանվորի աշխատանքը, խողեինը վաղուց սովամահ կլինեք:

Ահա ձեզ ործադուլ հայտարարելու մոմենտին բանվոր մասսայի էքստազի հասած տարերային ոգևորությամբ հատու վճռականութիւնը, չաշխատել՝ միշտև որ գործարանից արձակված աշխատեց ընկերներին աղան նորից շրջադաշտի, հակառակ դեպքում ներկայացնել նոր պահանջներ տասնյակ պունկտերից բաղկացած:

Ահա ձեզ աշխատեցների ոստիկանութիւնի հանձնելը գործարանատիրոջ և նրան հավատարիմ կառավարչի կողմից, աչոք իրենց արարքի փոխարեն վճարում են իրենց մահվան դնով (2-րդ գործողութիւն):

Վերջապես ահա ձեզ շտրեյկերի և գործադուլ հայտարարած գիտակից մասսայի մեջ տեղի ունեցած վերջին ընդհարումը միկիտան Գիգոլու նկուղում (3-րդ գործ.), ուր, կարծես կոլեկտուիստ, մեկը մյուսի հետից նրան են գալիս գործադուլ անողների կրիտիկական գրութիւնը՝ տան վերջին խալիչան ու կաթսան զրավի բերելը միկիտանշուն, որ գործադուլը չվիժի ժամանակից առաջ, իսկ սրան հակադիր նույն նկուղում շտրեյկերի և գործադուլ

զինի ու խորովածով քեֆ անելը այն ժամանակ, երբ տանը կին ու երեխայք սոված՝ հոր շաբաթվա աշխատանքին են սպասում:

Բանվորական մռայլ կյանքի այս սիւնետները տալով, մեր սկսնակ դրամատուրգը վարձես կամեցել է հասկացնելու, ցույց տալու լայն մասսաներին այն ճշմարտությունը, որ՝ եթե ընդհանրապես բանվորի և մասնավորապես հայ բանվորի դատը առաջ չի գնում, կամ նրա տնտեսական վիճակը չի բարեփոխվում և շատ անգամ էլ զոհեր է տալիս (բժշկի սպանությունը՝ Արմենյան), այդ տեղի է ունենում շնորհիվ հենց իրենց՝ բանվորների մեծամասնության ազդեցությամբ, որոնք անդիտակցաբար միշտ խանդարել են բանվորի կազմակերպչական դործը՝ հօգուտ կապիտալիստ դործաբանատիրոջ:

Շատ խրատական և կրթական է այս պիեսը հայ կիսագիտակից բանվորության համար իր կոնկրետ պատկերների ներկայացմամբ, և մեր սկսնակ ընկերը, անկասկած, ավելի շուտ հասած կլինեի իր նպատակին, եթե փոփոխեր Զ-րդ գործողության մեջ մի քանի դիստանս առաջացնող տեսարաններ, օրինակ՝ գործարանատիրոջ սպանումը (Միրադյան), սրա ջանքը աղջկան նշանելու ատելի մարդուն (տիկին Արմենյան), որոնք բանվորական դրամային տալիս են բռնազբոսիկ, անհարազատ գույն, իսկ ամբողջության տեսակետից պիեսի կապը պահպանելու համար, Զ-րդ գործողության այս տեսարանները ներկայացնում են որպես թույլ օղակ:

Մաքսիմ Գորկու «На дне»-ն, «նախկին մարդկանց» հարազատ միջավայրով և դրամայի հետևողական զարգացման բնական հանդուցներով թող օրինակ ծառայի իր ապագա գործերի մեջ մեր սկսնակ ընկերոջը, ուրը հենց իր այս անդրանիկ դրամայից՝ լի առողջ հումորով և կենդանի գործողություններով, տաղանդի նշույլներ է ցույց տալիս:

Կրկին ողջոտնում ենք առաջին, ինքնուրույն պրոլետարական դրաման:

Մենք խորհուրդ կտալինք այս պիեսը հայ բեմի մշտական ռեպերտուարի մեջ մտցնել, իբրեւ իր տեսակի մի հզակի գործ:

Ժ Ա Մ Ա Ն Ա Կ Է...

Լրացավ «Պայքար»-ի հրատարակման տարին: Նա թևակոխում է իր գոյության երկրորդ տարեշրջանը: Եվ այդ առթիվ կուգենք խոսել մեր ընթերցողների հետ:

Ով ուշի ուշով հետևել է «Պայքար»-ին, ով շարունակ հետաքրքրվել է «Պայքար»-ի աշխատակիցներով, անշուշտ նկատած կլինի և խմացած, որ թերթի գլխավոր աշխատակիցները, իր խմբագրական կազմով հանդերձ, ինտելիգենտ ուժերն են:

Սակայն մի հարց է ծագում. ո՞ւր են մեր բանվոր ուժերը, որոնք զգալիորեն բացակայում են՝ թերթի շուրջը խմբվելու և իրենց մշտական հոգսերն ու իրականությունից առաջացած ծանրությունները արտահայտելու «Պայքար»-ի մեջ... «Պայքար»-ի, որ հենց իրենց՝ բանվորների թերթն է, նրանց դասակարգային շահերի թարգմանը, դասակարգային գիտակցության խթանը...

Բանվորական մամուլը պիտի ստեղծի և ստեղծում է բանվոր գրողներ, և եթե մինչև այսօր բանվորական շրջանները, կամ բանվոր անհատները չէին կարողանում արտահայտել իրենց ցավերն ու պահանջները՝ բխած հենց իրենց անմիջական իրականությունից, դրա պատճառը պետք է համարել դեռ 1907 թվականից բանվորական օրգանի բացակայությունը մեր մեջ:

Այժմ և արդեն «Պայքարը» գոյություն ունի, որը վառ հավատով մտնում է երկրորդ տարեշրջան: Եթե մի ամբողջ տարի բանվորությունը (շատ շնչին բացառությամբ) չուռ էր իր կոլեկտիվ ձգտումների և պահանջների արտահայտությամբ, գոնե հիմա մոտենա իր թերթին, և մի քանի տարի առաջ մայրաքաղաքում հրատարակվող «Правда» պրոլետարական թերթի բանվոր աշխատակիցների նման, զարդարի «Պայքար»-ի սյունակները անմիջական իրականությունից վերցրած իր հոգվածներով, նամակներով, նույնիսկ բեկտորիստիկական և բանաստեղծական գործերով:

1906—1907 թվականներին բանվորական շարժման հետ ոչ մի առնչություն չունեցող ինտելիգենցիայի, այսպես կոչված «дачник»-ների, հեռանալուց հետո, Ռուսաստանում մնացել էր փոքրամիջ ինտելիգենտների մի խումբ, որ փր բախտը պրոլետարիատի հետ կապած՝ հիմնեց նախ «Звезда» շաբաթաթերթը և հետագայում՝ «Правда» բանվորական թերթը իրենց մի շարք հետևորդներով հանդերձ։ Այդ թերթերն էին, ահա, որոնց աշխատակցում էին բազմամիջ բանվորներ։ Նրանք թերթերի սյունակները զարդարում էին գործարանային և հանքային կյանքից վերցրած թղթակցություններով։ Շատ շուտով այդ թերթերում երևան եկան նույնիսկ տաղանդավոր բանվոր բանաստեղծներ, առակախոսներ, հրապարակախոսներ, բեկտրփստներ և այլն։ Այդպիսով «Правда»-ն ստեղծեց, մշակեց ու առաջ քաշեց բանվոր գրողներ։

Գուցե առարկող լինի մեզ, թե՛ մեր արդի կյանքը չի տալիս այդ տիպի բանվորներ, հայ բանվորի իրականությունը խավար մասսայի իրականությունն է... Փուլթ չէ, կասենք մենք, եթե բանվորական մամուլը առաջ բերեց տաղանդավոր գրողներ Ռուսաստանում (Демян Бедный և այլն), ստեղծեց բազմամիջ հրապարակախոսներ, աշխատակիցներ, եթե, օրինակ, Ֆինլանդիայում, Սկանդինավյան երկրներում, Գերմանիայում և այլուր՝ բանվորական թերթերի խմբագիրներն ու աշխատակիցները հաճախ բանվորներ են, ինչո՞ւ, ուրեմն, «Պայքարը», որն ունի ընթերցող բանվորների մի սովոր բազմություն, չպիտի կարողանա առաջ քաշել սկզբում սովորական բանվոր աշխատակիցներ, ապա մշակել նույնիսկ հրապարակախոսներ, բանաստեղծներ, գրողներ և խմբագիրներ։

Ճիշտ է, Կովկասում դեռ չի զարգացած ինդուստրիան աճի ինտենսիվ թափով, ինչ Ռուսաստանի արդյունաբերական կենտրոններում, Ֆինլանդիայում, Սկանդինավիայում և եվրոպական այլ երկրներում։ Ճիշտ է, մեր երկրի սոցիալ-քաղաքական պայմանները բանվորին խանգարում են որոշ ձևով մասնակցել ու արտահայտվել այս կամ այն ասպարեզում, բայց սխալ կլինի պնդել ու հաստատել, թե մեր բանվորությունը անկարող և անընդունակ է իր նորմալ պահանջների, իր ֆիզիկական և հոգեկան կարիքների մասին արտահայտվելու շնորհքից՝ իր թերթում փակ...

Կարող է պատահել, որ հայ բանվորը սկզբում սխալվի այս կամ այն տեսակետը ուղիղ լուսաբանելուց, սայթաքի, դուցե և անհարթ ու դժվարությամբ արտահայտի իր մտքերը, ձգտումնե-

րը, իր միջավայրի իրականությունը... էլի փուլթ չէ... Հետագայում
նա կվարժվի, կվարժվի և կգառնա իսկական հարազատ արտա-
հայտիչը իր սեփական աշխարհի, որով և կփրկի այն թաքնված
տաղանդը, որը կարող է տաննալ ամեն մի բանվոր, բայց և որը
թաղվելու է գործարանային ծովս ու մուրի ժխտում, եթե նա
չխրախուսվի ժամանակին:

Այս հանգամանքն է, ահա, որ ի նկատի առնելով՝ մենք ասում
ենք. ժամանակն է, որ բանվորները սկսեն մասնակցել իրենց թեր-
թին: Ժամանակին կարող են նրանցից մշակվել ոչ միայն շնոր-
հալի աշխատակիցներ, այլև տաղանդավոր հրապարակախոսներ,
գրողներ և այլն, ճիշտ այնպես, ինչպես այդ տեղի ունեցավ ոռոս
և մեր հարևան վրացի բանվորական իրականության մեջ:

Հավատացած լինելով այդպիսի հուսատու և թաքնված տա-
ղանդների երևան գալուն և մեր իրականության մեջ, մենք կոչ
ենք անում ու հորդորում բանվորության՝ ջերմ մասնակցություն
ցույց տալ «Պայքար»-ին նրա գոյության գոնե երկրորդ տարեշրջ-
անում:

Հողը՝ թերթը կա ասպարեզում, սպասենք, ուրեմն, նրա աշ-
խատող մշակներին բանվորական միջավայրից:

ՄԵՐ ՀՈՒՅՍՈՐ ՄԵՋ ՎՐԱ

Հայ բուրժուական մամուլում լույս են տեսնում մի շարք հոդվածներ, նվիրված հայ գրականության ապահովման հարցին. երևան են գալիս կարծիքներ, ցանկություններ, տեսակետներ. խոստում են Ահարոնյան, Շիրվանզադե, Հ. Թումանյան, բժիշկ Արծրունի, Աթանեսյան և այլն: Տեսականապես հարցի ամենացայտուն արտահայտողը եղան Ա. Ահարոնյան և բժիշկ Արծրունի՝ Երկուսն էլ հայ գրողներ. նրանցից առաջինը, Ահարոնյանը, գտնում է, որ հայ գրողի բախտը պիտի համապատասխանի իր ժողովրդի վիճակին, այլ խոսքով՝ քանի որ հայ ժողովուրդը դեպերում է ծով տառապանքների մեջ, հայ գրողը պիտի մոռանա իր կարիքները և նույնպես տառապի իր ժողովրդի հետ... Մյուսը, Վ. Արծրունին, գտնում է, որ Ահարոնյանի այդ քեռեխան հիմնովին սխալ է, քնդհակառակը, գրականությունը կուշտ փորի գործ է, մի lux՝ մարսողություն ժամանակ, և քանի որ երկրի կուշտ արբերն է (փմա՝ բուրժուազիան), որ հասկանում է իր դիրքը, օգտվում, հրճվում, հաճույք զգում նրանից, հետևաբար այս տարրի պարտքն է՝ պաշտպանել, գնահատել, զարգացնել գրականությունը...

Երկու հիմնովին տարբեր, իրար բացասող կարծիքներ... Մեկը՝ խոտորող ու մանտիկի, որից միշտ անբաժան են եղել լալկանությունը, անառգջ սենտիմենտալիզմը և պեսիմիստի լամենտացիաները, մյուսը՝ բուրժուական ինտելիգենտ-օպտիմիստի տեսակետը՝ լավ ախորժակով և զոռլոգիական մեթոդով լուսաբանած...

Այս երկուսից որի՞ն պիտի հարի ընթերցող պրոլետարիատը. իհարկե, ո՛չ մեկին, և ո՛չ մյուսին, որովհետեւ, ինչպես ամեն մի հարցում, նույնպես և այս դեպքում գիտակից պրոլետարիատը ունի իր ուրույն, իր որոշ, բուրժուական կամ մանր-բուրժուական տեսակետներին հակառակ, պրոլետարական տեսակետը:

Հեռով կտաներ մեզ, եթե մի առ մի թվեինք տրամադծորեն

իրար հակառակ այդ տարբերությունները՝ թե՛ մոռալի, թե՛ իդեո-
լոգիայի, և թե՛ դասակարգային դիտակցության, շահերի ու կոլի-
նկատառումներով. ասենք միայն, որ այն, ինչ բուրժուազիայի
սեփականով բարոյական է, թույլատրելի և շահավետ, պրոլետա-
րիատի համար այդ նույնը ամորալ է, հակառակ և ուրեմն ան-
թույլատրելի...

Նշակետ ընտրելով այդ դրույթունը, մենք ասում ենք, որ դի-
տակից պրոլետարիատը մասնավորապես խառնվածքով
երբեք լավանություն կամ սենտիմենտալիզմ չէ սիրել և նման
հարցերը Ահարոնյանի պես լուսաբանելուց միշտ խորշել, խուճա-
փել է. միաժամանակ նա ժխտել է անհատական բնույթ՝ կրող ամեն
մի հիմնարկություն, ինիցիատիվա, որպիսին այսօր առաջարկում
է բոլիշկ Արծրունին գրականության ապահովության և նրա զար-
գացման վերաբերյալ:

Գրականությունը, մասուլը և գիրը պրոլետարիատի համար
եղել են ո՛չ մեկինասաների, ո՛չ էլ «կուշտ փորի գործ», ո՛չ լավա-
նություն, կեղծ սենտիմենտալիզմի, ո՛չ էլ կամովին ինքնազրկման,
փնքնաչարչարման մի փորձ, ուր մեկի բախտը զոռով ուղղում են
կապել մյուսի վիճակի հետ. ընդհակառակը, ամեն մի գործունեու-
թյուն պրոլետարիատը հիմնել է իր կոլեկտիվ ուժի, կոլեկտիվ կամ-
քի և իր հավաքական աշխատանքի վրա:

Նախ և առաջ ամեն մի արգելադրություն համարվել է թշնամա-
կան գործողություն՝ նրա շահերի, նրա դիտակցության դեմ, նա
անվհատորեն կռվել, պայքարել, հակադրվել է այդ ամենի դեմ,
մինչև որ սեփական ուժերով, սեփական աշխատանքով հասել է
իր ցանկության և կամքի իրագործմանը:

Սեփական միջոցներով ու բանվորական կոպեկներով էր, որ
պրոլետարիատը լուծեցավ մի շարք օրդաններ, գրական երկեր՝
հվրտական երկրներում և մեզ մոտ՝ Ռուսաստանի քաղաքներում:

Պրոլետարական կոպեկներն են, որ այսօր պահպանում են
միակ դեմոկրատական «Պայքար» թերթի գոյությունը, և դեմոկրա-
տական կոպեկներն են, որ արհամարհելով բուրժուական նպաստի
կոպեկները, նյութապես պիտի պահպանեն թե իր՝ պրոլետարիա-
տի գործունեության բոլոր ֆունկցիաները և թե՛ նրա գրականու-
թյանը:

Հիշյալ երկու գրողները խորթ, օտար, անհարազատ են մեզ
համար, նրանք չարաչար սխալվում են իրենց առաջարկներով,
որովհետև, կրկնում ենք, մեկը սենտիմենտալության է դիմում,

անկեղծ չէ սրտում և միայն իր կոչերով բթացնում է մասսայերի ինքնագործունեության թափը, մյուսը՝ դրդոված ախորժակով՝ հայ բուրժուազիային է օգնության կանչում, թե արի ու մեր գործը տես... մոռանալով միանգամայն, կամ գուցե և շահականալով, որ բուրժուազիան երբեք կուպեկ չի զոհի աշնտեղ, ուր իր դասակարգային շահերը չի նկատում:

Օտարի աշխատանքը շահագործող այդ տարրը միշտ էլ փրշրանքներ է շարժել մասսաները դեկավարող մանր-բուրժուական ինտելիգենցիայի կոչերին, ոչ «վասն իր պատվի», ինչպես միամբտորեն կարծում է բժիշկ Արծրունին, այլ որ այդպիսով բթացնի: և հեշտությամբ լցնի հակառակությունների միջև եղած այն վիճը, որ գոյություն ունի իր և աշխատող դասակարգերի միջև...

Բայց դրականությունը «փոքրի գործ» համարող մեր՝ ֆիզիոլոգները, կամուրջ են ձգում հաշտեցնելու այդ հակասությունները՝ հանուն հայ դրականության զարգացման, հայ դրականության ապահովման...

Սա վատ տեսակի մի կոմպրոմիս է, մի խաղ, որ առաջարկում են մարդիկ, շահականալով միաժամանակ, որ այդպիսով վտանգվում է ժողովրդի կուլտուրական զարգացման մի գործոնը՝ իսկական դրականության և նրա ապահովման գործոնը:

Այս լավ պիտի հասկանա պրուլետարիատը և ներկու հայ գրողների՝ Ահարոնյան-Արծրունու կոչերին ու ճիշերին հակադրի իր կուլեկտիվ միջոցները: Իր ֆոնդը կազմակերպի՝ կանգուն պահելու իր մամուլը, իր գիրքը, իր գրականությունը:

ԸՆԿԵՐ ՀՈՎԱԿԻՄ ՍՈՒՈՎՅԱՆԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

Այսօր լրանում է մի տարին այն օրից, երբ հայ կոմունիստների շարքերը կորցրին իրենց գործակիցներից մեկին՝ հանձին բռնկեր Հովակիմ Սուրվյանի:

Ընկեր Սուրվյանը—նախկին հնչակյան—բոլորովին նման չէր այն մյուս հնչակյաններին, որոնք փրենց ազդայնականությունը ծածկում էին «սոցիալ-դեմոկրատ» անվան տակ:

Կովկաս եկավ նա Աստրախանից, 1905 թվին, Ռուսաստանի հեղափոխության առաջին օրերին, և, թեև աշխատակցում էր «Հընչակյան» կուսակցության. «Պայքար»¹, «Ապագա»², «Դադափար»³, Աստրախանի «Արաբեր»⁴ և այլ օրգաններում, այնուամենայնիվ, իր հոգվածներում աչքի էր ընկնում, որպես Ռ. Ս. Դ. Բանվորական կուսակցության ծրագրի կողմնակից:

Հետզհետե գտվելով և ինքն իրեն համար պարզելով իր դիրքը, ընկեր Սուրվյանը վերջնականապես փրկաբերը կտրեց այդ կուսակցության հետ ու հարեց Ռ. Ս. Դ. Բանվորական կուսակցության. և, թեև չէր մասնակցում նրա անլեզալ կազմակերպությանը այնուամենայնիվ, օգտվելով առիթից, ամեն մի ժողովում (Հայ Դրոշներ, Տիգրան Նազարյանի սալոնում), որպես օպոզիցիա, պաշտպանում և արժարժում էր սոցիալ-դեմոկրատական գաղափարներն ու տեսակետները:

1917 թվի երկրորդ, Մեծ հեղափոխության առաջին օրից իսկ նա արդեն անդամագրվել ու հարել էր Ռ. Ս. Դ. Բանվորական կուսակցության մեծամասնական ֆրակցիային, ուր շուտով ընարվեց ֆրակցիայի նոր հիմնած «Кавказский рабочий» ամենօրյա թերթի խմբագրական լայն կոլեգիայի անդամ. հետագայում, երբ լայն կոլեգիան կրճատվեց, ընկեր Սուրվյանը նշանակվեց հրատարակիչ մասնաժողովի անդամ «Издательство Кавк. рабоч.» անվան տակ հրատարակելիք բրոշյուրների:

Երկար ժամանակ նա կատարում էր այդ երկու հրատարակությունների սրբագրությունները, երբեմնապես ինքն էր գրում «Кавказский рабочий»-ում, կարգադրում, տարածում հրատարակությունները և առհասարակ հռանդուն մասնակցություն ցուցադրում կուսակցության կոլեկտիվ աշխատանքների մեջ:

Միաժամանակ նա աշխատակցում էր ղուղընթացաբար հրատարակվող կուսակցության օրգան «Պայքար» թերթում Տապարատագրություններ:

Որպես երկրորդ ռալոնի մեծամասնական կոլեկտիվի անդամ, կազմակերպում էր միտինգներ Զավակալնայա կոչված քաղաքամասում և այլ բանվորական կվարտաններում, որպես հետտոբ խոսում էր այդ միտինգներում և առհասարակ իր հռանդուն նախաձեռնությամբ հետ չէր մնում երիտասարդ տեղերից:

Մի ամբողջ տարի անընդհատ աշխատելուց հետո, ընկեր Սոլովյանը ստիպված եղավ նույնպես գաղթել Թիֆլիսից Վլադիկավկազ, ինչպես հեռացան կոմունիստական կազմակերպության բոլոր պատասխանատու մարմինները՝ Վրաստանը անկախ հրատարակելու նախօրյակին:

Վլադիկավկազում ընկեր Սոլովյանին վիճակվեց աչքի ընկնող մի գործունեություն. այն է՝ պատանի պրոպագանդիստների և ագիտատորների երկսեռ կուրսերի հիմնադրությունը, որի գլուխն անցավ ու ղեկավարը դարձավ ինքը՝ հանգուցյալը:

Վլադիկավկազի էվակուացիայի ժամանակ ընկեր Սոլովյանը հազար ու մի տանջանքներով հասավ Բաբու և այստեղ բժավոր տիֆի ղոհը դառնալով, մեռավ հիվանդանոցում՝ անհայտության մեջ, հեռու մերձավորներից և գործակից ընկերներից:

Ընկեր Սոլովյանը ծնվել է 1864 թվին Աստրախանում, ավարտել է տեղական Աղաբաբյան դպրոցը, այնուհետև ճանապարհորդել ու ապրել Իտալիայի Հռոմ, Միլան և այլ քաղաքներում, իսկ Վենետիկում ուսումնասիրել է հայոց լեզուն վենետիկի Մխիթարյան միաբանության Ս. Ղազարի կղզում:

30 ձիգ տարիներից ավելի նա վարել է ուսուցչի շարքաշ պատոն Աստրախանի և հայ այլ դպրոցներում, որից վերջին 12 տարին Թիֆլիսի արհեստավորաց դպրոցում, որպես դասատու հայոց և ռուսաց լեզուների. գրել է միաժամանակ մանկական փոքրիկ պատմվածքներ («Աղբյուր» մանկական ամսագրում՝ «Կյանքի պահանջը», «Բանվորի գիրքը», «Վարագույրի ետևում», «Ծուղրուղոս», «Փոքրիկ մշակը», «Նստիկին տնեմ», «Պատուհասի առաջ» և այլն):

Աշխատակցել է հայ և ռուս շատ պարբերական թերթերում, Բնչպես՝ «Մշակ», «Արօր», «Գեղարվեստ», «Տարազ» և վերջերում էլ «Правда» մեծամասնական թերթում:

Ընկեր Սոլովյանն ունի և վիպական տպագրված գործեր՝ «Մեռած ծովում», «Կոտրված սիրտ», «Հարսպետ գծեր», «Խրամատի առաջ», «Ղոնասխլուղս մնաց», «Խոռովարկուններ», «Ո՞վ է նա» և այլն, որոնցից գրական մնացույն արժեք ունին «Խոռովարկունները», «Ո՞վ է նա» և ուրիշ, հեղափոխությունից վերցրած, շատ հաջող, անտիպ մնացած պատկերներ:

Հետագայում նա գրել է և հրատարակել՝ «Սավառնող ոգի» և «Դիրքերի վրա» մեծ պատմվածքները և մտածում էր ավարտել այս վերջինիս երրորդ մասը, բայց մահը կանխեց նրա մտադրությունը:

Այստեղ շենք կարող չհիշատակել նրա քննադատական մի աշխատանքի մասին՝ 240 էրեսից բաղկացած, որ տպագրվեց 1912 թվին՝ «Քննադատական տեսություններ» վերնագրով, «Ժամանակակից հայ քնարեագիտության փիլիսոփայությունը», և որը շփոթ ու աղմուկ հանեց աղգայնականների դրական շրջաններում շնորհիվ քննադատական նոր մեթոդի և տեղություն:

Տեղը չէ խոսել բոյկոտի ենթարկված այդ գրքի մասին, բայց որ ընկեր Սոլովյանը դուրս ելնելով իր շրջապատից՝ որոնում էր գրական նոր ուղիներ և գնում ժամանակի առաջընթաց ու պահանջկոտ նոր հոգիների հետ՝ այդ անհերքելի է:

Նա նախանձախնդիրներից մեկն էր մեր կռվող ու կռվվող գրական նոր հոսանքի, որի համար էլ վերջերս, որ շատ բնական է, մնացել էր արհամարհված շովին մամուլի ու գրական տիրացունքի կողմից:

Հանգիստ նրա վաստակաբեկ ու բազմատանջ տակորներին:

ՄԵՐ ԴԱՐՔՆՈՅԸ

Հայ գրականության պատմության մեջ այսօր առաջին անգամըն է, որ հանդես ենք գալիս պրոլետարական գեղարվեստական-ընկերակցական ամսագրով: Ճիշտ է, դեռ անցյալներում, 1914 թվականին, ամսագրիս շուրջը խմբված գրողներս նույնպես երևան եկանք «Կարմիր մեխակներ», «Բանվորի ալբոմ» պրոլետարական ժողովածուների սերիայով, բայց այն անցողակի, անկազմակերպ, պատահական մի երևույթ էր, մի փորձ, որոնց կյանքին վերջ տվեց համաշխարհային պատերազմը:

Այսօր մենք հրապարակ ենք գալիս կուռ ու կազմակերպված, զուտ պրոլետարական գրողների օրգան «Դարբնոցով», որի շուրջը ժողովված են թե՛ հին և թե՛ նոր պրոլետարական գեղարվեստական գրողներ, որոնք խոսք ունին ասելու մեր մասսաներին:

Ի՞նչ է մեր նպատակը:

«Դարբնոցի» միջոցով դարբնել հայ պրոլետարիատի ամբողջական կյանքը, արտացոլել նրա կոլեկտիվի ապրումները, նրա հոգեբանական իմպուլսները:

Այն, ինչ հայ դիտակից պրոլետարիատը մինչև օրս ջի գտել օտար, բուրժուական և մանր քաղքենիական գրական արտագրությունների մեջ, այսօրից նա տեսնելու է պրոլետարական գրականության մեջ, ճանաչելու է ինքն իրեն՝ փր տիրաճանական կովի ու պոռթկումների մեջ, իր կարոտակեզ հաղթանակի և հախտուն ձրգտումների մեջ՝ գեղարվեստական արտահայտությամբ:

Իրոք, ի՞նչ է գեղարվեստը: Նա գիտություն է և առողջ փիլիսոփայություն: Եթե գիտությունը կամ դասակարգային խղճող-գիտն ապացուցում է, գեղարվեստը՝ մատնացուցում է. տարբերությունը այս դեպքում բովանդակության մեջ չէ, այլ ձևակերպումների. գեղարվեստն ընդհանրապես կազմակերպում է մեր

կյանքը՝ կենդանի, պատկերավոր նկարագրությունների միջոցով, գիտությունը՝ իր մտահայեցողության, լոգիկայի միջոցով: Հետևապես գիտությունը և գեղարվեստը իրար չեն հակասում, չեն անջատվում իրարից, այլ իրար լրացնում, իրար ամփոփում են:

Գիտությունը ապացուցում է, գեղարվեստը մատնացուցում է և փրկուսն էլ մեզ համոզում են, երկուսն էլ ուղեգրում մեր միտքը, մեր կամքը, մեր հոգին:

Հայ բանվորը շատ է կարգացել գիտական սոցիալիստական գրականությունից, նրա շնորհիվ կռել իր դասակարգային գիտակցությունը, դարբնել իր դասակարգային սկզբի ու կազմակերպության օղակները, բայց նա շատ քիչ է կարգացել իր կյանքի, կովի. հաղթանքի և ապրումների նկարագիրը:

Հայ կիսագիտակից բանվորությունը, կարգալուծ բոլշևիկներ սոցիալիստական գրականությունից, գուցե և շատ քիչ է հասկացել կարգացածը. բայց երբ գեղարվեստականորեն կերտված տվել ենք նրան նույն ոգով գրված նրա կյանքի և ձգտումների, հոգեբանության և ապրումների նկարագիրը՝ նա այդ ըմբռնել է դյուրությամբ, որովհետև գեղարվեստական արտահայտությունը գեմկրատիկ է, դյուրըմբռնելի, պարզ ու հասկանալի:

Ահա թե ինչի մեջ է գեղարվեստական գրականության արժանիքը:

Գեղարվեստը հենց ինքը՝ կյանքն է, և որովհետև պրոլետարիատը՝ գլուղացիությամբ հանդերձ, կազմում է երկրագնդիս ազգաբնակչության երեք-քառորդ մասը, հետևապես նրա գեղարվեստն իր էությունով աշխարհիս ամենալայն գեղարվեստն է:

Էլ չենք խոսում նեղ-բուրժուական գեղարվեստի մասին, բաղքենի էսթետների, նրանց ցանկությունների և խնդությունների մասին. մեր խոսքը վերաբերում է զուտ պրոլետարիատի և ժամասիր, նակալից գլուղացիության գեղարվեստին, որը պիտի ըմբռնել, հասկանալ և իմանալ, թե ինչպես մոտենալ նրա նյութին, ինչպես լուսարանել այն:

Պրոլետարական գրողը, որպես զավակը իր դասակարգի, չի կարող չզգալ այդ դասակարգի իդեոլոգիան, նրա հոգեբանությունը. առանց դրան նա կնմանի մարդուն, որ չի կարող ապրել առանց օդի:

Ավելին կասենք. մեր գրականությունը ո՛չ միայն պիտի ցուցանի պրոլետարական կոլեկտիվի փորձառությունը, նրա կուլեկտիվիստական գիտակցությունն ու հոգեբանությունը, այլև նա

սլիտի կազմակերպի իններտ մասսաների միտքը, զտի, վսեմացնի նրանց հոգին, կրթի, ազնվացնի նրանց զգացմունքները, սնունդ մատակարարի նրանց ուղեղին, կյանքի կանչի վհատված հոգիներին, պատրաստի նրանց հերոսական քայլերի:

Ու, անկասկած, որքան զարգանա աւ խորանա սրբուհտարական մասսայի միտքն աւ հոգին, այնքան ավելի ուժգնությամբ առաջ կմղի նա իր դասակարգային կռիվը, այնքան ավելի շուտ կհասնի նա իր վերջնական հաղթանակին՝ սոցիալիզմին:

Այս է մեր ամենիս նպատակը, և «Դարբնոցը», որպէս ղեկարավետական արտահայտութիւն, այսօրից ծառայելու է այդ նպատակին:

Ժ Ա Մ Ա Ն Ա Կ Ն է...

(Կոչ հայ բանվորության)

Անհատապաշտին դարմանք կպատճառի, անկասկած, եթե ասենք, որ գրեթե շնորհքն ու ընդունակությունը մորից չեն ծնվում, այլ համառ աշխատանքի, քնքերցանության և կյանքում կուսակված փորձառությունների արդյունք են:

Եթե անհատը անհանգիստ ու պրպտող հոգու մեկն է, որոնող ու հեռանկարներով ապրող, ապա՝ նրա ինտենսիվ խառնըվածքը նրան կհրահրի սիրել կյանքը և այն միջավայրը, որին կաբոտում, որի մեջ ապրում և ուր որոնում է փր ազևորության փապուսները, իր ապրումների ստիմուլը:

Այս ապրումների պրոցեսումն է, ահա, որ կհասունանա անհատի շնորհքը, կզարգանա նրա ձիրքը և, եթե վտւգեք, նրա կազմակերպվող տաղանդը:

Դեռ մեզանից շատ առաջ Շիլլերն ասել է. «Եթե ներկայացնեն երեսուն պիես և ամեն պիեսին ներկա լինենք մենք, եթե ամեն մի ներկայացումից հետո մեզ հարց տանք. փ՞նչ է կամեցել ասել պոետը, փ՞նչ է եղել նրա դադափարը, նպատակը, ո՞ր տիպերն է հաջողվել նրան նկարագրելու նրբորեն և ո՞րը՝ անհաջող, — եթե ամեն մի ներկայացումից հետո այդպիսի մի հաշիվ տանք մեզ՝ մի գուցե երեսուն և մեկ-երրորդ պիեսան ստեղծի ամեն մեկը մեզնից»:

Հանճարեղ Շիլլերը այս ասել է հրապարակորեն և այն էլ՝ ամենաբարդ դրական ճշուդերից մեկի՝ դրամայի վերաբերյալ և ոչ բանաստեղծության և արձակի՝ որոնք համեմատաբար հեշտությամբ են գրվում: Ու անկասկած Շիլլերը, այս ասելով, ի նկատի է ունեցել նրանց, որոնք շատ թե քիչ օժտված են անհատական ունակություններով:

Մենք ճանաչում ենք գիտակից, շնորհալի հայ բանվորների, որ եթե մեկն ու մեկը նրանցից նստի ու մի պատմվածք գրի փրկյանքից՝ այդ կլինի հետաքրքիր գրական արտադրություն:

Բայց որովհետև, ինչպես հաճախ արդարանում են, բանվորությունը առհասարակ չունի ժամանակ, ոչ էլ հարատև գրելու միջոց՝ իր շնորհքը վարդացնելու, — ուստի նրա շարքերում գտնվող շնորհալիներն անդամ մնում են մոռացված ու ընդմիշտ էլ անհետանում շատ նման տաղանդավորների հետ:

Ասում են հայ բանվորը ժամանակ չունի գրականություն գրադվելու, նա՝ հոգնած վերադառնալով աշխատանքից, մտածում է իր օրապարենի և հանդատանալու մասին, որ էքսը թարմացած գործի գնա:

Իրավացի՞ է արդյոք այս առարկությունը: Մասամբ՝ ո՛չ, կասենք մենք:

Մենք ճանաչում ենք ռուս ու վրացի բանվոր ընկերների, որոնք սև ռեակցիայի քրեին ավելի էին ճնշված, ավելի շատ դուրի օրապարենից և, այնուամենայնիվ, գործարանների այդ անսպառ եռանդուն հոգիները մեծ պատրաստակամությամբ էին մոտենում իրենց միջոցներով ստեղծած «Звезда», «Правда», «Պիրվելի նաբիշի» («Առաջին քայլ») և նման օրգաններին և, այդպիսով, ճոխացնում սլոուլետարական գեղարվեստի սկզբնական էտապի երթը: Նույնը նրանք կատարում են այսօր ավելի մեծ եռանդով, ավելի մեծ ոգևորությամբ:

Ամիսների ընթացքում «Կարմիր աստղի» մեջ մենք շարունակ կոչ ենք արել հայ սլոուլետարիստին՝ հանուն դասակարգային դրականության ցուցակադրվել Պրոլետարական Գրողների Ասոցիացիայի մեջ, բացարձակ ու անկեղծորեն հայտնել ենք, որ՝ թող չամաշի, չբաշվի հայ բանվորը, եթե ինքը գեռ պատրաստ չէ մշակված գրչով փրկան գալու:

Հայտնել ենք, որ Ասոցիացիան իրենից ներկայացնում է մի ստույգ, մի դպրոց, յուր կոլեկտիվ քննադատության բովով են անցնելու թե՛ վարժ և թե՛ անվարժ գրիչները, ցուցումներ, խորհուրդներ տալու պատրաստակամությամբ և, այնուամենայնիվ, բացի մի բանվորից (ընկ. Թ. Սահակյան), մեր կոչին արձագանք տվող չգտնվեցավ:

Նե՞ղ-ի այս նեղ օրերին, երբ դժվար հղացումներով մարմնացումն է առել մեր վաղուց փաշիաչած միտքը՝ հիմնել սլոուլետարական գրողների օրգան «Դարբնոցը», հանցանք է չմասնակցել

նրա գտնե գրական բաժիններին, ուր այդպիսով ասպարեզը թողնելով է միայն ինտելիգենտ պրոլետարական գրողներին ու կոմունիստներին: Հայ բանվորը հենց էն գլխից դայակներով է մեծացել և այսօր, իր իշխանության օրով իսկ, դայակներով է տւում ասպրել՝ հանձին ինտելիգենցիայի:

Այդ մի վրդովեցուցիչ երեւոյթ է, որ մեզ՝ հայ պրոլետարական ինտելիգենտ գրողներին մի սլահ հուսահատեցնում է, երբ տեսնում ենք, որ բացի մի բանվոր Անուշավան Վարդանյանից, մինչև օրս գտնե մի քանի պրոլետարական ինդուստրիալ բանվոր-գրողներ չէ տվել մեզ գործարանային աշխարհը, մինչդեռ ուս և վրացի ընկերները այդ կողմից բավական առաջ են անցել մեզանից:

Մենք կոչ ենք անում հայ բանվորութեանը՝ սթափւել, վերջապես իրենց հիվանդոտ նինջից, հասկանալ, որ պատմական մեծ միսիա ունի կատարելու խորհրդային իրավակարգում՝ այսօր և որ հանցանք է գործում նա, ով շնորհք ունի, գուցե և կոչում՝ գրականագետ լինելու, բայց իրեն՝ դատապարտում է անգործութեան և այդպիսով զրկում է հայ բանվորութեանը ճանաչելու իր կոլեկտիվի ասպրումները, ճաշակելու նույն կոլեկտիվի նոր կյանքի քաղցրութեանը՝ նրա լավագույն զգացմունքների բաժակից:

Հայ բանվորութեանը մասնակցեց խորհրդային իշխանութեան քաղաքացիական և տնտեսական կռիւի ճակատներում, նա անմիջական մասնակցութեան պիտի ունենա և կուլտուրական ճակատում. այդ թելադրում է նրա սլատմական առաքելութեանը, և «Դարբնոցը» բացած ունի իր գոները՝ գրկաբաց ընդունելու այն շնորհքով օժտված բանվոր ջահել գրողներին, որոնք կկամենան, որոնք պարտավոր են իրենց գրականութեան և ստեղծագործութեան առաքյալները լինելու: Բացվել է հայ բանվորութեան արշալույսը, եղեք նրա արևները:

Ժամանակն է...

<ԲԱՅՄԱՆ ԽՈՍՔ>

Ընկերնե՛ր, այսօր առաջին անգամ մեր կյանքում հայ պրո-
լետարական գրողներս, ժողովվելով այստեղ միասին, հիմք ենք
դնում Պրոլետարական Գրողների Ասոցիացիայի Հայկական անդ-
րանիկ սեկցիային Վրաստանում, որ ունի իր նպատակները, իր
առաքելությունը: Թույլ տվեք ինձ, ուրեմն, որպես ձեր ավագ ըն-
կերոջ, ողջունել ձեզ—պրոլետարական գրողներիդ—որպես առաջին
հայկական սեկցիայի հիմնադիրների և ցանկալ ձեզ բեղմնավոր
գործունեություն ու անսպառ եռանդ ապագայում:

Անցյալներում, ընկերնե՛ր, մենք նույնպես ժողովվում էինք,
բայց չունեինք մշտական օթևան, որ՝ պրոլետարական գրողներս
համախմբվելով, կարողանայինք մեր դրական արտադրություննե-
րը անցկացնել կոլեկտիվ քննադատության բովով. այսօր այդ
գյուրությունը արվում է մեզ. մենք արդեն ունենք մեր Արվեստի
Տունը: Թույլ տվեք, ուրեմն, ողջունել ձեզ ընկերներ, ձեր նոր օթե-
վանով, ուր պիտի կոփվի մեր ապագա գեղարվեստը:

Թեև թվով քիչ, բայց ողջով արի՝ մենք ունենք մեր թիկունքին
վրաց և ռուս սեկցիաների ընկերական աջակցությունը, նրանց
հետ ձուլված գործելու ենք յանբաժան: Թույլ տվեք, ուրեմն, ձեզ
հետ միասին ողջունել և այն մեր երկու թևերին, որոնց ներկայա-
ցուցիչները այսօր մեզ հետ են այս հարկի տակ:

Վրաստանի Պրոլետարական Գրողների Ասոցիացիան կազ-
մում է Համառուսական Պրոլետարական Գրողների Ասոցիացիա-
յի մի ճյուղը. մենք այս օրից ղեկավարվելու ենք նրա Կանոնա-
դրությամբ: Ռուսաստանը այն հնոցն է, որից մենք ստացել սի-
ստանալու ենք մեր ստեղծագործական կայծերը: Ռուս բանվորը
այն առաջապահ գունդն է, որ իր տիտանական դասակարգային
կոլվում առաջ է մղել իր կրտսեր եղբորը՝ հայ բանվորին: Ռուս
պրոլետարական գրողները եղել են և են իրենց միջավայրի ար-

տաճայտիչները, մենք՝ նրանց գրչի կրտսեր ընկերները: Թույլ
տվեք, ուրեմն, ընկերեն՝, ձեզ հետ միասին ողջունել Համառու-
սական Պրոլետարական Գրողների Ասոցիացիան, որի մի քանի
անդամները այս ժամին մեզ հետ են:

Միաժամանակ առաջարկում եմ Վրաստանի Պրոլետարական
Գրողների, նրա հետ և Հայկական սեկցիայի սլատովսկոր անդամ-
ների շարքում (Մաքսիմ Գորկու, Ա. Լունաչարսկու և այլոց հետ
միասին), ընտրել նաև ուստ սլոլետարական բանաստեղծ, բան-
քարավոր Ա. Գաստեին:

ԳՐԱԿԱՆ ՄԱՐՏԻԿՆԵՐ

Պրոլետարական կյանքի արտահայտիչը, կամ ճիշտն ասած, պրոլետարական գրողը, պիտի մարտնչող բռնիկի գրիչն ունենա և ոչ քաղքենի թուլամորթի, որը միայն «քնքուշ զգացմունքներ» արտահայտելու մեջ է զսնուած կյանքի իմաստն ու իմաստութեան բարը:

Այսօր, մեր այս անցողական շրջանում, երբ պրոլետարիատն իր կյանքի էպոսն է ապրում, նրա այդ կյանքը սոսկ մի կոիվ է, կոիվ՝ մեր ներքին և արտաքին հակահեղափոխական թշնամիների դեմ, կոիվ՝ մոլթ ուժերի—կապիտալիզմի դեմ, կոիվ՝ փրուզումի, էկոնոմիական քայքայումի դեմ, կոիվ՝ կեղծ սոցիալիստի կամ ինտենսիվ կյանքի մոտեցն միայն հանդիստ անցնող ինտելիգենտ գրողի դեմ, թուլամորթ, շատախոս և գործի անընդունակ մորթապաշտ էլեմենտների դեմ:

Եւ այս կոիվն է, որ գերազանցապէս պիտի արտահայտվի այսօրվա զբաղանդութեան մեջ, որովհետեւ, պնդում ենք, այս օրը պրոլետարիատի կոիվ օրն է, նրա հաղթանակի և ստեղծագործութեան օրը, կապիտալիզմը ավելի հաջող տապալելու և կործանելու պատեհ օրը, սոցիալիստական կարգերին մեղ արագութեամբ մոտեցնելու օրը:

Պրոլետարական գրականութիւնը նոր չէ, որ հնչեցնում է իր ահազանգը, իր մարտափողը. նա լայն թափով ծնունդ առաւ 1902 թվին ու մարմնացումն ստացաւ 1905 թվականին — առաջին հեղափոխութեան օրերին Ռուսաստանում. նրա ղողանջները տարածվեցին 1910 թվից սկսած, երբ նույն Ռուսաստանում սկսեցին լույս տեսնել «Звезда», «Правда» և այլ օրաթերթեր ու ամսագրեր. նրա փղնալներն իրենց կարմիր-կանաչ գույներով սկսան երկնք թռչել ու այնտեղից լույս ողողելով՝ տարածվել ամբողջ Ռուսաստանում՝ 1917 թվից սկսած մինչև մեր օրերը. այլ խտաբով՝

զուտ պրոլետարական գրականությունը Ռուսաստանում ծնունդ առավ քսան տարի սրանից առաջ և զարգանալով հասավ այսօրվա բարգավաճման:

Մինչդեռ մեզ մոտ, կովկասյան իրականության մեջ՝ ընդհանրապես և հայ իրականության մեջ՝ մասնավորապես, այդ թվականներին պրոլետարական գրողների կատարյալ սով էր. և ոչ միայն այդ. շնայած որ Բաքուն, մասամբ էլ Ռիֆլիսը, համարվում էին շատ թե քիչ ինդուստրիալ վայրեր, այնուամենայնիվ, այնանդ ապրող բեկտրիստներն ու սոցետներն այդ քաղաքների աշխատավոր կյանքի մոտիցն էին անցնում միայն և այն՝ արհամարհանքով:

Նույնը նկատվում է և այսօր:

Այսօր, մեր այս կյանքի եռուն շրջանում, պրոլետարիատի զիկտատուրայի օրով, շունենք գրողների մի հոսանք, որը արտահայտեր նրա <պայքարի> այս շրջանը՝ պրոլետարիատի էսպոպեան...

Չունենք, նախ՝ տրովհետև մեր ազգայնական գրական հոսանքն ու նրա մամուլը ճիճվի նման կրծել, կերել է այն նորափթիթ ծառերի արմատները, որոնք իրենց երևան դալով, դուցե, օգտակար լինեին պրոլետարիատի գործին, և ապա երկրորդ՝ որովհետև այս մրակոթես հոսանքը իր սպեցիֆիկ ազգայնականությամբ հայ իրականությունից դենը ուրիշ աշխարհ չի կամեցել տեսնել... Գործարանային աշխարհ, պրոլետարիատի կյանք, անշուշտ, տեսել է նա ու այսօր էլ տեսնում է, բայց մեր քաղքենին նրանց գրի առնելու համար, կամա թե ակամա, փակել է իր աչքերը ու վազել դպրոցի, գաղթականի, տաճկահայի առօրյա գյուղական մանրունք կյանքի նկարագրությանց հետևից...

Եվ այսօր, երբ մեր խմբագրատունն են մտնում հարյուրավոր ձեռագրեր հին, մնացորդ պերեժիտկաներից դեռ չազատադրված գրողների կողմից, և խմբագրությունս մերժում է զետեղել այն, գրողների կողմից, և խմբագրությունս մերժում է այն մասին, որ աշխատի մեր քաղքենի գրողը աշ թե մտածում է այն մասին, որ աշխատի իր ուղին կամ իր տեղը գտնել, այլև զարմանում ու բարկանում է, որ չտպվեց մեր օրգանում:

Նա մոռանում է, որ «Դարբնոցի» նպատակը մեղշանական, անորոշ իդեալներով երկեր տպելը չէ, այլ դասակարգային, զուտ պրոլետարական քեղարվեստական և գլխավորապես մարտնչող ոգով գրվածքներ պոպուլարիզացիայի ենթարկելը:

— Որովհետեւ, այո՛, մենք դեռ ապրում ենք պրոլետարիատի կյանքի և կռիւի էպոսը, նրա դուրսագնէրգութեան շրջանը:

— Որովհետեւ, այո՛, մեր գլուխը փափուկ բարձերի ու անուշաբույր վարդերի վրա հանգչելու մոտիկ լինելը դեռ շենք զգում. մենք դեռ շատ փշեր տւենք անցնելու...

— Որովհետեւ, այո՛, ինչպէս մեր թանկագին բնկեր կենինն է ասում. «Еще много борьбы впереди...»:

Պրոլետարիատը, այո՛, դեռ հանգստանալու ժամանակ չունի, ոչ էլ ժամանակ՝ ժամանցներով շոյելու իր դասակարգային զգացմունքները, սիբարիտային քնքշությունները, որովհետեւ իր մոլեռանդ դասակարգային կռիւով ստեղծագործութեան մոմենտն է ապրում նա, իր հաղթական էպոսը. ու նա չի հանգստանա, մինչև Հհասնի իր ձգտումների վերջնական հաղթանակին, իր ուղեգծած նպատակին:

Որովհետեւ մեր՝ կոմունիստներու հասկացողութեամբ, պրոլետարիատ խոսքն իր մեջ ամփոփում է ոչ թե քաղքենի, հակահեղափոխական մենշեիկին, կամ անկուսակցական վախկոտին, չէ թե կենսապաշտ, կիսագրագետ ու կյանքից կտրված, օրասպահիկով տարված բանվորին, այլ՝ կռիւող, մարտնչող, սլայքարող պրոլետարին, նրա ավանգարդ, առաջապահ գնդի անվահեր պրոլետարին ու կոմունարին:

Ահա մի այսպիսի բանվորական կյանքի և կռիւի հայելին է մեր «Դարբնոցը», իսկ նրա աշխատակից գրողները՝ մարտնչող պրոլետարիատի տրամագրությունների և ապրումների իսկական արտահայտիչներն են:

«Դարբնոցը» մարտիկ գրողների և մարտնչող պրոլետարիատի օրգանն է, նրա մարտկոցը՝ ուսկից տղղվելու են մեր ումբերը:

«Դարբնոցի» մեջ թուլամորթ, քաղքենի սենտիմենտալիզմը, օբիվատելի նացիոնալ-դեմոկրատիզմը և կենսապաշտ կեղծ ստեղիալիստներն իրենց մորթապաշտութեամբ տեղ չպիտի գտնեն:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

Հովհաննես Թումանյանը մեր մանկական գրականության առաջին մոհիկանն է, եթե հաշվի չառնենք Ղազարոս Աղայանին, որ հիմնադիրն էր այդ գրականության:

Այն, ինչ երգել ու տվել է հայ մանուկներին Ղ. Աղայանը նախնական պրիմիտիվ ձևերով ու զգացմունքներով, Հ. Թումանյանը այդ արտահայտել է ավելի նոր և իր ժամանակի ոգուն համապատասխան լեզվով, և, այդպիսով, ավելի խորացրել մեր մանուկ սերնդի միտքն ու հոգին:

Անշուշտ, երկու մեր հայակապ մանկական գրողները տվել են նախապետական գեղջուկ կյանքի շրջաններից այն, ինչ թելագրել է անցած-գնացած ժամանակի հայ գյուղացիական մթնոլորտը, սակայն Թումանյանի արժանիքն այն է, որ երգել է այդ գեղջուկի կյանքի, մեզ ավելի մոտիկ էտապները, և այն ավելի հարուստ ձևերով ու արտահայտությամբ, քան Ղ. Աղայանը:

Այն ժամանակ, երբ Ղ. Աղայանը երգում էր.

Մանի՛ր, մանի՛ր, փմ ճախարակ,
Մանի՛ր սպիտակ մալաշներ,
Մանի՛ր թելեր հաստ ու բարակ,
Որ ես հոգամ փմ ցավեր:

Տիգրանիկս գուլպա չունի,
Հանդ է գնում ոտաբաց,
Գաբրիելիկս չոխա չունի,
Միշտ անում է սուգ ու լաց:

Հովհաննես Թումանյանը, որպես այս երգի շարունակություն, լրացում, երգել է այսպես.

Արի՛ գութան, վարի՛ գութան,
Օրն եկել է ճաշ դառել,

Առը շուռ տուր, խոփիդ դուբբան,
Օրհնյալ է աստված, հորովել:
Պարտատերը դանգատ գնաց,
Քյովսկեն կգա կծեծի,
Տերտերն օրհնեց անվարձ մնաց,
Կբարկանա, կանիծի:

Այնուհետև Հ. Թումանյանը, ավելի առաջ գնալով իր «Հին օրհնություն» բանաստեղծությանմբ, որ մի գլուխ գործոց է մեր մանկական գրականության մեջ, երկու խոսքով այնպիսի փմաստուն ավանդ է թողել մեր մանուկ սերնդին, տրպիսին, ինչպես դիտենք, ոչ ոք դեռ չէ թողած մեր մանուկ գրականության համար, և որը թեև «Հին օրհնություն», բայց միշտ նոր կմնա և դեռ երկար կհնչի սերնդից-սերունդ:

Երկու խոսքով շեշտած հետևյալ շտրիսը, թե՛

«Ապրե՛ք, երեխեք,
Բայց մե՛ղ պես շապրեք...»

ցույց է տալիս, կարծես դարավոր այն ծանր, երկարատև զրկանքներով ու վշտով լի գեղջուկ կյանքը, տրպիսի վիճակում «մեր պապերն ու գյուղի «տերերը» երբեք չէին ցանկանա տեսնել գալոց մատաղ սերնդին:

Սակայն Թումանյանի արժանիքը սրա մեջ չէ միայն, նա ստեղծել է հարուստ, ինքնահատուկ, ժողովրդական մի այնպիսի մշակված լեզու — պարզ իր մատչելիությանմբ, կտրուկ ու վճիտ՝ իր արտահայտությանմբ, որպիսի վիրտուոզության դեռ չի հասել ժամանակակից մանկական և ոչ մի գրող:

Հովհաննես Թումանյանի մեջ տիրող գիծը՝ մանկական և այլ երգերում, գլխավորապես բարոյախոսություներն է, մտալը, որով նա կամեցել է զտել, մաքրել, ազնվացնել մանուկի հոգին. ասում ենք բարոյախոսությունը և ոչ գաղափարախոսությունը:

Նրա լեզունքներից «Շունն ու կատուն» ցույց է տալիս անբարեխիղճ, գողերին հատուկ անաղնիվ մարդկանց հոգեբանությունը, նրա «Պողոս-Պետրոսը»՝ շար, խորթ մոր անգթությունը գեպի խորթ, որը մանուկները, նրա «Անբախտ վաճառականները», նամուսից ու պատվից թաքնվող մարդն է՝ հանձինս չլքիկի ու ճաշի, վաշխառու փշի գիմաց նրա «Անիծած հարսը»՝ ամոթի սիմվոլն է հոպոպի դերում:

Մենք դեռ չենք խոսում նրա «Մի կաթիլ մեղրի» մասին, որը պատճառ է դառնում մի շարք մարդկանց դժբախտության, տրպես և «Գիրքորի» մասին, որը թեև մի շատ տխուր, բայց և շատ գեղեցիկ պատմվածք է գյուղական մանուկի կյանքից:

Թողնում ենք նաև Թումանյանի գլուխ գործոց «Անուշ» և «Սասունցի Դավիթ» պոեմները, որովհետև նրանք մանկական հասակին և կյանքին չեն վերաբերում:

Հովհաննես Թումանյանը մեծ տաղանդ էր. նա երգեց փր ժամանակը, իր էպոխան (առանց մոտենալու այսօրվա գյուղացիական կյանքի ավելի մոտիկ էտապներին) և այդպիսով լրացրեց այն բացը, որ անհրաժեշտ էր մեր գրականության զարգացման համար:

Ամեն մի խոշոր գրող փր պատմական դերը ունի կատարելու մեր գրականության մեջ, և Հ. Թումանյանը պատվով կատարեց իր դերը նաև մանկական գրականության կառուցման դործում, որի համար դեռ երկար պիտի շնորհակալ լինի նրան մեր մանուկ սերունդը:

ՀՈՒՅԵԼՅԱՐԻ ԽՈՍՔԸ

Ընկերներ...

Սրտիս անհուն խորքից շնորհակալությո՜ւն և յղջո՜ւյն ձեզ՝ ձեր այսօրվա կազմակերպած տոնի համար Վուլտուրական ֆրոնտում:

Շնորհակալությո՜ւն և ողջո՜ւյն նրանց, որոնք այսօր դրվատեցին իմ գրական գործունեության 30-ամյակը, այլև նրանց, որոնք իրենց ներկայությամբ պատվեցին մեր պատվի օրը:

Ես ասում եմ մեր, որովհետև այսօրը պատկանում է ոչ միայն ինձ, այլև այն դասակարգին՝ սլոլետարիատին, որը դարձավ իմ ոգևորության աղբյուրը:

Պրոլետարիատն էր, որ իր կյանքով, իր դասակարգային հերոսամարտով և հաղթությամբ դարձրեց ինձ իր լավագույն զգացմունքների, խոհերի և նպատակների արտահայտիչը: Միտքս ավելի պատկերավոր արտահայտելու համար, ես ինձ կնամանեցնեմ այն միլիոնավոր կաթիլներից բաղկացած ալիքի մի կաթիլին, որը վերթուչով իր ամբողջությունից՝ արևի ճառագայթների տակ փայլում, ոսկեղօծվում է, սակայն չէ՞ որ գոհարափայլ այդ բախտավոր կաթիլը նորից ձուլվում, միանում է իր ամբողջության հետ և իր խոյանքը շարունակում՝ փշրելու այն պատենշները, որոնք արգելք են հանդիսանում նրա հաղթական ճանապարհին:

Ես համոզված եմ, որ այդ միլիոնավոր կաթիլներից բաղկացած ալիքը վաղը դառնալու է մեր իններորդ ալիքը, որի հաղթական խոյանքը սպասում ենք Արևմուտքից՝ եվրոպական սլոլետարիատից:

Պատրաստ լինենք, սրեմն, այդ օրին և մե՛նք, ընկերներ:

Ինձ մնում է, այնուհետև, շնորհակալ լինել իմ ծանոթագրից, Ադրբեջանի Գյանջա քաղաքից, ուր իմ մանուկ ու պատան՝ յակ օրերում շատ զրկանք, շատ տանջանքներ եմ կրել: Այդ տան՝

Չալից իմ անցյալն էր, որ պատճառ դարձաւ արտահայտելու և ձեր տանջանքն ու կռիւլը:

Այսուհետեւ Բաքուն իր պրոլետարիատով ու գործարաններով, ուր ես ևս իմ կյանքի պայմաններով ձեզ նման շահագործվում էի գործատերերից... Բայց ես չդարձա այն սալը, որին ծեծում է գործատերը, այլ այն մուրճը, որը ծեծում է իրեն՝ սալին՝ իր տիրողին ու այդ զարկերի տակ կռում, ամրացնում իր վամբը:

Այսպես, Բաքվից ու նրա գործարաններից, որոնք ապագայում այնքան նշույթ մատակարարեցին իմ գրչին, ես բերի Թիֆլիս հում նյութը, կերտեցի նրանից դրվագներ ձեզ համար, ձեզ նվիրաբերելու համար: Շնորհակալություն ինձ 30 տարի իր օթևանում պատասպարող Վրաստանին:

Շատ քիչ ասելիք ունիմ վերաբերյալ Հայաստանի: Ես նրա համար գործ շատ քիչ եմ կատարել, ևթե չհաշվենք այն, որ իմ գրածները եղել են միայն հայերեն:

Այժմ, երբ Խորհրդային Հայաստանում շինարարական և ստեղծագործական աշխատանքներ են թևավորված, ես հույս ունեմ, որ այսուհետեւ մնացած օրերն ու տեժերը կնվիրեմ նրան:

Լարեն՝նք մեր եռանդը, ընկերնե՛ր, գլխավորապես այս ստեղծագործական աշխատանքների համար, կոլեկտիվի համար և սշառանձին անհատական մեր կյանքը հարմարեցնելու, պահպանելու համար, որովհետեւ կոլեկտիվն է միայն, որ իր լարված եռանդով ու թափով բերելու է մեզ շատ շուտով այն իններորդ ալիքը, որի անունն է համաշխարհային սոցիալիստական հեղափոխություն:

Կեցցե՛ նա:

ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ՎԱՐԳԱՆՅԱՆ

Մեզ հասած տեղեկությունների համաձայն՝ Հոկտեմբերյան հեղափոխության <տարեգարծի> երկրորդ օրը, երևանում, պետք է տոնվի Անուշավան Վարդանյանի բանվորական 30-ամյա ու դրական գործունեության 25-ամյա հոբելյանը:

Ո՞վ է Անուշավան Վարդանյանը և ո՞րն է նրա դրական գործունեության ասպարեզը:

Թողնելով մյուսներին նրա բանվորական 30-ամյա գործունեության նկարագիրը, մենք կուզենք ընթերցողին համառոտակի ծանոթացնել նրա դրական գործունեության 25-ամյակի հետ:

Անուշավան Վարդանյանն այն ինքնուս բանվորներիցն է, որը երկար ժամանակ Ադելխանովի ու այլ կաշեգործարաններում անխնա շահագործվելով՝ միաժամանակ 25 տարի շարունակ լռիկ ու համեստ, առանց աղմուկ հանելու գրել է, և, պիտի ավելացնենք, շատ շնորհալի կերպով, պիեսներ բանվորական աշխարհից:

Անուշավան Վարդանյանը, համարձակորեն պիտի ասենք, առաջին հայ բանվոր դրամատուրգն է, որն իրեն նշով է ընտրել ո՛չ թե բուրժուական անհատական կյանքի կենցաղն ու ձգտումները, կամ մանր-բուրժուական քաղքենիների կյանքի անց ու դարձը, նրանց շարն ու բարին, այլ իբրև սոսկ բանվոր՝ իրեն, բանվորի կյանքն ու լավագույն տենչերը, նրա դասակարգային կռվի և հաղթանակների ձգտումները:

Կարո՞ղ եք երևակայել մի բանվոր դրամատուրգի գրությունը քառհինգ տարի սրանից առաջ, երբ դրական ասպարեզն ու թատրոնը գտնվում էին քաղքենի մանր-բուրժուական մամուլի ու նրա հովանավորողների ձեռքին, երբ բանվոր դրամատուրգի պիեսները արհամարհանքով վերադարձնում էին հեղինակին հայ թատրոնի ու պերտուսար կազմողները:

Տրագիկական դրություն մեջ գալարվող Անուշավանը միայն

գրում ու գրում, երբեմն փչ տպում էր իր փոքրիկ գործերը, շատ անգամ էլ բանվորական թաղերում բեմ հանում և միշտ էլ մնում համեստ, միշտ էլ մնում սպասելիս, թե մամուլը ե՞րբ քննադատական, կամ ուղեկցիա կգրի այս կամ այն բանվորական թաղերում բեմ հանած իր սիւնակների մասին:

Այս «սպասվին» սակայն, Անուշավանը երբեք էլ չարժանացավ, որովհետեւ նրա նյութերը շահագործողներին հարվածելու, ազգայիններին ծաղրելու, բանվորի դասակարգային կռիվ ու նվաճումների մասին էին:

Եվ մի օր էլ, մոտ 15 տարի սրանից առաջ, 1905 թվականի հեղափոխությունից հետո, մեր բանվոր Անուշավանը խիղիւսեց Արտիստական թատրոնի բեմը հանել իր «Տգիտության զոհեր, կամ գործադու» պիեսը՝ ու, ավելացնենք, սեփական ծախսերով (այլ խոսքով՝ պարտքեր արավ ու էս գլխից վճարեց դերասաններին, որ պիեսը խաղան):

Որպիսի՞ ուսկ, որպիսի՞ հանդիսություն 15 տարի սրանից առաջ՝ հակահեղափոխության շրջանում:

Մեր ազգայինները շտապել էին թատրոն դալ, հարկավ, միայն ծաղրելու բանվոր դրամատուրգին: Եվ, օ՛, սարսափ: Արտիստական թատրոնը, որը լեփ լեցուն էր բանվոր և ինտելիգենտ հասակաւ թատրոն, այնպիսի՝ օվաղիա սարքեց հեղինակին, որ ազգայնականների ամբողջ մամուլն անգամ ամառեց այդ մասին չհիշատակել իրենց թերթերում:

Առաջին անգամն էր, որ հայ բեմը իր սկզբնավորության օրից սեսավ հայ բանվորին ծխախոտի ֆարրիկայում կռիվ մղելիս ֆարրիկանտի ու նրա կառավարիչների դեմ, առաջին անգամ հայ բեմի վրա նա տեսավ հայ բանվոր շարեկիւրբներին, առաջին անգամ գործադու ու տեւոր՝ շահագործողների դեմ և այլն և այլն:

Հաջողությունն անսպասելի էր թե՛ իրեն հեղինակի և թե՛ նրա գրական ուղղության թշնամիների համար. և Անուշավան վարդանշանը հասավ իր նպատակին:

Այդ օրից նրան այլևս գոնե արտաքուստ չէին արհամարհում մեր դասակարգային թշնամիները, թեև տեղն ընկած ժամանակ «խոհեմարար» լուծ էին և վախենում անգամ նրա անունը տալուց:

Ռեակցիոնային թունդ օրերին, երբ զաշնակներն արհեստ էին դարձրել երկինք հանել իրենց անհատական ապրումների մեջ հրդարացող բանաստեղծներին, վիպասաններին ու դրամատուրգներին, Կարոյի շարունակ գրում էին տեսություններ գրականության մեջ երե-

վան եկած այս կամ այն նեոֆիտների մասին անգամ և միշտ էլ նրանց անվանում հայ գրականության նորագույն ուղիներ հարթողներ, նոր հորիզոններ հայտնագործողներ, Անուշավանի և նույն գրական հոսանքի ներկայացուցիչների մասին պապանձվում էին մի խոսք անգամ հիշատակել:

Եվ ահա այդ տեսությունների առթիվ, որ 10—15 տարի սրանից առաջ տպվում էին ոռւս և հայ թերթերում, մեր բանակի քննադատները շեշտակի հարվածներով հարց էին տալիս, ապա ինչո՞ւ այդ թերթերում (մանավանդ ոռւս հասարակության ծանոթացնելու համար) չի հիշատակվում անդրանիկ հայ պրոլետարական բանաստեղծի (Հ. Հակոբյանի), անդրանիկ հայ բանվորական դրամատուրգի (Անուշավան Վարդանյանի), անդրանիկ հայ բանվորական բեկետրիստի (Մադաթ Պետրոսյանի) և այլոց մասին:

Որքան պարզ էր քննադատի տված հարցը աղաչանականներին, այնքան էլ պարզ էր նրանց նպատակը: Հակառակ հոսանքի գրականադեմոստրի մասին համառ լուծում էին նրանք, կարծելով թե այդպիսով կսպանեն գրողին ու նրանց գործերն էլ կթաղեն պատմության մոխիրի մեջ:

Սակայն Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը ոչ թե մոխիրի տակ թաղեց հիշածս գրողներին, այլ, ընդհակառակը, վեր հանեց նրանց որպես վառվող հրդեհի բոցեր, որպես ալիքների վրայից ափ իջնող նավեր:

Մեր գրականության մեջ դրամատուրգիայի բնագավառում ալիքիսի հաղթության արժանացողներից մեկն էլ Անուշավան Վարդանյանն է:

Այն Վարդանյանը, որ խլուրդային աշխատանք էր կատարում լեզալ ճանապարհով և իր պիեսներով Թիֆլիսի բանվորությանը զգուշացնում հեռու մնալ մանր-բուրժուական, դաշնակ և այլ կուսակցությանց մեջ խմորվելու վտանգից: Այն Վարդանյանը, որ սեփական ծախքով բեմ էր հանում իր «Գործադուլ», «Անարխիստ» հումորով լի պիեսները:

Տոնեն՝ք մի այդպիսի համեստ գործչի 25-ամյակն ըստ արժանվույն և սպասենք նրա աշխատանքների՝ «Տգիտության զոհեր, կամ գործադուլ», «Նախօրյակին», «Ուրվականներ, կամ Սունդուկենց Գաբույի տունը», «Անարխիստ» և մյուս ձեռագիրների լույս տեսնելուն, որ հոբելյանի առթիվ ձեռնարկել է հրատարակել Հայաստանի Պետհրատը:

Եվ այն ժամանակ միայն լայն մասսաները կիմանան, թե որպիսի գրական գանձեր է թողել մեզ մեր անդրանիկ հայ բանվորական դրամատուրգը:

«ՀՐԶԻԳՆԵՐԸ» ՄՆԻ ԲԵՄԻ ՎՐԱ

Առաջիկա շորերշաբթի պետական հայ ակադեմիկ գրաման-
Ռուսթավելիի թատրոնում առաջին անգամ բեմադրում է Ա. Լունա-
շարսկու «Հրձիգներ» նոր պիեսը, թարգմանությամբ՝ պրոլետ-բա-
նաստեղծ Հակոբ Հակոբյանի:

Այս պիեսը, որ Լունաշարսկու մոտ մի տասնյակ պիեսներից
ամենաուժեղն ու գեղեցիկն է համարվում թե՛ բովանդակության,
թե՛ հարուստ բեմադրության և թե՛ նոր գեղորների ու լուսերի
էֆեկտների կողմից, մեծ բավականություն պիտի պատճառի մեր
թատրոնասեր հասարակության:

Ի՞նչ է ներկայացնում իրենից Լունաշարսկու այս նոր գործը:
Բովանդակության կողմից՝ հեղափոխական, գլխավորապես
մասսայական մի պիես է նա, որի նյութը հեղինակը վերցրել է մեր
այսօրվա կյանքից:

Այլ խոսքով, սա Երրորդ ինտերնացիոնալի պայքարն է Երկ-
րորդ ինտերնացիոնալի մենշևիկների դեմ, որոնք պաշտանավոր-
ված եվրոպական կռալիցիոն կառավարության՝ Անտանտի հետ,
կամենում են ամբողջ Եվրոպայում ոչնչացնել կոմունիստական
շարժումը և այդպիսով իրենց կողմը քաշել բանվորական մասսա-
ները. բայց չնայած այդ նպատակին հասնելու համար գործադրած
նրանց ստոր դավադրություններին ու զրպարտություններին, ոչ
միայն չեն աջողում, այլև շարաշար պարտվում են շնորհիվ հե-
ղափոխությունը բորբոքող «հրձիգ» կոմունիստներին:

Լրագրական կարճ հոգվածով մանրամասնորեն ծանոթացնել
ընթերցողին պիեսի լրիվ բովանդակության հետ՝ անհնարին է:

Նրան պիտի տեսնել, նրանով ապրել, որ գնահատումը լինի
ըստ արժանվույն:

Պիեսի գրավիչ կողմն այն է, սակայն, որ հանդիսականն ան-
ձամբ տեսնելու է իր հին և նոր ծանոթներին՝ մեր հեղափոխու-

թյան թե՛ դրական և թե՛ բացասական տիպի հերոսներին, որոնց հեղինակը փոխադրել է Անտանտի երկիրը՝ Եվրոպա:

Տեսնելու է նա բուլշևիզմից դեպի մենշևիզմն անցած հեղափոխական գործի դավաճան այն ռենեգատներին, որոնք հանդես են գալիս խուզարկուների, պրովոկատորների դերում՝ հօգուտ եվրոպական բուրժուազիայի և նրա կառավարության շահերի:

Մյուս կողմից, նա տեսնելու է մեզ ծանոթ այն կոմունիստ գործիչներին, որոնք, իրենց անձը նվիրած պրոլետարիատի ազատագրման գործին, աջողում են աշխատավոր դասակարգը ոտքի հանել, «հրկիզել» երկիրն ու ազատել նրան եվրոպական կապիտալի ճիրաններից:

Եվ այս ամենը կոլեկտիվիստի պես անցնող պատկերներով, գործողություններով, հոյակապ մի պայքար է, որը հետևողականորեն զարգանալով՝ պիտի հանգուցը բերում, հասցնում են հաղթական վախճանի:

Որո՞նք են այն ազդեցիկները, որ պիտի դարձնում են հետաքրքիր, կամ ինչի՞ մեջ է կայանում նրա նորությունն ու հմայքը:

— Եվրոպական ծովափնյա մայրաքաղաքը, պրոլետարիատի մասսայական շարժումը, նավահանգստից դեպի քաղաքի կենտրոնը գիշերվա ժամին ջահերով նրա ճկուն պայքարը, ճարպիկ հնարագիտությունը, փակ միտինգները, եվրոպական դիպլոմատների գաղտնի ժողովը, ուր մասսայական ջարդերի ծրագիրն է ծրագրվում և այլն, և այլն, որոնք նույնպես հիշեցնում են Ռուսաստանի բանվորական հզոր շարժումները և Հոկտեմբերյան Մեծ հեղափոխությունը:

Եվ ապա նոր դեկորները, լույսերի էֆեկտները, բոցավառվող գործարանների գիշերվա շոինգն ու ժխորը, բազմաթիվ լրագրավաճառ երեխաների զվարթ ճիչն ու աղաղակը ծառացող հեղափոխությունյան մասին, ամեն կողմից ահազանգեր, լուսավորված շարժական ռեկլամներ ու պլակատներ, որոնց միջոցով կոմունիստները երևան են հանում հակառակորդի դավադրություններն ու ծրագիրները և այդպիսով ավելի կատարյալ դարձնում հուզված մասսաների թափն ու հաղթանակը:

Ու այդ ամենը, գլխավորապես, լույսերի էֆեկտների միջոցով, որով այնքան հարուստ են եվրոպական մայրաքաղաքները:

Մեզ հասած տեղեկությունների համաձայն, բնագործության այս բարդ ու դժվարին գործը լիովին հաջողվել է ռեժիսյոր Քափանակյանին, մասնավոր, որ նոր դեկորներն ու լույսերի էֆեկտները

վրա քիչ գումար չի ծախսված: Վստահ կարող ենք ասել, որ «Հըր-
ձիգները» մեր դերասանների համար հեղափոխության թափն ար-
տահայտող մի քննություն լինելով՝ կարող է խստապահանջ թա-
տերասերին անգամ բավարարել և այնուհետև մշտական, պատ-
վավոր տեղ գրավել մեր ռեպերտուարում, առավելապես մեծ հա-
ճույք պատճառել Թիֆլիսի բանվորությանը, որը միշտ պահանջ է
դնում հեղափոխական կենսալից գեղարվեստական պիեսների. և
որը առիթ կունենա ամսիս 19-ին տեսնել այն՝ այնպիսի մեծ ու
տեխնիկապես հարուստ բեմի վրա, որպիսին է Ռուսթավելիի ան-
վան թատրոնը:

ԻՎԵՈԼՈՎԻԱԿԱՆ ՖՐՈՆՏ

(Թեզեր)

1) Պրոլետարական կուլտուրան — հեղափոխության էպոխայի կուլտուրա է, դասակարգային կուլտուրա:

2) Պրոլետարիատին հակառակ, թշնամի կամ օտար գրականության պաշտպանությունը կարող է հասցնել կամքի թուլության և տատանման բանվորական մասսաների և առաջին հերթին կուսակցական և բանվորական երիտասարդության (МОЛОДНЯК):

3) Այսօր մենք դասակարգային վճռական կռիւների և պայքարի նախադռան առաջ կանգնած լինելով, անհրաժեշտ է գործադրել մաքսիմալ դասակարգային էներգիա և սրույթուն իդեոլոգիական ֆրոնտում:

4) Եվ քանի որ մեր գեղարվեստական գրականությունը պրոլետարիատի կյանքի և կուլի արտացոլումն է, պատկերավոր արտահայտությունը, իդեոլոգիական ֆրոնտում նրա թուլացումը անմիջականորեն, թե կողմնակի կերպով — ռեակցիա է:

5) Պոլիտիկան գեղարվեստի մեջ անհրաժեշտ է այսօր:

6) Ասել, թե չկա պրոլետարական գրականություն — արքայադուր է. ով հասկանում է կյանքը պրոլետարականապես (по пролетарски), նա կարող է ստեղծել. ով կանգնած է պրոլետարական տեսակետի վրա, ով պաշտպանում է նրա շահերն ու կուլում նրա համար և, ով համակված է նրա հոգեբանությամբ — աշխարհի արվեստագետը հեղափոխական-պրոլետարական գրող է:

7) ...Պրոլետարական է այնպիսի գրականությունը, որը կազմակերպում է պսիխիկան և գիտակցությունը՝ թե՛ բանվոր դասակարգի և թե՛ աշխատավորական խավերի և տանում է նրանց վերջնական նպատակին հասցնելու, այն է՝ կոմունիստական հասարակություն:

8) Մեր կուսակցությունը ունի իր գիծը գեղարվեստական գրականության մեջ — մասսաների գեղարվեստական դաստիարակությունն ու կրթությունը պիտի՝ կոմունիստական լինի և ոչ քաղթենիական, միստիկական. այդ է պահանջում մեր կուսակցությունը մեզանից ու մեզ թվում է, որ այդ գիծը մենք տանում ենք ուղիղ:

9) Непманствующие исказители истории արջի ծառայություն կարող են մատուցել մեզ այս գիծը ճիշտ տանելու մեջ. նույնը և զառամյալ էսթետները, նույնը և հնապաշտությամբ տարված թեթումների ասպետները, որոնք կամենում են էսթետական կամուրջ ձգել հնի և նորի մեջ, պրոլետարականի և բուրժուականի մեջ:

10) Ահա թե ինչ է որոշել Մոսկվայի պրոլետ-գրողների կոնֆերենցիան. բոլոր ժամանակ մենք պարտավոր ենք կռիվ մղել բոլոր տեսակի բուրժուական գրականության դեմ:

11) Հնից չենք հրաժարվում անպայման, բայց նրան չենք պաշտում, չենք աստվածացնում... հների մեջ կան հակահեղափոխական շատ և շատ գործեր, որոնք մթազնում են մեր մասսաների գիտակցությունը, դրա դեմ է, որ մենք մաքառում ենք... Անբարեխիղճ դեմագոգիա է ասել, թե անպայման հերքում ենք հինը կամ լեֆիստներ ենք մենք, մենք մարքսիստ-կոմունիստ չէինք անվանի մեզ, եթե այդպես լիներ: Մենք գիտենք, թե երբ և ինչպես օգտվել հնից:

ԻՆՉ ԱՆՈՒՆ ՏԱՆՔ...

(Նամակ խմբագրության)

Թույլ տվեք «Մարտակոչ»-ում հայտնել իմ արդար դայրույթն ու բողոքը այն վարմունքի դեմ, որ Թույլ տվեց իրեն ռեժիսոր Քափանականը երեքշաբթի երեկոյան իմ թարգմանությունս բեմադրած «Հրձիգներին» վերաբերմամբ:

Ներկա սեզոնում այս պիեսը մեր բեմի վրա խաղացվում է ահա երրորդ անգամ:

Առաջին երկու դեպքում յոթ պատկերով — լիովին, իսկ վերջին անգամ կրճատված՝ վեց պատկերով:

Ռեժիսոր Քափանականը ինչ-ինչ դիտավորություններ և դատողությամբ այս անգամ պիեսից հանում է ամենահետաքրքիր, ամենաէական պատկերը, և գիտե՞ք որը... Հեղափոխության պատկերը, որը գլխավորապես ներկայացնում է «Հրձիգներին» ուղն ո՞՞ժուժը, հմայքն ու գեղեցկությունը:

«Հեղափոխության» 6-րդ պատկերը, թեև առաջին երկու դեպքում բեմադրվեց բավականաչափ անճոռնի ու կրճատված, այնուամենայնիվ նրա բովանդակությունը ունեցավ իր էֆեկտն ու ազդեցությունը հանդիսականների վրա:

Մոսկվայում այս պատկերը դրվում է ոչ միայն լիովին, այլև ճշխարհած, այնպես՝ կարծես Հոկտեմբերյան հեղափոխությունն է իր բոլոր ոգևորիչ մոմենտներով ծառանում ու պատկերանում առջև:

Մոսկի օրերին թողնելով «Հրձիգները Մոսկվայում և մեզ մոտ» պատրաստի հոգվածս¹, պիտի ենթադրեմ, որ ռեժիսոր Քափանականը կամ հեռավոր զաղափար չունի մեր հեղափոխության և նրա ընթացքում տեղի ունեցած հերոսամարտի մասին, կամ խուսափում է նրան ներկայացնելուց...

Հակառակ դեպքում նա ավելի շուտ կկրճատեր շորրորդ պատկերի վերջին մասը, որ այնքան ձգձգված է, կամ 7-րդ և այլ պատկերներից տեղեր ի հաշիվ 6-րդ պատկերի, ինչպես այդ տեղի ունեցավ Մոսկվայում:

Որպես «Հրձիգների» թարգմանիչ, այլև հեղինակի կողմից ավտորիզացիայի միակ լիազորը՝ ես բողոքում եմ մի այսպիսի տգեղ վարմունքի դեմ և պահանջում, որ ապագայում, եթե նորից կբեմադրվի պիեսը, թող ռեժիսյոր Քափանսկյանը նեղություն քաշի կամ մտցնել վեցերորդ պատկերը լիովին, թեկուզ առաջին երկու անգամ բեմադրած այն կոպիտ թնդոցներով (որոնցով կարծես Սոլովակի սարերն էր պայթեցնում), կամ կրճատի պիեսի ավելորդ մասերը իմ ցուցումով, և կամ բոլորովին չբեմադրի այն, մինչ որ այս ամենաուժեղ պատկերը ըստ պիեսի կիրադործի հեղափոխության արժեքը իմացող ու գնահատող մի այլ ռեժիսյոր:

Հակոբ Հակոբյան

Ք. Տ. Օգտվում եմ առիթից ու հայտնում բոլոր նրանց, որոնք և որտեղ բեմադրում են «Հրձիգները», ի նկատի ունենան հետևյալ վավերաթուղթը, որ տվել է ինձ պիեսի հեղինակը անցյալ տարվա 27 հոկտեմբերի ընդ № 3561, Մոսկվայից: Ահա նրա պատճենը²:

РСФСР НАРКОМ ПО ПРОСВЕЩЕНИЮ

Удостоверение

Настоящим удостоверяю, что мною дано монопольное полномочие народному поэту Армянской Республики тов. Акопу Акопяну на перевод пьесы моей «Поджигатели». Все остальные переводы прошу считать не авторизованным.

Нарком по просвещению:

А. Луначарский

(Կնիք)

ԽՈՍՔԸ ՊԱՏԿԱՆՈՒՄ Է ԻՆՁ

Հրատարակված տեսնելով իմ բանաստեղծությունների ժողովածուն, թեև ոչ բոլորովին լիակատար, սրանով զալիս եմ ասելով՝ Feci quod potui...*

Ճիշտ է, հայ գրականությանն ընդհանրապես, և պրոլետարական գրականությանը մասնավորապես, ես չտվի մեծահատոր ու շատ ինքնուրույն գործեր, բայց հայ աշխատավոր մասսաների, նրա առաջավոր պրոլետարիատի ապրումների և ոգևորության դուռ բացողը — առաջին անգամ բանաստեղծության միջոցով — եղավ նվաստիս գրիչը. մի հանգամանք, որի մասին քանիցս շեշտել ու պնդել են իմ բազմաթիվ քննադատները:

Որքա՞ն հարուստ և ավելի բեղմնավոր պիտի լիներ, սակայն, այդ գրիչը, եթե դրա համար ստեղծված լինեին նպաստավոր հանգամանքներ, այլ խոսքով՝ եթե ես կարողանայի հատկապես ծառայել գրականությանը միայն:

Դժբախտաբար այդպիսի պայմաններ գոյություն չեն ունեցել ինձ համար: Ես ապրել եմ մի այնպիսի ժամանակաշրջանում, երբ շատ դժվարին էր ինձ նման մի անօգ, մի աղքատ արհեստավորի որդու համար՝ գտնել մի համեստ, մշտական, թեկուզ նվազ նյութական աղբյուր, որն ապահովեր կյանքիս ընթացքում թե՛ իմ բաղձանդամ ընտանիքի միևիմուտ ապրուստը և թե՛ երեք զավակներիս խնամքն ու կրթությունը:

Չնայած նրան, որ ինձ, բոլորովին ընշադուրկիս և հաճախ գործադուրկիս, կարիքի և զրկանքների ամենամեծ բաժինն է ընկել՝ համեմատած մեր համարյա բոլոր ժամանակակից գրողների հետ, որ կաշկանդված ու անազատ եմ զգացել ինձ մինչ մեր երկրի

* Լատ.— ես արեցի այն ամենը, ինչ կարող էի:

սովետիզացիան, և կյանքիս համարյա ամբողջ ընթացքում ամենօրյա աշխատանքի դնալու ստիպողականությունից դժգոհ, եռանդիս և առողջությանս մաքսիմումը վատնել եմ, կապիտալին ծախելով, այնուամենայնիվ մեր պրոլետարիատին ևս կարողացա թողնել մի ժառանգություն՝ երեք թանկագին զավակներին. ա) ներկա ինքնուրույն «Բանաստեղծությունների» ժողովածուն՝ առաջին հատորով, բ) Ադա Նեգրիի, Գաստեի և ռուս ժամանակակից շատ պոետների թարգմանությունները՝ երկրորդ հատորով, և գ) արձակ գրվածքներս (պատմելվածքներ, մեմուարներ և մեր կուսակցական օրգաններում լույս տեսած այնպիսի հոդվածներ, որոնք գրական-հասարակական նշանակություն ունեն)՝ երրորդ հատորով, որը պատրաստ տպագրության է սպասում¹:

Ես ավելին կասեմ.

Մինչև կյանքիս 55 տարին հասնելը, չեղավ մեկը, որ իմ ազատ կամքի և տրամադրության տակ դներ այն ոսկի ժամանակը, որ հասարակ լեզվով կոչվում է առավոտ, որի ընթացքում գլխավորապես իմ գրիչը գիտեր թևավորվել, խոսել, ինչպես որոշ ժամի համար լարած խոսկան մի բուգիլնիկ. իսկ այդ առավոտ կոչվածը մուսայիս ոսկե թևերի սոսափման պահերն էին...

Առավոտ... որքա՛ն սիրելի, որքա՛ն կարոտալի ես եղել դու ինձ համար, բայց և որքա՛ն արգելյալ, որքա՛ն տանջալի, ժլա՛տ...

Զգում էի, թե ինչպես մի խորհրդավոր կրակով սրտիս քուրացում տաքանում, շիկանում էին ինչ-որ խայթող ապրումներ, վառում էին արյունս, պոռթկալու պատրաստում մտահղացումներս:

Պոռթկման և հուզումի մի այնպիսի սքանչելի մոմենտ, իմ քմահաճ գրիչ-մուսան սովորաբար առավոտներն էր ընտրում՝ աշխատանքներից հոգնած ու խոնջացած ուղեղիս գիշերը հանգստություն տալուց հետո: Եվ ահա... ձեռքս էի առնում մուրճ-գրիչը, որ կոփեմ, ձևակերպեմ մտքերս, մի ձև տամ նրանց, և ահա... ասում եմ, ժամացույցը զարկում էր 6-ը, 7-ը՝ գործարան դնալու համար, 8-ը, 9-ը՝ առևտրական տների կամ բանկային ակամա աշխատանքների կատարելու համար, կարծես ասելով՝

— Գործի՛ ելիր, շո՛ւտ,

Ուշանաս՝ փողոց կնետվես անշուշտ...²

Քանի՛-քանի՛ անգամ այսպես, նման ոսկի առավոտներ, այնպես շքեղ հղացումներով, բորբոքված, շիկացած զգացմունքներով կարոտ են մնացել մուրճի և վարպետի ձևավորման, թողնվել են կի-

սավարտ, անուշադիր... Քանի՞սը հետզհետե սառել, մարել ակամա, մոխիր դարձել, կորել, անհետացել... Քանի՞ գեղեցիկ մտահր-զացումներ խեղդվել գործարանների սուվիշների և բանկի ու կոն-տորների համրիչների ժխորի մեջ...

Ե՛ս չեմ մեղավոր, իմ պրոլետար ընկերնե՛ր, որ այսքան քիչ գործ արտադրեցի ձեզ համար. ե՛ս չեմ մեղավոր, որ այսքան քիչ սնունդ թողեցի ձեր սոված մարին իմ երեսուն և ավելի տարվա գրական գործունեության ընթացքում:

Մեղավոր էին այն ցավն ու կրակը, որով այրվում ու տոչոր-վում էի ձեզ հետ միասին...

Մեղավոր էր այն անիծյալ կացությունը, որի համար ծախսում էի իմ թարմ, երիտասարդ ջղերի հյուսթերը կապիտալին, մինչ ուժասպառ լինելը, մինչ օրերիս շուտ ծերանալը:

Մեղավոր էին, վերջապես, այն արգելքներն ու շղթաները (լի-նեին նրանք ցենզուրական, քաղաքական, թե ազգայնական-նացիո-նալիստական հալածանքներ), որոնցով կաշկանդված էի ես մինչև մեր երկրի խորհրդայնացումը:

Սակայն մի հանգամանք, որ միշտ անչափ ուրախացրել է ինձ՝ այդ այն է, որ ես կատարեցի այն, ինչ կարողացա, որ իմ feci quod potui-ն եղել է մի կարկաշտն, թեև ոչ այնքան առատահոս աղբյուր, որը հագեցրել է մեր պրոլետարիատի ծարավը՝ նրա պա-պակի ծամին: Այլև այն՝ որ հենց գրիչ բռնելու առաջին օրից խու-սափել եմ բարձրագույն, խճողված, դժվարամարս, ճոռոժ ոճի գործա-ծումից և նոր գիտակցության եկող հայ բանվորության հետ խոսել եմ պարզ, հասկանալի ու մատչելի լեզվով:

Այս պահանջը դրել է մեր անմահ ուսուցիչ Լենինը, և, կարծում եմ, իմ նպատակին հասել եմ լիովին:

Գալով իմ գրական վաստակի սկզբնավորության օրին՝ այստեղ ես առաջին անգամ պիտի հայտնեմ, որ նա թեև սկսել է դեռ աշա-կերտական նստարանից, սակայն մշակված, գրական արժեք ներ-կայացնող գործեր սկսել եմ տալ 1889 թվականից, երբ առաջին անգամ ինձ սկսեցին կարդալ Բաքվի «Հուլյս» ուսանողական ամ-սաթերթում (մի լուրջ ամսագիր, ուր ղեկավարած էին նախնական շրջանի ստեղծագործություններս) — «Ուխտ բարեկամության», «Նը-վեր NN-ին», «Աղոթք», «Աչեր» և այլ բանաստեղծությունները, որոնք հետագայում, 1893 թվի հոկտեմբերին 10 №-ից տպագրեց

«Մուրճ»-ի խմբագրությունը, ու այստեղից էլ փաստորեն սկսվեց իմ գրական գործունեությունը:

Հիշածս երկերը, շատ ուրիշների հետ միասին, ապագա բանասերը կարող է գտնել իմ «Հիշատակարաններ»-ում, որոնց սկսել եմ գրել 1884 թվականից մինչև 1894-ը, ուղիղ տասը տարի և որոնք պահվում են իմ արխիվում (բացի 1894 թվի հատորից, որ նույն թվին խլեց պահնորդական բաժինը՝ օխրանկան ու բանտարկելով ինձ, այլևս չվերադարձրեց):

Ավելորդ չեմ համարում հայտնել, որ ներկա հատորի մեջ ես հարմար համարեցի զետեղել միայն 85 մշակված բանաստեղծական երկ, որոնցից մոտավորապես երկու տասնյակ լույս չեն տեսել և ոչ մի տեղ և ընդհակառակը, ներկա հատորի մեջ չեն մտել մամուլում լույս տեսած՝ 50-ից ավելի ոտանավորներ, որոնք, ըստ իս, իրենց թե՛ բովանդակությամբ և թե՛ հնացած գաղափարով՝ որպես պիտոնանս, կխանգարին ներկա ժողովածուի ընդհանուր ներդաշնակությունը:

Դարձյալ ապագա բանասերին, կամ ավելի ճիշտ՝ հրատարակչական օրգաններին եմ թողնում այս հանգամանքից օգտվելու հնարավորությունը, եթե նրանք երբևիցե կբարեհաճեն մտածել մի ավելի ընդարձակ, ակադեմիկ ժողովածու հրատարակելու մասին, առանց բաժինների վերածելու իհարկե, ժամանակագրական կարգով: Այս 50-ից ավելի կտորները, «Երկաթե տեմպով» վերնագիր կրող մի կիսավարտ պոեմի հետ, արտագրած ունեմ առանձին տետրակում և դարձյալ պահում եմ արխիվումս. հավանական է, որ նրանք լույս կտեսնեն մահիցս հետո³:

Այնուհետև՝ կգտնվեն մարդիկ, որոնք կփոշտան այն նորաձևությունից, որը մտքերի եմ ներկա հատորի մեջ, զետեղելով ինձ տրված պատիվների ու կոչումների վավերագրերը. շատ զառամյալ ուղեղներ կասեն՝ դա սնապարծություն է...

Իդո՛ւր:

Շտապում եմ հանգստացնել մեր մեջ երևան եկած մի քանի գրական քուրմերի, որ ես անձամբ ինձանից ոչինչ նոր բան չեմ հորինած:

Այս ձևը վաղուց ընդունված է Ռուսաստանի Պետհրատի կողմից. այս ձևով, և ավելի ճոխ, հրատարակված են հայտնի պոուլետ-բանաստեղծ և առակախոս Դեմյան Բեդնու հեղինակութունները (1909—1922 մի մեծ հատորի մեջ), որ լույս է տեսել կարմիր Մոսկվայում, 1923 թվին:

Այսպէս, ուրեմն, ես միայն ընդօրինակել եմ Դեմյան Բեգնու ժողովածուի ձևը:

Այս ձևը թող առաջխաղացման խրախույս հանդիսանա մեր այն երիտասարդ լավ ապագա խոստացող պրոլետ-գրողներին համար, որոնք պրոլետ-գրականութիւնը զարգացնելու ու խորացնելու շատ տվյալներ ունեն: Ես առաջին անշուք, անպաճուճ պրոլետարական «սագր», ինպրովիլդացիան հնարեցի միայն, թող նրանք ստեղծագործեն պրոլետարական «սիմֆոնիաներ»:

Անշուշտ, կգտնվեն բարձր պրետենզիաներով էսթետ-ինտելիգենտ ընթերցողներ, տարբեր մտահայացքով, որոնց արիստոկրատական ճաշակին ու պահանջին դժացում չի տա իմ անպաճուճ քնարի նյութը. ի՞նչ փուլթ... Գրելիս՝ ես միշտ և գլխավորապես նկատի եմ ունեցել առողջ բանվորա-գյուղացիական և նորածիլ աշակերտական-ուսանողական մասսաներին, և ոչ չմահալան ինտելիգենտին:

Նշել եմ ու կան այնպիսի անուղղելիներ, եթե կուզեք՝ իրենց մարքսիստ համարող խիկարներ, որոնք քանիցս անարգարացի ասել են ու կրկնել, թե՛ մեր անցած պրոլետարական շարժման էտապները, անցած կովի ու ապրումների շրջանը ու գործարանային կյանքը ես տվել եմ իմ ստեղծագործութիւնների մեջ ընդհանուր գծերով, շարիխներով, որպէս էսքիզներ. կամ «թույլ եմ տվել սայթաքումներ ու հակասական մոմենտներ»:

Նախ՝ այդ կրկին փուլթ չէ, երկրորդ՝ ճիշտ չէ, և երրորդ՝ այնքան էլ հեշտ չէ... Ասելն է միայն հեշտ...

20—25 տարի սրանից առաջ, երբ հեղափոխական-մարքսիստական ըմբռնողութիւնը բացակայում էր մեր իրականութիւնից, երբ մարքսիստական միտքը, հեղափոխականի ապրումները չէին ձևակերպվում, կամ շատ դժվար էին ենթարկվում բանաստեղծական արտահայտութիւն, կամ, վերջապես, երբ մի պրոլետարական երկ արտադրելու համար անհրաժեշտ էր օգնութիւն կանչել ոչ թե երևիվա և այսօրվա պատրաստի, ձևավորված կյանքի փորձառութիւններն ու փաստերը, այլ գրողի ներքին կրակը, ներքին մղումը, հեղափոխականի ինտուիցիան, այդպիսի մի գրականութիւն պատմութիւն զարգացման անդիտակներին, անարխիստ-ինդիվիդուալիստներին այդպէս մտածելը և՛ թույլատրելի է, և՛ ներելի:

Գուցէ գտնվեն և այնպիսիները, որոնք առարկեն ինձ, թե ինչո՞ւ «Կարմիր Գալերեաից» բաժնում բացակայում է հանգուցյալ Ա. Մյասնիկյանի անունը, որն այնպես ողբերգական մահով զո՞հ

կնաց անողոր տարերքին... Գարձյալ հոգ չէ... Չէ՞ որ այդ տեղի ունեցավ տարբեր տեսակետների, որոշ «դատողությունաց ու գիտակցությունաց» հիման վրա, լինեն նրանք քաղաքական, թե գրական... Ճիշտ է, բացակայում է Ալ. Մյասնիկյանը, բայց նա չի վրիպել իմ տեսողությունից: Արդարությունը պահանջում է ասելու, որ Ալ. Մյասնիկյանը խոշոր պետական գործիչ էր, հոյակապ կազմակերպիչ, անկրկնելի, պատմական մի եռանդ՝ խորհրդային իրավակարգի համար. բայց համենայն դեպս ինձ մեղադրելն այդ բանում անհիմն կլինի, որովհետեւ իր ժամանակին՝ (1922 թ. նրա վարչապետություն օրոք) իմ հարկը տվել եմ այդ «լավ հայրենասերին» նրան նվիրած հետեւյալ քառյակով.

Հե՛յ թիավար, փրփուր ծովի,
Շուրջդ մրրիկ, թուխպ ու ամպ...
Երջանիկ ես... քեզ վիճակվեց
Նավը հանել դեպի ափ...

Հույս ունենամ, ուրեմն, որ եթե խորհրդային Հայաստանի ամենալավ «հայ մարդը» չմտավ «Կարմիր Գալերեայից» բաժինը, այդ կվերագրեն իմ անկեղծության, դուռը սրտով խոստովանքիս և ինձ չեն մեղադրի «համառություն» ու առանձին համոզմունքիս համար դեպի ընկ. Ալյոշան:

Մի խոշոր թյուրիմացության մասին երկու խոսք:

Օգտվում եմ հանգամանքից և առաջին անգամ, թեև ուշ, տպագրության միջոցով հայտնում Բաքվա ինձ համակրող պրոլետարներին, որ եթե ինձ չաջողվեց հոբելյանիս օրերին այցելել նրանց՝ դրա մեջ մեղավորը ես չեմ, այլ հանգամանքները:

Բաքու գնալու հրավերը ես ստացել էի գրավոր, Ադրբեջանի Կենտկոմից լիազորված ընկ. Շիրվանսկու միջոցով՝ դեռ Թիֆլիսում տոնակատարությունները չվերջացած... Բայց որովհետեւ խորհրդային Հայաստանի հանրապետությունը Ադրբեջանից խլեց տոնակատարության առաջնությունը (երեք անգամ, սակայն, հետաձգելով այն), բայց որովհետեւ ես <որհրդային> Հայաստանում այդ տոնակատարությունը ձգձգվեց մի քանի քաղաքներում, մանավանդ Լենինականում... ու երբ պատրաստվում էի այցելել Բաքու... հանկարծ մեռնում է մեր մեծ ուսուցիչը, Վ. Ի. Լենինը, որից հետո, քեռս փշրված տեսնելով, հետաձգեցի այն:

Կուզեի մի քանի խոսք էլ ասել իմ մի քանի «բարեմիտ» քննա-

դատների և մի վերջին «շիտակ» ու «ազնիվ քննադատ» կոչեցյալի մասին:

Կարիք կա՞ արդյոք երկար կանգ առնել նրանց վրա: Սրանց և նմանների մասին սույն գրքի առաջաբանում ակնարկներ կան... Նստյն կլրացնեմ միայն:

Սրանցից ավագագույնը, Լեոն, որ իր «Գրականության պատմություն» մեջ Հովհաննես Թումանյանի պես տաղանդավոր բանաստեղծին անվանեց «կոխի ու պարի», այլև «կաբինետային» երգիչ, «պատիվ» չարեց նույն «Գրականության պատմություն» մեջ իմ երկերի մասին մի խոսք հիշելու անգամ, թեկուղ համեմատ լինե՞ր այն վատ գույներով ու աննպաստ կարծիքներով...

Մյուսը՝ նրա հոգեզավակ և տխրահուշակ Բախշի Իշխանյանը, մոտ 20 տարի սրանից առաջ, ղեկավարվեց՝ մի կողմից խնամիական դեպի ուրիշը, մյուս կողմից դեպի ինձ թշնամական տենդենցներով:

Սրան հետևեց երրորդը, Պողոս Մակինցյանը, որը սիստեմատիկ կերպով իր խմբագրած ռուս ժողովածուներում (1) Поэзия Армении՝ Վ. Բրյուսովի ղլխավորությամբ և 2) «Сборник Армянской Литературы» Մաքսիմ Գորկու ղեկավարությամբ) միշտ «ինչ-ինչ» պատճառներով (ի՛սկ որ՝ ինչ-ինչ) ղլանում էր ղետեղել ինձ թարգմանաբար, վերջերս սկսեց մի այնպիսի արշավանք իմ դեմ, որ սաղ կգար ինդիվիդուալիստ էսթետին միայն:

Եվ վերջապես չորրորդը՝ Սերո Մանուցյանը իր «Գրական սիուեաներ»-ով անցավ այս բոլոր վերը հիշածներից:

Նա գիտություն, թե անգիտությամբ, ոչ միայն աղավաղեց իմ մտքերը, այլև խաղախնեց երկերիս տարեթվերը՝ «Հավասարություն» պոեմս համարելով հետ-հոկտեմբերյան, իսկ «Ամբոխն իմ աշխարհը»՝ 1906 թվի գրվածք... իր «քննադատական» մարզանքներն արդարացնելու համար: Եվ ոչ միայն այդ, այլև երկու անգամ նա վստահացավ տպել Բաքվում հրատարակվող «Վիշկա» և «Հայարտուն» օրգանների առաջին համարներում այն իմ մասնավոր իրեն գրած նամակը, որի տպագրելու թույլտվությունը հեռագրով հարցին՝ արգելել էի նույնպես հեռագրով:

Բարին նրանց հետ...

Վերջացնելով իմ խոսքը, ցանկություն եմ հայտնում, որ ներդամիս գոնվի իմ ընթերցողը, որ վրադեցրի նրան այս երկար վերջաբանով, կամ որ ասելու էլի շատ հայտնություններ՝ մնացին անհայտության մեջ...

ՓԱՓԱԶՅԱՆ-ՕԹԵԼԼՈ

Առաջին անգամն եմ տեսնում Փափազյանին «Օթելլոյի» մեջ: Ես բախտ եմ ունեցել «Օթելլոյի» մեջ տեսնելու մեծ արտիստ Ադամյանին, Թիֆլիսում, 1886 թվականին և, պիտի խոստովանեմ, որ Փափազյան-Օթելլոն շատ տեղերում հետ չէր մնում իր խաղով Ադամյան-Օթելլոյից:

Մի հանգամանք, սակայն, որ առաջնութունն, ի վերջո, մնում է Ադամյան-Օթելլոյին, այդ ձայնի և շկուլայի տարբերությունն է երկու արտիստների մեջ:

Ադամյան-Օթելլոյի ձայնը չափազանց խրոխտ էր, մոնչոզ առյուծի նման՝ ցասման բոպեին, իսկ կասկածի և խանդի ժամանակ՝ ինչպես հեռավոր որոտի երկարատև մի դղրդյուն. մինչդեռ Փափազյան-Օթելլոն իր ձայնով ճարճատող հրդեհի է նման, որ ինքն իրեն այրվում է ու հետզհետե մարում, նվաղում:

Արտիստն ապրում է բեմի վրա ճիշտ այնպես, ինչպես ապրում էր Ադամյան-Օթելլոն ու ապրեցնում հանդիսականներին:

Շկուլայի տեսակետից Ադամյան-Օթելլոն իր վրա կրում էր կլասիկ խաղի կնիքը, մինչդեռ Փափազյանի Օթելլոն ամբողջովին ռեալիզմ էր դրսևորում, որ թվում է վիճելի պիտի դարձնի երկուսից որի ճիշտ լինելը:

Սակայն երկուսի խաղն էլ համահավասար համակում են հանդիսականին, անգամ սարսուռ աղդում մարդու վրա, մանավանդ երբորդ և չորբորդ տեսարաններում, երբ մավրի խանդոտությունն արտահայտում է կրեչենտո*:

Այստեղ արդեն Փափազյան-Օթելլոն մոտենում է ու նմանվում Ադամյան-Օթելլոյին:

* Լատ.— Ձայնի ելևէջների բարձրացում, ուժեղացում:

Երկու շաա իրար նման հրաշունչ տեմպերամենտ, որոնք արտահայտվում են համահավասար ուժով:

Վաղուց է, որ բեմից էլեկտրական հոսանքի նման մի այնպիսի անուշ սարսուռ չէր անցել մարմնովս, և այդպիսի մի ուժեղ ցնցում կարողացավ ազդել Փափաղյան-Օթելլոն:

Ճիշտ այնպես, ինչպես Աղամյան-Օթելլոն քառասուն տարի սրանից առաջ կարողանում էր ոչ միայն ցնցել, այլև հեկեկալ տալ ամբողջ դահլիճը նախկին Արծրունու թատրոնում:

ԶԵՐՄ ՈՂԶՈՒՅՆ «ԽՈՐՀՐԳԱՅԻՆ ԳՐՈՂ» ԱՄՍԱԳՐԻՆ

Իմ անդրանիկ լավագույն երկը, որ զետեղված է 1888 թվի Բաքվա ուսանողական «Հուլյս» թերթում՝ դրել եմ Բաքվում, իմ պատանեկան լավագույն զգացմունքները ծլել են Բաքվում, իմ երիտասարդական լավագույն խոհերն ու իդեալները սկիզբ են առել դարձյալ Բաքվում: Այժմ ուրախ եմ անշափ, որ 45 տարի անցնելուց հետո, ինձ վիճակվում է մասնակցել Բաքվում հրատարակվող անդրանիկ ամսագրին, քայլել նրա ջահել աշխատակիցների հետ միասին և նրանց հետ միասին մասնակցել սոցիալիզմի կռուցմանը՝ գրական արվեստի ֆրոնտում:

Սրտանց ողջունում եմ «Խորհրդային գրող»-ի առաջին համարի մուտքը Բաքվում:

<ՈՂՋՈՒՅՆ «ԿԱՐՄԻՐ ԾԻՒՆԵՐ»-Ի ՏԱՍՆԱՄՅԱԿԻՆ>

Սրտաբուխ ջերմ յղջո՛ւյն «Կարմիր Ծիւներ»-ի խմբագրությանը և նրա մշտական ու երկարամյա աշխատակիցներին՝ ամսագրի 10-ամյակի առթիւ:

«Կարմիր Ծիւներ»-ը 10 տարի շարունակ սնել, դաստիարակել է մեր մատաղ սերունդը,— սկստրաստել նրան սոցիալիստական հոյակապ շէնքի կառուցման մասնակցելուն ու հասել է դրական արդյունքների:

«Կարմիր Ծիւներ»-ի շուրջը հավաքւած մանկական գրողները եռանդ ու ջանք չեն խնայել լավագոյն, առողջ սնունդ մատակարարելու գիտակցությամբ աճող դարձողական ծաղկափթիթ աշակերտությանը:

Սա եղել է մի խոշոր ծառայություն նրանց կողմից — մի-մի աղյուս շարել նոր հասարակարդի շէնքի կառուցման:

Ու ես մեծ հույս ունեմ, որ այս փուլն անցնելուց հետո, «Կարմիր Ծիւներ»-ի թե՛ խմբագրությունը, թե՛ աշխատակիցները և թե՛ մատաղ ընթերցողներն ամսագրի մյուս 10-ամյակին կաշխատեն, ըստ իրենց ուժի, ավելի ևս հեշտացնել ու իրականացնել սոցիալիզմի կառուցման 2-րդ փուլի լուրնդը, այն է՝ ստեղծել անդասակարգ հասարակություն:

ՍՏԵՓԱՆ ՇԱՀՈՒՄՅԱՆԻ ՄԱՀՎԱՆ 15-ՐԴ ՏԱՐԵԴԱՐՁԻՆ

Մինչև այժմ Ստեփան Շահումյանի մասին դրած բազմաթիվ հոդվածներն ու մեմուարները վերաբերում էին նրա քաղաքական գործունեությանը, կամ նրա հերոսական մահով վախճան ունեցած կյանքի նկարագրությանը:

Այդ ուղղությամբ, համարյա ամեն տարեդարձին, նյութեր ու հոշեր տվել եմ և ես, որոնք ամեն սեպտեմբերի 20-ին տպվել են «Կարմիր աստղ»-ում, «Մարտակոչ»-ում և այլն¹:

Սակայն Ստ. Շահումյանը միայն քաղաքական խոշոր գործիչ չէր, ու ոչ էլ մեր կուսակցության անդրկովկասյան պարագլուխն ու ղեկավարը միայն, այլև տաղանդավոր քննադատ էր գեղարվեստական գրականության և նույնքան տաղանդավոր փեդեղոս քննադատ սոցիալիստական գրականության բնագավառում:

Նրա նուրբ և թափանցիկ տեսողությունից էր վրիպում երբեք գրական-գեղարվեստական արժեք ունեցող, կամ քաղաքական բովանդակություն ունեցող ոչ մի գիրք, երևույթ, գրվածք, բանասիրություն. նա միշտ էլ առաջինն էր, որ թե՛ մամուլում, թե՛ առանձին գրքով արտահայտում էր իր, որպես հեղափոխական մարքսիստի, վերաբերմունքն ու կարծիքը այս կամ այն բանասիրական, գեղարվեստական արժեք ունեցող երկի, տրակտատի վերաբերյալ: Իմի նա Ս<ոցիալ-դեմոկր>ական, թե՛ օտար բանակից:

Զարմանալի նրբազգացություն խորաթափանց ըմբռնումների, շիտակ ու կտրուկ որակում ու բնորոշում ամեն մի մոլորված, սխալ մտքի արտահայտության, կերտող վարպետի կարողության շափանալիտիկ միտք և ուղեղ, որով երևույթին տալիս է ամենաճշգրիտ բնորոշումը:

Այդ բնորոշումը կտրուկ էր, անմաշ ու անջնջելի՝ քարի վրա ակոսած-կերտածի պայծառությամբ ու խորությամբ:

Չկամենալով անգամ համեմատության տակ զենել այդ նուրբ,

խորաթափանց և տաղանդավոր քննադատին մեր այսօրվա տնտեսուն գրախոսներից շատ շատերի հետ, պիտի ասեմ, որ՝ դժբախտաբար Սո. Շահումյանը ոչ ազատ ժամանակ և ոչ հարմարություն ունենալով պարապելու այդ շատ օգտակար գրական ճշուղի ստեղծագործություններ:

Իսկ որ քննադատությունն բնագավառում նա իրոք ստեղծագործող էր, հմայող իր սուր բնորոշումով, որ նրա որոշումն ու որակումն անվիճելի էր ու ամենից ճանաչված, կայուն, մնայուն, դրոշմող և ընդհանրացած, դրա մասին ոչ ոք չէր կասկածում ժամանակին և մինչ օրս էլ կասկածից դուրս է մնացել:

Մեզանից ո՞վ չի հիշում տխրահռչակ Բախշի Իշխանյանի օյինները:

Այդ խայտառակ մարդուն խորը թափանցելով ու ճանաչելով, նա իր մի հոգվածում անվանել էր Բեռական տիպ²:

Այդ անունը մնաց «ղամղի» պես կպած ու մինչ օրս էլ պոկ չի գալիս այն մարդուց, որը Բեռլինի մեծ գրադարանի մի հազվագյուտ, միակ էկզեմպլար գրքից երեսներ էր պոկել, թաքցրել իր գրասենյանի արկղում, որպեսզի այդ երեսները արտադրեր իր մի տրակտատին նյութ մատակարարելու համար*:

Եվ այդ ա՛յն մարդու հասցեին, որը մի ամբողջ ինտելիգենտական կազմակերպության («Հայ Սոցիալ-Դեմոկր. Բանվ. կազմակերպության») գլխավոր իդեոլոգն էր ու ղեկավարը. Ստեփանն էր, որ առաջին անգամ Հայ Ս. Դ. Բ. կազմակերպությունը, իր սուր գիտողությամբ և անալիտիկ ըմբռնողականությամբ՝ կնքեց սպեցիֆիկ, փակ նրանց իդեոլոգիան՝ սպեցիֆիկ անուններով: Սպեցիֆիկները իրենց նացիոնալիստական խմորումով ու թեքումով մինչ օրս էլ մնացել են դիմակավորված: Եվ ով մեզանից ազգայնական թեքումն է ցուցադրում այս կամ այն հարցում՝ նրան մինչ օրս էլ իսպանական ցուլին կատաղեցնող կարմիր լաթի պես սպեցիֆիկ կամ սպեցիֆիկ խոսքը կատաղեցնում է ոչ պակաս:

Տեղը չէ բացատրել, թե ինչու և ինչ առիթով Ստեփանը այդ հայկական բունդիստներին անվանեց սպեցիֆիկներ, բայց այդ որոշումը հայ ազգայնական Սոց-Դեմ. կազմակերպության աննման ու սաղական մի փուտ էր, մի КЛИЧКА, որն իր քաղաքացիական նշանակությունը մինչ օրս էլ չի կորցրել:

* Այդ գողության համար, ինչպես մեր հին ընկերներն էլ գիտեն, Բախշի Իշխանյանին Բեռլինի դատարանը դատապարտեց 3 ամսվա բանտարկության, որը համահավասար էր այն ժամանակվա ցարիզմի 3 տարվա բանտարգելությանը:

Լավ նշան դնող, որսկանի պես անվրեսպ էր մեր Ստեփանը իր հասուն, հյութալի, անսայթաք բնորոշումով մյուս կուսակցության պատկանող իրենցիկների դեմ:

Միքայել Վարանդյանին (դաշնակցականների լիդեր ու իրենցիկ), նրա դրած մի տրակտատի* համար, Ստեփանը անվանել էր ՏԻՆՋԵՐԱԿԱՆ ԹՈՒԹԱԿՅ՝ մի սրամիտ անուն, որ երկար տարիներ ու մինչ օրս էլ, առանց ծիծաղից թուլանալու, շնք կարողանում հիշել:

Միք. Վարանդյանին Ստեփանը անվանել էր «տիեզերական թութակ» նրա համար, որ հեղինակը սոցիալական կյանքի վերաբերյալ ամեն մի երևույթ, կամ ամեն մի հարցի ու պրոբլեմի լուծում բխեցնում էր օրինակներից և ոչ դասակարգային տարբերությունների էությունից, կամ էկոնոմիկական ֆակտորներից առաջացած պատճառներից:

Մի այդպիսի սրամիտ, քննադատական բնորոշում պարզում էր մի ամբողջ կուսակցության (դաշնակցության) էությունը, նրա ինչ և որքան ծիծաղելի լինելը:

«Տիեզերական թութակ» հոդվածը լույս տեսավ «Նոր խոսք» ամսագրի № 1-ում, որ սկսեց հրատարակվել Բաքվում, 1911 թվի հոկտեմբերին:

Ափսո՛ս, որ այդ տարվա վերջում Ստեփանը բանտարկվեց ու տաղանդավոր քննադատական հոդվածի շարունակությունը այնպես էլ մնաց անավարտ ու լույս չտեսավ:

Այսպիսով, մենք այն ժամանակվա (22 տարի սրանից առաջ) բոլշևիկ սոցիալ-դեմոկրատներս զրկված մնացինք մի այնպիսի սրամիտ, տաղանդավոր և մեծ հասարակական նշանակություն ունեցող «Տիեզերական թութակը» հոդվածի շարունակությունը կարդալուց, որի նմանը շատ քիչ էինք հանդիպում մեր քննադատական-մարքսիստական գրականության բնագավառում, եթե չըհաշվեինք բախշի իշխանյանների հոգին հանող ոչ պակաս տաղանդավոր քննադատ մարքսիստ Ամիրջանին՝ մեկը նահատակված 26 կոմունարներից:

Ստեփան Շահումյանը, կրկնում ենք, անվանի քննադատի անուն ու հռչակը կարող էր ունենալ մեր գրականության պատմության մեջ, եթե նա մեր օրերի սենյակային գրախոսների ու քննադատների ազատությունը, ժամանակն ու միջոցներն ունենար:

Դժբախտաբար նա ամեն մի ժամ, ամեն մի րոպե տարված

* «Հոսանքներ» վերնագրով:

էր մեր՝ մեծամասնականներիս ֆրակցիական հոգսերով, կովով ու կազմակերպությամբ, առավելապես նրա վերջնական հաղթանակների պատրաստությամբ:

Ու՛ր չի հիշում «Сборник Армянской Литературы»-ն, Մաքսիմ Գորկու խմբագրությամբ և Պ. Մակինցյանի, Վ. Տերյանի ու Լ. Քալանթարի մոտիկ աշխատակցությամբ ու ցուցումներով հրատարակութունը:

1916 թվին հրատարակվող «Պայքար» ս<ոցիալ-> դ<եմոկրատական> թերթի № 33-ում Ստեփանը ունի մի շատ շահեկան քննադատական հոդված*:

Այդ հոդվածում առաջին անգամն էր, որ Ստեփանը սպեցիֆիկ Հայ Ս. Դ. կազմակերպությունը անվանում էր այնքան բնորոշ, հատու և ճշգրիտ հայկական բունդ անունով⁴:

Այդ հոդվածով է, որ սրատես ու սրամիտ Ստ. Շահումյանը թափանցում է սպեցիֆիկների դիտավորությունների ու նպատակների մեջ, որով նրանք ուզում են ցույց տալ ռուս ընթերցողին, թե հայ իրականության մեջ ս<ոցիալ-> դ<եմոկրատական> իդեալների քարոզն ու ընդհանրացնողը առաջին նվազ իրենք՝ սպեցիֆիկներն են եղել՝ թե՛ սոցիալիստական և թե՛ գեղարվեստական պրոլետարական գրականության տարածման ասպարեզում, և, համեմայն դեպս, ոչ սոց. դեմ. բոլշևիկյան ֆրակցիայում գործող հայ վետերանները (Բոգդան Գնունի, Դեդուշկա Մելիք, Ստեփան Շահումյան, Սուրեն Սպանդարյան, Սուրեն Հովսեփյան և այլք):

Այդ առթիվ մարգարեացած Ստեփանը նույն «Պայքարի» № 33-ում գրում է. «Հետաքրքիր է, որ այն միջոցին, երբ համառուսական մարքսիստների շարքերից (խոսքը հայ բոլշևիկներին մասին է. Հ. Հ.) բազմաթիվ ինտելիգենտներ ու բանվորներ տարիների ընթացքում լցրել են բանտերը և այժմ էլ տասնյակներով, տաժանակիր աշխատանքների դատապարտված և հավիտյան Սիբիր ուղարկված տնքում են, այդ միջոցին ո՛չ ժանդարմները և ո՛չ դատախազությունը չեն կարողացել խոշորագիտակի մեջ նույնիսկ նկատել «Հայ Սոց. Դեմոկր. կազմակերպության» գոյությունը, որպեսզի գոնե մի հատիկ ձերբակալություն տեղի ունենար այդ «կազմակերպության պատկանելու համար». «Դավիթ Անանունը անհրա-

* Գիտակցաբար, թե անգիտակցաբար Ստ. Շահումյանի ճառերը, հոդվածները և քննադատականները խմբագրող ընկերները լույս տեսած ռուսական ժողովածուի մեջ չեն գետնից այդ պատմական ուժեղ դրվումները, որ վերաբերում է նախկին սպեցիֆիկներին:

ժեշտ է համարում տեղեկացնել աշխարհին այդ կարևոր պատմական «կուսակցության» մասին, այն էլ փոխելով նրա նախկին ավելի համեստ «կազմակերպություն» անունը...»:

Ու եզրակացնում է Ստեփանը, «սպեցիֆիկներին» բնորոշելով այսպես.

«Այդ նշանակում է, որ մարդիկ այրվում են ռեկլամի և ինֆագուլուքյան օրհանգիստով և շտապում են մտնել պատմության մեջ» (ընդգծումը մերն է. Հ. Հ.):

Որպիսի՞ մարդարեակա՞ն գուշակում, որպիսի՞ սուր զիտողություն մի տաղանդավոր իդեոլոգ քննադատի լիոզմից... Եվ մի՞թե նույնը չի նկատվում և այսօր, այսօրվա նախկին սպեցիֆիկներին կողմից: Այդ նույն՝ պատմական նշանակություն ունեցող հողվածում մեր Ստեփանը շարունակում է զայրույթով. «Որքա՞ն անախորժ ու ցավալի է տեսնել այդ փոփոխությունը (խոսքը Հայ Ս. Դ. սպեցիֆիկների կազմակերպության մասին է. Հ. Հ.) կապված այնքան մեծ ու ազնիվ հոգու տեր Մաքսիմ Գորկու անվան հետ...» ու վերջացնում այսպես.

«Ի դեպ, կապ չունի՞ արդյոք այդ փոքրիկության հետ Հակ. Հակոբյանի բացակայությունը ժողովածուի մեջ*, որի մասին մենք խոսեցինք վերև...»:

Ընկեր Շահումյանը «վերև» հողվածի սկզբում, իր վրդովմունքն էր հայտնել, թե ինչու «Сборник Арм. Литературы» ժողովածուում նրա մոտիկ աշխատակիցներ՝ Պ. Մակինցյան, Վ. Տերյան և Լ. Քալանթար, չեն մտցրել մի ամբողջ, բանվորական դասակարգի սիրված պոետի (Հ. Հակոբյանի) ստեղծագործությունները:

Իդուր էր, իհարկե, վրդովվում մեր անմահ Ստեփանը այն ժամանակ:

Նվաստիս չէին ղետեղել, որովհետև ես սպեցիֆիկ չէի, այլ համառուսական մարքսիստների շարքերին պատկանող ս<ո-ցիալ-> դ<եմոկրատ> բոլշևիկ-բանաստեղծ և կուսակցական գործիչ: Ու դրա համար էլ մեր սիրելի ընկերը իր հողվածին վերջակետ դրեց այս աննման, ճշգրիտ խոսքերով.

«Սակայն այստեղ էլ ոչ ոքի մեղադրելու իրավունք չունենք. եթե ասպարեզում լինեին համապատասխան ուժեր՝ երևի Մ. Գորկին հարկադրված չէր լինի օգնականներ փնտրելու ազգայնական

* Խոսքը «Сборник...»-ի մասին է:

տեսակետից դեռ չազատագրված կիսամարֆսիստների*, սուս մարֆսիստների** և նեո-մարֆսիստների*** (ընդդժնականները մե-
րըն են)։

Հալլա խոսքեր չէին այս Ստեփանի բերանում, այլ կշռված,
ստուգված ու կշռադատված ֆորմուլաներ, որովհետև հենց նույն
հոգևածից երևում է, որ սուտ-մարքսիստ կոչված Պ. Մակինցյանը
«Сборник Арм. Литературы» մեծահատոր ժողովածուի մեջ ղե-
տեղած իր «Очерк армянской литературы» հոդվածում՝ հայ էլե-
մենտների հառաջադիմությունը, առաջնադասցությունն ու հասունու-
թյունը, համեմատած հարևան թուրքերի հետ, բացատրում է «հայ
ցեղային» (ռասային) հանճարով, որի մասին զառանցում էին դաշ-
նակցական «հորիզոնականները»։ Մակինցյանի այս «հանճարեղ»
եզրակացությունը Ստեփանն անվանեց մանկական քեռիա ու նրան
անջնջելի «սուտ-մարքսիստ» անունով կնքեց, որ կարծում եմ սաղ է
գալիս նրան մինչև օրս։

* * *

Ինչու՞ այսքան երկար կանգ առանք Ստեփան Շահումյանի
«Պայքար»-ում (1916 թ. № 33) ղետեղված հոդվածի վրա, որպեսզի
ռելեֆ ու փաստերով ցույց տանք Ստեփանի լայնատաղանդ ու
մարգարեական խորաթափանցությամբ օժտված լինելը մարքսիս-
տական գրականության մեջ՝ քննադատության բնադավառում։

Ինձ թվում է, որ մի այսպիսի տաղանդով ուժեղ, դամբող,
որի հետքն ու կնքած-գրոշմածը անջնջելի է մնում, մեր քննադա-
տական գրականության մեջ դեռ նմանը չունենք։

Գեղարվեստական գրականության դնահատման մեջ ևս Ստե-
փանը ցուցադրում էր նույն սուր դիտողությունը, նույն ճշգրիտ
բնորոշումը ու արժանի դնահատումը։

Դժբախտաբար հայերեն լեզվով քիչ, կամ բոլորովին հոդված-
ներ չունի Ստեփանը այդ ուղղությամբ։ Բաքվի «Գուղտի»-ում⁵, որի
խմբագիրը Ստեփանն էր, բավականին նյութեր ունի մեր քննադատ
Ստեփանը, և այդ շատ հասկանալի էր. 1907-ի ռեակցիայից հետո
թափառական Ստեփանը կլանվել էր գեղարվեստական գրականու-
թյան ճյուղին վերաբերող ամեն մի նոր գրքով։ Նոր լույս տեսնող

* Ակնարկում է Վահան Տերյանին։

** Ակնարկում է Պողոս Մակինցյանին։

*** Ակնարկում է Լևոն Քալանթարին։

ալմանախներ, գրական-գեղարվեստական ժողովածուներ ու գրքեր ամենից առաջ նա էր կարդում: Երբեմն ինքը գնում, երբեմն էլ ուղարկում էին նրան որպես «ГУДОК»-ի խմբագրի՝ գրախոսելու համար: Ո՛չ մի հեղինակ, ո՛չ մի գրական գեղարվեստական նորություն նրա աչքից չէր վրիպում, ուշի-ուշով հետևում էր զուգընթաց սոցիալիստական գրականության և գեղարվեստական գրականության բոլոր հրատարակություններին, հայերեն և ռուսերեն լեզվով, և դրա համար նա ծանոթ էր գրական բոլոր ստեղծագործություններին ու հոսանքներին:

Ստեփանի նրբաղագաց, քնքուշ, ես անգամ ավելին կասեմ, բանաստեղծական թափանցող-զիրտող հոգին շատ էր սիրում բանաստեղծություններ:

Հայ հեղինակներից նա սիրում էր Հովհաննես Թումանյանին
և հողիածս գրողին:

1911 թվի վերջերին, «Նոր խոսք»-ը հրատարակելու նախօրյակին, մի նամակով խնդրում էր աշխատակցեմ ամսագրին, ու վերջացնում է նամակը այսպես. «Շուշան-մուշանների հետ գործ չունենք, մեր պոետը դու ես ու դու ես լինելու»: «Բախշու օյիններն էլ խո գիտես, մաղարիչը քեզ վրա ֆ...»: Այս նամակը մինչ օրս էլ պահում եմ մոտս⁶: «Բախշու օյինները» վերաբերում են Բեռլինի դրադարանի հազվագյուտ գրքից երեսներ պոկելուն ու նրան բանտարկելուն: «Մաղարիչն» էլ Ստեփանը ինձ վրա է ձգում, որովհետև Բախշի Իշխանյանը ինձ չէր սիրում և իր մի գրքով⁷ Շ. Կուրդիյանին երկինք հանելու ու պրոլետարական գրող անվանելու համար, ինձ վտամեցավ այդ գրքով միանգամայն ոռնչացնել:

Հուլյա տեսավ 1909—10 թվին իմ «Նոր առավոտ» պոեմը և առաջին անգամ Ստեփանն էր, որ նրա արժանի գնահատումն արեց:

Բանն այն է, որ առանձին դրքույկով հրատարակված պոեմիս (հրատարակություններ «Գեղարվեստի», խմբագրությանը Գրքերի Լեռնյանի) մի օրինակը, առանց մակագրության անգամ, ուղարկել էի Ստեփանին ու մի նամակով էլ խնդրել իր կարծիքը, իր դիտողություններն ու դատողությունները հայտնելու «Նոր առավոտ» անդրանիկ պոեմիս մասին: Նրա կարծիքը մեզ համար առհասարակ հեղինակավոր էր:

Ահա այստեղ էր, որ Ստեփանը ցուցադրեց իր քննադատական տաղանդը, իր նուրբ, զգալուն հոգին և իր լուրջ, առողջ մտափեռակեցուն այ մեղադրումները դեպի պոմեմ⁸:

Զարմանալի՝ փափկանկատու թյուն։ «Նոր առավոտի» լու-

սանցքներում ու բացատներում նա մեծ ուշադրութեամբ ու խնամքով ամենամանրակրկիտ կերպով իր դիտողությունները, իր կարծիքներն ու իր գնահատումներն էր նշանակել քիմիական մատիտով: Նրա թափանցող և լուրջ տեսողությունից շէր վրիպել անգամ կետադրությունը, տառասխալներն անգամ նշված էին փոստով վերադարձրած գրքույկիս լուսանցքներում (որ պահում եմ մինչ օրս). ես հիացմունքով կարդում եմ այսպիսի մի ցուցում. առաջին գլխում 5-րդ երեսի վրա.

...Եվ ի՞նչ է կյանքը... մի երգ դուրթական,
Որ կրկնվում է հիասքանչ, թովիչ
Ելեէջներով, եղանակներով,
Որը հնչում է այնպես գրավիչ
Ու մարում ցավի արձագանքներով:
...Կյանքը մի նկար, որը հուսվում է
Հազար գուններով, հազար ցուքներով,
Կյանքը հսկա ծով, որ փոթորկում է,
Նավեր խորտակում ու վերջը մնում
Մենակ ու տխուր իրա խոհերով...

Այս արդացի մասին Ստեփանը աջից գրքույկի լուսանցքում մակագրել է.

«Գեղեցիկ է, մանավանդ իմաստով. ավելի լավ կլիներ, որ կյանքը վերջումն էլ ցավի արձագանքներով չմարեր, այլ որ կյանքը միայն երգ, նկար, հսկա ծով ու փոթորիկ լիներ»:

Այստեղ խոսում է լավատես քննադատ-բուլշևիկը:

Պոեմիս 2-րդ գլխում, 6-րդ երեսում.

Ա՛խ, այն աչերում մի ամբողջ աշխարհ,

Այն թախծոտ շուրթին մի ցավոտ ժպիտ...

Կողքից ընդգծել է չաղ մատիտով ու բացականչել՝ «Լա՛վ է...»: 3-րդ գլխում 7-րդ երեսում.

...Աչքերդ կարծես տերևով ծածկված

Մի աղբյուր լինի, որ ուղի բացած

Տերևի տակից գնում է, հոսում,

Նայում երեսիս, սրտիս հետ խոսում...

Գրքույկի ամբողջ ու հետևյալ երեսը ընդգծել է ու գրել. «Համեմատությունը բանաստեղծական է. ես չեմ պատահել այդպիսի մի համեմատության» (կապույտ աչքերի վերաբերյալ):

Սակայն «նայում» խոսքը մատիտով ջնջել և ու վերևից գրել «թափվում» խոսքը:

Ստեփանը կարծել է, թե աղբյուրը կարող է միայն թափվել խողովակից. նա ի նկատի չի առել աղբյուրի այն պատկերացումը, որը խաղաղ բխում է քարափի տակից և խաղաղ ու պարզ լճակված հոսում. ու եթե կողքին էլ մի ծառ կա, որ տերևաթափ է տվել, աղբյուրի մեջ թափված տերևների արանքից ջուրը կարող է կապույտ աչքերի պատկերացում տալ:

3-րդ գլխի 9-րդ երեսում.

Օ՜, այդ աչքերը այնքան գրավիչ.

Կարծես պուրակում մարգարիտ ծաղիկ,

Հեռուն մտորող, բայց կյանքի կարոտ,

Ինձ խոստանում են մի նոր առավոտ...

Ընդգծել ու գրել է այսպես.

«Սա էլ գեղեցիկ է, բայց միաժամանակ աչքերը աղբյուր և մարգարիտ-ծաղիկ չեն կարող հիշեցնել»...

Նույն 3-րդ գլխում.

Երջանիկ զգար ու շուտ մահանար,

Ոչ մի ամսոսանք չէր առաջանար...

Ընդգծել է, հարցական դրել ու հարցնում է.

«Ի՞նչ է նշանակում... ո՞ւմ մեջ չէր առաջանար ամսոսանք: Ռիֆմի համար ասել ես առաջանա՞ր—հոսհոսական խառնուրդ ո՞՞ր մեջ. Կուրդիսյանն էլ թույլ է տալիս այդ...»:

4-րդ գլխի լուսանցքը ամբողջովին ընդգծել է հորիզոնաձև ու բացականչել՝ «Գեղեցի՛կ է»:

Ընդգծել է. «Ալիքի պես ծնկներդ փարեմ» տողը և գրել՝ «Ընդհանրապես լավ է», և սակայն կողքից ավելացրել է.

«Հոգու ուժերի թափը խտանում է ծով սրտի խորքո՞ւմ?—կարծես не всем складно»:

Այնուհետև շարունակ բազմաթիվ կարծիքների, դիտողությունների ու նկատողությունների միջից կարդում ես հետևյալները.

5-րդ գլուխ, երես 14-րդ՝ «Սա էլ լավ է. բայց что к чему?» կամ «Ի՞նչ ես սուգում ասել. սրտի և մտքի հարցը նորից անհասկանալի է», կամ թե մի ամբողջ սյունակ նրան թվում է «туман».

6-րդ գլխից երես 14-րդ մակագրել է.

«Այստեղից սկսվում է պարզ ու գեղեցիկ» և VI, VII, VIII ու IX գլուխներից հիացած, որ սկսվում է «գնանք գործարան»-ով,

լուսանցքները ողողել է՝ «լա՛վ է, գեղեցի՛կ է», շա՛տ լավ է, բնդհան-
րապես գեղեցի՛կ է» բացականչություններով:

8-րդ գլխում.

...«Ա՛խ, շատ եմ տեսել նրան, իմ քույրիկ»... «Քույրիկ»
խոսքը ջնջել է ու երկու հարցական պաղպղցրել ջնջածի կողքին:
Ինչպես երևում է «քույրիկ» խոսքը դուր չի եկել Ստեփանին:

Այնուհետև տեղ-տեղ նշմարելով ոճի անհարմարություն, նշա-
նակել է «He совсем складно», կամ «Լավ չէ ձևակերպված նրանց
գալու նպատակը» և «Нуждается в переделке».

...«Նորա պայքարում ողջ մարդկությունը հանգիստ բերելու»
բառերի դիմաց արդարացի կերպով նկատել է՝ «Սխա՛լ է»: Մի տեղ
նկատում է. «He хватает слога», այլ տեղ հարցնում է. «Ի՞նչ է
նշանակում «մեկ է գաղափար» և այլն:

Ամբողջ գրքույկում 20 երես պոեմի մեջ երեան եկող նորա
խոսքը ջնջել, շինել է՝ նրա:

«Նոր առավոտ»-ի առաջին հրատարակությունը վերջանում է
այսպես.

Բայց ո՞ւր է նա այժմ, ինչո՞ւ է ապրում.

Ունի՞ փոթորիկ,

Ահա այս մեկը ինձ համար մնաց,

Մի ցավոտ գաղտնիք...

մականգրել է. «He складно, լավ չէ վերջանում»:

Ստեփանի սուր դիտողություններից ես մեջ բերի տասներորդա-
կան մասը միայն, ցույց տալու ընթերցողին, թե որքան լուրջ, որքան
քնքուշ և որքան փափկանկատ վերաբերմունք ցույց տվեց մեր սիրե-
լի քննադատը դեպի մի պոեմ, որ մոտ 25 տարի սրանից առաջ գե-
ղարվեստական գրականության մեջ լավագույններից մեկն էր հա-
մարվում, և մի քննադատի կարծիքով «Նոր առավոտ» պոեմը մեր
գրական-գեղարվեստական հորիզոնում իրոք բերում էր մի նոր
առավոտ⁹:

Այս ցիտատները մեջ բերելուս նպատակն էլ այն էր, որ ընթեր-
ցողը ինքը տեսնի Ստեփանի քննադատական կարողության չափը:

Բայց մենակ սրանով չէր, որ բավականացավ Ստեփանը:

Ուղարկելով նրան այս անգամ արդեն «Սիրելի Ստեփանին՝ Հա-
կոբից» մականգրած մի նոր օրինակը պոեմիս, փոխադարձաբար
նրանից ստանում եմ նվեր 3 գրքույկ՝ մականգրած «Սիրելի Հակոբին՝
Ստեփանից 3/XII — 1910 թ., Բալասանի»¹⁰:

Այդ գրքույկները Վերհարնի ստեղծագործություններն են*, որ ես առաջին անգամ էի տեսնում ու առաջին անգամ նրան կարդում:

Գրքերի հետ ուղարկել էր ինձ և մի նամակ, որից հանում եմ հետևյալ կտորը.

«Զգացված ստացա պոեմդ, այս անգամ մականգրած:

Այս պոեմով դու շատ լավ ես մարմնացրել քո հիմնական միտքը և անկասկած յուր բանաստեղծական պատկերավորումը:

Քո մեջ ընդհանրապես կա Վերհարնի ջիղը, իսկ այս՝ պոեմով ավելի ևս մոտենում ես Վերհարնին:

Քո «Հեղափոխությունը» և «Նոր առավոտ»-ը 7-րդ գլխից սկսած, վերջացրած «Գնանք գործարան»-ով X գլխում, զուտ վերհարնական է»¹¹:

Հետաքրքիրն այն չէ, թե Վերհարնի ջիղն ունեմ, այլ այն, որ Ստեփանի որակումն հետագայում կրկնեցին շատ քննադատներ՝ Անատոլի Խունալարսկի, Սուրխաթյան, Հովակիմ Սոլովյան, Արշակ Մալխասյան և այլք և այդ ցույց է տալիս Ստեփանի սուր դիտողությունը և որեւէ գրողին բնորոշելու խոշոր ընդունակությունը:

Այդպես էր և հանձարեղ քննադատ Բելինսկին:

«Վերհարնի ջիղ» բնորոշումը տվել էր ինձ Ստեփանը նախքան «Քաղաքը», «Սեյֆերը», «Կարմիր ալիք» և «Հավասարություն» պոեմներ գրելը:

1911 թ. աշնանը, արտասահմանից վերադառնալուց հետո, գրել էի «Քաղաքը» բանաստեղծությունս ու պահում էի մոտոս «Կարմիր մեխակներ» հղացածս ժողովածուի մեջ զետեղելու համար:

Մի օր երեկոյան Ստեփանը այցելել էր ինձ (ամեն անգամ Բաքվից Թիֆլիս գալիս պարտք էր համարում «մեր պոետին» այցելել):

Թեյի ժամանակ, թե՛ «Ստեփան», մի ոտանավոր եմ գրել, կարդամ, լսիր»:

Ու սկսեցի ոգևորված կարդալ «Քաղաքը»... Էն է, նոր էի վերջացրել ու պատրաստվում էի լսել Ստեփանի կարծիքը, մեկ էլ տեսնեմ, մոմենտի արագությամբ հանկարծ շանթեց, հափշտակեց ոտանավորը ու հանգիստ կերպով ծալեց դրեց ծոցի գրպանը:

— Ի՞նչ ես անում, Ստեփան,— հարցրի զարմացած:

* «Издыхающие равнины», «Города чудовища», перев. Н. Ч., և «Елена спартакская».

— Սա ինձ պետք է ծրագրածս ժողովուրդի (երևի «Նոր խոսք») համար,— պատասխանեց նա ժպիտով:

— Բայց չէ՞ որ ես էլ մտադիր եմ բանվորական ժողովածուներ՝ «Կարմիր մեխակներ»-ս հրատարակել...

Ու հիշում եմ, թե ինչպես իմ խեղճ Ստեփանը քնքուշ ու մեղմորեն ձեռքը տարավ պիջակի ծոցի գրպանը ու առանց մի խոսք ասելու, նույնպիսի քնքուշվամբ վերադարձրեց ինձ և սիրտը կոտրվածի ձայնով ասաց. «Դու քաղաքը ընդհանուր գծերով չես տալիս, այլ կոնկրետացնում ես հեղափոխության իններորդ ակիբով»:

1914 թվականի սկզբին լույս տեսավ «Կարմիր մեխակներ» գրական-գեղարվեստական ժողովածուն, ուր գլխավորապես բանվոր գրողներն էին աշխատակցում (Անուշավան Վարդանյան, Բանվոր Մելիք (Դեդուշկան) և այլք):

Ստեփանն էր առաջինը, որ նամակով ողջունեց ու ընդգծեց առաջին հայ պրոլետարական գրական-գեղարվեստական օրգանը: Նա էր նույնպես, որ Կարինյանի «Քաղաքի երգիչները» (Վ. Տերյան և Հակոբ Հակոբյան) «Նոր խոսքում» զետեղած քննադատականի¹² մասին գրեց հետևյալը.

«Իդուր ես նեղացել Արտաշեսի քննադատությունից, դա լավ հոդված է»:

Դարձյալ նա էր, որ «Սեյֆերը» ոտանավորիցս հիացած՝ առաջինը եղավ, որ ողջունեց ինձ՝ այս և նման ժանրի ստեղծագործություններիս համար:

Նրա սրամիտ որակումները, «սպեցիֆիկներին», «Տիեզերական թութակին», «քրեական տիպին», «սուտ-մարքսիստին» (МАРКСИСТ) և «ռասաներով սոցիալական երևույթներ ու պրոբլեմներ լուծողին», այլև 31 տարի սրանից առաջ Գ. Աղայանի հոբելյանի օրվա առթիվ նետած ռումբի պայթյունի պես նոր խոսքը, անմոռանալի են:

Վերջապես Դավիթ Անանունի ու Մակինցյանի և K⁰ հասցեին նետած որոշումները, որոնք կազմում են Ստեփան Շահումյանի քննադատական շեղվորը (տե՛ս «Պայքար» № 33, 1916), տալիս են մեզ բացարձակ իրավունք ասելու, որ իրոք, հանձին Ստեփանի մենք ոչ միայն կորցրինք Լենինի հայ աշակերտին, այլև հայկական Բելինսկուն գրական-գեղարվեստական քննադատության բնագավառում:

Նա՛ էր, որ ամեն ինչ տեսնող, արծիվներին հատուկ թափան-

ցող ու սուր տեսողութեամբ, ամեն ինչ ռենտգենյան ճառագայթի պես պարզում, որակում ու դնահատում էր:

Եւ դարձյալ նա՛ էր, որ իր վսեմ ու պարզ մտքով համոզում ու բացում էր մասսաների աչքերը ճանաչելու՝ ո՞րն է իսկականը և ո՞րը՝ կեղծը, ո՞րն է իսկական բրլիանտը, և ո՞րը կեղծ ապակին, ո՞վ է ժողովրդի, բանվորական, մասսաների անկեղծ և անձնագոհ բարեկամը և ո՞վ է ժողովրդի դալդայում ու նրա ստվերի հովանավորութեան տակ իր եղկելի անհատական-անձնական կաշին փափկացնելու ձգտողը:

<МЕЧТА СТАЛА ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТЬЮ>

Ответ на анкету Иностранной комиссии оргкомитета
Союза Советских писателей

Товарищу Б е л а И л л е ш :

Дорогой товарищ!

Прежде чем ответить на первый Ваш вопрос — что дает мне, как художнику, обстановка социалистической стройки,— я позволю себе некоторое отступление для освещения того периода, когда началось мое творчество.

Пролетарской поэзии я посвятил свои силы с 1894 года, то есть начал писать сорок лет тому назад, когда у нас было еще смутное представление о поэзии рабочего удара. Мое стихотворение «Намус и хейрат» («Честь и труд») было напечатано в 1895 году в армянском журнале «Мурч» («Молот») и наделало много шума среди националистически настроенной интеллигенции.

Разве молот, наковальня, рабочий труд, потное лицо рабочего могут быть темой для истинной поэзии? — недоумевали они.

Писал я эту вещь не из-за рабочелюбия и не из-за слащаво-гуманного отношения к угнетенному классу, как это мог бы сделать революционер народовольческого толка тогдашних времен, а писал как рабочий, который сам физически работал в Баку, на одном из крупнейших механических заводов «Вулкан», и сделался поборником той истины, что пролетариат должен стать хозяином своего труда, а не быть рабом капитала.

Такое отношение к судьбе рабочего класса у меня проявлялось и в процессе повседневного труда, и в борьбе за рабочее дело — до окончательной победы пролетариата над буржуазией. Я был партработником и поэтом-большевиком с девятисотых годов.

Все этапы этого движения, все моменты этой борьбы я стремился воспеть и выразить в художественных образах.

Каковы же должны быть радость и восторг поэта-большевика, когда сбылось все, о чем мечтал и пел он, когда все, о чем он пел, стало действительностью! В этом отношении я себя считаю самым счастливым поэтом. И когда Вы меня спрашиваете: «Что мне дает, как художнику, обстановка социалистической стройки», то я должен ответить:

— Обстановка социалистической стройки дает мне прежде всего бесконечное счастье, волнующую радость, творческое вдохновение, каких до Октябрьской революции я не мог испытывать.

Обстановка социалистической стройки раскрыла передо мной широкие перспективы того социалистического порядка, который воспевал я до революции в поэме «Равенство». Теперь мной созданы поэма «Ширакский канал-большевик» и поэма «Волховстрой», символизирующие нашу индустриализацию и великую эпоху строительства. Социалистическая стройка открыла широкие горизонты для творчества, для фантазии. Хочется создавать новые и новые произведения, несмотря на преклонный возраст. Мне сейчас шестьдесят восемь лет, и хотя я страдаю неизлечимой болезнью сердца, все же кипучая жизнь нашей страны не позволяет выпускать пера из рук.

Бесконечную радость я испытываю еще потому, что социалистическая стройка меняет быт и психологию трудящихся нашей Советской Родины, приближает нас к бесклассовому обществу, к социализму, к коммунизму, то есть к осуществлению всего того, о чем я мечтал и за что боролся почти полвека — со школьной скамьи.

На вопрос — как я понимаю и ощущаю в своей творческой деятельности — свободу художественного творчества — отвечу вкратце. По-моему, свободное художественное

творчество возможно только при диктатуре пролетариата, при социалистическом строе, где нет угнетения, нет рабства, нет эксплуатации человека человеком. Социалистическая стройка нашей страны, однако, опередила нашу художественную литературу.

Выполняя директиву ЦК нашей партии от двадцать третьего апреля 1932 года¹, я стараюсь почерпнуть из современной жизни коллективного общества все правдивое, все имеющее перспективу развития, все соответствующее духовным и умственным интересам трудящихся масс.

Над чем и как я работаю сейчас?

Сейчас пишу поэму, посвященную пятидесятилетию комсомола Армении².

Работаю запоем...

Պատասխան Սովետական Գրողների Միության կազմկոմիտեի Արտասահմանյան հանձնաժողովի հարցաթերթիկին

Հնկեր Բելա Իլեշին

Թանկագին ընկեր.

Նախքան Ձեր առաջին հարցին՝ ի՞նչ է տալիս ինձ, որպես արվեստագետի, սոցիալիստական շինարարության փրագարձութունը, պատասխանելը, ես ինձ թույլ կտամ որոշ շեղում, լուսաբանելու համար այն ժամանակաշրջանը, երբ սկսվեց իմ գրական գործունեությունը:

Պրոլետարական պոեզիային ես իմ ուժերը նվիրել եմ 1894 թվականից, այսինքն՝ սկսել եմ գրել քառասուն տարի սրանից առաջ, երբ մեզ մոտ դեռևս աղոտ պատկերացում կար բանվորազարկի պոեզիայի մասին: Իմ «Նամուս ու դեյրաթ» բանաստեղծությունը տպագրվեց 1895 թ. հայկական «Մուրճ» ամսագրում և ահագին աղմուկ առաջացրեց ազգայնականորեն տրամագրված մտավորականության մեջ:

Մի՞թե մուրճը, զնդանը, բանվորական աշխատանքը, բանվորի բրտնաթոր դեմքը կարող են դառնալ իսկական պոեզիայի թեմա, երկմտում էին նրանք:

Ես այդ գործը գրել էի ոչ թե հանուն բանվորասիրության և հանուն քաղցրմեկոց-մարդասիրական վերաբերմունքի գեպի ճնշ-

ված դասակարգը, ինչպես այդ կարող էր անել այդ ժամանակների նարոդովոլյան ուղղության ռեուլյուցիոները, այլ գրել էի որպես մի բանվոր, որն ինքն էլ ֆիզիկական աշխատանք էր կատարել Բաքվում, մեծագույն մեխանիկական գործարաններից մեկում՝ «Վուլկան»-ում և դարձել էր այն ճշմարտության ջատագովներից մեկը, թե պրոլետարիատը պետք է դառնա իր աշխատանքի տերը և ոչ թե լինի կապիտալի ստրուկը:

Բանվոր դասակարգի բախտի նկատմամբ այդպիսի վերաբերմունք իմ մեջ դրսևորվում էր և ամենօրյա աշխատանքի պրոցեսում, և բանվորական գործի համար մղվող պայքարում՝ հանուն բուրժուազիայի նկատմամբ պրոլետարիատի վերջնական հաղթանակի: Ես պարտիական աշխատող և բոլշևիկ էի սկսած իննհարյուրական թվականներից:

Այդ շարժման բոլոր փուլերը, այդ պայքարի բոլոր մոմենտները ես ձգտում էի երգել և արտահայտել գեղարվեստական պատկերներով:

Ինչպիսի՞ն պետք է լինի բանաստեղծ-բոլշևիկի ուրախությունն ու հիացմունքը, երբ իրականացվել են այն բոլորը, ինչի մասին երազել ու երգել է նա, երբ բոլորը, ինչի մասին երգել է նա, դարձել է իրականություն: Այս տեսակետից ես ինձ համարում եմ ամենաներջանիկ բանաստեղծը: Եվ երբ Դուք ինձ հարցնում եք՝ «Ի՞նչ է տալիս ինձ, որպես արվեստագետի, սոցիալիստական շինարարության իրադրությունը», — ապա պետք է պատասխանեմ.

— Սոցիալիստական շինարարության իրադրությունը ամենից առաջ ինձ տալիս է անսահման երջանկություն, սրտահույզ ուրախություն, ստեղծագործական ոգևորություն, որպիսիք ես չէի կարող ունենալ մինչև Հոկտեմբերյան ռեուլյուցիան:

Սոցիալիստական շինարարության իրադրությունը իմ առաջ բաց է արել այն սոցիալիստական հասարակարգի լայն հեռանկարները, որ երգել եմ ես մինչև ռեուլյուցիան՝ «Հավասարություն» պոեմում: Այժմ ես ստեղծել եմ «Բայշևիկ է Շիր-կանալը» և «Վոլխովստրոյ» պոեմները, որոնք խորհրդանշում են մեր ինդուստրիալացիան՝ շինարարության մեծ էպոխայում: Սոցիալիստական շինարարությունը լայն հորիզոններ է բաց արել ստեղծագործության համար, ֆանտազիայի համար: Ուզում եմ ստեղծել նորանոր երկեր, չնայած ծեր հասակիս: Ես այժմ վաթսուներեք տարեկան եմ, և չնայած, որ տառապում եմ սրտի անբուժելի հիվանդությամբ,

այնուամենայնիւ, մեր երկրի եռուն կյանքը թույլ չի տալիս գրիչը ձեռքից վար դնել:

Ես անսահման ուրախություն եմ զգում նաև այն պատճառով, որ սոցիալիստական շինարարությունը վերափոխում է մեր Սովետական Հայրենիքի աշխատավորների կենցաղն ու հոգեբանությունը, մոտեցնում է մեզ անդասակարգ հասարակությանը, սոցիալիզմին, կոմունիզմին, այսինքն այն բոլորի իրականացմանը, ինչի մասին երազել եմ և ինչի համար պայքարել եմ համարյա կես դար, աշակերտական նստարանից:

Այն հարցին, թե ես իմ ստեղծագործական գործունեության մեջ ինչպե՞ս եմ հասկանում և զգում գեղարվեստական ստեղծագործության ազատությունը, կպատասխանեմ համառոտակի: Իմ կարծիքով ազատ գեղարվեստական ստեղծագործություն հնարավոր է միայն պրոլետարիատի դիկտատուրայի ժամանակ, սոցիալիստական կարգերում, որտեղ չկա ճնշում, չկա ստրկություն, չկա մարդու շահագործումը մարդու կողմից: Սակայն մեր երկրի սոցիալիստական շինարարությունը առաջ է անցել մեր գեղարվեստական գրականությունից:

Իրագործելով մեր պարտիայի ԿԿ-ի 1932 թ. ապրիլի 23-ի դիրեկտիվը, ես ձգտում եմ արդի համայնական հասարակության կյանքից վերցնել այն ամենը, ինչ ճշմարտացի է, այն ամենը, ինչ ունի զարգացման հեռանկար, այն ամենը, ինչ համապատասխանում է աշխատավոր մասսաների հոգևոր ու մտավոր շահերին:

Ինչի՞ վրա և ինչպե՞ս եմ աշխատում ես այժմ:

Այժմ գրում եմ պոեմ, նվիրված Հայաստանի կոմերիտմիության 15-ամյակին:

Աշխատում եմ ինքնամոռաց կերպով:

ԻՆՉՊԵՍ ԵՄ ԳՐՈՂ ԴԱՐՁԱ ԵՎ ԻՆՉՊԵՍ ԵՄ ԵՍ ԳՐՈՒՄ

Ս ի Ր Ե Լ Ի Ը Ն Կ Ե Ր Ն ԿՐ.

Նախքան ձեր պատվերը կատարելը—ինչպե՞ս եմ գրում ես—
կուղենայի մի թուղթիկ ակնարկ անել այն մասին, թե՛ ինչպե՞ս
Գրող դարձա ես, և ապա մոտենալ ինձ տրված բուն հարցին:

Դեռ մանկությունից ու պատանեկությունից ես արդեն սեր
ունեի դեպի գիրքը, ինչ-որ հակում դեպի բանաստեղծությունը,
դեպի երգը:

Սակայն այն ո՞վ չգիտե, որ բավական չէ միայն գրողի ջիղ
ունենալը, անհրաժեշտ է ամենից առաջ պատրաստականություն,
որ ձեռք է բերվում ինքնազարգացմամբ, ինքնակրթությամբ ու ան-
շուշտ գլխավորապես ընթերցանության միջոցով, կամ զանազան
հասարակական ու հեղափոխական աշխատանքներ կատարելու
պրոցեսում:

Որո՞նք են եղել այն ստիմուլները, որ ինձ, տասնութ տարեկան
պատանուս, մղեցին դեպի ինքնազարգացման, ինքնակրթության
ուղիները:

Ամենից առաջ 1884 թվից մինչև 1894 թիվը, ուղիղ տասը տարի,
հիշատակարաններ պահելը, ուր ամեն օր կանոնավոր արձանա-
գրում էի իմ կյանքի գլխավոր դեպքերը, կարդացած գրքերից ստա-
ցած տպավորությունները, թատրոնների և համերգների շնորհիվ
ստացած ապրումները: Այդ հիշատակարանները մեծ դեր են կա-
տարել իմ ինքնազարգացման գործում, նրանք թվով տասը հատոր
են, ամեն մի հատորը հինգ և ավելի հարյուր երեսներից բաղկա-
ցած: Հիսուն տարվա կյանք ունեն նրանցից մի քանի հատորներ.
դադարեցրի իմ ամենօրյա գրառումները 1894 թվին միայն, երբ
առաջին անգամ ձերբակալվեցի, նետվեցի բանտ, իսկ երկու ամ-

«ից հետո ոստիկանութեան հսկողութեան տակ արքայազնի Գլան-
ջա: Այդ հիշատակարաններով հետաքրքրվողը կգտնի մի քանի
տասնյակ ոտանավորներ ամեն մի հատորում, գրված, ճիշտ քան-
տաշ, անփորձ գրչով, բայց ինքնուրույն թեմայով: Այս փորձերը
քիչ չնպաստեցին թե՛ իմ լեզու սովորելուն և թե՛ գրող դառնալու
ձգտումին:

Մի լավ սովորություն ունեի: Այդ այն ինքնափորձ աշխատանք-
ներն էին, որ կատարում էի ես ամեն մի լավ գիրք կարդալուց հե-
տո, երբ ամեն մի կարգացած պատմվածքի, վեպի բովանդակու-
թյունը վերարտադրում էի սեփական խոսքերով ու լրացումներով և
ապա արտագրում առանձին կազմած տետրակներում՝ կարդալու
այս կամ այն ծանոթ ընտանիքում: Այդպիսի աշխատանքները ես
ռեֆերատ էի անվանում:

Սրանք են այն նախադրյալները, որոնք ինձնից, գավառական
քաղաքի մի անգրագետ ընտանիքից դուրս եկածից, պատրաստեցին
ապագա բանաստեղծին:

Սակայն այս բոլորը չէ:

Բաքվում եղածս ժամանակ տեղի Հայոց Մարդասիրական
Ընկերության հարուստ գրադարանը բավական ընթերցանության
նյութ էր մատակարարում գիրք սիրողին:

Ես կարդում էի Սպենսերին, Ժան-ժակ Ռուսոյին, Պրուդոնին.
ապա Չերեխևսկուն, Դոբրոլյուբովին, մեր Նալբանդյանին:

Ընթերցանության հետ զուգընթաց, ես գիտում էի կյանքը՝
տարի աշխատելով Բաքվում, Բալախանիում, Սև քաղաքում՝ Տեր-
Ակոպովի և Աբխյանցի նավթահանքերում, ապա հինգ տարի Թիֆ-
լիսում, Կարապետով-Բերիժանով ինժեներների մեխանիկական
հսկա գործարանում, ուր զլխավորապես պատրաստվում էին Թիֆ-
լիս տանող երկաթուղու կամուրջները, ես տեսնում էի, թե ինչպես
քանվորական մասսաների առօրյա կյանքը այդ տանջարաններում և
անցնում էր տաժանակիր աշխատանքների մեջ: Տասներկու և
ավելի ժամեր անընդհատ աշխատանք, կանգնած կրակի, հոցների
ու ստանոկների առաջ, դրա դեմ՝ շնչին վարձատրություն: Նրանց
կերածը՝ հոտած երշիկ, նրանց քնելու տեղը՝ հոտած կաղարմաներ՝
որոնք շատ հեղձուկ էին և օղաղուրկ. մարդ շշմում էր նրանց դար-
շահոտությունից: Մարդիկ քնում էին թաղտափուշիների վրա, հա-
մարյա իրար հպած, կեղտոտ վերմակների տակ: Բնական է, այս-
ամենը, ամեն մի զգայուն մարդու մեջ պիտի հարուցաներ արդար
դաշույթ, իսկական մարդը պիտի համակվեր նրանց վիշտ ու

զրկանքներով և անցներ զրկվածների ու հարստահարվածների կողմը:

Այդ և նման այլ հազարավոր թշվառությունների, դժբախտ դեպքերի ականատես լինելու հետևանքով կերտվեց իմ «Ամբոխի կոշը» և «Ամբոխն իմ աշխարհը»:

Տասներկու տարի, մեխանիկական գործարաններում աշխատելու ժամանակ, ես ականատես եմ եղել այնպիսի դժբախտ դեպքերի, որոնց սոսկալի տեսարանները դեռ մտքիցս չեն անցնում: Ես տեսել եմ մեքենաների տակ կտրտված ձեռքեր ու մատներ, թափանիվի ճաղերի տակ ճխտված մարմիններ, արնախառ ուղեղով ցաք ու ցրիվ եկած դանդեր, որոնց ստանոկի փոկը փաթաթելով տրանսմիսիաներին է զարկել: Այլա շուգունի ձուլարանում՝ ջեռ շուգունից խաշված մարմիններ, դարբնոցում՝ լոմի տեղ գնված ռումբերի պայթույթների հետևանքով միանգամից մի քանի բանվորի փռված դիակներ և այլն:

Այդ և նման տեսարանները պատճառ դարձան, թեև շատ ուշ, հիշողությունների միջոցով, կերտել իմ «Գործարանը» («Ահա գործարան...»), «Նոր առավոտի» 2-րդ ցիկլի մի քանի ֆրագմենտները, «Ազգայիններին» բանաստեղծությունը և շատ ուրիշ կտորներ, «Աշխատանքի երգեր» և «Գործարաններ» շարքի բանաստեղծությունները:

Պիտի շեշտեմ, որ աշխատանքի գաղափարը ինձ համար եղել է ամենասիրելի բանը աշխարհում: Աչքս բացել եմ և շուրջս, մեր ընտանիքում տեսել հորս, մորս, եղբորս՝ աշխատելիս: Դրա համար էլ սերը դեպի աշխատանքը ինձ համար միշտ եղել է հմայիչ («Նամուս ու ղեյրաթ», «Աշխատանքի երգը» և այլն):

Ես սիրել եմ աշխատանքը ո՛չ միայն նրա համար, որ նա մարդկության գոյության հիմնաքարն է, նրա բախտավորության աղբյուրը, նրա ապրուստի միակ միջոցը, այլև նրա համար, որ այդ աշխատանքը ասածդ բանը, իր երջանկացնող իմաստով, ունի իր պոեզիան:

Մեքենաների և ճախարակների ռիթմը, գոլողների առավոտյան սիմֆոնիան, շոգեմուրձի թափով որոտումը, ստանոկների հոնդյունը, ապա՝ վարպետ բանվորների կոլեկտիվ ճիզը՝ ստեղծագործել, մի նոր ձև, մի նոր կյանք տալ անշունչ մետաղին, աշխատանքի այդ ստեղծագործական պրոցեսում նրանց կովի և կամխատանքի այդ ստեղծագործական պրոցեսում նրանց անպարտ, հաղթական թի թափը, կռիլ-կոփվելու պայքարը, նրանց անպարտ, հաղթական դարձնելը, այս բոլորն այնքան հմայիչ են, այնքան քաղցր են և

հուզիչ, որ ուզում ես հավիտենական կյանք ունենաս ու միշտ գրես...

Եվ մի՞թե սոքա չեն այն դրդասպատճառները, որ ինձնից պիտի պատրաստեին ապագա պրոլետարական բանաստեղծին...

* * *

Այս թուղթիկ ակնարկից հետո, թե ինչպե՞ս ես գրող դարձա,— հիմա էլ անցնեմ այն հարցին՝ թե ինչպե՞ս եմ գրում ես:

Կատարում եմ ես որևէ նախապատրաստական կամ լաբորատորիական աշխատանք, պատրաստում եմ նախօրոք որևէ ծրագիր, նախքան այս կամ այն երկը ստեղծագործելը: Այս հարցին ես պիտի տամ բացասական պատասխան: Նյութը նախօրոք որոճալ կամ ծրագրել,— այդ սովորությունը ինձ համար գոյություն չի ունեցել, դրա համար ես անդամ ժամանակ չեմ ունեցել, իսկ ժամանակ չեմ ունեցել, որովհետև մինչև 60 տարեկանի հասնելս ես աշխատել եմ երեք ֆրոնտի վրա՝ զբաղված, հեղափոխական և սլաշ-տոնավարական:

Փաստը, սակայն, այն է, որ ինչ գրել եմ՝ եղել է հանկարծակի, ինքնաբուխ, տեղս հանդիստ նստածս ժամանակ, զբոսանքի թե հանգստի, ճաշի թե ընթերցանությունից ժամին:

Մեկ էլ տեսնես մեկը կարծես քեզ հրում, քաշում է դեպի գրասենդան ու ստիպում գրելու: Քիչ չի պատահել, որ քնելիս՝ անկողնից վեր եմ ցատկել և հանկարծակի պաշարած մտահղացումները տողերի վերածել: Կատարվել է այդ առանց ընդհատվելու, տենդորեն, շտապ, կարծես մտքերն ու զգացմունքները հրահրում, շտապեցնում են իրար, որ չմոռացվի ո՛չ մի մտապատկեր, ո՛չ մի խոսք, ո՛չ մի հանգ:

Այդ մտահղացումները դուրս են ցայտել որպես կենդանի ապրումների արտահայտություններ:

Ես միշտ այն կարծիքին եմ եղել, թե՛ ամեն մի բանաստեղծություն, որպեսզի փոթորկի ընթերցողի հուզական աշխարհը, պետք է իր մեջ կրի տաղանդի կնիք, ջերմություն, հակառակ դեպքում՝ նյութը կդառնա անգույն, մեռած, վիժած մանուկի պես: Այն ստեղծագործությունը, որն արդեն բարձր, գեղեցիկ զգացմունք է ներշնչում ընթերցողի սրտին, որը հուզում, փոթորկում է նրա հոգին, վառում, ոգևորում մարդուն և մղում նրան դեպի հերոսական քա-

ջադործություն,— այդպիսի դրական դործը դառնում է մասսաների սկիականությունը:

Այն էլ պիտի ասեմ, սակայն, որ ես չեմ բավականանում հղացումներին ձևակերպումով միայն: Որքան էլ պատրաստ լինի նյութը, որքան էլ կատարյալ նրա ձևը, արագորեն մարմնացած իմ մտահղացումները, այնուամենայնիվ, տպագրության եմ հանձնում միայն խնամքով մշակելուց, անհարթությունները հղկելուց հետո:

1905 թ. վերահաս հեղափոխությունը, իր հունվարի 9-ի կոտորածով, իմ առաջ դրեց նոր պահանջներ՝ բանվորական մասսաների արագ կազմակերպման, գործադուլների կազմակերպման հարց, ագիտացիա՝ հեղափոխության տեմպն արագացնելու նպատակով և այլն: Այդ շարժման առաջին շրջանի արդյունքն եղավ իմ «Հեղափոխություն» բանաստեղծությունը, «Ես ձեզ ասում եմ», «Մե՛կ էլ, մե՛կ էլ...», «Ամբոխն իմ աշխարհը», «Երկու ակոյան», «Դարբնի երգը», «Բուրժուաներին» և այլ նման շատ երկեր: Շատ էր բնական երևույթը. կուտակված նյութերը ազատ արտահայտության իրավունք ստացան, մանավանդ ցարի հոկտեմբերյան խաբուսիկ մանիֆեստից հետո և գրականությունն ու հեղափոխությունը ինձ մոտ, ինչպես ասել եմ, ընթանում էին սերտ կերպով միացած, ձեռք ձեռքի տված:

ԻՄ ԶԵՐՄԱԴԻՆ ՈՂՋՈՒՅՆԸ

Այսօր, երբ աշխարհիս բոլոր ծայրերից պատվիրակներ կգան Երևան՝ տոնելու Խորհրդային Հայաստանի 15-րդ տարեդարձը, հս. հանրապետության ժողովրդական բանաստեղծս, դամված հիվանդության մահճին, զրկված հմ աչդ բախտից. սա մի ծանր ցավ, սուր վիշտ է ինձ համար:

Սակայն մի բան, որ մխիթարում է ինձ և ուրախացնում՝ այդ այն է, որ ինձ համարում են ամենաբախտավոր պոետը շատ պոետների մեջ: Ամենաբախտավորը նրա համար, որ այն, ինչ երգեցի 40-ից ավելի տարիների ընթացքում և այն, որի համար բոլշևիկյան կուսակցության ղեկավարությանմբ անընդհատ պայքարեցի՝ այսօր դարձել է իրականություն:

Եվ իրոք, 1905 թվին, 30 տարի սրանից առաջ, երգեցի՝ «Ես ձեզ ասում եմ կգա այն օրը, երբ իրավագուրկ ամեն մի բանվոր իր աշխատանքի կդառնա տերը ու ազատ, ուրախ կապրի բախտավոր...»:

Այդպես էլ եղավ Հոկտեմբերյան հեղափոխության հետևանքով:

26 տարի սրանից առաջ դրեցի «Նոր առավոտ» պոեմը և ցանկացա, որ կինը դնա գործարան՝ միասին աշխատելու տղամարդի հետ: Ցարական կարգերում այդ դժվար իրագործելի էր այն ժամանակների համար, այսօր իմ բաղձանքը դարձել է իրականություն. մեր զավոդ-ֆաբրիկաների մեջ աշխատողների կեսը կանայք են:

«Իմ Բայլեհիկ է Շիր-կանալը» պոեմում, որ լույս տեսավ 11 տարի սրանից առաջ, ես ցանկություն եմ հայտնում, որ Շիրակի հարթավայրերը դրախտ դառնան: Բոլոր տվյալներն ասում են, որ ո՛չ միայն Շիրահարթը, այլև ամբողջ Հայաստանը՝ իր կասկադներով ու ջրանցքներով՝ երկիրը դարձնելու են դրախտ:

Եվ մի՞թե սա չէ այն բախտավորությունը, որ վերագրում են ինձ...

Նույնքան բախտավոր պիտի համարել մեր այսօրվա բանվորա-գյուղացիական մասսաներին՝ հանձինս նրա բոլշևիկների, բանվորների, կոլտնտեսականների և բոլոր այն աշխատավորների, որոնք ճնշված էին ցարական դաժան կարգերից, կապիտալիստների ու հողատերերի կեղեքումներից և թալանչի դաշնակների կողոպուտներից:

Նրանց սրտում կուտակվում էր ցասման, բողոքի ու վրեժի թույնը միայն, մինչդեռ այսօր, Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո, խտացած այդ թույնը տեղի է տվել կենսատու արևի ստեղծագործող ճառագայթներին. մեծ թափով ու էնտուզիազմով նրանք այսօր ջերմացնում են իրենց երկիրը, մեծ խանդավառությամբ կառուցում իրենց սոցիալիստական Հայրենիքը:

Սովորույթյուն է, երբ ուզում են բարեմաղթել մեկին, ասում են՝ «Յանկանում եմ քեզ բախտավորութուն»: Խորհրդային Հայաստանի բանվորա-գյուղացիական մասսաների հասցեին այսօր այդ բարեմաղթութունը ուշացած ցանկութուն պիտի համարել... մաշված անախրոնիզմ:

Մեր աշխատավորական մասսաները իրենց կոլխոզ-սովխոզներով, իրենց ինդուստրիալ-շինարարական, ստեղծագործական հանճարով արդեն բռնած ունեն բախտավորության նամական փստա՜հ քայլում են այդ ուղիով, ինչպես արևը, որ անշեղ կատարում է իր շրջանը:

Մնում է, որ նրան ցանկանանք ավելի՛ թափ ու եռանդ՝ ոչ միայն աչքի լուսի պես, ամուր պահելու իր ձեռքում իր նվաճումների բանալին, իր հաղթանակների դրոշը, այլև ավելի խորացնի, զարգացնի ու ընդարձակի այն՝ նոր որոնումների, նոր հաղթանակների պսակումով:

ՄԵՌԱՎ ՄԱՔՍԻՄ ԳՈՐԿԻՆ

Մեռավ մեր նախահեղափոխական և հետհեղափոխութեան դա-
րաշրջանի ամենահանճարեղ գեղագետ գրողը, քաղաքացին, տրի-
բունը: Մաքսիմ Գորկին հեղաշրջեց մեր դարու ամբողջ գրականու-
թյունը, մեր դարու նոր սերնդի մտքերն ու հույզերը, նրա սպա-
սելիքներն ու ակնկալումները... Նրա գործերը հիմնովին բողոք են
ցարական ռեժիմի դեմ, նրա ամեն մի տողի տակ թաքնված են
ցասումն ու զայրույթը տիրող կարգերի դեմ, կապիտալիստական
բռնակալութեան դեմ: Նա երկար ժամանակ փոթորկել, ծառս-ծառս
է հանել ամենահանգիստ, պասսիվ մարդկանց սրտերն անդամ ոչ
միայն բազմամիլիոն նախկին Ռուսաստանում, այլև հեղափոխա-
կան լավագույն տարիներին՝ կարմիր գծից դուրս ամբողջ աշ-
խարհում:

Մաքսիմ Գորկին եթե ոչինչ էլ գրած չլիներ, բավական էր նրա
«Մորկահալի երգը», նրա «Ստրաստի Մորդաստի» արձակ պոեմնե-
րը, ապա նրա «Հատակում» պիեսը, նրա «Մայրը», որ հեղաշրջեց
մի ամբողջ սերունդ, ոտքի հանեց մի ամբողջ դար՝ ընդգեմ ցարա-
կան բռնակալութեան ու տիրող դասակարգերի վակխանալիայի:
Այսպես է լինում, ահա, հեղափոխական խոսքի և շանթահար գե-
ղարվեստի հմայքը, ուժը:

Եթե սրան միացնենք խոսքի ու մտքի ամենամեծ վարպետի
հումանիտար հոգու էն բյուրեղյա ակունքների խորությունն ու հըս-
տակութունը, որի մեջ, երբ մարդ տեսնում է իր պատկերը, հըրճ-
վում է, դտվում, թարմանում է ու ինքն էլ բյուրեղանում հոգով,
ապա կպարզվի, թե որպիսի հանճարեղ գեղարվեստագետի ու
որպիսի հմայուն մարդու կորցրին այսօր ոչ միայն մեր Սոցիա-
լիստական Միությունը, այլև աշխարհիս լավագույն տարրերը:

Ի՞նչ կարելի է ասել թանկագին Ալեքսեյ Մաքսիմովիչի մա-
սին, նրա դեռ չսառած դիակի առաջ... Մարդ շշմում, ընդարմանում

է, երբ տեսնում է, որ կորցրել է հանճարեղ գեղարվեստագետի՝
էրուզիցիայով անչափ հարուստ, մի քնցիկլոպեդիստ, հանրագի-
տակ մարդու...

Ի՞նչ կարելի է ասել թանկագին Մաքսիմ Գորկու մասին...
Նրա իսկական արժեքավորումը, մանրամասն գնահատականը, որ
համաշխարհային կշիռ ունի, կարելի է տալ միայն սառնասիրտ,
հանգիստ, սովորական առօրյային:

Այսօր իմ գրիչը և ծանր հիվանդ, հազիվ շնչող սիրտը հրա-
ժարվում է այդ ծանր պարտականութունը կատարելուց:

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ

Թույլ տվեք «Պրոլետար»-ի միջոցով խորին շնորհակալություն հայտնել Վրաստանի Ժողկոմխորհի նախագահ ընկ. Մգալոբլիշվիլուն, Հայաստանի Ժողկոմխորհի նախագահ ընկ. Գուլոյանին, Լուսժողկոմ ընկ. Եղիազարյանին, Հայպետհրատին, Հայաստանի Գրական թանգարանին և մեր մեծ Միության եղբայրական հանրապետությունների գրական ու հասարակական այն կազմակերպություններին և մասնավոր անձանց, որոնք շնորհավորեցին ինձ իմ ծննդյան 70-ամյակի առթիվ:

ՆԱՄԱԿՆԵՐ
ԵՎ

ՀԵՌԱԳՐԵՐ

1887 — 1937

1. Յական և Սանդուխտ Աշուղ-Բլբուլյաններին

Թիֆլիսից — Գանձակ

Տիֆլիս, 1887 թիվ, փետրվարի 13-ն

Սիրելի ծնողք իմ

Ներեցեք ուշ գրելուս, ժամանակ չունիմ, գործս շատացել է, իմ կյանքն էլ այնպես է, ինչպես կար առաջ: Օրերումս գնում է մեր մեծ աշակերտը, մնում ենք 3-ը, շուտով կուգա 4-րդ աշակերտը, և ես այն ժամանակ կդառնամ второй ученик, իսկ մի տարի հետո՝ первый: Երբ գա նոր աշակերտը, պատիվս էլ կմեծանա, տեղս էլ, աստիճանս էլ, և ես բոլորի աչքին մեծ կթվամ: Գործս միայն ունեցեալտ շինելը կլինի, ծախս, կամ թեթև բաների էլ ես ձեռք չեմ տալ, որովհետև ես ավագ աշակերտ կդառնամ: Մի կերպիմ աշխատում եմ բոլոր ծանրութուններին համբերել և բոլոր տանջանքներին հնազանդեցնել իմ կամքը: Ով ունի անկաթե կամք և բարի նամուս, նորա համար տարերի քարերը մի թեթև ծղոտ է, և կամք տուննալովը նա ամեն կոշտ կոպիտ ու ամուր բանը կարող է մոմի պես ծռել, ուր և կամենա: Ես վճռել եմ այդպիսի կամքի տեր դառնալ: Ի՞նչ է լինում գիշերները իմ հալը, երբ գալիս են քաղցր քնից վերկացնում, ես նախատում եմ ինձ, որ այսպիսի ծանր գործ ընտրեցի իմ ապագայի համար:

Բարասունց Սողոմոնին բարև հիշեցեք և ասեցեք, որ նամակը ստացա՝ թե՛ առաջինը և թե՛ երկրորդը: Թող ներքի ինձ, որ չկարողացա պատասխանը շուտով գրել, էլի կգրեմ:

Է՛հ, բռնա տանում է շատ:

Բարև Ձեզ՝ Հակոբ

2. Սանդուխտ Աշուղ-Բլբուլյանին Բաքվից — Գանձակ

1887, օգոստոսի 6-ն,
Բաքու

Սիրելի մայր իմ

Արդեն հայտնած եմ, որ դեղատունս փոխեցի և այժմ գտնվելով նոր դեղատան մեջ, ինչպես նկատում եմ, կյանքս շատ ուրախ և շատ ազատ է անցնելու։ Վերջապես տեսնում եմ, որ ծառայում եմ մի դեղատան մեջ, որտեղ կյանքը և մարդիք համապատասխան են իմ սրտին, իմ բնավորության։

... Իսկապես իմ գործս վատ չէ, միայն հարկավոր է, որ դեղատունը լավ լինի, որն ահա ինձ վիճակվեց անսպասելի կերպով։ Նստադիր եմ այստեղ մնալ մինչև կուրսս վերջանալը, ու քննությունից հետո միայն ուրիշ գործ սկսել։ Միայն եթե զինվորական շուքումը չընդհատի մտադրությունս։ Ինչ էլ լինի՝ նոյնամբերին կգամ Գանձակ։

Ուրիշ գրելու շատ բան ունիմ,— միայն ժամանակ չունիմ...

Ներքի մայրիկ, ներքի քանի մի կոպիտ նամակներով քեզ վիրավորելուս համար, աղոթիր ասածուն, որ այժմ ես ուրախ և լավ դեղատան մեջ եմ, հուսա, որ այսուհետև ուրախալի նամակներ կստանաս։

Ինձ շուտ-շուտ գրեցե՛ք։ Խնդրում եմ, ուրախ կաց մայր իմ, մայր իմ ուրախ կաց, խնդրում եմ։

Քո խոնարհ որդի՝ Հակոբ։

3. «ԲԱՄԲԵՐ»-ի ԽՄԲԱԿՐՈՒԹՅԱՆԸ

Թիֆլիսից — Պետերբուրգ

< 1904 >

«Բամբեր»¹-ի հարգելի խմբագրության

Անցյալ տարի ես ուղարկեցի խմբագրությանդ վաճառականությունը լույս տեսած Ադա-Նեգրիի Ա. պրակը, որի ստանալու մասին ոչ մի հիշատակություն չեղավ «Բանբեր»-ում: Այժմ ուղարկում եմ նոր լույս տեսած Բ. պրակը, որ, հուսամ, չեք զլանալ հիշատակել այդ մասին գտնե այս ամսամ²:

Համակրելով Ձեր գործին, ես կցանկայի աշխատակցել «Բամբեր»-ին, և ահա ուղարկում եմ իմ ինքնուրույն ոտանավորներից ² կտոր³, որը եթե հավանություն գտնի խմբագրության կողմից, ուղարկում եմ և ուրիշները:

4. «ՏԱՐԱՉ»-Ի ԽՄԲԱԳՐԻՆ

Քիֆլիս

14/11, 1907

Քիֆլիս

«Տարազ»-ի հարգելի խմբագրին

Այս օրերս «Տարազ-Աղբյուրի» ցրիչը հասցես էր հարցրել, երեկ թերթերը ինձ բերելու համար: Եթե խմբագրությունդ որոշել է ինձ ձրի «Աղբյուր-Տարազ» ուղարկել, որպես հին աշխատակցի¹, սորանով հայտնում եմ ձեզ իմ հասցեն, որ հետևյալն է. Жуковская улица № 14, дом М. Джабара, А. Акопяну (верх. этаж).

Տարաբախտաբար ներկայումս ոչնչով չեմ կարող աջակցել «Տարազ»-ին, որովհետև ահա 20-րդ օրն է հիվանդ պառկած, նույնիսկ պարապմունքի չեմ գնում: Բժիշկները գտել են, որ հոգնածությունից և արյան պակասությունից ուժասպառ եմ եղած և ինձ հարկավոր է հանգստություն և միայն հանգստություն:

Ուժերս կազդուրվելուն պես կաշխատեմ «Տարազ»-ին մի բան ուղարկել: Որ «Աշխատանքի երգեր»-ից² մի օրինակ խմբագրությունդ ուղարկեմ, դուցե բարեխիղճ քննադատ գտնվի՝ առանց անձնական կրքի ու հաշիվների, մի ճշգրիտ կարծիք հայտնելու նրա մասին³: Եթե այդպիսին ի նկատի չտեսնեք, այն ժամանակ փորձեցեք ինքներդ քննադատել:

Հարգանքով՝ Հակոբ Հակոբյան

5. ՄՏԵՓԱՆ ՇԱՀՈՒՄՅԱՆԻՆ

Թիֆլիսից—Բաքու

12 մայիսի 1912 թ.

Թիֆլիս

Սիրելի Ստեփան

«Աստղ»-ի իրավունքը ստացվեց¹: Ի՞նչ ես մտածում: Չէ՞ որ ես էլ քո անելիքին եմ սպասում: Եթե չես խոստանում առաջիմ որոշակի բան անել, դոնե առաջնորդող հոգվածն ուղարկիր, մի համար քաց թողնենք, մինչև որ սեպտեմբերին կսկսենք կանոնավոր հրատարակելը: Ի՞նչ կասես²:

Պատասխանի՛ր. սպասում եմ:

Հակոբ

6. ԲԱԳՐԱՏԻՆ

Թիֆլիս

22/II, 1916

Հարգելի ընկեր Բագրատ

Ինձ զարմացրել է Ձեր այն հայտարարությունը, որ արել եք Սոլովյանի դասախոսության առթիվ, թե իբր՝ բանվորությունը բանաստեղծությամբ չի հետաքրքրվում:

Ես կարող եմ միայն զարմանալ, թե ինչպես Դուք, որ առաջագեմ ու գիտակից բանվորության մի անդամն եք համարվում, այլև բանվորական-պրոլետարական կուլտուրայի կողմնակից—մի այդպիսի հետամնաց կարծիք կարողացաք հայտնել...

Այդ ինձ հիշեցնում է 10-ը և ավելի տարիներ առաջ պատվող այն անհիմն լարծիքը, թե՝ բանվորությանը քաղաքական կոիվը չէ հետաքրքրում, նրան հետաքրքրում է օրվա հարցը, անտեսական կոիվը՝ ծայրահեղ գեպքում...

Գալիս եմ բողոքով հայտնելու Ձեր առարկության դեմ, ընկեր Բագրատ, որ դուք չարաչար սխալվում եք:

Բանվորությանը ոչ միայն հարկավոր է ճանաչել փր իդեոլոգիաներին և թեորհտիկներին, բանվորությանը ոչ միայն հարկավոր է ունենալ իր սեփական պատգամավորները Պետական Դոմայում, իր սեփական համալսարանը, իր սեփական էնցիկլոպեդիան, իր սեփական մորալը, իր դասակարգային կոիվը (ինչպես այդ բոլորն ունի բուրժուազիան, որպես բուրժուազիա), բանվորությունը պետք է ունենա և իր սեփական գեղարվեստը՝ հանձինս գրականության, նրա պատգամախոս պոեզիայի և դաստիարակող բելետրիստիկայի:

Ես ավելին կասեմ. բանվորությունը գեղարվեստի մեջ պետք է ունենա իր սեփական նկարիչները, իր քանդակագործները, ինչպես Մենիկե՝ և այլն, իր պլաստիկան և այլն, և այլն, որովհետև, իմ խորին համոզմունքով, բանաստեղծությունը և առհասարակ գե-

զարվեստը կրթում, դաստիարակում է մարդու զգացմունքները, բարձրացնում, խրախուսում, ազնվացնում նրա տրամադրությունները: Ես է՛լ ավելին կասեմ. պոեզիան կազմակերպում է կոլեկտիվի տենչերն ու հույզերը, սնունդ մատակարարում, եռանդ ներշնչում նրա ոգուն. և երբ, մանավանդ, մարտիկ-պատգամախոս է պոետը, այդ արդեն մի մեծ ազդակ է մեռած հոգիներին նորից կյանքի բարձրացնելու, կամ վհատվածներին կյանքի կանչելու:

Խորը համոզված լինելով, որ սրանից հետո կբաժանեք իմ կարծիքը, որ փոքր պոեզիան կազմակերպում է կոլեկտիվի զգացմունքները, հույզերը, որովհետև, ձեռք նա 100 ընթերցողի մեջ միատեսակ եռանդի հույզ է առաջացնում, կնշանակի կազմակերպում է կոլեկտիվի ներքին աշխարհը, կրթում, ազդեցիկ մղում, դաստիարակում պրոլետարիատի մարտասեղն ոգին և բաժանելով իմ այդ կարծիքը, ոչ թե այսուհետև կասեք, թե՛ բանվորությունը բանաստեղծությամբ չի հետաքրքրվում, այլև ինքներդ, որպես պրոլետարական կուլտուրայի կողմնակից, կաջակցեք գործին այնպիսի կուլտուրական մի ձևի միջոցով, ինչպես, օրինակ, պոեզիայի զարգացումը և նրա մասին երևան եկող ու արժարժող ամեն մի դասախոսություն:

Լավ իմացե՛ք և լավ հիշեցե՛ք, ընկեր Բագրատ, որ բանվորությունն անհրաժեշտ է մտքի և հոգու հարմոնիա: Նա որչափ զարգացնում է, լայնացնում է իր տեսակետները ու ԿՈՎԻ ՄԻՋՈՅՆԵՐԸ իր իդեոլոգ քեռեախկների գրգռով, նույնչափ խորացնում և ազնվեցնում է իր կովի միջոցները իր իդեոլոգ բանաստեղծների գրգեռով. որովհետև որքան բազմակողմանի և խորն է զարգացած բանվորը (և ազնվորեն դաստիարակված—կալեյացնեմ ինձնից), այնքան ավելի ուժգնությամբ և իմաստությամբ պիտի կարողանա առաջ տանել իր ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ԿՈՒՎԸ: Այսպես ևն մտածում բոլոր ավանդարդում քայլող պրոլետարները. այսպես պիտի մտածեք Դուք և այս մտքով վարեք ժողովրդական համալսարանի դասախոսությունների գործը, որի մի անդամն էլ Դուք եք: Ապա թե ոչ՝ ասել թեթևակի, թե բանվորությունը բանաստեղծությամբ չի հետաքրքրվում, ինքներդ էլ կողմնակից մնալ այդ կարծիքին,— այդ կործանիչ միտք է, սխալ դատողություն և, մյուս կողմից, լճումն ու հուսահատություն առաջացնող այնպիսի լեկտորների մեջ, ինչպես Սոլովյանը, որը, մեր մտքով առաջին անգամն է գրականության ամբիոնի վրա հանդես գալիս և անհամբույր կարծիքի հանդիպում...

Ներեցե՛ք վատ գրելուս. գրում եմ հիվանդ, անշարժ, անկողնի մեջ. ներեցե՛ք և ընդունեցե՛ք ընկերական ողջուններս:

Ձեր Հակոբ Հակոբյան

7. 1. 6. ՍՏԱՐԿԻՆ ԵՎ Ա. Ե. ՄԱՆՈՒԶԱՐՅԱՆԻՆ

Թիֆլիսից — Մոսկվա

12.IV.1921.
г. Тифлис

Дорогие незабвенные друзья,
Леонид Николаевич и Ася Никитична!

Горячий, задушевный привет Вам обоим и поцелуй в ручку милой, славной Шушаник.

С тов. Граник давно уже я прислал Вам ответ на первое письмо, теперь пишу я Вам второе и прошу быть снисходительным, если на этот раз буду краток.

У нас теперь Советская Грузия, и с первого же дня переворота меня назначили комиссаром всех банков. Правда, работа не по душе, но за неимением соответственных работников-коммунистов, я и пошел на этот пост и, надо сказать, — я на посту.

Национализировал 24 тифлиссских банка с товарными складами и т. д. Правда, очень многое вывезли до вступления Красной Армии в Тифлис, но все же успел во время «огрابتь» всю банковскую буржуазию, и она «ограблена» мною окончательно. Для этого потребовалось 18 и более часов работы, очень часто до глубокой ночи, я, и без того переутомленный раньше, совсем выбился из сил. Не знаю только откуда появилась у меня такая колоссальная, алская энергия? 1½ месяца я форменно борюсь с буржуазией (как в бою) неустанно, даже так, что нервы дрожат от напряжения сил — а все же не чувствую реакции сил — попал словно в

пучину, в водоворот, а все же жив, а все же цел. Конечно, в процессе такого труда забываешь не только себя, но и ближайших друзей. Впрочем, что значит «забываешь»? Тогда почему при одном воспоминании о Вас, сердце наполняется грустью?

Да, провели мы с Вами дни и месяцы, кот<орые> никогда не забудутся! Так проводят именно только коммунисты, честные, славные дети нового, социалистического мира! И если завтра я помру, то все же пред смертью скажу: — Я счастлив, ибо я в известный период моей жизни видел и жил с истинными детьми нового мира. Если же я буду жив, то непременно опишу в одной из поэм то, что я пережил с Вами и познал.

Похудел я неусузнаваемо, а все же бодро рвусь к работе, несмотря на то, что ближайшие друзья советуют бросить банки и взяться за перо. Думаю еще успею. А пока работать и работать надо!

Извиняюсь, что писал о себе чересчур много, извините, нервы... пружинные.

Теперь пишите о себе. Жду. Жду. Крепко целую дорогого Леонида, горячее рукопожатие и сердечный привет дорогой Асе Никитичне. Живите молодые, счастливые и не забывайте

Акопа

P. S. Привет Вам от Эвелины, Марг<ариты> Семеновны и Карагулян, кот<орая> Вам пошлет письмо. Очень мы благодарны за заботы о Рануш. Страшно соскучился по ней, хочу выписать ее. Боюсь за ее здоровье. Посоветуйте, как быть? Не оставить ли ее в Москве? Здесь пока не важно.

Քանկագին, անմոռանալի բարեկամներ
Լեոնիդ Նիկոլակիչ և Ասյա Նիկիտիչնա

Ձերմ, սրտալի տղջույն եմ հղում Ձեզ երկուսիդ էլ և համբու-
նում եմ սիրելի, հիանալի Շուշանիկի ձեռքը:

Ընկ. Գրանիկի միջոցով ես արդեն վաղուց եմ ուղարկել Ձեր
առաջին նամակի պատասխանը, հիմա ես Ձեզ երկրորդն եմ գրում

և խնդրում եմ ներողամիտ լինեք, եթե այս անգամ կարճաբան լինեմ:

Հիմա մեզ մոտ Սովետական Վրաստան է և հեղաշրջման առաջին փսկ օրից փնձ նշանակել են բոլոր բանկերի կոմիսար: Ճիշտ է, աշխատանքը սրտովս չէ, բայց համապատասխան կոմունիստաշխատակիցների բացակայության պատճառով ես համաձայնեցի աշխատել այդ պոստում և, պիտի ասել, ես պոստի վրա եմ:

Ազգայնացրի Թիֆլիսի 24 բանկերն փրենց ասլրանքային պահեստներով և այլն: Ճիշտ է, մինչ Կարմիր Բանակի Թիֆլիս մոտնելը շատ բան տարել էին, բայց համենայն դեպս հասցրի ժամանակին «թալանել» ամբողջ բանկային բուրժուազիային և նա իմ կողմից «թալանված է» վերջնականապես: Դրա համար կարիք եղավ 18 և ավելի ժամ աշխատել, շատ հաճախ մինչև խորը գիշեր, և ես, առանց այն էլ շատ հոգնածս, բոլորովին ուժից ընկա: Չեմ հասկանում միայն, իմ մեջ որտեղից հայտնվեց այդպիսի հսկայական դժոխային էներգիա: 1 1/2 ամիս է ես կատարյալ կռիվ եմ մղում բուրժուազիայի դեմ (ինչպես ճակատամարտում) անընդհատ, նույնիսկ այնպես, որ ներվերս են դողում ուժերի լարվածությունից, և համենայն դեպս ուժերի անկում չեմ զգում, ոնց որ թե ընկել եմ հորձանքի, ջրապտույտի մեջ և այնուամենայնիվ կենդանի եմ, այնուամենայնիվ՝ անվնաս: Իհարկե, այդպիսի աշխատանքի պրոցեսում ոչ միայն քեզ ևս մոռանում, այլև ամենամոտ բարեկամներին: Բայց դե ի՞նչ է նշանակում մոռանում ես: Այդ դեպքում ինչո՞ւ հենց միայն Ձեզ հիշելով սիրտս լցվում է թախիծով:

Այո, ես Ձեզ հետ այնպիսի օրեր և ամիսներ եմ անցկացրել, որոնք երբեք չեն մոռացվի: Այդպես են անցկացնում ժամանակը հենց միայն կոմունիստները, նոր, սոցիալիստական աշխարհի ազնիվ, պանծալի զավակները: Եվ եթե վաղը ես մեռնեմ, համենայն դեպս մահից առաջ կասեմ. ես երջանիկ եմ, քանզի իմ կյանքի մի որոշ էտապում ես տեսել եմ և ապրել նոր աշխարհի իսկական զավակների հետ: Իսկ եթե ես կենդանի մնամ, ապա անպայման պոեմներիցս մեկում կգրեմ այն ամենը, ինչ ապրեցի և ճանաչեցի Ձեզ հետ միասին: Ես անճանաչելիության շափ նիհարել եմ, բայց այնուամենայնիվ աշխուժորեն ձգտում եմ դեպի աշխատանքը, չնայած որ ամենամոտ բարեկամներս խորհուրդ են տալիս բանկերը թողնել և ձեռք զարկել գրչին: Կարծում եմ, թե դե՞ս կհասցնեմ: Իսկ առայժմ հարկավոր է աշխատել ու աշխատել:

Ներողութիւնն եմ խնդրում, որ քիմ մասին շափազանց շատ
գրեցի, ներեցեք, նշարդերը... առաձգական են:

Այժմ գրեցեք Ձեր մասին: Սպասում եմ, սպասում եմ: Ամուր
համբուրում եմ թանկագին Լեոնիդին, ջերմորեն սեղմում եմ ձեռքը
և հղում եմ սրտալի ողջուն թանկագին Ասյա Նիկիտիչնային:
Ապրեցեք երիտասարդ, երջանիկ և մի մոռանաք՝

Հակոբին

Ք. Տ. Ողջուն Ձեզ էլեկինայից, Մար<գարիտա> Սեմյոնով-
նայից և Կարագուլյանից, որը Ձեզ նամակ կուղարկի: Մենք շատ
շնորհակալ ենք Հրանուշին ցույց տված խնամքի համար: Սարսա-
փելի կարոտել եմ նրան, ուզում եմ կանչել: Մտահոգվում եմ նրա
առողջութեան համար: Խորհուրդ տվեք, ինչպե՞ս վարվեմ, արդյոք
չթողնե՞մ նրան Մոսկվայում: Այստեղ դեռևս այնքան էլ լավ չէ:

8. ԵԻԽԱ. ՅԵԱԿՈՅԱՅԻՆ

Թիֆլիսից — Մաուկա

5.V. <1921>

Дорогой друг и товарищ Миха!

Именем нашей долголетней дружбы и товарищеской связи, я и Маргарита просим оказать нам следующую услугу.

Ранушку необходимо спешно с первым отходящим поездом отправить к нам в Тифлис.

Из всех полученных от нее писем ясно видно, что она далее не в состоянии переносить условия московской жизни.

Как и тебе известно, маленькая Рануш очень хрупка (лечилась в прошлом году от малокровия) и все же упорно продолжает она делать все то, что посильно только здоровому, рослому и сильному человеку. Подумай, эта крошка сама себе и стирает, и готовит, и убирает и, конечно, одновременно и работает в Компартии, и служит в ЦИК.

Правда, она любит эту жизнь с ее борьбой, духовно связана с ее красотой, но ведь физически она настолько слаба, что не вынесет тяжести своей борьбы.

С другой стороны, без отдыха она ищет духовной и умственной пищи, всем существом отдалась делу Совет<ской> власти, словом горит, кипит вся, работает...

Все это хорошо, ценно, и я только могу радоваться этому от души, гордиться тем, что дети наши, как Рубен, Рануш и Эвелина шли и идут по стопам отца. Все это, повторяю, прекрасно, в особенности, когда она все это переносит без ропота, как всякая истинная коммунистка, с терпением

человека, осознавшего свое достоинство, но ведь, в конечном счете, она, как ребенок слабый и нездоровый, не вынесет все это, и мы будем ответственны перед ее физическим существованием, если вовремя не предупредим опасность.

Живя и работая при нас, она принесла бы больше пользы нашему общему делу, чем сейчас. Вот о чем надо нам думать с тобой, и мы обязаны это понять.

Эвелина, как тебе известно, заболевшая лет десять тому назад брюшным тифом, сейчас лежит больная сыпным тифом! Ох, сколько мучений и страданий перенесла беденькая, и мы с ней!! Молодчина все же Эвелина, перенесла кризис и сейчас болезнь на исходе.

Я, как комиссар всех банков, с первого же дня революции так увлекся работой, что позабыл и себя, и семью, и свою болезнь, и свое перо. Помню, голодал, но некогда было думать об этом, папиросы — вот моя пища, и откуда появилась у меня такая адская энергия?

Все это было так хорошо, я ожил и засиял, после 2-месячной борьбы с банковскими акулами Эвелина слегла. Мне страшно переутомленному, Амаяк дал отпуск, чтобы заботиться об Эвелине, и вот — она поправляется.

Эвелина на пути к выздоровлению, а тут еще квартирный вопрос. Все это ничего, выдержим — ведь старый курилка, а вот вопрос Рануш сильно беспокоит нас с Маргаритой. На старости лет если с ней случится несчастье, это будет страшным ударом и для меня, и для всей семьи, так как мы все ее так любим.

Ты, Миха, дорогой, знаю очень и очень занят, теперь только я понимаю, что значит быть занятым — я это знал и раньше с 1901 года, когда был здоров, молод и цветущ. Теперь мне стукнул 56-й год жизни, я и мать не вынесем. Если со слабой, хрупкой, малокровной Рануш случится что-нибудь. Она горда, упорна, самолюбива и, вместе с тем, скромна, правда, больше развита, чем кто-либо другой в таком возрасте, она хочет дать всю свою энергию Советской власти, — но надо знать и понимать с кого что требовать. Я виновен перед нею тем, что писал все время: надо дать всю молодость и здоровье нашему делу, надо со-

здать и т. д. И она этому моему призыву была послушна. Но в ее письмах слышен тон и голос физически слабого.... Было бы большим преступлением с нашей стороны не помочь ей пока не совсем поздно!

Будь здоров, привет, привет и горячий привет от нас всех!

Акопян

Թանկագիրն բարեկամ և ընկեր Միխայիլին

Հանձնեցի մեր երկարամյա բարեկամության և ընկերական կապի, ես և Մարգարիտան խնդրում ենք հետևյալ ծառայությունը մատուցես մեզ:

Հարկավոր է շտապ, առաջին եկող գնացքով Հրանուշկային մեզ մոտ՝ Թիֆլիս տեղարկել:

Նրանից ստացած բոլոր նամակներից պարզ փրկում է, որ նա այլևս ի վիճակի չէ տանել մոսկովյան կյանքի պայմանները:

Ինչպես քեզ էլ հայտնի է, փոքրիկ Հրանուշը շատ փխրուն է (անհշտալ տարի բուժվում էր արյան պակասությունից) և համեմատյալ դեպ համառորեն նա շարունակում է անել այն բոլորը, ինչ որ կարող է անել միայն առողջ, հասունացած և ուժեղ մարդը: Մտածիր, այդ պատկեր ինքն իր համար և՛ լվանում է, և՛ ճաշ է պատրաստում, և՛ տունն է հավաքում, և՛, իհարկե, միաժամանակ աշխատում է Կոմպարտիայում և ծառայում է Կ. Գ. Կ-ում: Ծիշտ է, նա սիրում է այդ կյանքն իր սրայքարով, հոգեպես կապված է նրա գեղեցկության հետ, բայց չէ՞ որ նա ֆիզիկապես այնքան թույլ է, որ չի կարող տանել իր սրայքարի ծանրությունը:

Մյուս կողմից, նա առանց հանդստանալու հոգեկան և մտավոր կերակուր է որոնում, ամբողջ էությունը նվիրվել է Սովետական իշխանության գործին, մի խոսքով այրվում է, ամբողջովին եռում, աշխատում...

Այդ բոլորը լավ է, գնահատելի, և ես միայն կարող եմ սրբապանաց ուրախանալ, հպարտանալ այն բանով, որ մեր երեխաները, ինչպես Ռուբենը, Հրանուշը և Էվելինան գնացին և գնում են հոր հետքերով: Կրկնում եմ, այդ բոլորը հրաշալի է, մասնավորապես, որ նա այդ բոլորը տանում է անտրտուն, որպես չորաքանչյուր իսկական կոմունիստ, իր արժանապատվությունն փմացող մարդու համբերությամբ, բայց չէ՞ որ վերջին հաշվով նա, որպես թույլ է

անառողջ երեխա, այդ բուրդին չի դիմանա, և մենք պատասխանատու կլինենք նրա ֆիզիկական դոյության համար, եթե ժամանակին չկանխենք վտանգը: Եթե ապրեիր ու աշխատեիր մեզ մոտ նա մեր ընդհանուր գործին շատ ավելի օգտակար կլիներ, քան այժմ: Ահա թե ինչի մասին պետք է մտածենք մենք քեզ հետ միասին, և մենք պարտավոր ենք այդ բանը հասկանալ:

Էվելինան, որը, ինչպես քեզ հայտնի է, տասը տարի առաջ հիվանդացել էր որովայնային տիֆով, այժմ հիվանդ պառկած է թծավոր տիֆով: Է՛հ, ինչքան տանջանք ու տառապանք տարավ խեղճը, ու մենք էլ նրա հետ: Համենայն դեպս կեցցե՛ք էվելինան, ճգնաժամն արդեն անց է կացրել և այժմ հիվանդությունն անցնելու վրա է:

Նս, որպես բուրդ բանկերի կոմիսար, ռեկլուցիայի առաջին օրից այնպես աշխատանքով իլանվեցի, որ մոռացա և՛ ինձ, և՛ ընտանիքիս, և՛ հիվանդությունս, և՛ գրիչս: Հիշում եմ՝ սովորած էի, բայց ժամանակ չկար այդ մասին մտածելու, ծխախոտը — ահա իմ սնունդը, և որտեղի՞ց է իմ մեջ այդպիսի դժոխային էներգիան:

Այդ բուրդն այնքան լավ էր, ես կենդանացա և փայլեցի, բանկային շնագայլերի դեմ մղած Ձ ամսվա պայքարից հետո Էվելինան պառկեց: Ինձ՝ սոսկալի հոգնածիս, Համայակն արձակուրդ տվեց, որպեսզի հոգ տանեմ Էվելինայի մասին, և ահա նա ապաքինված է:

Էվելինան ապաքինման ճանապարհին է և ահա բնակարանային հարցն է առաջ եկել: Այդ բուրդը ոչինչ, կղիմանանք, չէ՞ որ հին ոսկոր ենք, բայց ահա Հրանուշի հարցը շատ է անհանգստացնում ինձ ու Մարգարիտային: Ծերությունս օրում, եթե նրա հետ դժբախտություն պատահի, դա ահռելի հարված կլինի թե՛ ինձ, թե՛ ամբողջ ընտանիքի համար, քանի որ մենք բուրդոս շատ ենք սիրում նրան:

Դու, Միխա, թանկագին, գիտեմ, որ շատ ու շատ ես զբաղված, հիմա եմ միայն հասկանում, թե ի՞նչ է նշանակում զբաղված լինել: Նս այդ առաջ էլ գիտեի, 1901 թվականից, երբ դեռ առողջ էի, երկտասարդ ու փթթող: Հիմա արդեն իմ կյանքի 56-րդ տարին է, ես ու մայրը չէինք կարող դիմանալ, եթե թույլ, փխրուն, արյունապակա Հրանուշի հետ մի բան պատահի: Նա հպարտ է, համառ, ինքնասեր, և միաժամանակ, համեստ, ճիշտ է, ավելի է զարգացած քան նրա հասակի որևէ մի ուրիշ աղջիկ, նա ուզում է իր

էնեբրգիան Սովետական իշխանությանը տալ, բայց հարկավոր է
իմանալ ու հասկանալ, թե ումի՞ց ի՞նչ կարելի է պահանջել: Ես
մեղավոր եմ նրա առաջ այն բանի համար, որ անընդհատ գրում
էի, թե հարկավոր է ամբողջ երիտասարդությունը և առողջությու-
նը տալ մեր գործին, հարկավոր է ստեղծել և այլն: Եվ նա իմ
այդ կոչին լսող չեղավ: Բայց նրա նամակներից ֆիզիկապես թույլ
քարդու տոնն ու ձայնն է լսվում... Մեր կողմից մեծ կանցագո-
ծություն կլինեւ չօգնել նրան քանի դեռ բուլոբովին ուշ չէ:

Ո՛ղջ ձեղիւր, ողջո՛ւյն, ողջո՛ւյն և ջերմ ողջո՛ւյն բոլորիցս:

Հակոբյան

9. ՄԱՄԻԱ ՕՐԱԽԵԼԱՇՎԻԼԻ

Թիֆլիս

20.III.1922.

г. Тифлис

Секретарю Закбюро Р.К.П.(б.)

тов. Орахелашвили

Дорогой товарищ!

Со дня советизации Грузии, к крайнему сожалению, не издано ни одной книжки с художественным содержанием на армянском языке для широких пролетарских масс. А между тем потребность в таких изданиях — как необходимость для духовного здоровья народных масс — громадна.

Ко мне неоднократно обращаются товарищи рабочие из клубов, чтецы — декламаторы из профсоюзов и трудовых школ с просьбой предоставить им в распоряжение мои стихотворения, вышедшие за период революции, но я не в состоянии удовлетворить их, за неимением печатных экземпляров.

Ввиду всего вышеннеложенного, прошу оказать мне содействие и сделать надлежащее распоряжение об издании моих произведений (последних двух лет) отдельной книжкой, ибо я не располагаю лично средствами для издания таковой.

Пролетарский поэт

Акоп Акопян

Խ. Կ. Բ. Պ. ԱՆԴՐԵՅՈՒՐՈՅԻ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ

ԸՆԿ. ՕՐԱԽԵԼԱՇՎԻԼԻ

Թանկագին ընկեր

Վրաստանում սովետական կարգերի հաստատման օրից, ցավոք սրտի, լայն պրոլետարական մասսաների համար հայերեն լեզվով չի հրատարակված գեղարվեստական բովանդակություն ունե-

ցող ոչ մի գրքույկ։ Մինչդեռ այդպիսի հրատարակութիւնների պահանջը, որպէս ժողովրդական մասսաների հոգեկան առողջութեան համար անհրաժեշտութիւն, հսկայական է։

Հաճախ ինձ դիմում են ակումբներից բանվոր ընկերներ, պրոֆմիութիւններուց և աշխատանքային դպրոցներից արտասանողներ՝ խնդրելով իրենց տրամադրութեան տակ դնել ռեուլյուցիայի էտապում լույս տեսած վե՛ր բանաստեղծութիւնները, բայց ես ի վիճակի չեմ բավարարել նրանց՝ տպագրւած օրինակներ չունենալու պատճառով։

Նկատի առնելով Վերը շարադրւածը, խնդրում եմ օգնել ինձ և անել համապատասխան կարգադրութիւն՝ առանձին գրքով իմ երկերի (վերջին երկու տարւա) հրատարակութեան մասին, քանի որ ես անձամբ միջոցներ չունեմ այդպիսին ինքս հրատարակելու։

Պրտիտարական բանաստեղծ՝

Հակոբ Հակոբյան

10. ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆԻՆ

Թիֆլիսից — Երևան

< գարուն, 1924 >

Սիրելի Անուշավան

«Խորհրդային Հայաստանում» կարդացի մայիսի 25-ին կատարվելիք 25-ամյա զրական գործունեությանդ մասին¹ և սրտանց ուրախացա, որ վերջապես քեզ էլ հիշեցին:

Շատ հմ խնդրում, շտապիր, կենսագրական քանի մի տեղեկություններ ուղարկիր ինձ. ծնվելուդ օրն ու տարին, որտեղ, ուր սովորելդ և այլն, և այլն: Ինձ անհրաժեշտ են այդ նյութերը²: Խոսել հմ այստեղ այդ մասին, բոլորեքյանք էլ համակրությամբ են վերաբերվելու քո 25-ամյա գործունեությանը և արձագանքելու նն:

Խնդրում հմ գրես և այն մասին, քանի՞ պիեսներ ունես գրած, քանի՞ սը տպագրած՝ «Անարխիստները», «Օսկան Պետրովիչը էս կյանքում», «Տգիտության զոհեր» պիեսներից բացի, քանի՞ նոր գործեր ունես և ի՞նչ բովանդակությամբ, որոնց հետ ես ծանոթ չեմ: Ցանկալի է, որ հոբելյանդ իր հետևանքով լայն բարոյական ազդեցություն և հիմք թողնի և ոչ թե նեղ շրջանների սեփականություն մնա: Դրա համար անհրաժեշտ է լայն ագիտացիա:

Հասցես՝ Սլ. Махарадзе № 11, ինձ:

Ընկ<երական> ողջ<ույններով> Հ. Հակոբյան

11. ԱՇՈՏ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻՆ

Թիֆլիսից — Երևան

12/VII, 1924

Թիֆլիս

Սիրելի ընկեր Աշոտ Հովհաննիսյան

Ձեր խորհուրդը՝ թե «Գրեցեք ժողովրդական լեզվով բանաստեղծություններ» և ընկ. Մակինցյանի հորդորները՝ գրել այսուհետև պրոզայով, ինձ ստիպեցին մոռացված արխիվից հանել այս իմ «Պատանյակ կյանքիս պոեմը»¹, մշակել այն ու որպես փորձ ուղարկել Ձեզ՝ կամ «Նորք»-ի կամ «Վերելք»-ի համար²:

Զիշտ մի կատարված խրոդություն է «Համառոտ պատմություն» ֆարուլան, ճիշտ և առանց շափաղանցության:

Ով ապրել է Գյանջալում տասնյակ տարիներ առաջ, նա կհասկանա «Ղուկասովենց բաղի» հմայքն ու նրա տերերի խրախճանքների գույքը:

Ամենից շատ կհասկանան ինձ ընկեր Ասքանազ Մուսվանը, Բալյանը, Շահսովարյանը, Վահան Հովսեփյանը և մյուս գյանջեցի ընկերները, որոնք հեքիաթ-այգու տեղն էլ գիտեն, նրա՝ տարին-տասներկու ամիս քեֆի սիրահար տերերին էլ: Ծանաչում են գանձակեցիք Ալեքսան բեգ Ղուկասովին*, որպես հայ՝ մկրտված լազգի, որպես նախկին հերոս իգիթ, և որպես մեկը, որը իր բաղի արդյունքով լոթիանա հյուրասիրում էր համարյա Գանձակի բոլոր պաշտոնիկներին՝ սկսած պրոկուրորներից, գուբերնատորից ու փոխ-գուբերնատորից, վերջացրած փր հարուստ աղզական վրացի թավադներով:

* Այժմ վախճանված:

Ահա այդ հեքիաթ այգին էր, որ ես, բաշմախշի Յականի տղաս, մի օր հրավիրվել էի երգելու, որպես Գյանջալում հայտնի մանկական ձայնով երգող և որի հուշերը ստենոգրաֆիկ ճշտությամբ գրվի իմ առել դեռ շատ վաղուց։ Նս փսկական ստորագրություն չեմ դնում ոչ թե նրա համար, որ ամաչում եմ, այլ, որ խուսափելով նման մոտիվներից, ծերությունս հասակում արդեն անհարմար է ազդանունովս հանդես գալը։

Համենայն դեպս, Նթե պոեմս նյութի կամ մշակումի կողմից անբավարար նկատվի Ձեր կողմից, ձեռագիրը, խնդրում եմ, կամ հանձնեք «Վերելք»-ին կամ Թիֆլիս գալուց՝ վերադարձնեք ինձ։

Նա անպատճառ կմտնի լիակատար ժողովածուի³ մեջ, եթե երբեկից եկվիճակվի սրան լույս տեսնել և անշուշտ կմտնի «էս էլ իմ սերը» կամ «Սիրո լարերից» բաժնի մեջ։

«Նորք»-ի քարտուղարը⁴, շնորհակալ եմ, փոստով ուղարկեց իմ մեմուարների 2-րդ տետրակը, և իս պատրաստում եմ Ձեզ համար («Նորք»-ի) երկրորդ և վերջին աշխատանքը, փհարկե դուրս նետելով անհատական ապրումներս, անձնականիս վերաբերյալը և տեժ տալով հասարակական-պատմական նշանակություն ունեցող դործիչների (Աղամյան, Գամառ-Քաթիպա, Արծրունի, Բաթթի, Խրիմյան և այլոց) հետ տանեցած ծանոթությանս նկարագրին⁵։

Կոմ <տնփստական> ողջուններով՝ Զ. Հակոբյան

12. ՀՈՐԵԼՅԱՆԱԿԱՆ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻՆ

Թիֆլիսից — Երևան

1/X, 1924,

Թիֆլիս

Սիրելի ընկերներ

Այսօր միայն ստացա ձեր որոշման թուղթը: Պատիվ եմ հաճարում իմ հին և սիրելի ընկերոջ Անուշավան Վարդանյանի հոբելյանական մատնաժողովի անդամը համարվել:

Հենց այսօր եեթ գրեցի մի հոդված սիրելի Անուշավանի տոնակատարման առթիվ «Մարտակոչ»-ում տպելու համար¹ և շատ ուրախ կլինեի, եթե լրացուցիչ տեղեկություններ հաղորդեիք ինձ, կրկին մի հոդված ևս գրելու տոնի օրվան առթիվ²:

Անկասկած, տվածս նյութը թերի է, գուցե և հիշողությունիցս վրիպել է շատ բան: Անհրաժեշտ է փմանալ, ի՞նչ կա տպված Անուշավանի գործերից, ի՞նչ է տպագրության տալու Հայաստանի Պետհրատը և այլն:

Նույնպես անհրաժեշտ է ձեռքի տակ ունենալ նրա լիակատար կենսագրականը, այլև տեղեկություն այն մասին՝ ի՞նչ մասշտաբով, որտե՞ղ և ի՞նչ ձևով է ծրագրված տոնակատարության հանդեսը:

Այս տեղեկությունները անհրաժեշտ են հասցնել ինձ ոչ ուշ, քան նոյեմբերի 1-ը, որ կարողանանք այստեղ ևս ֆրոնտ բացել՝ տոնը հաջող կատարելու համար:

Շատ լավ կլինեի որևէ մի պիես ուղարկել Անուշավանի հեղինակություններից, գուցե հաջողացնեինք տեղական թատրոններից, կամ բանվորական ակումբներից մեկում ներկայացնել այն:

Այդ ընտրությունը թողք իրեն՝ ընկեր Անուշավանին:

Յանկանում եմ ձեզ կատարյալ հաջողություն սկսած գործում:

Ձեր Հակոբ Հակոբյան

13. ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆԻՆ

Թիֆլիսից—Երևան

<1/X, 1924>

Սիրելի ընկեր, վաղեմի բարեկամս.

Անուշավան Վարդանյան

Սրտիս անհուն բերկրությամբ, դեռ թերթերից, փացա գրական գործունեությանդ տոնի մասին:

Արժանի՛ ես, եղբայր, արժանի՛ ես դու այդ տոնին: Դա սովորական մի երևույթ չէ, այլ բացառիկ՝ քեզ պես մի՞ գրողի համար, որը մեր դրամատուրգիայի բնագավառում առաջինն է եղել բանավորական աշխարհի խոցերը երևան հանելու:

Եվ որպիսի՞ մի ժամանակաշրջանում, երբ ամենուրեք շրջապատված էինք ազգային ջոջերի և ցենզուրայի ռոգատկաներով, հալածանքը՝ անողոք, թշնամանքը՝ կատաղի:

Հեշտ է, իհարկե, այսօր լինել և՛ բանավորական աշխարհի դրամատուրգ, և՛ բանաստեղծ, և՛ վիպասան, իսկ այն սև օրերին, արհամարհանքի օրերին, երբ դժվար, շատ դժվար էր արհամարհանքը կուլ տալ, երբ կատաղությունից խեղդված փինք մենք և տեղ շունեքինք արտահայտվելու:

Մեր միակ մխիթարանքը ապագայում մեր հաղթանակի համոզումն էր:

Այդ համոզումով ապրել ես դու երկար տարիներ, սիրելի ընկեր, և թող հալալ լինի քեզ պատվի օրդ, մի օր, որ ամեն բան սավորի էլ չի վիճակված:

Դու, առհասարակ, շատ համեստ ստեղծագործություններ ունես տված մեր գրականությանը: Ես կցանկամ քեզ մի բան միայն, որ բեղմնավորես գրիչդ, տաս նոր պիեսներ Հայաստանի քաղաքացիական կռիվի, նրա շինարարական փառքի և աշխատանքի հերոսների մասին:

Կհանդիմանեմ քեզ, եթե պատվի օր ստանալուցդ հետո գլուխդ դնես միայնակ բարձերի վրա ու հանգստանաս:

Սեղմում եմ ձեռքդ ամուր՝ Հակոբ, Հակոբյան

14. ԱՍՔԱՆԱԶ ՄՈՒՎՅԱՆԻՆ

Թիֆլիսից — Երևան

<դեկտեմբեր, 1925>

Սիրելիդ իմ Ասֆանազ, բանկագին *ЗЕМЛЯК*

Ես քեզ, համաձայն քո ցանկության, ներկայացնում եմ իմ բանաստեղծություններից 3 գրքույկ, ուր ամփոփված են իմ գրական գործունեության բոլոր ժամանակաշրջանները:

Այս գրքույկներում շոշափված են պրոլետարական հեղափոխության երեք էտապն էլ՝ մինչև 1905 թվականը, 1905 թվականից հետո և 1907 թվականից մինչև մեր մոտիկ օրերը¹:

Իմ լեզուն անպաճույճ է, պարզ, հասկանալի և դեմոկրատիկ բանվորական մասսաների ըմբռնողության ու նրա հոգեբանության համապատասխան մոմենտների համար:

Ես չեմ ձգտել իմ ձրգերին տալ այնպիսի «խորաթափանց», դժվարամարս և բարդ ֆոներ, որ բանվորը կարդալուց, ի վերջո, թեև մնար միայն հիացած, բայց չմարսած, չազդված:

Ես, եթե կարելի է ասել այսպես, մեր պրոլետարական պոեզիայի աչիբ ու քենն եմ տվել մեր մասսաներին, ծանոթացրել նրանց նախնական այս պոեզիայի իմաստի ու նշանակության հետ: Թող մեր երիտասարդ պրոլետարական բանաստեղծները նրանց տան այս պոեզիայի ֆեռականությունը: Ասում եմ «այբ-բենը» ոչ նրա փսկական իմաստով, այլ փոխաբերական մտքով: Ասել կուզեմ, թե ես տվել եմ հայ բանվորի ինքնաճանաչման, նրա կուլի առաջին և անդրանիկ էտապի նկարագիրը և առաջին մարտահրավերը: Հետագայում որչափով փոխվել է մեր բանվորի հոգեբանությունը և գիտակցության չափը, համապատասխան նրա զարգացման, կյանքի և կուլի, — ես, որպես նրա փողահարը (трубач), նրա

15. ՕՅԵԼՅԱ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս

20/V, 1926,

Թիֆլիս

80-րդ աշխատանքային դպրոցի 7-րդ խմբի աշակերտունի
Օֆելյա Առաֆելյանին

Անձանոթ ընկեր

Ձեր, խնձ հղած նամակով¹, որ ստացա այսօր, Դուք բացս-
տրություն եք խնդրում իմ «Հավասարություն» պոեմի հետևյալ տո-
ղերի մասին.

Մտե՛լ եմ ահա մի նորեկ աշխարհ —

Մտե՛լ մի սքանչ հեքիաթի դռնով.

ու հարցնում եք, ի՞նչ մտքով եմ գործածել հեֆիաթ բառը:

Նախքան այս հարցին պատասխանելը՝ պիտի ասեմ, որ, դժ-
բախտաբար, կան մեր իրականության մեջ մարդիկ, անգամ խա-
վեր, որոնք պոետի ամեն մի խոսքը հասկանում են չոր ու ցամաք,
բառի հասարակ, գոհակացրած իմաստով, մինչդեռ պոեզիայի մեջ
այս կամ այն խոսքը, անգամ դարձվածքը, պիտի հասկանալ փո-
խաբերական մտքով:

Այդպես էր ցարի բռնակալության օրոք: Երբ գրողը ասում էր.
«Հյուսիսից փչեց դառնաշունչ քամին», մենք հասկանում էինք,
որ ցարը սկսել է նորից կատաղել: Երբ գրում էին. «Մոտ է գա-
րունը...», մենք հասկանում էինք՝ մոտ է վերածնությունը, հեղա-
փոխությունը և այլն:

Հին կլասիկների պլեհադային պատկանելով՝ հեֆիաթ բառը ես
գործ եմ ասել այս դեպքում ոչ թե գոյականի, այլ անվանի մբտ-

քով, որ պիտի փոխարինի գեղեցկության հրաշակերտ դասն
իմաստին, ռուսերեն сказочный, причудливый և ոչ сказка, чудо
խոսքերի իմաստով:

Մտե՛լ եմ ահա մի նորեկ աշխարհ,

Մտե՛լ մի սքանչ հեքիաթի դռնով

խոսքերը հասկանալ այնպես, իբր սոցիալիզմը հեքիաթ է փնձ հա-
մար, այդ կլինե՞ր շատ գոհճիկ բացատրություն, ու զոռով վզիս
փաթաթելու մի փորձ իմ գրական հակառակորդների կողմից, քա-
նի որ պոեմիս ամբողջ բովանդակությունից երևում է պարզորեն,
որ ոչ թե նա փնձ համար ուտոպիա է, անիրագործելի հեքիաթ, այլ,
ընդհակառակը, իրականություն՝ կոնկրետացված պատկերներով
ու շոշափելի, տեսանելի կյանքի անցուղարձով, եւ ու զեռով:

Պարզորեն այնտեղ ամեն մի անաչառ ու արողջ դատողու-
թյան տե՛ր ընթերցող տեսնում է ապագա հասարակարգի ընթաց-
քում՝ կատարելագործված գործարանների սիրտետները, սոցիա-
լիստական քաղաքների ու նրանց փողոցների ալեծուրի — կատա-
րելագործության հասած կյանքը՝ թե՛ տեխնիկայի, թե՛ գիտության
և թե՛ կուլտուրայի բնագավառում:

Մի՞թե՞ քաղաքների արվարձաններում հսկայական գործարան-
ները՝ զարդարված ծաղկանոցներով ու ջրվեժ-ֆանտաններով մեր
ամենքիս վերջնական նպատակը չէ. նրանց սարք ու կարգը — բյու-
րեղյա հատակներով ու պատուհաններով, առատ լույսերով ու
օդանցքներով մեր ամենքիս ձգտումն ու բաղձանքը չէ:

Կամ մի՞թե քաղաքի արվարձաններում մանկատները, որ նկա-
րագրում եմ պոեմիս V գլխում, այսօր, ամբամ Նէպի շրջանում,
չենք իրագործում մենք, կամ չենք ձգտում հասցնել նկարագրածիս
կատարելության...

Վերջապես մի՞թե պոեմիս 12-րդ գլուխը, որ վերջացնում եմ
այսպես.

Ահա և կյանքը այն կարտալից,

Որ թվում էր փնձ հեռու մի երազ,

Նա, որ եթերի անհյուս թելերից

Իր ձեռքն վեր մեկնում ու մնում անհաս՝

(այժմ դարձել է)

— Իրականություն, իրականություն...

Ա՛յս է հեքիաթը, ուտոպիան, երբ պոեմիս վերջում պնդում
եմ, որ այս ամենը արդեն իրականություն է:

Մի մոռանաք, վերջապես, որ այս պոեմը սկսել եմ գրել 1916 թվին, իմպերիալիստական պատերազմի օրոք, և վերջացրել հունվարի 31-ին, 1917 թվին, այսփնքն նախքան Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը, անգամ նախքան փետրվարյան հեղափոխությունը:

«Գրական սիլոետներ»-ի քննադատը² ոչ միայն ի նկատի չի առնում այս հանգամանքը, այլև խարդախում է պոեմիս ավարտման տարեթիվը (փրք՝ պոեմը գրված է Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո), որպեսզի փր՝ զոռոյվ վզիս փաթաթած մեղադրությանքները ընթերցողի աչքում փաստի տեղ ընդունվեն և ոչ ստախտություն:

«Սիլոետների» քննադատը «Հավասարություն» պոեմիս տարեթիվը չէ միայն աղավաղել, այլև «Ամբոխն իմ աշխարհը» բանաստեղծության տարեթիվը (որ գրված է 1905 թվին, անգամ նախքան նույն թվականի հոկտեմբերյան մանիֆեստի հայտարարումը ցարի կողմից) դարձյալ տենդենցիոզ նպատակով:

Այդպիսի փաստերի աղավաղումներ շատ ու շատ կան «Գրական սիլոետներ»-ի հեղինակի գրքում, որին մամուլում պատասխանելը ես համարեցի մեծ պատիվ անել Ս. Մանուցյանին:

Ընկերական ողջուններով՝

Հակոբ Հակոբյան

16. ՀԱԿՈՐ ԳԵՆՋՅԱՆԻՆ (ԿԱՐԱ-ԴԱՐՎԻՇԻՆ)

Թիֆլիսից—Երևան

<26 օգոստոսի 1926>

Սիրելի Հակոբ

Նամակդ¹ ստացա ավելի վաղ, քան գրքիս² լույս տեսնելը: 20 նաբոբը դարձավ 23—մոտ 370 երես և ուշացավ նրա ծնունդը՝ ծանր երկունքից հետո:

Դեռ կազմելն անսպասարաստ, ևս շտապեցի Բորժոմ³ կունաշարսկուն տեսակցելու. գործ տնեի հետը: Գործս հաջողությամբ ավարտելուց հետո, այսօր միայն վերադարձա և վաղն էլ գնում եմ Կիսլովոդսկ: Չափազանց ուշացա: Վախենում եմ գիրքը սուղարկեմ, դու արդեն բացակա լինես: Գրիր նամակ Կիսլովոդսկ, պարկ. ինձ՝ ուղարկեմ:

Ողջուններս քեզ և տիկնոջդ՝

Հ. Հակոբյան

17. ՖԼՈՐԱՅԻՆ

Թիֆլիսից — Իջևան

<Հուլիս — օգոստոս, 1927>

Միրուն Ֆլորա

Ամենից առաջ ես չեմ մեղավոր, որ մարտին դրած նամակիդ պատասխանն ստանում ես հուլիսին: Նամակդ ուղարկել ես Երեւան՝ Հայ Գրողների Ընկերությանը, մինչդեռ ես ապրում եմ Թիֆլիսում և գործում եմ Պրոլետ Գրողների Ասոցիացիայում, ավելի շուտ հիշվում, Թրսկես նրա պատվավոր նախագահը:

Ձ-րդ. քո աչքքան հուսահատ, վշտալի նամակը ինձ զարմացրեց, բայց համակեց վշտով. ինձ դժվար է հասկանալ այդ, ինձ դժվար է հասկանալ նոր բացվող կոկոն ծաղկի վիշտը, հառաչանքը, դանդատները: 15 տարեկան պատանյակը, փհարկե, լինում է դեռ նազուք, սպաի նման ձկուն ու քնքուշ, դյուրին՝ ենթակա վտանգի, փոթորիկների, դժվարությունների:

Մի տեղ ուժասպառ բոկոտն մանուկների
Քաղցից դալկահար,
Խուլ անկյուններում կծկվել են սոված,
Անհայր, առանց մայր,
Կարծես անողոք փոթորկից հետո
Կարկտից ջարդված, իրար փաթաթված
Ծառերի ոստեր...

(«Կարմիր արիքներ») — ինձ հիշեցնում է ձեր դանդատները,

Գիտե՞ս, Թիբեթի աղջիկս, Ֆլորա, քեզ ոչ տեսել եմ, ոչ ճանաչում եմ, բայց նամակիդ խոկումներից, նամակիդ մրմունջներից

քից անհում է, որ դու մի լավ բանաստեղծական հոգի ունես՝ առայժմ տկար, մանկական անզոր, թույլ հառաչանքներով, բայց վաղը, անշուշտ, ապրող ուժեղ, հաղթանակող, հրջանիկ կյանքով։

Միշտ այդպես է լինում. ծառի ճկուն ոստը փոթորիկներից գալարվում է, ճխլվում, հրերվում ու եթե արմատն ամուր է, հետագայում է փարթամանում...

Որպեսզի քեզ բժշկենք, հայրդ առողջանալուց հետո, բարեհաճիր գալ Թիֆլիս։ Մենք քեզ այստեղ կտեղավորենք Ռաբֆակում։ Եթե ճանապարհածախս չես ունենա գալու, գրիր՝ ինքս կուղարկեմ։ Կգաս, կիջնես մեր տանը, այնուհետև կտեսնենք։ Ես հանձն կառնեմ քո կրթության մասին հոգալը։ Իհարկե, քո գալը տեղի կունենա ո՛չ հիմա. այսօր կամ վաղը մենք ընտանիքով գնում ենք Կիսլովոդսկ ու կգանք սեպտեմբերի 1-ից մինչև 10-ը։ Իսկ մինչ այդ ինձ հետ նամակագրություն կապահանես այս հասցեով՝ Кисловодск, Гранд-Отель, Акопу Акопяну.

Իսկ մինչ այդ, խնդրում եմ, պատրաստվիր Ռաբֆակի, բնության գրկում բժշկիր վերքերդ, ամրացիր, արիացիր, չէ՞ որ բնությունը, սարը, անտառը, զուլալ աղբյուրը և անտառի թռչնակները ամենալավ բժիշկներն են իրենց երգերով։

<Հ. Հակոբյան>

Не знаю, будете ли читать письма, если я Вам в дальнейшем буду писать по-армянски? Чувствую, что мои письма страдают чем-то... а следовало бы Вам почитать по-армянски, Вы бы и научились говорить чистым литературным языком. Это станет тем более необходимым, когда нам удастся в будущем устраивать Вам концерты в Армении или вступить на сцену армянской оперы в Эривани. Театр новый в Эривани будет готов через год.

Очень интересуюсь: были ли у Анатолия Васильевича? Что он ответил Вам? Как обстоит дело с Большим театром в связи с «пробой»? Все это глубоко интересует меня. Жду с нетерпением результатов.

В прошлом письме забыл приветствовать Вашего мужа, который всегда не забывает меня. Спасибо. Передайте мой горячий привет ему. А что Юрочка? Понял ли что-нибудь этот будущий поэт из моих вещей, когда он «уткнулся» в мою книгу? Пишите побольше, с удовольствием читаю Ваши письма, они напоминают «дни юности моей...»

Жму крепко руку,

Акоп Акопян

Թանկագին Մարիա Գեորգիենա

Ձեր համերգների կազմակերպման բանակցությունների համար ես հզա անտրեպրենյոր Թադևոսովի մոտ: Որքան ես ուրախացա, երբ նա ասաց, որ այսօր կամ վաղը մեկնում է Մոսկվա՝ մեզ մոտ արտիստներ հրավիրելու համար: Գրեց Ձեր ազգանունը, բանից դուրս է գալիս նրա մոտ կա Ձեր հասցեն, և խոստացավ անցնել Ձեզ մոտ բանակցությունների համար: Սպասե՛ք նրան, Մարիա Գեորգիենա, մոտ օրերս դուր նրան Ձեզ մոտ գեք կտեսներ, պայմանավորվեցեք 2—3 համերգի համար, մենք այստեղ նրան կօգնենք: Ի միջի այլոց Ձեր ձայնի մասին նա շատ գովասանքով արտահայտվեց, և ես միայն օրերս եմ հաշվում, թե ե՞րբ Ձեզ ինձ մոտ կտեսնեմ, ե՞րբ կլսեմ Ձեր ձայնը: Ձե՞ որ ես էլ մի ժամանակ հաճելի ձայն եմ տեսնեցել, լիրիկական տենորով, մեներգել եմ Կարա-Մուրզայի համերգներին: Կատակ չիմանաք, լիրիկական հաճելի, հանդարտ տենորով: Հարուստ նավթարդյու-

նաբերող Կրասիլնիկովը ցանկանում էր խնձ ուղարկել Իտալիա ձայնս մշակելու, բայց այդ գործին խանգարեց նախ տարիքս և ապա ուսուցչիս գործունեությունս, և ստիպվեցի թափառել Ուրաղաքի գործարաններում: Ահա թե ինչպես էր գործը, ահա թե ինչպես էր եղելությունը: Այժմ ես սրտի թրթիռով սպասում եմ Ձեզ և ինքս ինձ հարցնում. տեսնես ի՞նչ տեմբո ունի մեր թանկագին Մարիա Գեորգիենայի ձայնը: Ձի՞ թրթռում արդյոք նրա ձայնը, ի՞նչ դրվածք ունի, գրավտ՞ւմ է արդյոք և այլն, ուղղակի տոնց որ երազող դիմնազիստ, որն առայժմ ցնորքներով է ապրում: Չգիտեմ, կկարդա՞ք արդյոք նամակներս, եթե ես սրանից հետո Ձեզ հայերեն գրեմ: Չգու՞մ եմ, որ իմ նամակները ինչ-որ բանով տառապում են... ուստի լավ կլիներ, որ Դուք հայերեն նամակներս կարդայիք, Դուք էլ կսովորեիք մաքուր գրական լեզվով խոսել: Այդ անհրաժեշտ է, մանավանդ, երբ մեզ հաջողվի առաջիկայում Ձեր համերգները կազմակերպել Հայաստանում կամ Դուք հանդես դաք հայկական օպերայի բեմում՝ Նրեանում: Նրեանում նոր թատրոնը պատրաստ կլինի մեկ տարուց հետո:

Շատ եմ հետաքրքրվում, արդյոք եղա՞ք Անատոլի Վասիլևիչի մոտ: Նա Ձեզ ի՞նչ պատասխանեց: Ո՞նց են գործերը Մեծ թատրոնի հետ «փորձի» կապակցությամբ: Այդ բոլորը խորապես հետաքրքրում են ինձ: Անհամբեր սպասում եմ արդյունքներին:

Նախորդ նամակում մոռացել էի ողջույն հղել Ձեր ամուսնուն, որը երբեք չի մոռանում ինձ: Շնորհակալություն: Նրան հաղորդեցեք փմ ջերմ ողջույնը: Իսկ Յուրոշկան ինչպե՞ս է: Որևէ բան հասկացա՞վ արդյոք այդ գալիքի բանաստեղծը իմ գրվածքներից, երբ նա «խրվեց» գրքիս մեջ: Շատ գրեցեք, հաճույքով եմ կարդում Ձեր նամակները, նրանք ինձ հիշեցնում ան «Պատանություն օրերն իմ»:

Ամուր սեղմում եմ Ձեր ձեռքը:

2. Հակոբյան

19. ԱՐՏԱՇԵՍ ԿԱՐԻՆՅԱՆԻՆ

Թիֆլիսից—Երևան

23/X, <19> 30

Սիրելի Արտաշես

Քո նախորդները քեզնից շնորհքով էին. հաջորդաբար-պար-բերաբար ուղարկում էին ինձ «Նոր-ուղի» ամսագիրը¹. Քո խմբագրության օրոք դադարեցին ուղարկել. տ՞իլ է կարգադրել արդյոք: Նս այս տարվա «Նոր-ուղի» ստացել եմ միացյալ 1—3 ՖՖ-ները միայն, դենը և ոչ մի համար:

Թեև մտադիր եմ շուտով Երևան գալ Standart բանաստեղծու-թյուններին հրատարակման գործով², որ խոստացել, անգամ ավանս է ուղարկել Հայպետհրատը, բայց վախենում եմ ուշանամ, շատ շտապ աշխատանքներ ունեմ՝ Վրաստանի Իստպարտի հա-մար՝ նրա 10-ամյակի առթիվ. ուրեմն, կարող է պատահի, գալս Երևան՝ ուշանա, տւրեմն կարգադրիր, որ փնձ ուղարկեն Ֆ 4-րդից սկսած ու մինչ օրս լույս տեսած «Նոր-ուղու» համարները:

Իմ մեծ գործի նյութերի դասավորումը ավարտել եմ, սխե-ման՝ նույնպես. մի քանի գլուխներ միջից և առաջաբանը («Սովե-տական Ֆաուստի») արդեն մշակված, ավարտված են³: Հիմա ըզ-բաղված եմ նրա սխտեմատիկացիայի ենթարկելու վրա. ժա-մանա՛կ, ժամանակս պակասում է դրա համար: Ա՛յ, օրինակ, պատրաստվում էի մի քանի ընթացիկ գործերս ավարտելուց հե-տո (1. Աղբբեջան, Բաքու գնալու, գիրքս թուրքերեն տպագրելու հարցով⁴: 2. Չորագետ — Ալահվերդին այցելելու՝ գրելու համար թերթում, որի համար 200 ռ. ավանս ունեմ ստացած: 3. Սղնախ թերթում, որի համար 7 տարի է չեմ այցելած և այլն, և այլն), սկսեղ ցելության, որին 7 տարի է չեմ այցելած և այլն, և այլն), սկսեղ

մեծ պոեմս⁵: Եկավ Լեոնային Ղարաբաղի մարզկոմի քարտուղար ընկ. Վարունցը և ինձ վերցրեց տարավ Ստեփանակերտ՝ մարզկոմի պլենումում զեկուցում անելու ազդային հարցի, սպեցիֆիզմի և սրանց հետ կապված Ստեփան Շահումյանի մասին: Այս տարի լրացավ մեր սիրելի Ստեփանի ծննդյան 50-ամյակը, ստեփանակերտցիք ցանկացան Ստեփանի կենսագրականի և նրա պայքարի մասին սպեցիֆիկների դեմ՝ մոտիկ զաղափար ունենալ:

Ստեփանի կենսագրականը ևս սկսեցի 1895 թվականից, երբ նա, ռեալական դպրոցի աշակերտը, «Ծիածան» աշակերտական թերթն էր հրատարակում: Սպեցիֆիկների գործունեության մասին սկսեցի 1904—5-ից, վերջացրի մեր «Նոր-խոսք»⁶ և նրանց «Նոր-կյանք»⁷ միաժամանակ, միատեսակ, dublete ամսագրի պատմությամբ:

Դու գիտես, որ Ղարաբաղը նախկին սպեցիֆիկների հայրենիքն է, օջախը, մինչ այսօր էլ կան այնտեղ փսկական սպեցիֆիկների մնացորդներ, անգամ ջահելներից, որ փոխանցվել է աեղական պատրիոտիզմի:

Զարմանալի՝ մեծ ուշադրությամբ իմ տենկնդիւնները վերջը հայտնեցին ինձ, որ իմ զեկուցի 3/4-ը նրանց համար մի շատ հետաքրքիր և ուսանելի նորություն է: Ես քեզ չեմ նկարագրի այն խանդավառ ընդունելությունը, որով պատվեցին ինձ Լեոնային դարադղիք՝ սկսած նրանց Կուսդպրոցի կոմսոմոլ-կոմունիստ աշակերտությունից, վերջացրած գյուղացիությամբ: Կասեմ միայն, որ ելույթ եմ ունեցել 9 դպրոց ու ֆաբրիկում՝ գրականության, սոցիալիստական արդի շինարարության շուրջը և այցելել եմ 3 գյուղ: Առաջին գյուղը իմ հայրենական-պապենական Թալիշ գյուղն էր, որը 50 տարի է (կես դարից անց), ինչ չէի այցելած: Թալիշի գյուղացիք (500 ծովս), կամենալով հավերժացնել իմ մուտքը՝ Թալիշը վերափոխեցին Հակոբավան անունով: Զգիտեմ ինչու՝ Թալիշի դրսը ընդհանրապես իմ ամուսնով: 2-րդ գյուղը, որ այցելեցի, այդ Մարդակերտ կամ Մարդաշեն գյուղն էր, որ կա մի գյուղերիս դպրոց՝ դարձյալ իմ ամուսնով (1928 թվից) ու 3-րդ գյուղը Ղարազըշլաղն է, մեր Սահակ Տեր-Գաբրիելյանի գյուղը, որ կա մի կոլխոզ Հ. Հակոբյանի անունով՝ անցյալ տարուց:

Գրիր, շատ ուրախ կլինեմ:

Կոմ<ունիստական> բարեներս քեզ:

Հակոբ Հակոբյան

20. ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԴՐԱՄԱՅԻ ԴԵՐԱՍԱՆԱԿԱՆ
ԽՄԲԻՆ
ԹԻՖԼԻՍ

<մայիս, 1930>

Հարգելի ընկերներ

Թույլ տվեք հայտնել ձեզ իմ ուրախությունը ձեր Թիֆլիս գա-
լու առթիվ և ցանկանալ ձեզ կատարյալ հաջողություն մեր բեմի
վրա¹:

Ձեր ռեպերտուարը, որ կազմված է գլխավորապես հեղափո-
խական պիեսներից և զարդարված սոցիալական առողջ սատիրա-
յով (ինչպես «Խաթաբալան» և այլն), համոզված եմ, Թիֆլիսի պրո-
լետարիատին կբերի անսահման ուրախություն և զարկ կտա ժո-
ղովրդական մասսաների ինքնագլխավորությանը:

Ողջուն հ<որհրդային> Հ<այաստանի> Պետդրամայի
դրամատիկ խմբին՝ իր ղեկավարներով:

Ա. Ա.

21. ԱԴԵԼԳԵՅՄ ԵՂՐԱՅՐՆԵՐԻՆ

Թիֆլիսից — Մոսկվա

<Մարտ, 1931>

Москва

Наркомпрос, сектор искусств,

комната 354

«И долго буду тем любезен я народу,
Что чувства добрые я лирой пробуждал...»¹

Братя Адельгеймы! Эти слова Пушкина Вы можете смело применить к себе.

Примите мой горячий привет по случаю Вашей 45-летней благотворной артистической деятельности.

Акоп Акопян

Մոսկվա

Լուսժողկոմատ, արվեստի սեկտոր,

354-րդ սենյակ

Եվ ես նրա համար կապրեմ ժողովրդի սրտում,

Որ իմ քնարը արթնացրել է զգացմունքներ բարի...

Ադելգեյմ եղբայրներ. Պուշկինի այս բառերը Դուք համարժեք կերպով կարող եք վերագրել Ձեզ: Ընդունեցեք իմ ջերմ ողջունը. Ձեր արտիստական արդյունավետ գործունեության 45-ամյա կի առթիվ:

Հակոբ Հակոբյան

22. ՊԻՈՆՆԵՐՆԵՐԻՆ

Թիֆլիս

25/IV, 1931,

Թիֆլիս

Սիրելի և բանկազին ծաղիկ-

պիոններ, բնկերներ

Ներեցեք ձեր ավագ ընկերոջը, որ չուրջ հիվանդության պատճառով՝ պիտի մերժի ձեր սիրալիր հրավերը՝ մասնակցել ձեր պիոնեռական կազմակերպության ութամյակի տոնակատարությանը:

Սրտի հիվանդությամբ տառապելով, բժիշկները պատվիրել են ինձ չհուզվել, շատ շխտսել, շատ չշարժվել, այլ խոսքով՝ պահպանել կատարյալ հանգստություն, և ես պարտավոր եմ հետևել նրանց խորհուրդին, եթե չեք ուզում, որ տուժի ձեր պոետ-բուլշևիկը:

Շնորհավորելով իմ սրտին մոտիկ պիոնեռական ձեր ութամյակը, ևս ասում եմ. երջանիկ եք դուք, սիրուն ծաղիկներս, որ պիտի մի երկու տասնյակ տարիներից հետո վայելեք սոցիալիստական հասարակարգի պտուղները կատարյալ փր գեղեցկությամբ: Աշխատանքը սոցիալիստական այդ օրերի մարդու համար լինելու է հաճույք և զվարճանք. կյանքը՝ երջանկություն և սուրախություն, մարդկային պարապմունքը՝ ոգևորող սոց-մրցում, նրա ամեն մի պոլսիկ զարկը՝ երաժշտություն:

Եթե այդքան գեղեցիկ, այդքան հիասթափ և զմայլելի է լինելու ապագա մոտիկացող սոցիալիզմը, ապա արժե նրա համար, սիրելի ծաղիկ պիոններն, ապրել, նրա արագացման համար աշխատել, նրան շուտափութ իր ուղեցանելու համար լարել ձեր ջահել ուժերը, որ շուտով կարողանաք վայելել սոցիալիզմի երջանկացնող արդասիքները:

Դրա համար իս ձեզ ասում եմ. կեցցե՛ք դուք և ձեր պիտոներա-
կան տարեդարձը:

Կեցցե՛ք ձեր կուրեկտիվը, որ սոցիալիզմ է կառուցում.

Ապրե՛ք բոլշևիկի սրես:

Հակոբ Հակոբյան

Ք. Տ. Ընդունեցեք շնորհակալությունս պատվավոր պիտոների
պատիվ շնորհելու համար:

Հ. Հ.

23. Ⴗ. Ⴐ. ႰႰႰႰႰႰ

ႰႰႰႰႰႰႰႰ—ႰႰႰႰႰႰ

3.III.1932,

Тифлис

Дорогой товарищ М. Ингбер

Шлю Вам горячий привет и благодарность за то, что Вы так красиво и удачно перевели мои стихотворения:

- 1) Революция.
- 2) Перед портретом Ленина.
- 3) Бессмертен Ленин.

Согласно Вашей просьбе присылаю для художественного оформления подстрочники следующих стихотворений¹:

- 1) Ширакский канал-большевик (поэма).
- 2) Меран-чкоран.
- 3) Завод.
- 4) Песнь старого большевика.
- 5) Мой мир.
- 6) Националистам.
- 7) Город.

Советую использовать для перевода на французский язык следующие мои стихотворения, которые по-моему переведены более или менее удачно.

- 1) Песнь труда, 1910 года, перевел В. Кириллов, «Новое утро», стр. 51.
- 2) Любовь к заводу, 1922 года, перевел М. Герасимов, «Новое утро» стр. 73.
- 3) Страж, 1915 года, перевел А. Жаров, «Новое утро», стр. 42.

4) Чужой и свой, 1904 года, перевел С. Городецкий, «Новое утро», стр. 143.

5) Одалиска и дева, 1920 года, перевел Демьян Бедный, «Новое утро», стр. 146.

6) Сейфы, 1915 года, перевел Р. Ивнев, «Новое утро», стр. 113.

7) Этап, 1911 года, перевел В. Кириллов, «Новое утро», стр. 91.

8) На заре, 1910 года, перевел Р. Ивнев, «Новое утро», стр. 66.

9) Концерт, 1910 года, перевел С. Шарти, «Новое утро», стр. 68.

10) Песнь кузнеца, 1905 года, перевел В. Кириллов, «Новое утро», стр. 83.

11) Казненные, 1908 года, перевел Бор. Пастернак, «Новое утро», стр. 87.

12) Идут... Идут..., 1908 года, перевел В. Пяст, «Новое утро», стр. 88.

13) Я то люблю, 1909 года, перевел Ар. Бабалян, «Новое утро», стр. 121.

14) Алой весной, 1921 года, перевел Мих. Данилов, «Новое утро», стр. 125.

15) Волховстрой, 1925 года, перевел В. Кириллов, «Новое утро», стр. 201.

Таким образом в переводе у Вас имеется 3 стихотворения; подлежат к переводу присланные подстрочники через ВОКС³ 7 стихотворений; подлежат переводу указанные на обороте сего письма — 15, всего 25 стихотворений.

Было бы очень желательно видеть в переводе мои поэмы:

1) Новое утро.

2) Равенство.

3) Ленинградская поэма.

Они—эти поэмы—украшали бы тот сборник, кот<орый> Вы намерены выпустить отдельной книжкой. В сборнике «Новое утро» вышеупомянутые поэмы (с Шир-каналом вместе) переведены очень плохо.

В случае Вашего согласия, я немедленно пришлю Вам

подстрочники «Нового утра», «Равенства» и «Ленинградской поэмы».

Мой адрес: Тифлис, ул. Махарадзе 11,
народному поэту Акопу Акопяну.

С тов. приветом Акоп Акопян

Р. С. К великому сожалению прислать Вам единственный экземпляр (авторский) сбор<ника> «Нов<ое> утро» не могу, но я твердо обещаю прислать Вам нов<ый> сборник, кот<орый> через две недели выпустит Заккнига⁴.

А. А.

Թանկագիրն ընկեր Մ. Ինգրեր

Հղում եմ Ձեզ ջերմ ողջույն և շնորհակալություն, այն բանի համար, որ Դուք այդքան գեղեցիկ և հաջող կերպով թարգմանել եք իմ բանաստեղծությունները.

1) Հեղափոխություն

2) Վ. Ի. Լենինին

3) Լենինը անմահ

Ձեր խնդիրքի համաձայն սղարկում եմ գեղարվեստական վերամշակման համար իմ հետևյալ բանաստեղծությունների տողացի թարգմանությունները

1) Բայլշևիկ է Շիր-Կանալը (սլոեմ)

2) Մեռան-չկորան

3) Գործարան

4) Երգ հին գվարդիականի

5) Իմ աշխարհը

6) Ազգայիններին

7) Քաղաքը

Նորհուրդ եմ տալիս ֆրանսերեն թարգմանության համար օգտագործել հետևյալ բանաստեղծությունները, որոնք իմ կարծիքով <ուտերեն> թարգմանված են քիչ թե շատ հաջող.

1) Աշխատանքի երգը, 1910 թ., թարգմանել է Վ. Կիրիլովը, Новое утро, էջ 51

2) Պրուևտարի երգը, 1922 թ., թարգմանել է Մ. Գերասիմովը, Новое утро, էջ 73

3) Պահակը, 1913 թ., թարգմանել է Ա. Ժարովը, Новое утро, էջ 42

4) Օտարն ու հարազատը, 1904 թ., թարգմանել է Ս. Գորոդեցկին, Новое утро, էջ 143

5) Հարձիկն ու աղջիկը, 1920 թ., թարգմանել է Դեմյան Բեդին, Новое утро, էջ 146

6) Սեյֆերը, 1915 թ., թարգմանել է Ռ. Իվնկը, Новое утро, էջ 113

7) Էտապ, 1911 թ., թարգմանել է Վ. Կիրիլովը, Новое утро, էջ 91

8) Լուսաբացին, 1910 թ., թարգմանել է Ռ. Իվնկը, Новое утро, էջ 66

9) Համերգ, 1910 թ., թարգմանել է Ս. Շարտին, Новое утро, էջ 68

10) Դարբնի երգը, 1905 թ., թարգմանել է Վ. Կիրիլովը, Новое утро, էջ 83

11) Նահատակները, 1909 թ., թարգմանել է Բ. Պաստերնակը, Новое утро, էջ 87

12) Գալիս են գալիս..., 1908 թ., թարգմանել է Վ. Պլաստը, Новое утро, էջ 88

13) Նս այն եմ սիրում, 1909 թ., թարգմանել է Ա. Բաբալյանը, Новое утро, էջ 121

14) Կարմիր դարնան, 1921 թ., թարգմանել է Մ. Դանիլովը, Новое утро, էջ 125

15) Վոլխովստորոյ, 1925 թ., թարգմանել է Վ. Կիրիլովը, Новое утро, էջ 201

Այդպիսով Դուք թարգմանած ունեք 3 բանաստեղծություն, պետք է թարգմանեք ВОКС-ի միջոցով ուղարկված 7 բանաստեղծությունները, պետք է թարգմանվեն վերը նշված 15 բանաստեղծությունները, ընդամենը՝ 25 բանաստեղծություն:

Շատ ցանկալի կլինեք թարգմանված տեքստերը փա պոեմները.

1) Նոր առավոտ

2) Հավասարություն

3) Լենինգրադյան պոեմ

Դրանք — այդ պոեմները — կղարգարեին այն ժողովածուն, որ Դուք մտադիր եք լույս ընծայել առանձին գրքով:

«Новое утро» ժողովածուի մեջ վերոհիշյալ պոեմները (զրանց հետ նաև «Շիր-Կանալը») շատ վաղ և թարգմանված:

Այսպէս, շմռանաք, նախքան նյութը տպարանն ուղարկելը,
հենց այժմուց, Ձեր սեփական ձեռքով ծանոթութունս կցել ձեռա-
դրին:

Հին բուլղարական ջերմ ողջուններով՝

Հակոբ Հակոբյան

Ք. Տ. Հա՛, մոռացա ասել, որ ընկեր Արշակին գրածս նամակը,
այս նամակից հետո, կորցնում է իր ուժը:

Հ. Հ.

24. ԹԱԹՈՒԼ ՀՈՒՐՅԱՆԻՆ

Թիֆլիսից—Բաքու

22/VI, 1932,
Թիֆլիս

Ազապալի ֆարսուդար Թաքուլ Հուրյանին

Հարգելի ընկեր

Ամբողջությունը պահպանելու համար, անշուշտ, շատ էր ցանկալի, որ «Քաղաքը» պոեմն լրիվ տպվեր ամսագրում¹, բայց դե... երբ Ազապալի ձեր կողմից խնդրում է 2-րդ մասի իրավունքը միայն, ստիպված եմ դիջել ձեր առարկումներին, պայմանով, որ վերնագրի հակատին մի աստղ (*) դնեք, փսկ գծի տակ՝ հետևյալ փմ ծանոթությունը.

«1930 թվի աշնանը, Ստեփանակերտ այցելածս օրերին, տեղական Կուսգլուխի ուսուցչությունն ու աշակերտությունը իմ պատվին տրված մի փրկություն պարտավորեցրին ինձ ավարտել «Քաղաքը» կիսավարտ պոեմն: Ուրախ եմ անշուշտ, որ կատարում եմ Կուսգլուխի կողմից տրված սոցիալական պատվերը.

Հակոբ Հակոբյան»:

Այս ծանոթությունը գծի տակ անհրաժեշտ է մտցնել 20 տարվա հեղքը ծածկելու համար, ի նկատի ունենալով, որ առաջին մասը «Քաղաք»-ի՝ գրված է 1912 թվին:

Այնուհետև, ընկեր Հուրյան, շատ կխնդրեի Ձեզ՝ հատկապես ուշադրություն դարձնել Ղարաբաղի ժողովրդի վրա և կարգադրել սրբազրիչին՝ խնամքով կատարել սրբազրությունը՝ հանդերձ 262 տաղանքամբ: Ի՞նչ լավ կլիներ, եթե առաջին սրբազրությունը կատարեր Բուդի-Ղազարը:

Ձեր համաձայնության դեպքում ես անմիջապես Ձեզ Կոդար-
կեմ «Նոր առավոտի», «Հավասարության» և «Լենինգրադյան պոե-
մի» տողացի թարգմանությունները:

Իմ հասցեն՝ Թիֆլիս, Մախարաձեի փողոց 11, ժողովրդա-
կան պոետ Հակոբ Հակոբյանին:

Ընկ<երական> ողջուններով՝

Հակոբ Հակոբյան

Ք. Տ. Շատ եմ ցավում, որ «НОВ. УТРО» «Ժող<ովածուի>
միակ (հեղինակային) օրինակը չեմ կարող ուղարկել Ձեզ, բայց
ես հաստատ խոսք եմ տալիս Ձեզ ուղարկել նոր ժողովածուն, որ
երկու շաբաթից լույս կընծայի Զակկնիզան:

25. ՀՈՐԵԼՅԱՆԱԿԱՆ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻՆ

Թիֆլիսից — Բաքու

25.IV.1932

Баку, улица Шаумяна 8,
Юбилейной комиссии Абеяна

Ветерану армянской сцены, народному артисту и старому другу моему — Ованесу Абеяну мой пламенный привет¹.

Акоп Акопян

Բաքու, Շաումյանի փողոց, 8

Արեւլանի հորեւլանական հանձնաժողովին

Հայկական բեմի վետերանին, ժողովրդական արտիստին և
իմ վաղեմի բարեկամին — Հովհաննես Արեւլանին իմ բոցավառ
ողջունը:

Հակոբ Հակոբյան

26. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՐԵՆՅԱՆԻ

Թիֆլիսից—Բաքու

27/IV, 1932.

Թիֆլիս

Սիրելի Հովհաննես

Մի համառոտ հեռագրով շնորհավորեցի քո 50-ամյակը, որը, անկասկած, հանձնաժողովը ստացած պիտի լինի: Բայց այդ ինձ չբավարարեց: Ես դրեցի մի քնդարձակ հոդված՝ «Պրոլետար»-ի համար և յուրախ էի նրանով, որ պիտի կարդաս ու փնդդ էլ ուրախանաս: Եվ ի՞նչ... Իմ՝ այնքան ջերմությամբ գրած հոդված-հուշերը «Պրոլետար»-ում այնպես աղավաղված, այնպես հոշոտված տեսա՝ քեզ, որ որոշեցի «Պրոլետար»-ին այլևս ոչ մի տող չտալ:

Այս առավոտ քնացի խմբագրատան և ամբողջ մի փոթորիկ առաջացրի: Խմբագիրն սկսեց արդարանալ նրանով, թե փրկ ինքը գեղավոր չէ, հոդվածը կրճատել ևն գրաշարները՝ թերթում տեղ չլինելու պատճառով: Ինչպես տեսնում ես անպատասխանատվությունը և թափթիվածությունը այստեղ կատարում են ավերումներ ու մնում անպատիժ:

Հայտնի չինի թող քեզ, որ այդ թշվառականները դուրս են ձգել հոդվածից այն մասը, որ վերաբերում է «Ժամանակի ամենակերթված խմբագիրներից մեկի՝ Գրիգոր Արծրունու՝ «քո տաղանդի մասին հայտնած կարծիքին», «Խելագարի» ու «Ֆրակով գլխաբաց վամպիրի» բեմադրության մասին՝ ձեռքով ու խաղով հանդերձ, որն իր ժամանակին շատ է հուզել մեր երիտասարդությանը — ֆրակով վամպիրի — կապիտալի զոհ խելագարի տանջանքները բեմից տեսնելիս: Դեռ այսքանը մի կողմ... Բայց քեր գաղափատյալները աղավաղում ևն, խառնակում այնքան հետևողականորեն զարգաց-

բաժն տեսությունը Իբսենի «Դոկտոր Շտոկման»-ի մասին, որով
իրոք, դու մի սերունդ ես կրթել... ահա այդ է վիրավորականն ու
վրդովեցուցիչը: Երեսկայիր, ջնջել են ամբողջովին «Դոկտոր
Շտոկմանի» վերաբերյալ ամբողջ մի երես ու մի տեղ թողել այս-
պիսի մի անգրագետ պարբերություն. «Մարմնացնել տաղանդորեն
ձրկաթն մարդուն...» և այլն: «Ահա այս է պիեսի նպատակը...»: Մի
հարցնող լինի... թե այդ ո՞ր պիեսի մասին է խոսքը: Չէ՞ որ դա վե-
րաբերում է «Դոկտոր Շտոկման»-ին:

Եվ սակայն ոչ միայն Շտոկմանի անունը չկա, այլև նրա մա-
սին <գրած> երեսից և ոչ մի տող: «Պրիզմայի միջով» խոսքերը
դարձրել են «պրիզմայի միջոցով». կատարյալ անգրագիտություն:
Բաց են թողել մի այնպիսի գեղեցիկ ցիտատ Пушкин-ից, որը
վստահորեն քեզ համ վերագրել, որովհետև դու իրավունք ունես քո
մասին ասելու.

И долго буду тем любезен я народу,

Что чувства добрые я лирой пробуждал².

Այս ցիտատը կապել եմ «Խորասուզված զանգի» մեջ վարպետո-
րեն կատարածդ վարպետի դերի հետ, «Ճարտարապետ Սոլնի-
սի» և այլոց հետ:

Մի խոսքով, Հովհաննես ախպեր, ավերել են ամբողջ հողվածս
մեր դալավատյապաները և, փհարկե, ի վնաս մեր երկուսի ջգերի:
Դե՛, ի՞նչ պիտի արած... Մնում է, որ շուտով ճամփա ընկնենք
Կիսլովոդսկ և այնտեղ հանդիստ տանք մեր վաստակած, մաշված
ոսկորներին:

... Դե՛, ցտեսություն. երկար նամակ ուղեցիր, էս՝ էլ քեզ
երկար նամակ: Քեֆդ քոք ու ջահել մնացիր:

Մնամ ես էլ մի «ջանել Ակովի»

27. ՊԵՏՐՈՍԻՆ (ՆԱՄԱԿԻՅ)

Թիֆլիսից—Բաքու

10/XII, 1932,

Թիֆլիս

Սիրելի Պետրոս

Թեև դու Մոսկվայից իմ գրած նամակին¹ չպատասխանեցիր, այնուամենայնիվ գրում եմ քեզ մի անգամ ևս, գրում եմ, որովհետև ես քեզ պես քառ չեմ...

Մովորել էի քո մտերմական, քնքուշ նամակներին², մանավանդ, երբ միշտ իմ առողջության մասին էիր մտահոգվում, մանավանդ, երբ միշտ խորհուրդ էիր տալիս՝ ինքս ինձ պահեմ-պահպանեմ:

Իհարկե լավ, ընկերական, հոգատար վերաբերմունք էր այդ, բայց ես համաձայն չեղա քո այն խոսքին, թե՝ «հիմա մենք այն հասակումն ենք, որ պետք է միմիայն մեր առողջության մասին մտածենք, նորա հոգսը քաշենք...»: Կարծեմ քո այդ կարծիքին ես պատասխանել էի բացասաբար: Առողջության մասին մտածելն իր կարգով, բայց որ միմիայն առողջության մասին մտածել — համաձայն չեմ: Ես գտնեմ վճռել եմ մեռնել գրիչը ձեռքիս, գրական դիրքերում, որ քեզ այս անկեղծ թվա (դու առհասարակ ուրախ չափով կասկածոտ ես մարդկանց անկեղծության վերաբերյալ և անգամ՝ պեսիմիստ). այդպես, որ քեզ անկեղծ թվա իմ որոշումը, ահա փաստեր: Երբ զնացի Մոսկվա ու առաջին անգամ ինձ քննեց Կրեմլի հիվանդանոցի գլխավոր պրոֆեսորը, բժիշկ Ներսիսյանը, նա առանց քաշվելու հայտարարեց, որ ես այժմ իմ հիվանդ սրտով դռնվում եմ ինվալիդ մարդու դրության մեջ (я нахожусь в состоянии инвалида), անգամ ուր-որ մի անբուժելի ձեղք գտավ, որը, քո ասած, պիտի խնամել, պահպանել ու վերջացրեց. քանի որ ես գտնվում եմ մի այդպիսի դրության մեջ, անհրաժեշտ է

ինձ շատ սակավ հուզվել, շատ սակավ շարժվել, շատ սակավ խոսել և այլն և այլն, մի խոսքով, կիսամեռի դրոթյուն ապրել. իրոք, եթե չսփից ու ռեժիմից դուրս խոսում, հուզվում, շարժվում եմ, գիշերները տուրքը տալիս եմ, անքուն գիշերներ ապրում, հուզվում, սրանեղվում:

Ես դեռ չեմ խոսում այն մասին, թե ինչպես այդ նույն բարո-
ֆեսոր Ներսեսովը պատվիրեց ինձ անսպասման դադարել երկար
ժամանակով աշխատելուց. բայց ես յորոշել եմ, ինչպես գրեցի.
Գրիչը ձեռքիս մեռնել և աշխատում եմ (թեև զգույշ) մի նոր պոե-
մի, մի արձակ պոեմի, երկու նոր պատմվածքի և մի գեղեցիկ
մեծ բանաստեղծություն վրա, որը հղացա Կրեմլի հիվանդանո-
ցում:

Հիմա դու լինես իմ պարոնը, համեցեք հաշիվ տուր ինձ. ի՞նչ
իրավունքով դու իմ վերջին փակ նամակին չպատասխանեցիր,
մի՞թե չգիտես, որ մինչև նման երկար նամակներ գրել-վերջա-
նելը, հոգիս է դուրս գալիս... Այդպե՞ս ես մտածում իմ առողջու-
թյան մասին ու անգամ խորհուրդներ տալիս, որ ինձ պահպա-
նեմ. մի՞թե չէիր կարող թեկուզ բացիկով պատասխանել:

<Հ. Հակոբյան>

28. ԽՈՐԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆԻՆ

Թիֆլիսից — Երևան

20/IV, 1933,

Թիֆլիս

Հարգելի ընկեր Խ. Սարգսյան

Ահա Ձեզ մի նոր գիրք ևս թարգմանած իմ երկերից. Ադրբեյջանի Աղլանշրք վերջերս լույս հանեց իմ ընտիր բանաստեղծությունների ժողովածուն՝ «Jeni sabah»* վերնագրով, որից մի օրինակ ուղարկում եմ Ձեզ՝ Խորհրդային Հայաստանի հեղափոխական մուզեյի համար: Շատ չի քաշիլ, կստանաք մի նման գիրք ֆրանսերեն լեզվով դարձյալ իմ ստեղծագործություններից, որը հրատարակում է Մոսկվայի ՎՕԿՍԵ. այս ժողովածուն վաղուց սրտի լույս տեսած փներ, բայց հիվանդությունն խանգարեց, ևս անկարող եղա անմիջական աջակցություն ցույց տալ թարգմանիչ՝ Ինդրերին¹:

Ուղարկում եմ մի նոր օրինակ իմ «Բանաստեղծություններ»-ից՝ լույս տեսած 1912 թվին և խնդրում եմ վերադարձնել այդ գրքի այն օրինակը, որը գտնվում է Երևանի Պետական գրադարանի պահպանումում (իմ անվան): Պետական գրադարանի անկյունում գտնված այդ էկզեմպլարը պատկանում է Թ. Զիլավյանին, պետք է վերադարձնել:

Ուղում էի առանձին փաթեթով ուղարկել Ձեզ Վրաստանի Յիկ-ի և Սովնարկոմի կողմից ինձ տրված ժողովրդական պոետի կոչման ղեկրետը², բայց վախեցա կորչի փոստատներում: Հիմա շարունակ կորչում է ամեն մի լավ բան: Ես Ձեզ խնդրում եմ՝ հուսալուռ մարդ գալուց՝ ուղարկեք մոտոս, ուղարկեմ Պետական գրադարան:

Իմ՝ ամբողջ բնական հասակով յուղանկար պատկերս, որ

* «Նյի Սարահ» («Նոր առավոտ»):

նկարել է 1927 թվին հայտնի նկարիչ Ա. Լյուբիմովը («26 Կոմունարներ»-ի 2-րդ վարիանտի հեղինակը) նվիրում եմ Խ<որհրդային> Հայաստանի Պետական թանգարանին, մահիցս հետո միայն...

Ես Ձեզ ուղարկում եմ Բաքվա ռեալական դպրոցի աշակերտության խմբակի նկարը՝ 1888 թվին հանած, որոնք բոլորվել են իրենց հրատարակած «Հուլյս» ձեռագիր թերթի շուրջը ու ինձ էլ իրենց մեջ առել, որպես մշտական աշխատակցի: Ապա մի ժրեա ձեռագիր՝ «Առաջին սերը» վերտառությամբ՝ որպես նմուշ այն պատմվածքի, որը գտնվում է Գարեգին Լևոնյանի մոտ³: Անցյալ տարի Լևոնյանը գրել էր ինձ պաշտոնական մի նամակ⁴ նյութ ուղարկել շուտով հրատարակվելիք «Տարեգրքի» համար⁵: Շիշտ է, հիվանդ էի, բայց մշակման ենթարկեցի վաղուց արխիվումս գտնվող նաբրտական և ուղարկեցի Գար. Լևոնյանին, որպես «Տարեգրքի» քարտուղարի (գոնե ինձ հղած հրավիրատուսի վրա այդպես էր գրված՝ խմբագիր՝ Չուբար, քարտուղար՝ Գ. Լևոնյան): Հետո միայն իմացվեց, որ Պետհրատը խլել է «Տարեգրքի» խմբագրման փնիցիատիվան հիշածս ընկերներից և հանձնել այն երկու Նղիշներին⁶ ու Ակսել Բակունցին: Գարեգին Լևոնյանը զլացել է հանձնել նոր խմբագրությանը ուղարկածս վերոհիշյալ՝ «Առաջին սերը» պատմվածքի ձեռագիրը «Տարեգրքի» համար:

«Առաջին սերը» բաղկացած է 12 երես ձեռագրից և շատ սքր՝ տաշարժ պատմվածք է, ուր շոշափվում է ամուսնության պրոբլեմը՝ նախքան Մեծ Հոկտեմբերը և Մեծ Հոկտեմբերից հետո:

Քանիցս գրել եմ Գ. Լևոնյանին՝ վերադարձնի փնձ հիշյալ ձեռագիրը, — հանդիպել եմ դատապարտելի լռության:

Ես Ձեզ շատ եմ խնդրում հայտնեք նրան իմ բողոքը, որ նա՝ օգտվելով թե՛ հիվանդ գրությունիցս, թե՛ իրարից հեռու լինելուց՝ այդ նյութը պահել է իր մոտ, չի հանձնել «Տարեգրքի» նոր խմբագրության և պահում է փր արխիվում, չնայած, որ նրա գրադարանը ցուցահանդեսում կա իմ «Նոր առավոտ» պոեմի անդրանիկ ձեռագիրը⁷ 1909 թվից: Նա ձեռագրերի սիրահար է:

Լ'նդունեցեք նաև ջերմ ողջույններս՝

Հակոբ Հակոբյան

29. ԽՈՐԵՆ ՍՍ.ՐԳՍՅԱՆԻՆ

Թիֆլիսից—Երևան

30/IV, 1933,

Թիֆլիս

Հարգելի ընկեր Խորեն Սարգսյան

Ինչպես տեսնում եմ՝ մեծ սիրով ու բերկրանքով եք ընդունում
ամեն մի գիրք, ամեն մի նվեր, որ կարող էր զարգարել Հեղափո-
խական Ձեր թանգարանի ամեն մի անկյուն։ Գնահատելով Ձեր գո-
րովալի խնամքն ու վերաբերմունքը դեպ խոսքերդ ձեր <ա-
յաստանի> Հեղափոխական> թանգարանի ամեն մի իր՝ վերա-
բերյալ զրական սեկտորին՝ ես շտապում եմ ուղարկել Ձեզ նմուշի
նամար մի քանի նամակներ, մանավանդ, որ նրանք հասարակական
նշանակություն ևս ունեն... Այս նամակներից (10 զանազան ան-
ձերից) իմ արխիվում գտնվում են բավականաչափ մեծ թվով (հար-
յուրավոր) նամակներ՝ ստացած ուս զրողներից-պոետներից, կու-
սակցական լիդերներից և այլն, որոնք պատկանում են խոսքերդ
<ա-
յաստանի> Հեղափոխական թանգարանին իմ յու-
զաների մեծագույն պատկերիս հետ՝ մահիցս հետո միայն։

Այսպես, իմ «արխիվ-թանգարանից» ուղարկում եմ Ձեզ իմ
անվան պահարան-անկյունում պահելու հետևյալ նամակները.

1. Ստեփան Շահումյանի մի բացիկը, գրած ինձ Աստրախա-
նից։ 1912 թվի գարնան սկզբին նա ձերբակալվեց, արքորվեց Վոլ-
գայի ափերը։ Ահա այս բացիկը նրա արքորման տարվա նամակ-
ներից է։ Ստեփանը հետո բնակություն հաստատում,
մինչև 1913 թվի, այսինքն մինչև Ռոմանովների 300-ամյակի առ-
թիվ նրա ազատագրումը։

2. Ամիրանի, կամ Արսեն Ամիրջանի նամակը, որ 26 գնդա-
կահարված կոմունարներից մեկն է։ Այս նամակը նա գրել է ինձ
1917 հունվարի 3-ին և Բաքվից ուղարկել Ս. Խանոյանի ձեռքով։

Այստեղ խոսում է հունվարի 1-ի իմ այն առաջնորդողի մասին «Պայքարում»՝ «Ժամանակ է» վերնագրով¹, որի նյութը վերաբերում է հայ ռաբկորներին: Ես կոչ եմ անում հայ բանվորներին, որ «Правда» կենտրոնական <օրգանի նման «Պայքարը» ևս ունենա իր բանվոր թղթակիցները: Ժամանակ է...

3. Իտալական բանաստեղծուհի Ադա Նեգրիի փառակալան լեզվով գրած նամակը, ուր ջահել բանաստեղծուհին հիացած է իմ հայերեն թարգմանությամբ և խնդրում է իրեն ուղարկել մի քանի օրինակ ևս հայերեն թարգմանությունիցս:

4. Արշակ Զոհրաբյանի ձեռագիր նամակը իր ընտրության վերաբերյալ, — որպես 2-րդ Պետական Դոմայի անդամ, ընտրված բուրժուական Սոլովակից, գլխավորապես 5-ամսյա մեր անընդհատ աշխատանքներից հետո (զաշնակների դեմ): Նա ընտրվեց պատգամավոր Սոլովակից: Ինքս լինելով կոմիտեի և՛ ղեկավարը, և՛ ընտրողական պայքարի կենտրոնի անդամը՝ գրեցի նրան նամակ, որ Պիտեր մեկնելու նախօրյակին բարեհաճի գալ ինձ մոտ: Թե ճաշելու ընտրողական կոմիտեի հետ միասին, և թե լուսանկարվենք միասին ու այդ պատմական հազվագյուտ փաստը հավերժացնենք:

5. Ավ. Արասխանյանի «Մուրճ» ամսագրի 10-ամյակի առթիվ ստացած մի նամակը, որով աշխատակիցները հրավիրում են մասնակցել ամսագրի հոբելյանին: Այստեղ կարելի է գտնել «Մուրճ» ամսագրի աշխատակիցների ցանկը:

6. Վրթանես Փափաղյանի 3 նամակը, որին Բաքվից ամեն ամիս ուղարկում էի ժնե 30-ական ուրբի, որ սովորեք համալսարանի դրական-պատմական ֆակուլտետում: Իմ օգնելը (մոտ 360 ռ.) մի տարի տևեց միայն, որովհետև ժողովարարությունը հավաքած կուպոնները հետագայում դադարեցին մտցնել նպաստ խոստացած ընկերներս, իսկ ես մենակ 30-ական ռ. ուղարկել անկարող էի, ու այնպես էլ մի տարի օգնելուց հետո դադարեցի ժնե փող ուղարկելու:

7. Մանուկ Աբեղյանի նամակը: Ես նրա հետ ծանոթացա առաջին անգամ 1899 թվին Մանգլիսում, որի մոտ կարգացի իմ առաջին գրքի ձեռագիրը (բանաստեղծությունների և գիրք. հրատ. 1899 թ. Թիֆլիս):

8. Հովհաննես Տեր-Մարկոսյանի՝ «Մշակի» խմբագիրներից մեկի նամակը, ուր, ի միջի այլոց, խրախուսելով ինձ (1893 թ. 10/XI), գրում է, որ «ես բավական լավ ոճ ունիմ մի թղթակցի համար»:

փաստեր, փաստեր և միշտ փաստեր առանց երկար ու բարակ դատողութիւններին»:

9. Իմ գիմնադրական ընկեր Հակոբ Մանասյանի երկու նամակը, գրած Թիֆլիսից, ուր նա սովորում էր Թիֆլիսի Ա<րախան> գիմնադրական: Հակոբ Մանասյանը Ներսիսյանի դպրոցավարականից մեկն էր, մեծ ապագա էր խոստանում: Թոքախտը նրան 1896 թվին կերպով Մոսկվայի համալսարանում բժիշկ ուսանող եղած ժամանակ:

10. Սարգիս Տեր-Ջաբարյանի 2 նամակը, տրի միջոցով Բաբուն թողնելուց և Թիֆլիս տեղափոխվելուց հետո՝ 1893 թվի վերջերին պիտի իշխան Անդրոնիկի միջոցով մտնէի Թիֆլիսի երգեցողութեան դպրոց ընդիվ ձայնս մշակելու, սակայն հենց Թիֆլիս եկածս օրը պաշտոնի մտա ու մոռացվեց ձայնս մշակելու հարցը:

Այս քոլոր նամակների վրա կա Թիֆլիսի նախնական ժանդարմական վարչության կնիքը (բացի Ստեփանի և Արսենի նամակներից, տր ստացել եմ 1909 թ. հետո), որը 1909 թվին խնձ բանտարկեց ու ձեռագրերս քննելուց հետո՝ վերադարձրեց կնիքներով ու խնձ էլ ազատեց բանտից:

Այս 10 նմուշ նամակները խնդրում եմ աչքի լույսի պէս պահեք, որովհետեւ, դժբախտաբար, կան «սիրողներ», որոնք յուրացնել գիտեն պատմական դոկումենտները:

Զեր՝ Հակոբ Հակոբյան

Ք. Տ. Խնդրում եմ դրեք, ի՞նչ կցանկանայիք փնձանից ստանալ, որ այս տարվա վերջին Ձեր բաժինը վերափոխման ենթարկվելուց՝ կարողանայիք ավելի լրիվ օգտագործել իմ տւղարկած նյութերը:

Ընկ<երական> ողջուններով՝
Հակոբ Հակոբյան

30. ԽՈՐԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆԻՆ

Թիֆլիսից—Երևան

12/V, 1933,

Թիֆլիս

Սիրելի ընկեր Խորեն Սարգսյան

Մեծ բեռն եք դրել հիվանդ ուսերիս վրա... Բայց փնչ արած, սիրտի տանեմ, քանի որ դա մի պարտք է, որ պահանջում է ինձանից և <որհրդային> Հայաստանի Պետական գրառներ:

Առաջին անգամ մամուլում հանդես եմ եկել, որպես թղթակից Արծրունու «Մշակում» 1890 թվին, Հակոբ Հակոբյան ստորագրությամբ: Անդրանիկ իմ այդ հոդվածը տպված է «Մշակի» № 85-ում, առաջնորդողից հետո: Նա բավականին ընդարձակ է և նյութը վերաբերում է ամառը հանգստության եկող էքսկուրսիան առանձնացնելու Գանձակին մոտ գտնվող Հաջիբենդ ամառանոցի շուրջը հարուստ էտնոգրաֆիական նյութերով հետաքրքրվելու հարցին:

Երկրորդ անգամ մամուլում հանդես եմ եկել Արասխանյանի «Մուրճ» ամսագրում, որպես բանաստեղծ և թղթակից: 2-րդ իմ այդ հոդվածը և անդրանիկ բանաստեղծությունը լույս է տեսած 1893 թվի «Մուրճ» ամսագրի № 10-ում: Բանաստեղծության վերնագիրն է՝ «Ռևիտ բարեկամության», հոդվածի վերնագիրը՝ «Գյուղատնտեսական ինտելիգենցիա», նա վերաբերում է Խրիմյանի այն ճառին, որը արտասանեց <նույն տարվա> հոկտեմբերի 8-ին (հ. տ.) էջմիածնում, ճամբարի տարեկարծի առթիվ և որը իմ այնտեղ ներկա եղած ժամանակ ստենոգրաֆիական ճշտությամբ վերարտադրեցի ու հանձնեցի «Մուրճ»-ի խմբագիր Ավետիք Արասխանյանին տպելու (4 երեսից բաղկացած):

Երրորդ անգամ հոդվածով հանդես եմ եկել դարձյալ «Մուրճ» ամսագրում, 1894 թվին: Այս տարվա №№ 5, 6, 7—8-ում տպված

է իմ մի տեսությունը «Բանվորների հավաքական ապահովացումն Ռուսաստանում դժբախտ դեպքերից» վերնագրով (29 հրես): Այս տեսության մեջ ես ցանկություն եմ հայտնում բանվորների ապահովագրությունը մասնավոր ֆիրմաներից անցկացնել պետական հիմնարկներին:

Այնուհետև 1895 թվին «Մուրճ» ամսագրի № 9—10-ում լույս է տեսնում իմ հայտնի «Նամուս ու ղեյրաթ» բանաստեղծությունը, որից հետո մամուլում մինչ 1900-ական թվականները բացի բանաստեղծությունների տալուց՝ ոչինչ չի երևում արձակ:

1903 թվին հրատարակելով Ադա-Նեզրիի բանաստեղծությունների ա. պրակը՝ իմ թարգմանությամբ, գրել եմ նրա առաջաբանը՝ «Ադա Նեզրի-քննադատական-կենսագրական տեսություն» վերնագրով (11 հրես):

Ես այստեղ չեմ հիշատակում 1905 թվին Աշոտ Աթանասյանի «Աշխատանք»-ում, 1906 թվին «Կալծ» սոց. դեմ. բան. կուս. թերթում, «Հոսանք» սոց. դեմ. բան. թերթում 1907 թվին տպված բաղմաթիվ բանաստեղծությունների ու հոգվածների մասին՝ պետական 2-րդ դումայի և այլ հարցերի շուրջը: Ես կհիշատակեմ այստեղ իմ այն աղմուկ ու հետաքրքրություն առաջացնող հոգվածների մասին — Credo ստորագրությամբ, որոնք տպվեցին «Մշակի» 1909 թվի №№ 240, 241-ում: Նրանք կրում են Քրիստոսի անունով քննադատությունը՝ վերնադիրը և վերաբերում են տխրահռչակ B. Lucifer-ի (Բ. Իշխանյանի) մի քննադատական փայտղին, որի վերնագիրն է՝ «Աշխատանքի և աշխատավորի դադափարը Ադա Նեզրիի, Հ. Հակոբյանի և Շ. Կուրդինյանի բանաստեղծությունների մեջ»:

1907 թվից հետո ասպարեզում երևան չի գալիս այնուհետև $u < ոցիալ >$ -դեմոկր<ատական> բուլճերիկյան թերթ և ստիպված եմ լինում առաջին անգամ գրել Գ. Լեոնյանի «Գեղարվեստ» հանդեսում:

«Գեղարվեստի» №№ 2, 3 և հետագա № ներում են, որ 1908, $<190>9$, $<19>10$ և այլ թվականներին լույս տեսան իմ «Գործարան» («Ահա գործարան...») բանաստեղծությունը և «Նոր առավոտ» պոեմը (1909 թվին), հետագայում՝ «Լուսաբացին», «Պահակը» և այլն:

1911—12 թվականներին լույս տեսավ Բաքվում մարքսիստական «Նոր խոսք» ամսագիրը, որի հիմնադիրն էր Ստ. Շահումյանը:

«Նոր խոսք»-ի № 1-ից մինչև 6-րդը ունեւմ հետեւյալ բանաստեղծութիւնները տպւած.

1) «Մաքառման ժամին», 2) «Էտապը», 3) «Գործարանում», 4) «Գլուղը հարաւում» և այլն:

Սոց<իալ>-դեմ<ոկրատական> բոլշեւիկյան հայ մամուլը «Նոր խոսքից» հետո բոլորովին ցամաքեց Թիֆլիսում: Հիշում եմ՝ դրանից առաջ, թե հետո, մի հոգւած եմ ուղարկել Վլադիմիր Իլյիչին «Письма из Метеха» վերնագրով, որը տպւեց նրա արտասահմանյան խմբագրած լրագրում՝ «Պրոլետարի»-ում, թե՛ «Սոց<իալ>-դեմոկրատում», չեմ հիշում²:

1914 թվի փետրւարին իմ խմբագրութեամբ և ղեկավարութեամբ լույս տեսան «Նոր դրադարան» անվան առակ «Կարմիր մեխակներ» գեղարվեստական արմանախնների 5 գրքուկը: Այն օրերին այդ մի առատացող առավոտ էր՝ երաշտած գրական անդամատանում:

Ա. Լունաչարսկու «Գեղարվեստը գեղարվեստի», թե <գեղարվեստը> կյանքի համար» տրակտատի³ առաջաբանը տալուց բացի, «Կարմիր մեխակներում» տվել եմ Մ. Գորկու երկու հեքիաթը — թարգմանաբար — Պարմի գործադուլի և Սիմսլոնի թունելի մասին:

«Կարմիր մեխակներ»-ի № 3-ում տպւել է իմ «Գործարանում» բանաստեղծութիւնը, № 4-ում՝ «Բազաքը», № 7-ում՝ «Դարբինը»:

Իմպերիալիստական պատերազմը սկսւելուն պես՝ դադարեց «Կարմիր մեխակների» հրատարակութիւնը և նույն 1915 թվականի նոյեմբերից սկսվեց հրատարակվել «Պայքարը»՝ սկզբում շաբաթաթերթ, ապա շաբաթը մերեք անգամ, հետագայում՝ ամէն օր:

«Պայքար» սոց<իալ>-դեմ<ոկրատական> թերթի № 1-ում տպւեց իմ «Պահակը» բանաստեղծութիւնը, հետագայում «Ազգայիններին» բանաստեղծութիւնը և այլն: Ես հիշատակում եմ այստեղ աչքի ընկնող գործերս միայն:

Փետրւարյան հեղափոխութեան օրերին արդեն շարունակ սկսեցին տպւել բազմաթիւ արդեն լույս տեսած բանաստեղծութիւններս՝ «Հեղափոխութիւն», «Մեռան, չկորան», «Նահատակները» և այլն: Իսկ 1917 թվի հունվարի № առաջինում «Ժամանակ է» առաջնորդողս, որի մասին 26 կոմունարներից մեկը՝ Ամիրանը գովասանական նամակ գրեց: Այդ նամակի օրիգինալը գտնւում է Հայաստանի Պետական գրառնում:

Ես դիտմամբ աշխարհն մանրամասնություններ տվեցի Ձեզ միայն այն պատճառով, որ մեր պարբերական մամուլում նման հոդվածները բնութագրում են իմ թե՛ ստեղծագործական աստիճանական զարգացման վտապները և թե՛ այն պատճառով, որ արձակ գրված իմ հոդվածները (մինչ փետրվարյան հեղափոխությունը) իրենց նյութով և նորությ չէին և հրատապ ու օրիգինալ:

Հիմա ես կտամ Ձեզ լոկ այն պարբերականների ցանկը, ուր աշխատակցել եմ ես, կամ չեղել պատասխանատու խմբագիր, կամ խմբագրական կոլեգիայի անդամ մինչ մեր օրերը:

Հակոբ Հակոբյան

31. ԳԱԼԱԿՏԻՈՆ ՏԱՐԻՉԵՐԸ

Թիֆլիս

23.VI.1933,
Тифлис

Высокоталантливому
Галактиону Табидзе

Дорогой поэт

Я выражаю глубокое сожаление, что тяжкая болезнь лишает меня возможности принять участие в празднуемом трудящимися Закавказья 25-летия Вашей литературной работы.

Рабочие и крестьяне Закавказья ценят в Вашей поэзии те бодрые революционные мотивы, которые запечатлевают их подвиги в прошлом и зовут к новым победам на путях к неминущей мировой революции.

Да растет и процветает, дорогой поэт, Ваш талант до этого радостного дня, и пусть победные звуки мирового Октября пишутся лучшими страницами Вашего революционного творчества!

Привет, пламенный привет Вам от народного поэта республик Грузии и Армении

Акопа Акопяна

Մեծատաղանդ Գալակտիոն Տարիճերն

Թանկագին պոետ

Իմ խորին ավստոսանքն եմ արտահայտում այն բանի համար, որ ծանր հիվանդությունը ինձ զրկել է հնարավորությունից՝ մասնակցելու Անդրկովկասի աշխատավորության կողմից տոնվող Ձեր դրական ստեղծագործության 25-ամյակին:

Անդրկովկասի բանվորներն ու գյուղացիները Ձեր սրեղիայի մեջ գնահատում են այն ուսուցիչին զվարթ մոտիվները, որոնք արտացոլում են նրանց անցյալի քաջագործությունները և կոչ են անում նոր հաղթանակների՝ անխուսափելի համաշխարհային ուսուցիչի ճանապարհին:

Թող, թանկագին պոետ, աճի և ծաղկի Ձեր տաղանդը մինչև այդ երջանիկ օրը և թող համաշխարհային Հոկտեմբերի հաղթական հնչյունները գրվեն Ձեր ուսուցիչին ստեղծագործության լավագույն էջերում:

Ողջո՛ւն, բոցավառ ողջո՛ւն Ձեզ, Վրացական և Հայկական ռեսպուբլիկաների ժողովրդական պոետից՝

Հակոբ Հակոբյանից

Дорогой товарищ Ромен Роллан

Ваш лестный отзыв об удачном переводе моих поэм товарищем М. А. Ингбером меня очень обрадовал¹.

Отрывки из моих поэм и стихотворений т. Ингбером переведены не с оригинала, т. е. не с армянского текста, а с русского перевода. Само собой разумеется, что вследствие этого оригинал не может быть передан так колоритно и близко к тексту.

Все же я должен засвидетельствовать, что Мирон Акимович Ингбер вышел с честью и выполнил задачу добросовестно.

Досадно только одно, что из-за предисловия перевод лежит в папке товарища Ингбера и ему не дается дальнейший ход.

В русском переводе, очень прилично, — если не сказать роскошно — изданном Госиздатом СССР (в 1928, в Москве—Ленинграде) имеется предисловие нашего общего друга и товарища Анатолия Васильевича Луначарского. К великому моему сожалению, он за последний год все время болел пороком сердца — как и я — и я нахожу неудобным беспокоить его вторично — написать предисловие на французском.

Для меня было бы очень лестно и приятно иметь от Вас предисловие к французскому моему сборнику, и я надеюсь, что Вы найдете на это время для нас — старых большеви-

ков-писателей, чем премного обяжете меня и Мирона Акимовича Ингбера — соратника Ленина заграницей.

Примите мой горячий большевистский привет.

Народный поэт Грузии и Армении

Акоп Акопян

P. S. При сем прилагаю русский текст предисловия Анатолия Васильевича Луначарского, который облегчит Ваш труд: написать краткое предисловие.

А. А.

Թանկագիրն ընկեր Ռոմեն Ռոլան

Ձեր շուրջ կարծիքը իմ պոեմների հաջող թարգմանության մասին, որ կատարել է ընկեր Մ. Ա. Ինգբերը, ինձ շատ ուրախացրեց:

Ընկեր Ինգբերը իմ պոեմների հատվածներն ու բանաստեղծություններս թարգմանել է ոչ թե բնագրից, այսինքն հայերեն տեքստից, այլ ուսերեն թարգմանությունից: Ինքնին հասկանալի է, որ այդ պատճառով թարգմանությունը չի կարող տալ բնագրի կոլորիտայնությունը, չի կարող այնքան էլ մտա լինել բուն տեքստին:

Համենայն դեպս ևս պետք է վկայեմ, որ Միրոն Ակիմովիչ Ինգբերը պատվով է դուրս եկել և խնդիրը կատարել է բարեխղճորեն:

Ցավալի է միայն, որ առաջաբանի պատճառով թարգմանությունը դեռ մնում է ընկեր Ինգբերի թղթապանակում և նրան համապատասխան ընթացք չի տրվում:

Ռուսերեն թարգմանությունը, որ շատ գեղեցիկ, եթե չասենք շքեղ, հրատարակել է ՍՍՌՄ Պետհրատը (1928 թ. Մոսկվայում — Լենինգրադում), ունի մեր ընդհանուր բարեկամ և ընկեր Անատոլի Վասիլևիչ Լոմաչարսկու առաջաբանը:

Ցավոք սրտի, նա վերջին տարին անընդհատ հիվանդ է սրտի արատով — ինչպես և ես — և ես անհարմար եմ զգում կրկին անհանդուրժանքներ նրան՝ խնդրելով, որ նա ֆրանսերեն առաջաբան գրի: Ես ինձ շատ շուրջադ կզգալի և հաճելի կլինեք Ձեզանից առաջաբան ստանալ իմ ֆրանսերեն ժողովածուի համար և ևս հուսով եմ, որ Դուք ժամանակ կգտանեք մեզ՝ հին քույրերի գրողներին համար,

որով շատ կպարտավորեցնէք ինձ և Միրոն Ակիմովիչ Ինգրերին՝
Հենինի արտասահմանյան տարիների զինակցին:

Ընդունեցէք իմ ջերմ բուշեիկյան ողջունը:

Վրաստանի և Հայաստանի ժողովրդական բանաստեղծ՝

Հակոբ Հակոբյան

Ք. Տ. Կից ուղարկում եմ Անատոլի Վասիլևիչ Լունաչարսկու
առաջաբանի ուղեւորեն տեքստը, որը կհեշտացնի մի կարճ առա-
ջաբան գրելու Ձեր աշխատանքը:

Հ. Հ.

33. ԵՂԻՇԵ ՉԱՐԵՆՅԻՆ

Թիֆլիսից—Երևան

<Աշուն, 1933>

Պետհրատի գեղարվեստական բաժնի վարիչ Եղիշե Չարենցին
Հարգելի պոետ

Անշուշտ, իմ չափածոն և արձակ երկերի (2-րդ հատոր) բնագիրը Ձեզ մոտ է: Դուք, որպես Պետհրատի գեղարվեստական բաժնի վարիչ, երևի աչքի եք անցկացնում ամեն մի ձեռագիր, բնագիր, որպեսզի հակագեղարվեստական որևէ գործ չվրիպի, չանցնի տպագրության:

Նա, ինչպես գիտեք, երեկվա սկսնակը չեմ, ոչ էլ այսօրվա գրողը, ունեմ իմ սեփական ոճը, իմ ինքնուրույն կոլորիտը, իմ հաստատուն, անպաճույճ, ժողովրդական գեղարվեստական հասարակ արտահայտությունը, որը, սակայն, շատ ինտելիգենտների դուր չի գալիս, գռեհիկ է թվում:

Բայց ես երկրպագուն ու ստրուկն եմ այդպիսի գրելաձևի և գլուխս կտամ, բայց ոչինչ ոչ-ոքի չեմ զիջի՝ երբ ինձ կողողեն կամ կփոփոխեն, երբ կսկսեն աղճատել կամ աղավաղել իմ գործերը:

Դրա համար ևս Ձեր առաջ, նախքան գիրքս տպարան ուղարկելը, գնում եմ մի քանի պայման ու խնդիր, որոնք պարտավորեցուցիչ պիտի լինեն Ձեզ համար ոչ միայն, որպես Պետհրատի գեղ<արվեստական> բաժնի վարիչի, այլև գրողի, որն փրամեն մի տողի արժեքը գիտե:

Ինչպես Դուք, որ թույլ չեք տա ոչ մի Պետհրատի՝ փոփոխել կամ աղճատել Ձեր գործերը, նույնը և ես չեմ կարող թույլ տալ: Դրա համար իմ առաջին պայմանը և խնդիրը այն է, որ ոչ մի բան չփոփոխել, ոչ մի տող չկրճատել 2-րդ հատորիս բնագրում:

Իմ 2-րդ պայմանն ու խնդիրն է Ձեզ՝ 2-րդ հատորս տպագրել մեծ ծավալով և ոչ «Մրդահասի» ձևով, որը չի համապատասխանում իմ հաշակին: Անհրաժեշտ է, որ երկերիս 2-րդ հատորը նման լինի՝ իր ծավալով ու մեծությամբ՝ առաջին հատորին:

Իմ երրորդ պայմանն ու խնդիրն է Ձեզ, հիմն 2-րդ հատորս 4000 կամ ավելի օրինակ եք տպագրելու, կեսը անպատճառ վերժե թղթի վրա լինի տպած, կեսը՝ միջակ, նու, ասենք, հենց Ձեր կամ «Մրդահասի» թղթի նման, Դուք այդ փնձ խոստացել եք ընկ. Գառնիկի միջոցով և համոզված եմ խոստման տերն էլ կմնաք:

Իմ չորրորդ պայմանն ու խնդիրը Ձեզ այն է, որ սրբագրությանը խնամքով կատարել տաք, գրքին տաք ներքին և արտաքին վալեյուշ ձև, հիմն կտրելի է ա հատորի նման, շապիկը լինի կասարակ, առանց զանազան նկարիչների խճողած նկարների ու սիմվոլների, մի խոսքով շապիկը իմ ա հատորի նման հասարակ ընկ. Դանչոյի ձեռքով գրած...

Սպասում եմ պատասխանի՝

Հ<ակոբ> Հ<ակոբյան>

34. ԳԱՌՆԻԿ ՂԱԶԱՐՅԱՆԻՆ

Թիֆլիսից — Երևան

<Աշուն, 1933>

Սիրելի Դառնիկ

Ուղարկում եմ քեզ Կամարու մի ոտանավորը, որ արտագրեցի Գեղարվեստի № 4-ից: Շատ քրքրեցի արխիվս՝ արտագրելու մի քանի ոտանավորներ նույն Կամարուց, որոնք տպված են «Պայքարի» № №-ում, բայց չգտա: Ման արի, որոնիր «Պայքարի» 1916—17 թվերի № №-ը և այնտեղ կգտնես Կամարու ստեղծագործություններից. «Կարմիր մեխակներում» և «Բանվորի ալբոմում» ունի չորս կտոր ընտիր ոտանավորներ:

Եթե ձեռքիդ տակ գտնված նյութերից անգամ գոյանա 32 երեսանոց մի գրքույկ — դա Հակոբ Բեժանյանի (Կամարիի) անունը կիրկի մոռացությունից¹:

Կուզենայի իմանալ. ետրեն Սարգսյանը հանձնե՞ց քեզ, փակ դու Չարենցին՝ 2-րդ հատորիս ցանկը:

Ստացա՞ր Չարենցին հանձնելու առաջարկս և «Թիֆլիս»-ը:

Երեկ օգային փոստով Չարենցին գրեցի մի նամակ², ուր գրել եմ նույն խնդիր-պայմանները՝ գրքիս հրատարակության, ինչ՝ քեզ. հետևի, որ փմ այդ նամակին պատասխանելուց շտուսափի, պատասխանի թող շուտով, որովհետև շուտով պիտի դնամ ծովափ, հանգստյան տուն:

Կոմ<ունիստական> ողջուններով՝

Հակոբ Հակոբյան

35. ԽՈՐԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆԻՆ

Թիֆլիսից — Երևան

15/XII, 1933.

Թիֆլիս

Սիրելի ընկեր Խորեն Սարգսյան

Այն եռանդն ու խնամքը, որ Դուք եք զբաղվում Հայաստանի Պետական գրադարանի հարստացման համար (զբաղված սեկտորի գծով, իհարկե), ոչ ոք չէր անի... Դուք փնձ էլ վարակեցիք Ձեր եռանդով և, հանաքով ասեմ, բառացի «կողոպտեցիք» իմ արխիվը՝ այնտեղից դուրս հանելով պահած-փաշտված արխիվիս կեսը: Հալալ լինի Ձեր թանգարանին, իհարկե պայմանով, որ ուղարկածս թանկարժեք գրականությունը՝ ձեռագրերը, լրագրերն ու գրքերը, ժուռնալներն ու լուսանկարները, նամակներն ու քննադատականները չկորչեն թանգարանում, մի բան, որ հաճախ է պատահում մուշեղյաներում: Այս անգամ էլ (բացի յուզաների մեծագիր պատկերիցս) ուղարկում եմ այն բոլորը, ինչ խնդրել էիք վերջին նամակում. օրփնակ՝ 25 տարվա հնություն ունեցող լրագրերի մի կազմած կոմպլեկտ, որ կգտնեք իմ գրած բոլոր առաջնորդողների, հոդվածների, հուշերի, բանաստեղծությունների, քննադատականների ցանկը, որպես և իմ մասին գրած հոդվածների, քննադատությունների, ոտանավորների ցանկը (впрочем, արխիվումս դեռ պահած ունիմ մոտ 100 բանաստեղծություններ՝ ինձ նվիրած մեր ականավոր գրողներից սկսած մինչև ռարկոյ կոմսոմոլիկ — <կոմսոմոլ>-իստները): Ուղարկեցի Ձեզ առաջժմ նմուշի համար մի-մի օրփնակ ինձ նվիրված բանաստեղծություններից — ռուսերեն, վրացերեն, ֆրանսերեն, քրդերեն: Ռուսերենի հեղինակը Ս. Գորոդեցկին է. ուշադրություն դարձրեք այդ ռուս ականավոր պոետի՝ ինձ նվիրած բանաստեղծության վրա: Իմ կարծիքով նա արժանի է, որ պատիջ

կախվի առանձին շրջանակի մեջ: Վրացերենը՝ Սանդրո Էուլիի նվեր-
բըն է, քրդերենը՝ հանգուցյալ քրդաբան Ղազարյանի, ֆրանսերենը՝
Լուանչարսկու նախկին կնոջ ամուսնու նվերը և այլն:

Ընկեր Կամսարականի հետ սուղարկում եմ նորից 25 օրինակ
մակագրած գրքեր¹, 10-ը՝ ռուսերեն, 15-ը՝ հայերեն: Իհարկե, ես
առաջմ անկարող եմ ուղարկել Պետթանգարանին այն բոլոր նվեր-
ները գրքերի՝ մակագրած այս կամ այն հայտնի գրողի ձեռքով,
որոնք ստացած լինիմ դեռ 1900 թվականից: Չէ՞ որ Վրաստանի
ժողովրդական պոետն էլ եմ, հարկավ պարտավոր եմ նրանց Պետ-
թանգարանին նվիրել ունեցածիս մի մասը. ու այդպես էլ անում
եմ: Պահում եմ մի քանի արժեքավոր գրքեր Մետեխի համար:

Իմ սուղարկած նոր նամակների սերիան ռուս ականավոր գրող-
ներից 16 նամակ, Բերեդովսկուց 2 իրար հետ կապ ունեցող նա-
մակներ, Ս. Գորոդեցկու, Գ. Սաննիկովի, Մ. Բորիսոգլեբսկու, Ա.
Ժարովի, Վ. Կիրիլլովի մի-մի նամակները, Լուանչարսկու մի քանի
նամակները, Պաստերնակի և Կազինի նամակները, Դեմյան Բեդ-
նու Ֆաքսիմիլին, Ն. Տիխոնովի նամակը և այլն: Սոքա շատ հե-
ռաքրքիր գրություններ են...

Ուղարկում եմ նորից 15 օրինակ հայ նորագույն գրողների
գրքերից, մի-մի օրինակ, որոնք մակագրած նվերներ են ինձ դա-
նական ժամանակներից — Ալազան, Աղատ Վշտունի, Ն. Զարյան,
Ալ. Մյասնիկյան (Ալ. Մարտունի)*, Գրիգոր Ներսիսյան, Արազի,
Մադաթ Պետրոսյան, Մաթ. Դարբինյան, Վ. Ատրյան, բանվոր Գևո,
Վ. Լանտե, Կարա-Դարվիշ, Մարգար (Զիլավյանի պսևդոնիմը),
Ա. Վարդանյան:

Ռուսերեն նամակների կապակցությամբ սուղարկում եմ 12
օրինակ ռուս հեղինակներից, մի-մի օրինակ՝ դարձյալ մակագրած
նվիրատուների ձեռքով:

1. Պավլո Տիշինա². Ուկրաինական պոետ-գրող, վերին աստի-
ճանի կուլտուրական, կրթված, նրբազգաց մի պոետ, որը իր նվերը
մակագրել է հայերեն: Նա Վեսելովսկուց և Վ. Բրյուսովից հետո
3-րդ գրողն է, որ ուսումնասիրել է հայերեն լեզուն, տիրապետում
և խոսում է մեր լեզվով:

2. Г. Санников. շատ հետաքրքիր մակագրությամբ³:

3. «Des nouvelles Soviétiques»-ի խմբագիր մեր ինգերերի կողմից⁴:

* Շատ հետաքրքիր մակագրությամբ:

4. Ա. Բաղդասյան — «Начальный курс политической экономии»⁵.

5. Փ. Махарадзе — «Диктатура меньшевиков в Грузии».

6. Феоктист Березовский — «Бабы тропы»⁶.

7. В. Ставский — «Разбег»⁷.

8. «Поход» Обрадовича⁸.

9. Е. Е. Лансере (профессор-художник) — «Лето в Ангоре»⁹.

10. «Ангел Армении» Сергея Городецкого¹⁰.

11. Хачапуридзе — «Гурийское восстание».

11. «Топь» Борисоглебского Мих<аила>¹¹.

Հանում եմ երկու գիրք այս ցանկից՝ Մախարաձեի և Խաչապուրիձեի նվերները, վրաց թանգարանին նվիրելու համար:

Ուրեմն այս ցանկով ուղարկում եմ 10 գիրք, ընդամենը, հայերենի հետ, 25 օրինակ: Առաջին ցանկով ուղարկած ունիմ, կարճեմ, 25 օրինակ գրքեր հայերեն՝ նվեր Ղ. Աղայանի, Հովհ. Թումանյանի, Պերճ Պռոշյանի, Մուրացյանի, Նար-Գոսի և այլոց. որեմըն ընդամենը 50 օրինակ մականգրած գրքեր՝ ինձ նվիրած, որոնք իմ կողմից նվիրում եմ Խ<որհրդային> Հ<այաստանի> Պետական թանգարանին:

Ընկ. Կամսարականը Ձեզ կրերի Լեռեդեի նկարը՝ 1923 թվից, մի մեծադիր լուսանկար շրջանակում՝ 1907 թվից և 10 օրինակ մանր նկարներ: Հետաքրքիր են դրանց մեջ Իմատրա ջրվեժի՝ հղջույնը (2-րդ վարիանտ), անդրանիկ հայ Ասոցիացիայում խմբված գրողների խմբանկարը, 1894 թվականին հանված մի լուսանկարս, երբ որպես նարոդնովոլյան հոսանքի պատկանող ագիտատոր, նույն թվին կաղմակերպեցի մի խումբ, պարագեցի այդ խմբի հետ 6 ամիս, վրա 7-րդ ամսում ձերբակալվեցի ու բռնեցի ծննդավայրս՝ Գյանջա:

Թվով 10 օրինակ այդ լուսանկարները կարող են մի լավ սերիա կազմել առաջներում ուղարկած լուսանկարներիս հետ:

Վրաստանի Հեղափոխական թանգարանը մերժեց հանձնել Հայաստանի Պետական գրադարանին 1907 թվականին անընդալ լույս տեսած, 32 երեսից բաղկացած փմ «Հեղափոխական ֆրոնտեր»-ի միակ օրինակը: Գուցե կարողանաք օգտվել նրա առաջարկից — լուսանկարով հանել 20 այն գրավյուրները, որոնք զարգարում են այդ բրոշյուրի երեսները: Շատ դեղեցիկ կլիշեներ են «Մեռան՝ չկորան»-ի,

«Մահվան քայլերդ»-ի և այլ հեղձափոխական> երգերի գրավ-
յուրները:

Վրաստանի Հեղձափոխական թանգարանը նույնպես մեր-
ժեց տալ Ձեզ մի օրինակ օխբանկայում ինձանից 1908 թվին հա-
նած պատկերս: Կարծում եմ կարելի կլինի այդ օրիգինալից ևս
լուսանկարել պատճենը:

Առաջարկում եմ դիմել Լենինականի իմ անվան բանֆակի
վարչության և այդտեղից դուրս հանել մի խոշոր կավե անդրիս
(бюст), որ կերտեց 1923 թվին, 30-ամյակիս առթիվ, անդրիսագործ
Անդրեևը:

Այս անգամ ուղարկում եմ ձեզ դարձյալ մի քանի զանազան
օրինակ ուղերձներ, վկայականներ՝ նվիրված 30-ամյակիս: Սրի-
նակ՝ Մոսկվայի Պրոլետարական գրողների Ասոցիացիայի ու-
ղարկած ուղերձը, որով ինձ Ասոցիացիայի պատվավոր նախագահի
կոչում են շնորհում: Զաիրոստայի, «Աղբյուր-Տարազ»-ի խմբագրի
ուղերձները և այլն: Ես ինձ թողնում եմ բազմաթիվ ուղերձներ վրա-
ցերեն լեզվով, նվիրված վրաց կուլտհիմնարկների կողմից՝ դարձյալ
և՛ «որհրդային» Վրաստանի թանգարանին նվիրելու համար:

Ուղարկում եմ «Դարբնոց» ամսագրի 3 օրինակը և նրա <խմ-
բագրության> ժողովների ու <Ասոցիացիայի Հայկական սեկ-
ցիայի> պրեզիդիումի արձանագրությունները: Սրանք էլ հետա-
քըքիր դոկումենտներ են՝ որպես անդրանիկ հայ <պրոլետարա-
կան> գրողների Ասոցիացիայի առաջին օրգանի դոկումենտներ:
Անհրաժեշտ է հիշատակել այն, որ Երևանի միասնական գրողների
օրգան «Մուրճ»-ը լույս տեսավ «Դարբնոց»-ից շատ ուշ, այսինքն՝
մինչև «Դարբնոց»-ի և Թիֆլիսի Ասոցիացիայի անգամ ընկ. Ազատ
Վշտունին Երևան չեկավ (կարծեմ 1922 թվի դեկտեմբերին) — Երե-
վանի Ասոցիացիան և նրա բերան «Մուրճ»-ը գոյություն չունեցան:
Երևան եկավ Վշտունին և մեր Թիֆլիսի Ասոցիացիայի փորձառու-
թյամբ դիմված հիմնեց այդտեղ՝ Երևանում հայ <պրոլետարա-
կան> գրողների և՛ «որհրդային» Հայաստանի Ասոցիացիան:

Ստացեք երկու օրինակ «Նոր սերունդ» հեկտոգրաֆով տըպ-
ված ժողովների՝ օրգան Ալեքսյուի Կարլ Լիբկնեխտի անվան երիտ-
ակումրի բյուրոյի, տրի խմբագիրը, կարծեմ, Մկրտիչ Արմենյն էր:
Այս խմորատիպ օրգանի երես 9-ում կա մի քննադատական՝ ջա-
հել պատանյակ հեղինակի անկեղծ ու գեղեցիկ արժեքավորում-
ները իմ մասին:

Ուղարկում եմ մի № «Շեփոր»։ Այդ էլ իմ ամսվան 76-րդ աշխատանքային դպրոցի կոմսոմոլների օրգանն է։

Իմ Երևան գալը հունվարին, այդ ձյուն-ձմեռ ժամանակ, գուցե և չհաջողվի, ասոնեցեք 40-ամյակը տեղացիներդ առանց ինձ։ Ես դեռ ժամանակ կունենամ մի նամակով Ձեր հանդեսը շնորհավորելու։ Ո՞վ գիտե, գուցե լավ հղանակները վերականգնվեն ու մի երկու օրով կամ... տեսնենք։

Այսպես, ընդունեցեք չեք՝ բարեներս և ցանկությոնս Ձեզ, հաջողությոն՝ ձեռնարկած գործին։

Ձեր՝ Հակոբ Հակոբյան

36. ԽՈՐԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆԻՆ

Թիֆլիսից—Երևան

29/XII, 1933,

Թիֆլիս

Սիրելի ընկեր Խորեն Սարգսյան

Այսօրից, Ձեզ ուղարկած իմ բոլոր իրերն ու նյութերը պատկանում են Խ<որհրդային>Հայաստանի Պետական գրադարանին, հետևաբար Դուք կարող եք Ձեզ ուղարկած ամեն մի իրի, և թե՛ թերթերի կազմված կոմպլեկտի հետ վարվել, ինչպես կամենաք։

Հարցնում եք՝ Ստ. Շահումյանի ինձ՝ 1911 թվին դրած բացիկի՝ մասին տալ մի քանի տեղեկություններ։ Այդ հարցերին ես մի առանձին շտապ նամակով պատասխանել եմ ս/տ նոյեմբերի 20-ին։ Այդ հարցերին ամբողջովին պատասխանում եմ նորից, որովհետև, ըստ երևույթին, կամ բացակա եք եղել Երևանից, երբ նամակ եմ ուղարկել կամ Ձեզ չեն հասցրել նամակս։

Շահումյանի նամակի կապակցությամբ Ձեր հարցին, թե ո՞վ է Աշոտը, — տեղեկացնում եմ, — դա՛ Աշոտ Խումարյանն է։ Ձեր երկրորդ հարցին, թե՛ ո՞ր դիրքն եմ 1912 թվին ուղարկել Շահումյանին՝ պատասխանում եմ. ուղարկել եմ 1912 թվականին հրատարակած ժողովածուն։ Բանաստեղծությունների այդ ժողովածուից մի օրինակ կանաչ վերնակազմով (շապիկ) ուղարկած ռենձմ Պետքանյանին։

Ի՞նչ քննադատականի մասին է ակնարկում Շահումյանը այդ բացիկում. պատասխանում եմ՝ 1911—12 թվականներին Բաքվում լույս էր տեսնում «Նոր-Խոսք» բոլշևիկյան-մարքսիստական գրական-գեղարվեստական ամսագիր. այդ ամսագրի № 5—6-ում լույս տեսավ Արտաշես Կարինյանի մի, 13 երեսից բաղկացած, քննադատականը՝ «Քաղաքի խրդիները» վերնագրով՝ Վահան Տերյանի և Հակոբ Հակոբյանի մասին. Ստեփանը նշում է այդ հոդվածը իր բա-

ցիկում: Վերջին Ձեր հարցը Ստեփանի բացիկի մասին՝ տպագրել էմ արդյոք Ստեփանի այդ նամակը որևէ տեղ, պատասխանում եմ. ո՛չ այդ և ո՛չ էլ մյուս մասն պահած նրա փրկու ուրիշ բացիկները, որպես և նրա ինձ ուղարկած փակ երկու մեծ նամակները² (թվով՝ 5) ո՛չ մի տեղ չեն տպագրված, որպես և չեն տպագրված Ադա-նեգրիի 4 նամակներից ոչ միև, որպես և չի տպագրված Ամիրջանի ինձ ուղարկած միակ նամակը³, որը այժմ դտնվում է Ձեր թանգարանում:

Ա propos*, Ձեր՝ նոյեմբերի 17-ին գրած նամակում հարցնում եք. Ամիրջանը իմ ո՞ր հոդվածն է ակնարկում իր նամակում: Բացեք ուղարկածս թերթերի կազմված կոմպլեկտը և «Պայքար» թերթի 1917 թվի հունվարի մեկի համարում կդտնեք մի առաջնորդող առաջին երեսում, «Ժամանակ է» վերնագրով: Ահա այդ առաջնորդողի մասին է խոսքը: Ս. Խանոյանը Բաքվում լինելով, որպես խմբագիրներից մեկը «Պայքար» ամենօրյա թերթի, հայտնել էր Ամիրջանին, որ առաջնորդողի հեղինակը ես եմ, նա էլ իր նամակում ակնարկեց այդ մասին:

«Աճում ենք» ոտանավորը գրված է 1930 թվին Խորհրդային Հայաստանի 10-ամյակի առթիվ: Նա տպված է, առաջին անգամ, «Լուսաբաց» ժողովածուի⁴ № 5-ի առաջին երեսում «Մենք աճում ենք» վերնագրով:

Այս ամսի 24-ին լույս տեսավ, «Պրոլետար» № 295-ում, իմ «Թիֆլիս» վերնագրով փոփոխան, 140 երկարաշունչ տողից բաղկացած, ճիշտ է, սխալներ-վրիպակներով, այնուամենայնիվ, ավելորդ չեմ համարում մի № ուղարկել Ձեզ ցուցադրելու համար, որպես նոր (1933 թվականի) գործ. ես Ձեզ խորհուրդ կտայի այս փոփոխան և Ձեզ ուղարկած «Արշավ»⁵ № 1-ում տպված իմ «Քաղաք» պոեմը (գրած 1931 թվին), «Լենինգրադյան պոեմի» հետ նույնպես ցուցադրել ցուցահանդեսում, որպես վերջին տարիներիս պրոդուկցիա. այդ էական է 65—68 տարեկան հասակ ունեցող զբողի համար...

Այս տարվա «Պրոլետար»-ի № 274-ում և <խորհրդային> Հայաստանի 13-ամյակի առթիվ տպվեց իմ «Երևան» բանաստեղծությունը՝ նոր գրած. նա «Աճում ենք» տառնավորի 2-րդ վարիանտն է, աչք ածեք:

Նկարիչ Թադևոսյանը օրերս կանցնի մոտս ինձ նկարելու

Ձեր՝ Հակոբ Հակոբյան

* Ֆրանս.—ի դեպ:

37. ԽՈՐԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆԻՆ

Թիֆլիսից — Երևան

16/1, 1934,

Թիֆլիս

Միրելի բնկեր Խորեն Սարգսյան

Երբ սուրհանդակը Թիֆլիս Վդա՝ նրա միջոցով կուղարկեմ մի քանի խմբանկար՝ թվով 4 լուսանկարներ. Կարա-Մուրզայի խմբի մի նկարը 1894 թվից, ուր մասնակցել եմ որպես solist, Միխա-Յիսակայայի մի նամակը¹, որին 1911 թվին ուղարկել էի «Նոր առավոտ» պոեմից մի օրինակ՝ Մաքսիմ Գորկուն, Կապրի հասցենելու։ Լուսաչարսկու մի բաց նամակը² ձեռագրով, հասցեագրված իմ հարևան Հայրապետ Բագդասարովին, որը ապրում էր մեզ սահմանակից սենյակում և որի անունով մի ժամանակ ստանում էի արտասահմանյան համարյա բոլոր գրագրությունները և այլն։

Ի դեպ, Լուսաչարսկու «Գեղարվեստը գեղարվեստի», թե՛ <գեղարվեստը> կյանքի համար» ձեռագիրը ուղարկել եմ փրեն՝ հեղինակին, իսկ հայերեն թարգմանած ձեռագիրը դեռ շատ վաղուց՝ Ջեզ. Եթե չեմ սխալվում, կարմիր շապիկով ուղարկած բրոշյուրների մեջ («Կարմիր մեխակներ», «Բանվորի ալբոմ» և այլն) կա և հայերեն լեզվով հրատարակված այդ բրոշյուրի մի օրինակը³։ Որոնեցե՛ք ուղարկածս գրքերի ու բրոշյուրների մեջ՝ կգտնեք Լուսաչարսկու այդ դործը իմ առաջաբանով։ Տպագրված է նա ուսուսերեն, թե՛ ոչ, չգիտեմ։

Հետաքրքիր կլինի Պետ Սանդարանի համար 1902 թվին իմ Ադա-Նեգորիից թարգմանած և 1903 թվին հրատարակված առաջին պրակի ձեռագիրը; որը նույնպես կուղարկեմ որպես նվեր։ 2-րդ պրակի ձեռագիրը պահում եմ իմ արխիվում, մոտոս։

Ջեզ մոտ պետք է ունենաք նաև «Բանվորի ալբոմ»-ից մի պրակ

№ 7-ով: Իսկ «Պրոլետարական պոեզիան և ապագա գեղարվեստը»⁴ վերնագրով իմ աշխատանքը այնպես էլ լույս չտեսավ համաշխարհային պատերազմի վրա հասնելու պատճառով: Առհասարակ այդ անփծված պատերազմը շատ բան փչացրեց՝ միանգամից մոբիլիզացիայի ենթարկելով գրաշար-հրատարակիչներին ախտիվիստներին:

Ափսոս, արդեն ուշ է, թե չէ «Գրական թերթի» հերթական №-ի համար կուղարկեի Լոնաչարսկու մի ընդարձակ (փակ) նամուկը⁵, ուր հետաքրքիր տեղեկություններ կան թե՛ «Գեղարվեստը կյանքի համար» ձեռագրի և թե՛ արտասահմանյան նորությունների մասին, 1914-ից:

Շահումյանի ինձ վերաբերյալ հողվածի մասը Վտրում եմ պապկայիցս և ուղարկում Ձեզ՝ կտրած տեղը լրացնելու համար: Նույնը և «Նոր խոսք» ամսագրում (№ 5—6) լույս տեսած Կարինյանի հողվածը, որը Ձեր գրադարաններում հազիվ գտնեք:

Խնդրում լիմ գրեք, ե՞րբ լույս կտեսնի «Գրական թերթի» այն համարը, ուր սփտի տպագրվեն Շահումյանի, Ամիրջանի, Ադանեգրու, գուցե և Լոնաչարսկու(փակ) նամակները⁶:

Ծն ուշում էի Ձեզ ուղարկել այն ժուռնալները, որոնց շապիկների վրա տպված են իմ լուսանկարները, բայց մեկ էլ մտածեցի, գուցե այդ բանը ինքներդ անեք այդտեղ. օրինակ՝ շապիկի առաջին բաց երեսում կան իմ պատկերներին:

1) «Գրական դիրքերում» ամսագրի № 5-ում, 1927 թվի, նրեվան:

2) «Պրոլետարական գրողներ» գրքույկի երեսում, հրատ. 1927-ին, Երևան:

3) «Նորհրդային արվեստ» № 1 (4), 1933 թ., Երևան:

4) «Արշավ», Թիֆլիս, Սախելգամի, ամսագիր № 2 (9—10) 1933 թ.:

5) «Գրոհ» № 10—11, 1934 (նկար՝ Կաբալովի և այլն), Թիֆլիս:

Ձեր վերջին հարցին, թե արդյոք իմ բյուստի հեղինակը Գոգոլի արձանը քանդակողն է Մոսկվայում, հաստատ ու անսխալ պատասխան տալ չեմ կարող: Բյուստը, Ա. Մյասնիկյանի հանձնարարությամբ, պատվիրեց Ս. Խանոյանը, հարցրեք նրանից:

Ձերմ ողջուններով՝

Հ. Հակոբյան

38. ԽՈՐԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆԻՆ

Թիֆլիսից—Երևան

25/1, 1934,

Թիֆլիս

Սիրելի ընկեր Խորեն Սարգսյան

Ճշտվում է իմ ենթադրությունը այն մասին, թե կորել է Ձեզ գրած մի նամակս, ուր Ամիրջանի և այլոց նամակների առթիվ բացատրություններ ունեի ուղարկած Ձեզ: Ստիպված եմ նորից կրկնել:

Ամիրջանի գովասանական խոսքը վերաբերում է իմ այն նամակին¹, որ ես գրել էի նրան իր հրաշունչ հոդվածների առթիվ: «Պայքար» թերթի 1916 թվականի № X-ում նա ունի բավականաչափ շահեկան տողեր, տւր խարաղանում է սպեցիֆիկ կոչեցյալ ազգային սոցիալ-դեմոկրատների վնասակար գործունեությունը, նույնը և դաշնականների վերաբերյալ, որոնց առթիվ ես իմ գոհունակությունը հայտնեցի նրան և ցանկություն հայտնեցի, որ նման ոգով և ուղղությամբ հոդվածներ նա շատ տա մեր իդեական հակառակորդների հասցեին: Դուք դիտեք, որ ընկեր Ամիրջանը տաղանդավոր, սրատես և սրամիտ քննադատ էր առհասարակ: Pro domo Sua*-ի մասին մնացել է աղոտ հիշողություն: Ես ակնարկել էի գրել և ընթերցողի սեփականություն դարձնել մամուլի միջոցով այն դիսկուսիանների մասին, որը նա վարում էր Բաբվում էսեռների, դաշնականների, մենշևիկների ու սպեցիֆիկների հետ: Այսքանը Ամիրջանի մասին:

Աղա նեգրին գտվում է իմ երկու պրակ իրանից թարգմանած

* Լատ. «Իր տան համար», իրեն պաշտպանելու համար, անձնական գործի համար:

50 ոտանավորների աշխատանքը և իմ թարգմանությունները համարում լիրիկական. միաժամանակ շնորհակալություն հայտնում այն ոգևորության համար, որ ես զգացել եմ նրա գործերը թարգմանելու միջոցին: Այդ ոգևորության մասին մի նամակով արտահայտեցի իրեն ու այդ արտահայտությունը նա համարում է ձև:

Ընկեր խանոջանը Թիֆլիսում չէ: Բացի այդ, հաղիվ թե նա հիշի բյուստի հեղինակի անունը: Հայտնի է ինձ այն միայն, որ բյուստիս հեղինակը 10 տարի է փնջ ապրում է Մոսկվայում, իսկ Թիֆլիսում 1922 թվից սենեկ ատելիկ և գործարան:

Պատրաստ են ուղարկելու համար և շղիտեմ Վհապցեն՝ մարդոք ցուցահանդեսին (ամսույս 26—27-ին) հետևյալ իրերը.

1. Արասխանյանի «Մուրն»-ի 10-ամյակի առթիվ նրա աշխատակիցների խմբանկարը 38 հոգուց, ուր մտնում են՝ Ղ. Աղայան, Ա. Իսահակյան, Փափազյան, Դ. Դեմիրճյան, տողերիս գրողը՝ Մ. Պետրոսյան, Լևոն Մանվելյան, Բաշինջաղյան և այլք:

2) Մի խմբանկար հորելյանական մասնաժողովի անդամների, Բաթումում, 1924 թվին:

3) Մի խմբանկար Հայաստանից եկած պատգամավորների Անդրերկրյան համագումարին մասնակցելու:

4) Մի խմբանկար — սլոնեցական իմ անվան օղակի — Ալեք պոլում, 1924 թվին և մյուսն էլ Կարա-Մուրզայի խմբակի բացիկը:

5) Մի խմբանկար Սեմաշկոյի հետ, նրա առժողովում եղած ժամանակ:

1) Նամակներից սուղարկում եմ Ա. Լոնաշարսկու մի փակ նամակը Փարիզից: Եթե որեւէ կիստ պարզ չլինի ձեզ համար՝ գրեցե՛ք կրացատրեմ:

2) Ա. Բողղանովի — «Կարմիր աստղ» և «Ինժեներ Մեննի» ուտոպիա-ուժմանների հեղինակի մի բացիկը — 1913 թվից: Բացիկում խոսվում է «Ինժեներ Մեննի» ուժմանի ավարտման մասին:

3) Միխա-Յիսակայայի մի բացիկը, որին ժնե էի ուղարկել մի քանի օրինակ «Նոր առավոտ» նոր լույս տեսած պոեմիցս ու խնդրել, որ մի օրինակ էլ սուղարկի Մաքսիմ Գորկուն:

Ապա կստանաք.

1) «Հեղափոխական բեմ» ժողովածուիս շապիկի նկարը — գործ Ս. Ա.-ի:

2) Երևու ձեռագիր ոտանավորներ, հանած իմ օրագրերից 1887 թվի: Այս ոտանավորները դեռ լույս չեն տեսած ոչ մի տեղ:

3) Ստացե՛ք Ադա Նեգրու՝ Ա. պրակի ձեռագիրը: Քանի որ Ա.

պրակից ևս անկարող եղա ուղարկել Ձեզ դոնն մի օրինակ, ուղարկում եմ ձեռագիրս իմ առաջարանով, ուղղումներով և այլն:

4) Ձէի ուղում բաժանվել, բայց քանի որ ուղում եք, ուղարկում եմ Ա. Կարինյանի № 5—6 «Նոր խոսք»-ում գրած քննադատականը իմ և Վ. Տերչանի մասին «Քաղաքի երգիչներ» վերնագրով, որի առթիվ Ս. Շահումյանն ասել էր՝ «լավ հոգւած է»:

Ուղարկում եմ նաև պրոֆեսոր ու քննադատ Վ. Կորյանի նամակը, որը նոր ստացա «Սոցարշավ» թերթի հետ, որի այս №-ը նվիրւած է *ԽՀՐՀԱԿԻՆ* Հայաստանի 13-րդ տարեդարձին:

Ամենից հետաքրքիրը, իմ կարծիքով, այն տետրն է, որ ուղարկում եմ Ձեզ: Հիշողությունների ու բանաստեղծությունների մի ձոն է այդ, որ նվիրել են ինձ այս վերջին 10 տարումս մեր պոետները, կոմսոմոլները, աշակերտությունը, պիոներները: Կամ կլինեն, որ սրան կցվեր և այն հուշերը իմ մասին, որ ունի ուղարկած Պետ-թանդարանին պոլիտ-կատորժանին Վասիլի Խաչատրյանը, երբ նա 1914—1917 թվականներին նրանց ուղարկում էի լեզալ-անլեզալ գրականություն՝ Սիրիբ:

Maestro Թադևոսյանի նկարով հիացած են բոլոր նրանք, որոնք տեսան այդ նկարը:

Բուռն ողջույններով՝

Հակոբ Հակոբյան

39. ԽՈՐԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆԻՆ

Թիֆլիսից — Երևան

5/II, 1934,
Թիֆլիս

Սիրելի ընկեր Խորեն Սարգսյան

Այսօր ստացա Ձեր նամակը, որով հայտնում եք իմ ցուցա-
հանդեսի բացման մասին:

Այսօր միաժամանակ հետ ստացա Ֆ. Բերեզովսկու երկու ձե-
ռագիր նամակները, անշափ շնորհակալ եմ: Ես դեռ առիթ կտեսե-
նամ նրա նամակներից ուղարկել Ձեզ:

Անմիջապես Ձեր երկու նամակից հետո մի նամակ էլ ստանում
եմ Խորհրդային Միության Օրգ. կոմիտեին կից Սովետական Գրող-
ների СССР-ի ժողովուրդների գրական սեկտորից, որով նրանք
խնդրում են ինձ ուղարկել. 1) ինքնակենսագրականս, 2) լուսա-
նկար, 3) բոլոր գրքերիս ցանկը ու նրանցից կատարած թարգմա-
նությունները, 4) և այլ դոկումենտներ, որոնք բնութագրել կարող
են իմ ստեղծագործությունները: Այս նյութերը նրանք ուղարկեմ
պահել գրական թանգարանում, որպեսզի Մոսկվայի քննադատ-
ները, գրականագետներն ու բանասերները կարողանան օգտվել
նրանցից և իրենց այդ ուղիքատանքների շնորհիվ կարողանան ծանո-
թացնել սխտեմատիկաբար եղբայրական հանրապետությունների
գրողների արտագրությանց հետ:

Երբ ստացա ես այդ նամակը՝ մտածեցի, փ՛նչ կարող եմ ես
ուղարկել հիմա, մանավանդ երբ իմ լավ բարեկամ և սիրելի Խո-
րեն Սարգսյանը արդեն կարգին «կողոպտել է» ունեցածս նյութի-
րի փրեք քառորդը՝ Խորհրդային Հայաստանի Պետական գրադա-
րանի գլխավոր սեկտորը հարստացնելու համար:

Որոշեցի գրել Ձեզ և ասել:

Սիրելի խորեն, լա՛վ խորեն, եթե ուղարկած նյութերիս մեջ կրկնություն գտնեք մի լուսանկարի, մի գրքի, մի ձեռագրի, մի նյութի, բարի եղեք այն վերագործնել ինձ, գուցե նա ավելի լինի պետքական Մոսկվայի ուսւ գրողների ու մուլեյի համար, քան Հայ-
<աստանի> Պետխանգարանի համար...

Հիմա կասեք. Հակոբ Հակոբյանը կամաց-կամաց հետ է վերցնում իր ուղարկածները... Քա՛վ լիցի... Բոլոր ուղարկածներին իրավասու տերը հիմա Ձեր Պետխանգարանն է. կուզեք կկատարեք խնդիրս, չէ՞ չէ՛: Ես Ձեր ուշադրությունն ձեռքս հրավիրում լրագրի այն Ա-նների վրա, որոնցից կարող էի Ձեզ կրկնակի ուղարկած լինել կամ այն քննադատականների վրա, որոնց ուսական տեքստը կարող էր ձեզ իսկի էլ պետք չգալ, մանավանդ, որ այնտեղ կան դրանց կրկնօրինակները:

Օրինակի համար՝ Դուք կարող էիք, բոլորովին չվնասելով Ձեր ունեցած նյութերի ամբողջությունը, ինձ վերագործնել մեքենայով արտատպած Կարինյանի հոդվածը, որը լույս է տեսել ուսական «Октябрь» ժուռնալի № 11-ում, 1928 թվին: Այդ հոդվածի նման մի հոդված Կարինյանը ունի գրած ուսերեն, լենինգրադյան «Красная газета»-ի Ա-ններից մեկում², որը նույնպես ուղարկած եմ Ձեզ: Մոսկվայի քննադատների ու բանասերների ուսումնասիրության համար, ուղարկածս՝ մեքենայի վրա տպված քննադատությունը, ավելի շատ հետաքրքիր, ավելի օգտակար կլինի, քանց եթե այդ նույն նյութը մեռած տառի նման ընկած մնար մի անկյունում ու փոշոտվեր: Դուք, որպես թանգարանի սպեց և գնահատող, կհասկանաք այս նրբությունը և կընդառաջեք ինձ իմ արդարացի խնդրի մեջ:

Այնուհետև, թույլ տվեք ներողություն խնդրել իմ անհամբերության և երեկվա կոպիտ արտահայտած մի լռիս համար, սրին փոխարինում եմ ահա թե ինչով. տո՛, եղբա՛յր, սոված մնացի՞նք Ձեր նամակներից, գրելուց գոնե մի քիչ մանրամասն, մի քիչ երկար գրեցեք, էլի՛: Այդքա՛ն էլ ժլատություն:

Պատասխանեցե՛ք. սպասող նամակիդ՝

Հակոբ Հակոբյան.

40. ԽՈՐԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆԻՆ

Թիֆլիսից — Երևան

25/II, 1934

Թիֆլիս

Սիրելի ընկեր Խորեն Սարգսյան

Ծանոթացա իմ պատվին կազմակերպած ցուցահանդեսի Ձեր ուղարկած ֆոտոտնկարների հետ: Պիտի վկայեմ, որ այս գործի կազմակերպման մեջ Դուք ցուցադրել եք մասնագետին հատուկ մեծ շնորհք, ճաշակ և հմտություն:

Մի բաց, սակայն, որ ինձ վիշտ պատճառեց, այդ այն էր, որ Ա. Վ. Լոնաչարսկու պատկերը բացակայում էր այն քննադատների ու բարեկամ-ընկերների մեջ, որ վերաբերում է «Կենսագրություն» բաժնին:

Չտեսա վախժած (պատից) նաև Լեբեդևի նկարը, Ս. Գորոդեցկու խնձ նվիրած բանաստեղծության ձեռագիրը, Լենինականում գտնվող կավե բյուստը:

Կիսնդրեի Պետքանդարտնի լուսանկարչին, որ Ձեր համաձայնությամբ ու կարգադրությամբ, փհարկե, մի-մի օրինակ այս ֆոտո-նկարներից հաներ և ուղարկեք Մոսկվայի Խորհրդային գրողների Կազմ-կոմիտեին կից մուղեյ, որը ռեդի մեր Միության մեջ գտնվող ազգությունների գրական սեկտոր: Այդ սեկտորի հասցեն տղարկել եմ Ձեզ նրանց նամակի հետ. կրկնեմ նորից. Москва, ул. Воровского 52, Оргкомитет ССП СССР, Сектор литературы народов СССР.

Նախ՝ այդ կլինի մի ուրախալի սյուրպրիզ սեկտորի համար՝ 2-րդ՝ թող տեսնեմ, թե ինչե՞ր է անում փոքրիկ Հայաստանը Խորհրդային Միության ազգությունների մեջ:

Իհարկե, ուղարկած ֆոտոները գաղափար տալ ցուցահանդես

«ի մասին՝ չեն կարող, մնում է, որ կարդամ «Գրական թերթի»
գնահատականը, որին սպասում եմ, և խնդրում, որ այդ №-ից
մի օրինակ սեփական ձեռքով բանդերով շինեք, ուղարկեք ինձ:

Ձերմ ընկերական ողջույններ՝

Հակոբ Հակոբյան

Ք. Տ. Ընկեր խորեն, կարծում եմ հարկը պահանջում է, որ
Եղ. Թադևոսյանի նկարի հաջող ֆոտո-նկարից մի օրինակ էլ
ուղարկեք իրեն՝ հեղինակին:

Հ. Հ.

41. ԴԻԼԻԶԱՆԻ ԴՊՐՈՅԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

ԹՎԻՖԼԻՍԻԿ — ԴԻԼԻԶԱՆ

<Գարուն, 1934>

ԴԻԼԻԶԱՆԻ 2-րդ աստիճանի դպրոցի 5-րդ խմբի սաներին

ՍԻՐԵԼԻ ԲԱԼԻԿՆԵՐ

Ձեր թռչնանման երգի քաղցրահնչյուն ձայնը հասավ ինձ: Գեղեցիկ բնության գրկում ապրողը միայն կարող է այնքան գեղեցիկ արտահայտվել: Եթե ասեմ՝ շնորհակալ եմ ձեր անաղարտ և մաքուր սրտից բխած զգացմունքների համար, ուղղած ինձ, դա շատ քիչ կլինի: Ես երջանիկ եմ նրանով, որ իմ ցանած սերմերը անպտուղ չանցան. նրանք կրթում ու սնում են երրորդ սերունդը՝ նախ և ետ հեղափոխության, ու պայքարելու համար պատրաստում նոր կադրեր:

Ճշտվում է ընկ. Լուսաշարսկու և այլ քննադատներին այն ասածը իմ մասին, թե ես «բախտավոր պոետներից մեկն» եմ¹, որովհետև կենդանությանս օրերին քաղում եմ աշխատանքներիս քաղցր պտուղը: Այդ քաղցր պտուղը, ահա, սեղանիս վրա դրած ձեր անհուն զգացմունքներով և ոգևորությամբ դրած ջերմ յղջույններն են, այլև այն վկայությունը, թե իմ երգերը հույզ և թափ են լցնում ձեր սրտերը և սովորեցնում ձեզ, թե ինչպես պետք է լծվե՞ք կարմիր Հայրենիքի սոցիալիստական հսկա շինարարությանը:

Յնծությամբ սեղմում եմ բոլորիդ ձեռքը և ցանկանում ձեզ աճել ու բարգավաճել այնչափ, որքան կարող է գոհ լինել մի սոցիալիստական երկիր իր կարմիր զավակներից:

Պատվիրում եք յայրեմ ձեզ համար... Ուրախությամբ.

Կայրեմ ու կաշխատեմ սիրելի բալիկներին համար, մինչ որ գուցե և այս մայիսին մի երկու օրով հանդիպենք Դիլիջանում:

Հ. Հակոբյան

42. ՄԱՆԴԱՍԱՅԻՆ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻՆ

Թիֆլիսից — Մոսկվա

25. VIII. 1934

Москва

Всесоюзный съезд советских писателей

Мандатная комиссия

Большевистское спасибо за приглашение на съезд. Болезнь мешает меня возможности приехать для участия в работе.

Восхищением слежу за плодотворной работой съезда. Горячий привет участникам съезда.

Народный поэт Грузии и Армении

Акоп Акопян

Մոսկվա

Սովետական գրողների Համամիութենական համագումար
Մանդատային հանձնաժողով

Թուշևիկյան շնորհակալություն համագումարին հրավիրելու համար: Հիվանդությունը ինձ խանգարում է գալ՝ աշխատանքներին մասնակցելու համար:

Հիացմունքով հետևում եմ համագումարի արդյունավետ աշխատանքին: Զերմ ողջուն համագումարի մասնակիցներին:

Վրաստանի և Հայաստանի ժողովրդական բանաստեղծ՝

Հակոբ Հակոբյան

43. ԱԶՆՏ ՎՇՏՈՒՆՈՒՆ

Թիֆլիսից — Երևան

<Աշուն, 1934>

Սիրելի Ազատ

Ահա յուզարկում եմ «ես <որհրդային> Արվեստ»-ում տպագրելու համար իմ հուշերից մի բեկոր, գլխավորապես հանճարեղ արտիստ Ադամյանի մասին¹:

Շատ դժվար է, մոտ կես դար անցնելուց հետո, հիշել բոլոր այն դետալները ու նյութանսները, որ հիշել են հանճարեղ տրագիկի փաղի մեջ. այնտամենայնիվ այն մանրամասնությունները, որ տվել եմ այս հուշերում, կարող են կլասիկ դերեր խաղացող մեր արտիստներին որոշ ծառայություն մատուցել, փսկ նտրեկ սերնդին՝ ծանոթացնել փր մեծանուն արտիստի հետ:

Ես հույս ունեմ, որ հուշերիս առաջին գլուխը՝ դեղատան մասին, դուրս չես ձգի, քանի որ նա կապ ունի այն հանդամանքի հետ, թե փնչպես էի ես ծլկվում թատրոն՝ դեղատան նկուղի պատահանից:

Ջերմ ողջույններ Նաիրի Զարյանին, Նորայր Դաբաղյանին՝
Ք.՝ Հակոբյան

46. ԽՈՐԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆԻՆ

Թիֆլիսից — Երևան

31/III, <19>35,
Թիֆլիս

Սիրելի ընկեր Խորեն Սարգսյան

Շատ շնորհակալ եմ իմ նոր, փառահեղ հատորի՝ շնորհա-
վորանքի համար: Անշուշտ գոհ եմ Պետհրատի ջանքերից, մանա-
վանդ Հ. Կոչոյանի գեղեցիկ, գեղարվեստական վառ գույներով ձե-
վավորումից: Դա հիշեցնում է իմ «Նոր առավոտի» ձուլարանի
պատկերը, բույսերն, ջեռուն փր վաղրանով: Միայն մի քիչ կազմն
է բարակ և կլեոնական մոխրագույն, որ դիտանանս է մտցնում ընդ-
հանուր ներդաշնակության մեջ:

Ընկ. Մկրտչյանի առաջաբանը լավ է, սակայն տեղ-տեղ հա-
կասությունները աչքի են դարնվում. ինչ կնշանակի՝ «Հակոբյանը
ճեղափոխական ուժանտիզմի ներկայացուցիչ է... Նա ոչ լիրիկ է,
ոչ էպիկ...»: Եթե ոչ լիրիկ եմ, ոչ էպիկ փնչպե՞ս կարող էի հեղա-
փոխական ուժանտիզմի պոետը լինել... Հետո շատ է ձգձգված, մեծ
տարածության վրա հատ-հատ ծաղիկների երփներանգությունը
անհետանում է: Եթե հոգվածը լիներ խտացած, այդ ծաղիկները
կլինեին գոմեղ և իրենցից կներկայացնեին մի սիրուն գորգ:

Մոտոս հավաքված արժեքավոր դոկումենտներից առաջմ
ուղարկում եմ երեքը՝ Պետ. թանգարանի իմ բաժնում պահելու հա-
մարձ: Մեկը այն, որ համամիութենական գրողների համագումարը
ինձ հեռագրով հրավիրում է Մոսկվա՝ մասնակցելու համագումարի
աշխատանքներին, բայց հիվանդության պատճառով հրաժարվում
եմ գնալ Մոսկվա: Բայց ինձ ընտրում են պրեզիդիումի և վար-
չության անդամ՝ Համամիութենական գրողների միության:

2-րդ գոկումենտը՝ իմ անունով Երևանում փողոց անվանելու որոշումն է Քաղխորհրդի կողմից: Չարաճճիություն եմ արել մի էպիգրամ գրելու այդ որոշման տակ, որովհետև մինչ օրս էլ փողոցը մնացել է առանց նիշի⁴:

3-րդը՝ այս տարի ինձ Անդրկենտգործկոմի անդամ ընտրելու մասին: Իմ մահից հետո ՅԱԿ-ի ինձ ուղարկած նշանը, մանգա-
թըն ու գրքույկը կդառնան Պետթանգարանի սեփականություն:

Նամակիս, հույս ունեմ, կսխառարսանեք:

Ջերմ բարեներով՝

Զեր Հակոբ Հակոբյան

47. ԺԱՍՄՆԵՐՆ

Թիֆլիսից — Բաքու

<Ապրիլ, 1935>

Баку

Дворец имени 26, Армянский театр

Заслуженная артистка Жасмен — радость краснознаменного театра армянской сцены Баку.

Поздравляю отныне народную артистку Жасмен по случаю 25-летия творческой работы на сценах Сов<етского> Азербайджана.

А. А.

Բաքու

26 կոմիսարների անվան պալատ, Հայկական թատրոն

Վաստակավոր դերասանուհի Ժասմենը Բաքվի Կարմրադրոշ թատրոնի հայկական բեմի ուրախությունն է:

Շնորհավորում եմ աչսօրվանից ժողովրդական դերասանուհի Ժասմենին՝ Սովետական Ադրբեջանի բեմերում կատարած ստեղծագործական աշխատանքի 25-ամյակի կապակցությամբ:

Հ. Հ.

48. ԽՈՐԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆԻՆ

Թիֆլիսից—Երևան

3/V. <19>35.
Թիֆլիս

Իմ լավ բարեկամ Խորեն Սարգսյան

Որքան էլ զբաղված լինեք, ևս Ձեզ պիտի այս անգամ մի նեղություն տամ ու խոստանամ, որ նման տված նեղություններս Ձեզ՝ այլևս չեն կրկնվի:

Ես նոր, այս քանի օրերս պատմեցի Ձեզ իմ ծանր, հիվանդաբան դրություն մասին, այն կոշմարային դրության մասին, որ ապրում եմ ահա երրորդ տարին: Ասացի, որ ո՛չ հանգիստ ունեմ, ո՛չ քուն, ո՛չ քայլերու, զբոսներու ընդունակություն, որովհետև քայլելուց շուտով հոդնում է հիվանդ սիրտս և շունչս կտրվում, ինձ խեղդում, չարչարում՝ գիշերները մանավանդ, վատ հղանակներին առավելապես, և այնպես բղավել տալիս, կարծես իրոք երկաթե մատներով մարդ են խեղդում: Պատմեցի և այն մասին, որ ուտում եմ՝ վա՛յ է, չեմ ուտում՝ դարձյալ վա՛յ է... Իսկ իմ ուտելն ի՞նչ է... մրգեղեն, կաթնեղեն, կանաչեղեն, ամիսը մի քանի անգամ ձուկ, հավի միս — մնացածը արգելված է... Եվ չնայած այս թեթև մոտեցման, և չնայած իմ սակավապետության, այնուամենայնիվ, իմ դիաֆրագման բարձրանում, ճնշում է սկլերոզով հիվանդ սիրտս և մորթվող անասունի նման բղավել տալիս, մանավանդ գիշերները:

Այդպես, ո՛չ հանգիստ, ո՛չ քուն ունեմ, որ տառապանքներիցս հանգստանամ, ո՛չ ուտել, որ սնունդս չապկասի ու արյունս բոլորովին չսառչի, ո՛չ ուժ ու սիրտ, որ կարողանամ դուրս գալ փողոց, զբոսնել: Թատրոն գնալու, ժողովներ ու բջիջներ հաճախելու մասին խոսք լինել չի կարող: Ծանր, թանձր օդից ու ծխից սիրտս

նվազում է: Ես ինձ պահպանում եմ մաղից կախվածի պես. մի անգղույշ քայլ և հա՛յդա, կկտրվի՝ մաղի թելիկը և Հակոբյանը այլ-ևս չկա...

Ես Ձեզ ասել էի, որ այս դրուժյունը շարունակվում է անփոփոխ ահա երեք տարի է, որի ընթացքում ամեն օր սպասել եմ, թե՛ հա՛-հա՛ կմեռնեմ... Մահու աչքին նայել եմ իմ հանդուգն, զայրացած աչքերով, շնայած այնպիսի համաշխարհային պրոֆեսորի՝ Պլետնեի գուշակմանը, թե ես պիտի մեռած լինեի 2 տարի սրանից առաջ... Ի նկատի ունենալով այն, որ համաշխարհային գիտնականը չի սխալվի, ես լարեցի վերջին մնացած մտավոր ուժերս. կազմեցի իմ ստեղծագործությունների երկրորդ հատորը, ժողովեցի նյութեր 3-րդ հատորի համար, որ համաչափ է Պետհրատի <լույս ընծայած> առաջին հատորին. գրեցի հուշեր արտիստ Պետրոս Աղամյանի, Գամառ-Քաթիպայի, Ղազարոս Աղայանի, Պերճ Պոռչյանի, Հովհաննես Թումանյանի, Նար-Գոսի, Արծրունու, Արասխանյանի և այլոց մասին, որոնց հետ շփվել, կովել, հաշտվել և բարեկամ եմ եղել: Իմ այդ օչերկ-հուշերին տվել եմ բոլորովին այլ գույն ու երանգ. նրանք տարբերվում են Շիրվանդսպեհի հուշերից նրանով, որ հիշածս կլասիկներից ամեն մեկին մոտեցել եմ դասակարգային տեսանկյունով: Այդ հուշերը՝ նոր մշակած, բարեփոխած և գեղեցկացրած 15 պատմվածքիս հետ՝ «Ագիտատորի հուշերից» վերնագրով՝ կազմում են իմ արձակ երկերի հատորը:

Այդպես, վախենալով, որ շուտով պիտի մեռնեմ (վախ՝ ոչ թե Քահից, այլ նրանից, որ կիսավարտ պիտի մնան գրական Երկերիս ու աշխատանքներիս հատորները) ես հիվանդ, կիսամեռ դրուժյան մեջ երեք տարի շարունակ, կազմեցի բանաստեղծություններիս առաջին հատորը՝ 2-րդ հրատարակությանը ու լրացրած, որը լույս ընծայեց Պետհրատը՝ նկարիչ Հակոբ Կոռոյանի տաղանդավոր վեր-ձինի գեղարվեստական ձևավորումով. պատրաստեցի ու մշակեցի 2-րդ և 3-րդ հատորները, որ սպասում են հրատարակության՝ և... Հիշտ խոստովանում եմ՝ հոգնեցի. հոգնեցի ոչ թե ևս, հոգնեց տշ թե ուղեղս, արը դեռ գործում ու կտրում է անմաստի նման, այլ մաշված սիրտս, որը հեռում է ու տնքում իմ բանաստեղծությունների մեջ նկարագրած բանվորական մի կուլեկտիվի նման, բայց չի հոգնում, չի հոգնում...

Այս մայիսի 3-ին լրանում է իմ 69 տարին ու այլևս գրելը չժվարանում է ինձ համար, թեև հենց այսօր 6 երեսից բաղկացած

մի նոր վարդանտ գրեցի մանկության և քիմ ստացած «դաստիարակութեան» մասին՝ մեր ընտանիքում:

Ի՞նչ է ինձ մնում անել սրանից հետո՝ կարդալ, կախալ և նորից կարդալ ու դրանով սպառել քիմ մնացած ամիսները կամ տարիները կյանքի, այլևս ոչինչ չգրել, չհոգնեցնել պարալիչի ենթակա սիրտս:

Ես Ձեր Պետականդարանի համար խնչ կարողացա արի, քննունեի տվեցի, Դուք էլ կատարեցեք քիմ խնդիրը, քանի որ այլևս ծերութունից ստիպված անկարող եմ դրական-ստեղծագործական գործեր կատարել՝ ինձնից, իմ կամքից անկախ սլատճառներով գոնե ապահովեցրեմ ինձ Հայաստանում լույս տեսնող մամուլի և գրականության ստացումով, որոնք կարող են քիմ համար մխիթարական լինել կյանքիս վերջին օրերին:

Իմ խնդիրն է Ձեզ՝ ուղարկել ПОСЫЛКА-ով «Խորհրդային գրականություն», «Խորհրդային սերունդ»² ամսագրերի առաջին համարներից սկսած մինչև այսօրվա №-ները, մանավանդ «Խորհրդային գրականության» չորս նախկին №-ները, «Գրական թերթ»՝ կանոնավոր և՛ «Խորհրդային» Հայաստանը»:

Այդ թերթերի վճարը, մի տարով, ստացեք խնդրեմ ընկ. Չոփուրյանից՝ քիմ հոնարարի հաշվին:

Ձերմ բարևներով՝

Հ. Հակոբյան

49. ԱՂԱՍԻ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս

<Նոյեմբեր, 1935>

Ընկեր Աղասի

Ուղարկում եմ «Արևն ու Աշխատանքը» ավելի մշակված, հղեր-ված ու լրացրած: Խնդրում եմ շտապ ավարտած առաջին ձեռագիրը ուղարկեք բիձա Հովհաննեսի միջոցով, իսկ այս ձեռագիրը, որտեղ մակագրած կլինի՝ «շարել այսինչ (շղատառ, կամ № 10) տառով», զետեղել պողվալում՝ երկու սյունակը մեկի վերածած: Մակագրած այդ ձեռագիրն էլ կխնդրեի վերադարձնել ինձ, որովհետև պիտի ուղարկեմ Հայաստանի Պետական մուղեյը. ինձնից խնդրել են ուղարկել վերջին գործերիցս մեկի ձեռագիրը, ես էլ որոշել եմ ուղարկել «Արևն ու Աշխատանքը»:

Հետո, ո՛չ մի փոփոխություն, ո՛չ մի ուղղումն: Պետք է վե՛րջ տալ խմբագրական կարմիր մատիտին իմ վերաբերյալ: Ես երեկվա սկսնակ գրողներից չեմ, սր ենթարկվեմ ամեն տեսակ ուղղումների. ուսերիս վրա լրիվ 42 տարվա դրական ստաժ ունեմ... ու իմ ինքնա-տիպ, ինքնուրույն ոճը, ստիլը: Երգվում եմ, որ սա կլինի իմ վերջին աշխատակցությունը «Պրուետառ»-ին, եթե մի որևէ ուղղումն թույլ տաք այս գործի մեջ՝ առանց իմ համաձայնության:

Ինչ վերաբերում է վառան, սահանք, հոսք բառերին, ապա ես դրանցից երկու վերջինները վերցրել եմ Հայաստանի Պետհրատարակչության բառարանից, իսկ «վառան» խոսքը, որ նշանակում է домна, փնքս եմ հորինել, փնչպես առաջին անգամ հորինել եմ ու գործադրել իմ ստեղծագործության մեջ քափանիվ (маховик), շոգեմուրն (паровой молот), ջրչափ (водомерное стекло), կար-սավար (кочегар), մուրնհար (молотобоец), իմֆնաշարժ (автomo-

бил), քրամ (трамвай), ջրընկեց (водопад), վերհան (подъемный кран) և վերջապես քոթերթի անունը — Պրոլետար, որ՝ որքան էլ քրքրեն՝ հայ գրականության մեջ, այդ խոսքը 1905 թվականից առաջ չեն գտնի, իսկ ես այդ պրոլետար խոսքը իմ կուսակցական ծածկանոսն եմ դարձրել դեռ 1904 թվին, իսկ գործածել առաջին անգամ 1902 թվականին, Ադա Նեգրիի թարգմանության առաջաբանում:

Հ. Հակոբյան

50. ԽՈՐԵՆ ՍԱՐԿՍՅԱՆԻՆ

Թիֆլիսից — Երևան

1936, հունվարի 3.
Թիֆլիս

Սիրելի ընկ. Խ. Սարգսյան

Այսօր շնորհակալությամբ ստացա՝ Պետական Գրական Թանգարանի ցուցահանդեսի պրոլետ-գրականության բաժնի լուսանկարների 4 օրինակ: Դժբախտաբար այնտեղ ևս չգտա Լյուբիմովի յուղանկարից պատճենած և Թանգարանին նվիրած իմ պատկերը (գործ՝ Թադևոսյանի): Խնդրում եմ երկու խոսքով բացատրեք սրա պատճառը:

Թիֆլիսում Կուլտուրայի տան հիմնադրության կապակցությամբ, ես պետք է Ձեզ խնդրեմ, որ նկարիչ ՆԶ. Թադևոսյանի այդ նկարը վերադարձնեք Թիֆլիսին, իսկ օրիգինալը, որի նկարիչն է Ա. Լյուբիմովը, և որը առայժմ գտնվում է իմ տանը, համարեք Երևանի Պետ. Թանգարանի գրականության բաժնի սեփականությանը: Իմ այս կտակը, այս յուղանկարի վերաբերյալ, անխախտ է ու այս նամակը Ձեզ փրավունք է տալիս փմ ժառանգներից վերցնել ու Երևանի Գրական Թանգարանին նվիրել իմ այս մեծագիրը նկարը՝ մահիցս հետո:

Նույն իրավունքով կտանեք «Արարատ» յուղանկարը, որը որպես նվեր ստացել եմ իրեն նկարչից՝ Գ. Բաշինջաղյանից:

Երրորդ նվերս Երևանի Թանգարանին՝ այդ Կորովիչի մի յուղանկարն է ինձ նվիրած նկարիչ Բրոդսկու կողմից: Թե՛ «Արարատ» և թե՛ Կորովիչի մենավոր գուղի նկարների հետևում կան մակագրությունների նվիրողների կողմից:

4-րդ նվերս մի փղոսկրյա դանակ է, թուղթ կտրելու համար՝ Կոթը ոսկի և արծաթի կապերով ամրացրած: Ոսկե կապի վրա

գրած է АКОПЯН, արծաթե կապի վրա. «Մեռան-չկորան» և Հակոբ Հակոբյան:

5-րդ նվերս մի պողպատե մուրճ է և մի զնդան, որ նվեր ստացա 30-ամյա հոբելյանիս՝ նախկին Ալեքսանդրապոլի, այժմյան Լենինականի, դեպույի բանվորությունից:

6-րդ նվերս մի նիկելով ծածկած ռեյս է, վրան թվագրած՝ «1897 թիվ», որը որպես նվեր ստացա Կարապետով-Բերիժանովի գործարանի բանվորներից, ուր ծառայում էի հաշվապահի պաշտոնով:

7-րդ նյութական նվերս՝ իմ ոսկե ակնոցը, իր ոսկե բարակ շղթայով, որը 1923 թվին նվեր ստացա Վրաստանի պրոֆմիտելյան նախագահությունից:

8-րդ նվերս, մի զնդան, նույնպես նվեր: Այս զնդանը սեղանիս վրա է, ինչպես և սեղանիս վրա է ռեյսը՝ նիկելյան — վրան գրած՝ 1897 թիվը:

9-րդ նվերը՝ ա) Լուսնաչարսիու նկարը՝ իրեն մակագրությամբ բ) Արուս Ոսկանյանի նկարը՝ իրեն մակագրությամբ, գ) քանդակագործ Նիկոլաձեի հետ հանված նկարը, դ) Գյոթեի երիտասարդական հասակի նկարը, ե) Վերհարնի նկարը, զ) Լենինի նկարը շքեղ շրջանակում, է) հին բուլղերիների միատեղ հանված նկարը Կիսովոդոկում, ը) ընկ. Շահուվարյանի, ընկ. Խաչատրյանի հետ առանձին-առանձին դեպքերում հանված լուսանկարները, թ) Մենչեի «Բանվոր»-ի խոշոր լուսանկարը լավ շրջանակում, ժ) «Գործադուլը» դարձյալ լավ շրջանակում:

Այս բոլոր նյութական թանկարժեք իրերը պետք է պահվեն մի առանձին սենյակում, հատկացրած իմ արխիվին, ինչ խոսք, որ իմ կուսակցական տոմսը 1904 թվից, իմ տոմսը Համամիութենական հին մեծամասնականների միության № 1566, իմ ЗАКЦИК-ի տոմսը № 238, 1935 թվից, որպես Անդրֆեդերացիայի կառավարության անդամ, նույնպես մնում են թանգարանիդ սեփականություն:

Առայժմ այն, ինչ հիշեցի: Հետագայում, անշուշտ, երբ կհանդիպենք իրար, այս ցուցակի մեջ կմտցնենք նոր իրեր, ինչպես, օրինակ, ընդհատակյա օրերից մնացած ատրճառակս, ձեռագիրներ, զրքեր, զրասեղանս, զրադարանս և այլն: Իմ ցանկությունն է, որ Գրական թանգարան տեղափոխվի ամբողջ սենյակիս աջքի ընկնող արդ սեղանի վրա, պատկերները, գորգն ու աթոռները ու թանգարանի մի սենյակը, ուր դասավորվելու են իմ իրերը, այցե-

լուին այնպես պատկերանա, որպես թե նա մտել է իմ աշխատանքի կարինետը կենդանությանս օրերի սարք ու կարգով:

Այսպես, իմ այս կտակը, օրինական պիտի համարել աճն դեպքում, Կրք հիշածս նվերների համար Երեանի Պետական Գրական թանգարանը կհատկացնի առանձին սենյակ, որպես հայ պրոլետարական <արական> պոեզիայի հիմնադրի: Հակառակ դեպքում՝ իմ սենյակից ոչինչ դուրս չի հանվի այլևս և այս սենյակը կմնա որպես Պետ. թանգարանում իմ արխիվի մի ֆիլիալը մինչև, հարմարութուն ստեղծելը Գրական թանգարանում:

Հակոբ Հակոբյան

Ք. Տ. իմ գրական հարստությունը ամբողջովին նվիրում եմ Խորհրդային Հայաստանի թանգարանին և իմ ժառանգները իրավունք չունեն պրեսենդիա հայտնելու ոչ մի դեպքում:

Հ. Հ.

51. ՄԱԴԱԹ՝ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս

<Մարտ, 1937>

Սիրելի Մադաթ

Ծանր հիվանդությանս պատճառով չեմ կարող ներկա լինել հոբելյանիդ: Թույլ տուր համբուրեմ քեզ և ցանկամ գրական բեզմ-նավոր գործունեություն ապագայում ևս:

Մադա'թ, դու եղել ես բանվոր, փականադործ, խառատ և այլն-զանազան բարդ բանալիներով բացել այս կամ այն դուռը ու փականքները, հղիել այս կամ այն մեքենայի պղնձե մասերը, փայլ, ձև ու բովանդակություն ավել նրանց:

Ես ցանկանում եմ, որ գրական ասպարեզում ևս գտնես մի այնպիսի բանալի, որն ընթերցողի առաջ բացեր սոցիալիստական կյանքի կատարելագործված պատկերները և կոմունիստական խրա-կանությունն նախատիպարը:

Հակոբ Հակոբյան

ԺԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԵՎ
ԿՈՄԵՆՏԱՐՆԵՐ

ՀԱՏՈՐՈՒՄ ԿԻՐԱՌՎԱԾ ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ա.Հ—Հ. Հակոբյան, «Ազիտատորի հուշերից», 1927:

Ա.շ/ս—«Աշխատանք»:

Գ. Արշ—«Գրական արշավ»:

Գ. Բ—Գրականության և արվեստի թանգարան:

ԳԹՀՀա—Գրականության և արվեստի թանգարան, Հակոբ Հակոբյանի արխիվ:

Գ.Ս—«Գրական սերունդ»:

Գրք—«Դարբնոց»:

Ե—Հ. Հակոբյան, «Երկեր», 1951:

ԽՂ—«Խորհրդային Ղարաբաղ»:

ԿԾ—«Կարմիր ծիլեր»:

Կր Աստ—«Կարմիր աստղ»:

ԿՕ—«Կարմիր օրեր»:

Հ. Հ. — Հակոբ Հակոբյան:

Հսք—«Հոսանք»:

ՄԿ—«Մեր կյանք»:

ՄԿՀ—«Մարտակոչ»:

ՄՃ—«Մուրճ»:

Մշ—«Մշակ»:

ՆԴ—«Նոր դար»:

Ն. Ուղ—«Նոր ուղի»:

Պհկ—«Պահակ»:

Պրուլ—«Պրուլետար»:

Պքր—«Պայքար»:

ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԽՈՍՍԱԿԱՆ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

ՆԱՄԱԿ ՀԱՁԻՔՆԵԳԻՑ

(էջ 9)

Հակոբ Հակոբյանի տպագրված առաջին ծավալուն հոդվածն է: Գրված է 1890 թ. հունիսի 21-ին, Գանձակի (այժմ՝ Կիրովարադ, Ադրբեջանական ՍՍՌ) Հաջիրենդ գյուղում:

Առաջին անգամ տպագրվել է Մշ. 1890, № 85, Հ. Հ. ստորագրությամբ:

Հետագայում հեղինակը արտագրել է տվել թերթից, վերանայել է արտագրածը և պատրաստել տպագրության՝ կցելով հետևյալ ծանոթությունը: «Տպագրում եմ անփոփոխ իմ առաջին թղթակցությունը» (ԳՔՀՀա № 222):

Տպագրվում է այդ տերստը:

1. Նկատի ունի «Գյուղական տպավորություններ» հոդվածը, ուր խոսվում է Գանձակի մի շարք գյուղերի բնակչության կյանքի, կենցաղի, սովորությունների մասին (տե՛ս Մշ, 1890, № № 75, 76, 77, 78):

ԲԱՆՎՈՐՆԵՐԻ ՀԱՎԱՔԱԿԱՆ ԱՊԱՀՈՎԱՑՈՒՄԸ ՌՈՍԱՍՏԱՆՈՒՄ
ԳԺԲԱԽՏ ԳԵՊԲԵՐԻՑ

(էջ 12)

1894 թ. Թիֆլիսում հրատարակվող «Մուրճ» ամսագիրը տպագրում է մի հրավեր, ուր կոչ է անում արտահայտվել ապահովագրության մասին Ռուսաստանում (տե՛ս ամսագրի 1894 թ. № 4, էջ 575): Արձագանքելով այդ կոչին, Հ. Հ.-ը գրում է «Բանվորների հավաքական ապահովացումը Ռուսաստանում դժբախտ դեպքերից», ընդարձակ հոդվածը, որը տպագրվում է Մճ, 1894, № № 5, 6, 7: Հետագայում, նպատակ ունենալով առանձին հատուրով լույս ընծայել իր արձակ գրվածքները, Հ. Հ.-ը այդ հոդվածից վերցնում է նրա միայն առաջին մասը, ներածականը, կամ, ինչպես ինքն է ասում՝ «առաջարանը», որը արտագրել է տալիս ամսագրից, անձամբ ստուգում, շտկում, կատարելով որոշ մասնակի փոփոխություններ, կցում իր «Ծանոթությունը» և պատրաստում տպագրության (ԳՔՀՀա № 216):

Տպագրվում է այդ տերստը:

(էջ 16)

Գրված է 1896 թ. Թիֆլիսում:

Հեղինակի խոստովանությամբ հանդիսանում է նախորդ հոգվածի լրացումը՝ Առաջին անգամ տպագրվել է Մհ, 1896, № 7—8, էջ 952—957 և № 12, էջ 1556—1562, որտեղից և արտատպվում է:

1. Նկատի ունի իր նախորդ հոգվածը:

2. «Страховое обозрение» — Ապահովագրական հարցերին նվիրված ամսագիր: Լույս է տեսել Ս. Պետերբուրգում, 1890 թվականից, Ա. Մ. Բունակովի խմբագրությամբ:

3. «Страховые ведомости» — Նույնպես ապահովագրական հարցերին նվիրված երկշաբաթյա թերթ: Լույս է տեսել Ս. Պետերբուրգում, 1890 թվականից, Վ. Պ. Լավրենտևի խմբագրությամբ:

ԱԶԳԱՅԻՆ, ԹԵ՝ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑ

(էջ 27)

Գրված է 1906 թ. հունիսին, Թիֆլիսում, Ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձու քյան քննությունների շուրջը տեղի ունեցող վիճարանությունների ատթիվ:

Ուշագրավ է, որ նույն ժամանակ, մի այլ պարբերականում, հանդես է գալիս նաև Սուրեն Սպանդարյանը և մի այլ առիթով զարգացնում է բուլղերիկյան տեսակետը դպրոցական հարցերում (տե՛ս «Դպրոցական հարցը և սոցիալ-դեմոկրատիան» հոգվածը, «Նոր խոսք», 1906, № № 3, 4, 5, 6): Այդ տեսակետն է պաշտպանում նաև Հ. Հ.-ը:

Առաջին անգամ, Credo ստորագրությամբ, տպագրվել է Աշխ. 1906, հունիսի 14, № 19, որտեղից և արտատպվում է:

1. Ներսիսյան դպրոցը հիմնադրվել է 1821 թ. Թիֆլիսում: Պաշտոնական բացումը տեղի է ունեցել 1824 թ. դեկտեմբերի 1-ին: Դպրոցի առաջին փաստական տեսուչը եղել է Հարություն Ալամդարյանը (1796—1834), թեև նա կոչվել է «վերակացու»: Դպրոցում սովորել են բազմաթիվ հայ ականավոր գրողներ ու գրական-հասարակական գործիչներ: Դպրոցը գործել է մինչև 1921 թ.:

2. Բաստիլ — Հռչակավոր ամրոց և բանտ Փարիզում, հիմնադրվել է 14-րդ դարում:

3. «Новое время» — Մայրահեղ ռեակցիոն օրաթերթ: Լույս է տեսել 1868—1917 թթ., Ս. Պետերբուրգում: 1876 թվականից սկսած թերթը խմբագրում էր ռեակցիոն միապետական հրապարակախոս Ա. Ս. Սուվորինը:

4. «Московские ведомости» թերթը լույս է տեսել 1756—1917 թթ. Պետերբուրգում: Վ. Ա. Գրինգուտի խմբագրության ժամանակ (1906—1908 թթ.) թերթը սեհարյուրակալին ուղղություն ուներ:

5. XIX դարի 90-ական թվականներին ռեակցիոն բուրժուական մամուլը մի շարք հոգվածներ է տպագրել, որոնց մեջ հոգվածագիրները փորձել են հայ ժողովուրդը ներկայացնել որպես «վաճառական ազգ»: 1896 թ. Ա. Ն. Սազոնովը հանդես է եկել այդ հոգվածների դեմ, հատկապես նկատի ունենալով «Новое время»-ի 1896 թ. № 7302-ում տպագրված հոգվածը: Սազոնովն իր հոգվածում,

օգտագործելով պաշտոնական վիճակագրական տվյալները, ապացուցում է, որ հայերի մեծագույն մասը (85%) գյուղացիներ և արհեստավորներ են և միայն շնչին մասն են կազմում կալվածատերերը, հոգևորականները, առևտրականները, շինովներինները և այլն: 2. Նկատի ունի Ա. Ն. Սաղոնովի հոդվածը, որը վերնագրված է «Несколько цифр об армянах на Кавказе» և տպագրվել է «Русская Мысль» ամսագրում (1896, № 9, էջ 58—73 և № 10, էջ 159—173):

ՊՐՈԼԵՏԱՐԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԻՑ

(էջ 33)

Գրված է 1906 թ. նոյեմբերին, Թիֆլիսում:

Առաջին անգամ, Պրոլետար ստորագրությամբ, տպագրվել է Հսբ, 1906, № 1, որտեղից և արտատպվում է:

Հոգվածում նշված դեպքերի մասին առատ նյութեր կան ժամանակի «Մշակ» և մյուս թերթերում:

1. Հունական էպոսում՝ «Ելիական»-ում պատմվում է, թե իբրև երկար ժամանակ պաշարելով Տրոյան և չկարողանալով այն գրավել, հույները գիմում են խորամանկության, նրանք փայտից մի հսկայական ձի են պատրաստում և նրա մեջ տեղավորելով քսան քաջ նետաձիգներ՝ ձիին թողնում են Տրոյայի դարպասների մոտ: Չկռահելով հույների միտքը, տրոյացիները ձիին քաղաք են տեղափոխում: Գիշերով ձիու ներսից դուրս են գալիս հույն զորականները և քաղաքի դարպասները բացում յուրաքանչյուրի առջև, այս հանգամանքը պատճառ է դառնում տրոյացիների պարտության և քաղաքի կործանման:

ՐՅՈՒՐԵԿՐԱՏ ԳԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԳԱՐԱՆՈՒՄ Է

(էջ 38)

Գրված է 1907 թ. հունվարին, Թիֆլիսում, չորրորդ Պետական դումայի ընտրությունների կապակցությամբ, որոնք տեղի են ունեցել 1906 թ. վերջերին: Այս ընտրությունների մասին 2. Հ.-ը գրել է նաև «Ինչպես Ա. Զոհրարյանը դարձավ Պետական դումայի անդամ» հոդվածը (Պհկ, 1920, № 5) և «Երկրորդ Պետական դումայի անդամը» (Ա.Հ., 1927 թ.):

Առաջին անգամ, Credo ստորագրությամբ, տպագրվել է Հսբ, 1907, № 52, որտեղից և արտատպվում է:

ԶՈՐԲԵՐԻ ՄԱՆԻՖԵՍՏԱՅԻԱՆ ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ

(էջ 40)

Գրված է 1917 թ. մարտին, Թիֆլիսում, փետրվարյան բուրժուա-դեմոկրատական ռևոլյուցիայից հետո, մարտի 12-ին Թիֆլիսում տեղի ունեցած երթի և զորահանդեսի կապակցությամբ:

Առաջին անգամ, Պրոլետար ստորագրությամբ, տպագրվել է Պքբ, 1917, № 12, որտեղից և արտատպվում է:

ՀԱՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ԶՈՀԵՐԻ ՏՈՆԸ

(Էջ 43)

Գրված է 1917 թ. մարտին, Թիֆլիսում, փետրվարյան բուրժուա-դեմոկրատական ռեւոլյուցիայի օրերին զոհված մարտիկների հիշատակին նվիրված միտինգի կապակցությամբ:

Առաջին անգամ, Պրոլետար ստորագրությամբ, տպագրվել է ՊԺԲ, 1917, № 14, որտեղից էլ արտատպվում է:

ԻՆՁՆ ԵՆ ՏՈՆՈՒՄ

(Էջ 46)

Գրված է 1918 թ. փետրվարին, Թիֆլիսում:

Առաջին անգամ, Պրոլետար ստորագրությամբ, տպագրվել է Թիֆլիսի «Բանվոր» բուլժեիկյան թերթի 1918 թ. փետրվարի 27-ի համարում, որտեղից էլ արտատպվում է:

1. Անգրկովկասյան Սեյմը պետական իշխանության այն օրդանն էր, որ կազմվեց 1918 թ. փետրվարին՝ վրաց մենշևիկների, հայ դաշնակցականների և աղբյուրեջանական մուսավաթականների համաձայնությամբ: Իր ամբողջ կուսակցությամբ կոնտրռեւոլյուցիոն այդ Սեյմը ցրվեց 1918 թ. մայիսի 26-ին:

ԸՆԿԵՐ ԻԼԻԱՌ ՍԽԵՐԹՎԱԶԵՆԻ ՀԻՇՄԱՍԱԿԻՆ

(Էջ 48)

Գրված է 1918 թ. փետրվարին, Թիֆլիսում, վրացի բուլժեիկ Ի. Սխերթվաձեի (18..—1918) մահվան առթիվ:

Առաջին անգամ, Պրոլետար ստորագրությամբ, տպագրվել է «Բանվոր», 1918, № 2, որտեղից էլ արտատպվում է:

ԽԱՂԱՂՈՒԹՅՈՒՆ ԷՍՏՈՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ

(Էջ 49)

Գրված է 1920 թ. հունվարի 4-ին, Թիֆլիսում, նույն թվականի հունվարի 3-ին Սովետական Ռուսաստանի և էստոնիայի միջև ռազմական գործողությունները դադարեցնելու առթիվ:

Առաջին անգամ, Տրեբոն ստորագրությամբ, տպագրվել է ՊՀԿ, 1920, № 3, որտեղից էլ արտատպվում է:

Մ Ա Մ Ո Ւ Լ

(Էջ 50)

Գրված է 1920 թ. հունվարի 5-ին, Թիֆլիսում:

Ուղղված է դաշնակցական «Աշխատավոր» օրաթերթի (1917—1920) դեմ, որն իր ճակատին դրոշմելով «գլուգացիական և բանվորական օրաթերթ» ֆրազը, ֆր-

դարկվելով ինտերնացիոնալիստական լոգոնգներով, փաստորեն՝ իր սկզբնավորման օրից մինչև վերջ, հանդես էր գալիս որպես բանվորների ու աշխատավորների թըշնամի, սրբոնտարական ինտերնացիոնալիզմի հակառակորդ և բուրժուազիայի շահերի կատաղի պաշտպան:

Առաջին անգամ, Տրիբուն ստորագրությամբ, տպագրվել է ՊՀԿ, 1920, № 4, որտեղից և արտատպվում է:

ԱՆՏԵՂԻ ՎԱՍԵ

(էջ 52)

Գրված է 1920 թ. հունվարի 11-ին, Թիֆլիսում և ուղղված է Անդրկովկասի կոնտրեռոլյուցիոն բուրժուական մամուլի դեմ, մասնավորապես՝ դաշնակցական «Աշխատավոր»-ի:

Հոդվածի սկզբում ակնարկվում է այն փաստը, որ բոլշևիկյան «Պահակ» թերթի նախորդ համարներում ևս տպագրվել են այդ մամուլի մերկացմանը նվիրված հոդվածներ (օրինակ՝ № 3):

Առաջին անգամ, Տրիբուն ստորագրությամբ, տպագրվել է ՊՀԿ, 1920, № 8, որտեղից և արտատպվում է:

ԶԵՐ ՃԻԳԵՐԸ ԻԶՈՒՐ ԵՆ

(էջ 54)

Գրված է 1920 թ. հունվարի 16-ին, Թիֆլիսում:

Առաջին անգամ, Տրիբուն ստորագրությամբ, տպագրվել է ՊՀԿ, 1920, № 12, որտեղից և արտատպվում է:

1. Խոչա, մուֆրի, ուլեմ, սոֆրի—Մուսուլմանական կրոնա-աշխարհիկ կոչումներ են:

2. Համիսլամիզմ, պանիսլամիզմ, պանթուրիզմ — Մուսուլմանական կրոնա-քաղաքական ռեակցիոն ուսմունք, որը քարոզում է բոլոր մուսուլմանների միավորումը խալիֆի իշխանության տակ: Իմպերիալիստական ազդեությունը այդ ուսմունքն օգտագործում էին իբրև զենք՝ Սովետական երիտասարդ պետության դեմ:

ՀԵՐԹԸ ՊՐՈԼԵՏԱՐԻԱՏԻՆՆ Է

(էջ 58)

Գրված է 1920 թ. հունվարին, Թիֆլիսում:

Առաջին անգամ, Հ. ստորագրությամբ, տպագրվել է ՊՀԿ, 1920, № 12, որտեղից և արտատպվում է:

1. 1920 թ. հունվարի 2-ին Սովետական Ռուսաստանի Արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Գ. Չիչերինը ռադիոհեռագրով զիմել է Վրաստանի և Ադրբեջանի կառավարություններին՝ առաջարկելով զինվորական համաձայնություն կնքել՝ Դենիկինի դեմ միասեղ պայքարելու համար:

Թե՛ն Վրաստանի մենշևիկները և թե՛ն Ադրբեջանի մուսավթականները մերժել են Սովետական կառավարության առաջարկը: ՊՀԿ-ի 1920 թ. № 10 և 12-ում տպագրված են Վրաստանի և Ադրբեջանի Արտաքին գործերի մինիստրներ Գեղեշ-կչրու և Խոյսկու պատասխանները Զիլչերինին: Հ. Հ.-ը այս հոդվածը գրել է հենց Խոյսկու պատասխանի առիթով:

ԲԹԱՄՏՈՒԹՅՈՒՆ, ԹԵ՛ՐԵՄԱՆԲ

(էջ 60)

Գրված է 1920 թ. հունվարի 24-ին, Թիֆլիսում:

Առաջին անգամ, Տրիբուն ստորագրությամբ, տպագրվել է ՊՀԿ, 1920, № 17: Երտեղից և արտատպվում է:

ՇԵՅԹԱՆԸ ՄԵՖԻՍՏՈՅԵԼԻ ԶԳԻՍՏՈՒՄ

(էջ 62)

Գրված է 1920 թ. հունվարի 31-ին, Թիֆլիսում:

Առաջին անգամ, Տրիբուն ստորագրությամբ, տպագրվել է ՊՀԿ, 1920, № 23: Երտեղից և արտատպվում է:

1. Խոսքը ռուսական առաջին ռևոլյուցիայի ժամանակ ցարիզմի ու նրա տեղական սատրապների կաղժակերպած ավանտյուրաների մասին է, երբ ցարական միապետությունը, իր պրովոկատորների օգնությամբ, սկսեց Ռուսաստանի ժողովուրդներին գրգռել միմյանց դեմ, կաղժակերպելով հրեական ջարդեր և հայ ադրբեջանական կոտորածներ: Բարվում այդ եղբայրասպան ընդհարումների կաղժակերպիչներից մեկն էր Բաբվի նահանգապետ իշխան Նակաշիձեն:

ԸՆԿԵՐ ԱՆԻՍԻՄՈՎԻ ՀԻՇՍԱԿԻՆ

(էջ 64)

Գրված է 1920 թ. Պյատիգորսկում:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԿՕ, 1920, № 5, Երտեղից և արտատպվում է:

ԸՆԿԵՐ ԱՂԱՍԻ ՇԱՀԻՆՅԱՆԻ ՆԱՀԱՏԱԿՄԱՆ ՏԱՐԵԴԱՐՁԻՆ

(էջ 65)

Գրված է 1920 թ. մարտին, Թիֆլիսում, բուլղերի Աղասի Շահինյանի (1889-1919) մահվան տարելիցի առթիվ:

Առաջին անգամ տպագրվել է Ն. Ուդի, 1920, № 1, Երտեղից և արտատպվում է:

Մ Ա Մ Ո Ւ Ն

(էջ 67)

Գրված է 1920 թ. փետրվարի վերջերին, Թիֆլիսում, ուղղված է մենշևիկյան «Записки революционера» («Ռեկուլցիոներների նոթեր») վերնագրով հոգվածների ժողովածուի դեմ, որը լույս է տեսել 1920 թ. և ուր հոգված ունի մենշևիկների պարտիայի հայտնի լիդերներից մեկը՝ Լյուբով Խասակովնա Ակսելրոդը (Օրթոդոքս, 1868—1946):

Առաջին անգամ տպագրվել է Ն. Ուլ, 1920, № 1, որտեղից և արտատրվում է:

ՈՐԻՆ Է ԲՈՂՇԵՎԻԿՆԵՐԻ ԵՎ ՊԱՆԻՍՆԱՄԻՍՏՆԵՐԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ

(էջ 68)

Գրված է 1920 թ. մարտին, Թիֆլիսում:

Առաջին անգամ տպագրվել է Ն. Ուլի, 1920, № 2, որտեղից և արտատրվում է:

ՄԻԱԿ ԵՎՔԸ

(էջ 71)

Գրված է 1920 թ. մարտին, Թիֆլիսում:

Առաջին անգամ, իբրև առաջնորդող, անստորագիր, տպագրվել է Ն. Ուլ, 1920, № 3: ԳԹՀՀԱ № 918 պահվում է ԹԽԲԻ այդ համարը, որից պարզվում է, որ հոգվածը պատկանում է Հ. Հ.-ի գրչին:

Արտատպվում է Ն. Ուլ-ից:

ՍՊԵԿՈՒԼՅԱՅԻԱՆ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

(էջ 73)

Գրված է 1920 թ. մարտին, Թիֆլիսում, ընդգեմ վրաստանում մենշևիկների վարած տնտեսական քաղաքականության:

Առաջին անգամ, Տրիրուն ստորագրությամբ, տպագրվել է Ն. Ուլ 1920, № 3 և № 4, որտեղից և արտատպվում է:

1. Ակնարկում է ռուս մեծ գրող Ա. Պ. Չեխովի (1860—1904) «Պատենավոր մարդը» հուշակավոր պատմվածքում նկարագրվող քաղաքը:

ՈՂԶՈՒՅՆ ԱԶԱՏԱԳՐՎԱԾՆԵՐԻՆ

(էջ 79)

Գրված է 1920 թ. դեկտեմբերին, Թիֆլիսում, 1920 թ. նոյեմբերի 29-ին Հաստատնում Սովետական իշխանության հաստատվելու պատմական ակտի առթիվ:

Առաջին անգամ տպագրվել է Կր Աստ, 1920, № 2, որտեղից և արտատպվում է:

1. Ֆրանսիական բանաստեղծ Պիեր Ժան Բերանժեի (1780—1857) «Աղբա-
կին» բանաստեղծության տողերն են՝ Միբայել նալրանդյանի թարգմանությամբ:

2. Նկատի ունի Հայաստանում Սովետական իշխանության հաստատման հա-
մար մղված պայքարի հերոսներ Աւահվերդյանի, Մուսայելյանի, Ղարիբջանյանի,
Սեւանի, Փանյանի, Սարուխանյանի և մյուս սեղանայինների շարանենդ սպանու-
թյունները, որ կազմակերպում էր դաշնակցական հակառակույցիոն կառավարու-
թյունը: Բաղդասարովը դաշնակցական կառավարության զլխավոր գաղտնիստն է
եղել:

«ԱՇԽԱՍԱՎՈՐԸ» ԱՇԽԱՏՈՒՄ Է...

(Էջ 81)

Գրված է 1920 թ. դեկտեմբերին, Թիֆլիսում, իբրև մամուլի տեսություն:

Առաջին անգամ, անստորագիր, տպագրվել է Կր Աստ, 1920, № 4: ԳԹՀՀա
№ 918-ում պահվում է թերթի այդ օրինակը, որտեղ հղվածի տակ Հ. Հ.-ը ստոր-
ագրել է:

Արտատպվում է Կր Աստ-ից:

1. Արեւելյան ժողովուրդների աշխատավորական համագումարը հրավիրվել է
III Ինտերնացիոնալի Գործադիր Կոմիտեի նախաձեռնությամբ, 1920 թ. սեպտեմ-
բերի 1-ին, Բաքվում:

2. Նկատի ունի Թուրքիայի Ազգային Մեծ Ժողովի նախագահ Մուստաֆա
Բեմալի (Աթաթուրք, 1880—1938) հեռագրերը՝ ուղղված Սովետական երիտասարդ
կառավարությանը, որը հանդես էր գալիս ազգային-զաղութային ճնշումների դեմ
Արեւելքում (տե՛ս, օրինակ, «Կոմունիստ» (Նրևան), 1920 թ., № 2):

ԱՄՆԵՆ ԻՆՉ ՆՈՐԻՑ

(Էջ 83)

Գրված է 1920 թ. դեկտեմբերին, Թիֆլիսում:

Առաջին անգամ, Տրիրոն ստորագրությամբ, տպագրվել է Կր Աստ, 1920,
№ 5, որտեղից և բարատպվում է:

1. Իմպերիալիստական Անտանտի դրդմամբ, 1920 թ. օգոստոս ամսին, դաշ-
նակցական «կառավարությունը» պատերազմ սկսեց Թուրքիայի դեմ, որի հետևան-
քով Թուրքական զորքերը նորից մտան Հայաստան և, առանց դաշնակցության
կողմից լուրջ դիմադրության հանդիպելու, գրավեցին Սարիգամիշը (սեպտեմբերի
13-ին), Կարսը (հոկտեմբերի 30-ին), Ալեքսանդրապոլը (նոյեմբերի 5-ին) և
սպառնալիքի տակ գրին Նրևանը: Ազգերի Լիգային, եվրոպական և ամերիկյան
«դեմոկրատիզմին» ուղղված դաշնակների բոլոր հուշագրերը անպատասխան մնա-
ցին. դաշնակցական կառավարությունն սկսեց շտապ կերպով Թուրքիայի հետ
հաշտության պայմանագիր կնքելու ճանապարհներ որոնել:

Սովետական Ազգրբնջանից Հայաստանի տերիտորիան մտած 11-րդ բանակի
օգնությամբ Հայաստանի աշխատավորները 1920 թ. նոյեմբերի 29-ին տապալեցին
դաշնակցական «կառավարությունը» և դուրս բռնելով դաշնակներին՝ Հայաստանում
հաստատեցին սովետական կարգեր:

2. 1917 թ. դեկտեմբերի 26-ին (նոյեմբերի 8-ին) Ի. Վ. Ստալինի գլխավորությամբ կազմակերպվում է ՌՍՖՍՌ Ազգայնության հարժերի ժողովրդական կոմիտեի առաջին կոնգրեսը, և դրան կից Հայկական Գործերի Կոմիտեի առաջին կոնգրեսը, որ աշխատել են մի խումբ հայ կոմունիստներ, զբաղվելով իրենց և բանաստեղծ Վ. Տերյանի, Հայկական Գործերի Կոմիտեի առաջին կոնգրեսի կառավարելու և տարածելու կարևոր աշխատանքը: Օրինակ՝ Վ. Տերյանը թարգմանել է Վ. Ի. Լենինի «Կարլ Մարքսի կենսագրությունը» և «Պետություն և հեղափոխություն» կլասիկ աշխատությունները:

Այստեղ Հ. Հ.-ը նկատի ունի այդ և նման թարգմանությունները:

3. Государственное издательство (Պետական հրատարակչություն) — Հիմնադրվել է 1919 թ. մայիսի 21-ին Համառուսական Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտեի որոշմամբ՝ ՌՍՖՍՌ Լուսավորության ժողովրդական կոմիտեի առաջին կից:

ՀԱՂԹԱԿԱՆ ԿԱՐՄԻՐ ԲԱՆԱԿԸ

(էջ 86)

Գրված է 1921 թ. մարտի 1-ին, Թիֆլիսում, Վրաստանում սովետական կարգեր հաստատվելու առթիվ տեղի ունեցած զորահանդեսի տպավորության տակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է Կր Աստ, 1921, № 2: Թերթի իր սեփական օրինակի վրա Հ. Հ.-ը հետագայում որոշ փոփոխություններ է կատարել (ԳԹ ՀՀա № 918):

Տպագրվում է այդ տեքստը:

ԿԱՐՄԻՐ ԴԵՐԵՋՄԱՆՆԵՐ

(էջ 88)

Գրված է 1921 թ. մարտին, Թիֆլիսում, այն մարտիկների հիշատակին, որոնք 1921 թ. փետրվարի 28-ին, Վրաստանում Սովետական իշխանության հաստատման համար մղված մարտերում ընկել են Կոզլովի բարձունքներում և որոնց հանդիսավոր թաղումը կատարվել է նույն թվի մարտի 5-ին, նախկին Ալեքսանդրյան այգում:

Առաջին անգամ տպագրվել է Կր Աստ, 1921, № 4, որտեղից և արտատրվում է:

ԻԼԻԿՈ ՄՂԵԼԱՁԵ (ՔՅՈՌՕՂԻ)

(էջ 90)

Գրված է 1912 թ. սեպտեմբերի 11-ին, Թիֆլիսում:

Առաջին անգամ տպագրվել է Կր Աստ, 1921, № 158, որտեղից և արտատպվում է:

1. Հայ նշանավոր բանաստեղծ Ռաֆայել Պատկանյանի «Երկու քույր» բանաստեղծության երկրորդ տողը:

ԳԱՐՁՅԱԼ ՍՈՎԻ ՄԱՍԻՆ

(Էջ 92)

Գրված է 1921 սեպտեմբերին, Թիֆլիսում:

1921 թ. ամռան սաստիկ երաշտի հետևանքով, Սովետական Միության ամենահացառառ շրջաններից մեկում՝ Մերձվոլգյան երկրամասում, գրեթե բերք չըստացվեց: Քաղաքացիական պատերազմի ծանր տարիներից հետո, դա մեծ աղետ էր, որի հետևանքը եղավ սովը այդ շրջանում: Սովետական երիտասարդ պետությունը, առանց գրսի օգնության, վերադրեց սովը, զարմանք պատճառելով բուրժուական երկրների շատ գործիչների, որոնք, ինչպես՝ Հ. Հ.-ի հիշատակած Ֆրանսիական, ռեակցիոն գործիչ Ժոզեֆ Նուլանսը (1864—1939), շարափնդում էին սովի առթիվ: Սովի մասին ժամանակի պարբերական մամուլում, այդ թվում և Կր Աստ-ում, տպագրվել են մի շարք հոդվածներ, ուստի և Հ. Հ.-ը իր հոգվածը վերանագրել է «Դարձյալ սովի մասին»:

Առաջին անգամ տպագրվել է Կր Աստ, 1920, № 162, որտեղից և արտատպվում է:

1. Պրուտարիատի միջազգային հիմնի՝ «Ինտերնացիոնալ»-ի (խոսք՝ Ֆրանսիական պոետ Ռուժե Դե Լիլի) կրկնագրի տողերը՝ վերցրած հայերեն առաջին թարգմանությունից, որ կատարել է Հ. Հ.-ը 1905 թվին (տե՛ս Պրուտար, — «Հեղափոխական երգեր», 1907 թ., նաև՝ սույն հրատարակության I հատորը):

2. Իլյա Մուրոմեց — Ռուսական հռչակավոր էպոսի՝ «Քըլինա»-նրերի կենտրոնական հերոսը, որը հանգիստանում է ռուս ժողովրդի հաճվարական ուժի մարմնացումն ու անպարտելիության սիմվոլը:

ՄԵՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԲՅՈՒՐՆՂԱՅՈՒՄԸ

(Էջ 94)

Գրված է 1921 թ. սեպտեմբերին, Թիֆլիսում, «Կուսակցությունը ստուգելու, վերաքննելու և մաքրելու մասին» ՌԿ(բ)ԿԿ-ի 1921 թ. հունիսի 5-ի որոշման առթիվ:

Առաջին անգամ տպագրվել է Կր Աստ, 1921, № 164, որտեղից և արտատպվում է:

ԱՆՄՈՂԱՅԱՆ ՔՈՍԱՆՎՈՅՏԸ

(Էջ 96)

Գրված է 1921 թ. սեպտեմբերի 20-ին, Թիֆլիսում, Բաբվի 26 կոմիսարների նահատակման հուամյա տարեգարձի առթիվ:

Առաջին անգամ տպագրվել է Կր Աստ, 1921, № 165, որտեղից և արտատպվում է:

1. Ամիրան — Անվանի ռեուլուցիոներ Արսեն Ամիրյանի (1878—1918) ծածկանուններից մեկն է եղել:

(էջ 98)

Գրված է 1921 թ. սեպտեմբերի 20-ին, Թիֆլիսում:

Առաջին անգամ, Հակ.—Պրոլետար ստորագրությամբ, տպագրվել է Կր Աստ, 1921, № 166, որտեղից և արտատպվում է:

ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԶՈՐԱՐԱՆԱԿԸ

(էջ 100)

Գրված է 1921 թ. սեպտեմբերի 21-ին, Թիֆլիսում, 1918 թվին կազմակերպված XI բանակի հոսմյա տարեգարծի առթիվ: XI բանակը 1921 թվին վերանվանվել է «Կովկասյան Առանձին Զորաբանակ»:

Առաջին անգամ տպագրվել է Կր Աստ, 1921, № 166, որտեղից և արտատպվում է:

ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԱՌԱՆՁԻՆ ԶՈՐԱՐԱՆԱԿԻ ՏՈՒՐ

(էջ 102)

Գրված է 1921 թ. սեպտեմբերի 22-ին, Թիֆլիսում, Կովկասյան Առանձին Զորաբանակի կազմակերպման հոսմյա տարեգարծին նվիրված զորահանդեսի առթիվ:

Առաջին անգամ տպագրվել է Կր Աստ, 1921, № 167, որտեղից և արտատպվում է:

ԽՈՍՔԻՅ ԳԻՊԻ ԳՈՐԾ

(էջ 104)

Գրված է 1921 թ. սեպտեմբերի Թիֆլիսում, Գավառական Հեղկոմների (Հնչափոսական Կոմիտեների) մասին նույն թվականին հրատարակված կառավարական հրահանգների առթիվ:

Առաջին անգամ տպագրվել է Կր Աստ, 1921, № 168, որտեղից և արտատպվում է:

ՍՈՒՐԵՆ ՍՊԱՆԳԱՐՅԱՆԻ ՄԱՀՎԱՆ 5-ՐԴ ՏԱՐԵԴԱՐՁԸ

(էջ 106)

Գրված է 1921 թ. սեպտեմբերի 25-ին Թիֆլիսում, ականավոր ուսուցիչներ Սուրեն Սպանդարյանի (1882—1916) մահվան տարեգարծի առթիվ: Ս. Սպանդարյանի մասին Հ. Հ.-ը ունի նաև այլ հոգվածներ՝ «Մի էջ Սուրենի կյանքից», Պր, 1916, № 38, «Սուրենը բողոքի և կռվի մարմնացում», Մկ, 1925, № 222 և այլն:

Առաջին անգամ տպագրվել է Կր Աստ, 1921, № 169, որտեղից և արտատպվում է:

1. Նկատի ունի Ս. Սպանդարյանի ելույթը Թիֆլիսի դատաստանական պալատի հատուկ աստյանի դռնփակ նիստում, որը տեղի է ունեցել 1913 թ. մայիսի 15—17-ը (2—4-ը), և ուր Սպանդարյանը 102-րդ հոգվածի 1-ին մասով դատապարտվել է ցմահ աքսորի:

ՊԱՅՄԱՆԱՎՈՐՎԱԾ ՊԱՆԵՐԸ ԴԵՌ ՊԱՀԱՆՋՈՒՄ ԷԼ ԵՆ

(էջ 108)

Գրված է 1921 թ. սեպտեմբերի վերջերին Թիֆլիսում: Գրության առիթն այն է, որ լեհական շլյախտան, չնայած 1920 թ. հոկտեմբերի 20-ին Ռիգայում կնքված հաշտության պայմանագրին, որի համաձայն Գալիցիան և Բելուստիայի մի մասը մնաց Լեհաստանին, ձգտում էր խախտել պայմանագիրը, պահանջելով ընդարձակել իր տերիտորիան ի հաշիվ Սովետական Ռուսաստանի, հակառակ դեպքում՝ սպառնալով սանձազերծել նոր պատերազմ:

Առաջին անգամ, որպես առաջնորդող, բայց Հ. Հ.-ի ստորագրությամբ, տպագրվել է Կր Աստ, 1921, № 170, որտեղից և արտատպվում է:

ՄՐՏԱՅԱՎ ՓԱՐԻՍԵՅԻՆԵՐԸ

(էջ 110)

Գրված է 1921 թ. հոկտեմբերին, Թիֆլիսում:

Առաջին անգամ, Հակ — Պրոլետար ստորագրությամբ, տպագրվել է Կր Աստ, 1921, № 174, որտեղից և արտատպվում է:

ԱՇԽԱՐՀԻ ԱՄԵՆԱՄԵԾ ՏՈՒՆԸ

(էջ 113)

Գրված է 1922 թ. նոյեմբերին, Թիֆլիսում, Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ ռեվոլյուցիայի 5-րդ տարեդարձի առթիվ:

Առաջին անգամ տպագրվել է Կր Աստ, 1922, № 252:

Տպագրված օրինակը հեղինակը հետագայում արտագրել է տվել, անձամբ ստուգել և պատրաստել տպագրության (ԳԹՀՀա № 217):

Տպագրվում է այդ տեքստը:

ՄԵՐ ԱՆՅԱԾ ՈՒՂԻՆ

(էջ 116)

Գրված է 1923 թ. մարտի 14-ին, Թիֆլիսում:

Առաջին անգամ տպագրվել է ՄԿԼ, 1923, № 14:

Տպագրված օրինակը հետագայում հեղինակը արտագրել է տվել, անձամբ վերանայել, ստուգել և պատրաստել տպագրության (ԳԹՀՀա № 130): Այս օրինակը տպագրվել է Ե, 1951, էջ 475—476:

Տպագրվում է հեղինակի պատրաստած տեքստը:

ՄԱՅԻՍՄԵԿՅԱՆ ՏՈՆԻ ԱՌԹԻՎ

(էջ 119)

Գրված է 1923 թ. ապրիլի 30-ին, Թիֆլիսում:

Առաջին անգամ տպագրվել է Մկշ, 1923, № 54:

Տպագրվածը հետագայում հեղինակը արտագրել է տվել, վերանայել, ստուգել և պատրաստել վերատպագրության (ԳԹՀՀա № 95): Այդ օրինակը տպագրվել է Ե, 1951, էջ 471—474:

Տպագրվում է հեղինակի պատրաստած տեքստը:

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՀԵՐՈՍՆԵՐԸ

(էջ 125)

Գրված է 1923 թ. մայիսի 20-ին Թիֆլիսում, Չաթախի գործարանի բացման առթիվ, որը տեղի է ունեցել նույն օրը, ժամը 1-ին, ելույթ են ունեցել Ս. Օրջոնիկիձեն, Ց. Մախարաձեն և շատ ուրիշներ (տե՛ս ՄԿՉ, 1923, № № 70 և 71):

Առաջին անգամ տպագրվել է Մկշ, 1923, № 70, որտեղից և արտատպվում է:

ՀԵՐՈՍՆԵՐԻ ՀՆԴԱՄՅԱԿԸ

(էջ 132)

Գրված է 1923 թ. հունիսին, Թիֆլիսում, 1918 թ. հունիսի 17-ին Դուշեթում օազած և վրացական էսեռա-մենշևիկյան կոնտրառոյություն կառավարության կողմից դաժանորեն ճնշված գյուղացիական ապստամբության հինգերորդ տարեդարձի առթիվ:

Առաջին անգամ տպագրվել է Մկշ, 1923, № 94, որտեղից և արտատպվում է:

1. 2. Հ.-ի «Մեռան» չկորան» բանաստեղծության տողերը:

ԱՊԱԳԱՅԻ ԾԱՂԻԿՆԵՐԸ

(էջ 135)

Գրված է 1923 թ. հուլիսի 21-ին, Թիֆլիսում, լեզենդար ռևոյուցիոներ Կաթոյի (Սիմոն Արշակի Տեր-Պետրոսյան, 1882—1922) մահվան տարեդարձին նվիրված հուշ-երեկոյթի կապակցությամբ: Կաթոյի մասին Հ. Հ.-ը ունի նաև այլ հոդվածներ՝ «Մեր Կաթոն», Կր Աստ, 1922, № 158, «Կովկասյան Բլանկին», Մկշ, 1923, № 118 և այլն:

Առաջին անգամ տպագրվել է Մկշ, 1923, № 124, որտեղից և արտատպվում է:

ՀՈՒՆՎԱՐԻ Զ-Ը ԵՎ ՆՐԱ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

(էջ 138)

Գրված է 1924 թ. հունվարի 9-ին, Թիֆլիսում, հանրածանոթ իրադարձություն 19-րդ տարեկիցի առթիվ՝ իրրև հանրամատչելի զրույց մանուկ ու պատանի ընթերցողների համար:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԿՄ, 1924, № 1, որտեղից և արտատպվում է:

(էջ 143)

Գրված է 1924 թ. հունվարի 23-ին, Թիֆլիսում, Վ. Ի. Լենինի մահվան առթիվ: Այդ առթիվ Հ. Հ.-ը գրել է նաև մի քանի ուրիշ հոդվածներ («Թաղում են», Մկշ, 1924, № 23, «Գուգոկները ողբում են», Մկշ, 1924, № 25 և այլն), ինչպես նաև «Լենինը անմահ» բանաստեղծությունը, որն իր էությունով հիշեցնում է սույն հոդվածը:

Առաջին անգամ տպագրվել է Մկշ, 1924, № 20:

Տպագրվածը հետագայում հեղինակը արտագրել է տվել, վերանայել անձամբ, ստուգել ու պատրաստել տպագրության (ԳԹՀՀա № 210):

Տպագրվում է այդ տեքստը:

1. 1903 թ. ՌՍԴԲՊ 2-րդ համագումարում կենտրոնական օրգանների ընտրությունների ժամանակ ձայների մեծամասնությունն ստացած Լենինի կողմնակիցները անլանվեցին բոլշևիկներ, իսկ նրանց հակառակորդները՝ մենշևիկներ: Հետագայում լենինյան պարտիայի անվան հետ միաձուլվեց «բոլշևիկյան» բառը: Իսկ 1952 թ. ՀամԿ(Բ)Պ 19-րդ համագումարում ընդունված կանոնադրությամբ ՀամԿ(Բ)Պ վերանվանվեց ՍՄԿՊ (Սովետական Միության Կոմունիստական Պարտիա):

2. Այֆա և Օմեգա — Հոմանական այբուբենի առաջին և վերջին տառերը, փոխարեքական իմաստով՝ սկիզբն ու վերջը: Հայերեն՝ Այբ և Քե:

ՄԵՐ ԼԵԳԱՆ ՄԱՄՈՒԼԸ

(էջ 146)

Գրված է 1924 թ. Թիֆլիսում, մալիսի 5-ի՝ մամուլի օրվա առթիվ:

Առաջին անգամ տպագրվել է Մկշ, 1924, № 102:

Տպագրված օրինակը հետագայում հեղինակը արտագրել է տվել, անձամբ ստուգել և պատրաստել տպագրության (ԳԹՀՀա № 218):

Տպագրվում է այդ տեքստը:

ՄԵՄ ԽՌՈՎԱՐԿՈՒՆ

(էջ 150)

Գրված է 1924 թ. հունիսի 22-ին, Թիֆլիսում, Կամույի մահվան երկրորդ տարելիցի կապակցությամբ:

Առաջին անգամ տպագրվել է Մկշ, 1924, № 159, որտեղից և արտատրվել է:

1. Шапка-невидемка (անտեսանելի գլխարկ) — ժողովրդական բանահյուսության մեջ խիստ տարածված մոտիվ, ըստ որի՝ հերոսը վտանգի պահին ծածկում է այդ գլխարկը և աներևույթանում: Հ. Հ.-ը փոխարեքական իմաստով ակնարկում է Կամույի ճարպկությունը:

2. Խոսքը ՌՍԴԲՊ Կովկասյան Միության Կոմիտեի գաղանի տպարանի մասին է, որ հիմնվել է Հավաքարում (Թիֆլիսի) 1903 թ. նոյեմբերին և, շնայած ցարական ոստիկանության բոլոր ջանքերին, հայտնաբերվել ու ավերվել է միայն 1906 թ. ապրիլի 15-ին: Այժմ վերականգնված է որպես պատմական հուշարձան:

ՄԵՐ ՀԵՐԹԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻՑ ՄԵԿԸ

(էջ 154)

Գրված է 1924 թ. սեպտեմբերին, Թիֆլիսում:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ Մկշ, 1924, № 227, որտեղից և արտատրվում է:

ՊԱՏԱՍԽԱՆ ԽՈՍՔ

(էջ 160)

1925 թ. հունվարի 24-ին, Մոսկվայում, Հայ Կուլտուրայի տանը, տեղի է ունենում պատվո օր՝ նվիրված Հ. Հ.-ի գրական գործունեության 30-ամյակին: Ողջույնի խոսքով հանդես են գալիս ՌՍՖՍՌ Լուսժողովում Ա. Լուսաշարակին, Ֆրանսիական երիտասարդ բանաստեղծ Լայկոստան, պրոֆեսոր Փալանթարը, ռուս սովետական գրողներ Ս. Ռոգովը, Գ. Սանինկովը, միջազգային պրոլետարդոկներին անունից՝ Վալայտեսը, Ա. Վշտունին և ուրիշներ:

Պատասխան խոսք է ասում Հ. Հ.-ը: Այդ խոսքը տպագրվում է Մկշ, 1925, № 34, ինքորմացիոն հաղորդումների բաժնում, որտեղից և արտատպվում է:

ՄԵՐ ԳԵՎՈՐԳԸ

(էջ 161)

Գրված է 1925 թ. մարտին, Թիֆլիսում, անվանի ռևոլյուցիոններ ու պետական գործիչ Գևորգ Աթարբեգյանի (1891—1925) ողբերգական մահվան առթիվ, որը տեղի ունեցավ նույն թվականի մարտի 22-ին, ինքնաթիռի աղետի հետևանքով: Առաջին անգամ տպագրվել է Մկշ, 1925, № 66, ապա՝ Ե, 1951, էջ 458—489, Արտատպվում է Մկշ թերթից:

ԱՐՈՒՍՅԱԿԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ

(էջ 164)

Գրված է 1925 թ. մայիսի 5-ին, Թիֆլիսում, Կամույի քույր Արուսյակ Պետրոսյան-Ցինցաձեի (1896—1925) մահվան առթիվ:

Առաջին անգամ տպագրվել է Մկշ, 1925, № 10, որտեղից և արտատրվում է:

ՄԱՅԻՍԻ ՄԵԿԸ ԲԱՔՎՈՒՄ

(էջ 166)

Գրված է 1925 թ. մայիսին, Բաքվում:

Առաջին անգամ, Պրոլետար ստորագրությամբ, տպագրվել է Մկշ, 1925, № 101, որտեղից և արտատպվում է:

(էջ 167)

Գրված է 1925 թ. սեպտեմբերին, Թիֆլիսում, ցարական սատրապների կողմից 1905 թ. օգոստոսի 29-ին (սեպտեմբերի 11-ին) կազմակերպված չարդի և նույն օրը զոհված կոմունիստ-ռեուլյուցիոներ Թամարա Միլիբ-Շահնազարյանի (1883—1905) մահվան 20-ամյակի առթիվ:

Առաջին անգամ տպագրվել է Մկշ, 1925, № 208, որտեղից⁶ և արտատպվում է:

ԻՍԿ ՈՐ ՏԳԵՂ ԵՐԵՎԱՆԻՅԹ

(էջ 171)

Գրված է 1927 թ. հունվարին, Թիֆլիսում:

Առաջին անգամ տպագրվել է Մկշ, 1927, № 23, որտեղից և արտատպվում է:

Հրատարակելով Հ. Հ.-ի հոդվածը, թերթի խմբագրությունը կարևոր է համարել տողատակին տալ հետևյալ ծանոթությունը.

«Խմբագրության կողմից

Տպագրելով ընկ. Հակոբ Հակոբյանի «Իսկ որ տղեղ երևույթը...» գրվածքները և մեր կողմից վկայում ենք ու հաստատում Հ. Հակոբյանի պնդումները:

Հ. Հակոբյանը 1884 թվականից զբաղվում է եղել իր հուշատետրում այն բոլոր անցքերն ու դեպքերը, որ տեղի են ունեցել նրա պատանեկան շրջապատում: Նրա հուշագրերը, տասը հատոր, մի քանի հազար էջանոց ձեռագիր, գեղնած թանաքով կազմած գրքեր են, հետաքրքիր. ի միջի այլոց, իր ժամանակաշրջանի հասարակական կյանքը ուսումնասիրելու տեսակետից:

Հակոբյանը իր այս գրության մեջ բերած փաստերն ու տեղեկությունները քաղել է այդ ավելի քան արժեքավոր հիշատակարանից, մինչդեռ Ղարաջյանը իբր գրչուկը գրել է հիշողությունների հիման վրա. իսկ հայտնի է, որ մոտ կես զարանցյալ ունեցող փաստերը կարող էին մաշվել, մոռացության բողոմ ծածկվել Ղարաջյանի հիշողույթն մեջ:

Խմբագրությունս, ծանոթանալով հիշյալ օրագրերի հետ, գտնում է, որ ներկա դեպքում իրավացի է ու անաշուտ Հակոբ Հակոբյանը: Գտնում ենք միանգամայն անթույլատրելի Գ. Ղարաջյանի արած ակնարկը Հ. Հակոբյանի բարեխղճության մասին:

Նշենք, որ հոդվածը տպագրվելուց հետո, խմբագրությունն ստանում է մի շարք նամակներ, որոնց հեղինակները հավաստում են Հակոբյանի փաստարկումները: Այսպես. բժեղկ Մինաս Մուրադյանը հաստատում է, որ Գ. Ղարաջյանը, որպես ծխական դպրոցի ուսուցիչ՝ Գանձակ է դնացել 1885 թ., ինժեներ Լևոն Տեր-Միքայելյանը հայտնում է, որ իրոր Գանձակի գիմնազիան գործել է 1885 թվականից, և ինքը ավարտել է այն 1886 թ., իսկ աշակերտական զաղտնի ժողովները տեղի են ունեցել 1885 թվականից և այլն (տե՛ս ԳԽՀՀա № 845, № 847):

(էջ 175)

Գրված է 1928 թ. սեպտեմբերին, Ստեփանակերտում:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԽՂ թերթի 1928 թ. սեպտեմբեր 29-ի № 37-ում: Նույն համարում տպագրված խմբագրական հոդվածում ասվում է, որ Հ. Հ.-ը Ստեփանակերտ է ժամանել ն. թ. սեպտեմբերի 23-ին: Երկու հանգիպում է ունեցել Ստեփանակերտի գյուղատնտեսական տեխնիկումի ուսանողության և աշակերտության հետ: Վերջին ժողովում աշխատավորությունը հարց է առաջ քաշել Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղի Առաջածորի գյուղերի տպագրող Հ. Հակոբյանի անունով կոչելու մասին:

ԽՂ. թերթի դեկտեմբերի 22-ի № 49-ում տպագրված է հաղորդում՝ Մ. Գ. Կենտգործկոմի պրեզիդիումը դեկտեմբերի 15-ի նիստում հաստատել է Առաջածորի գյուղացիական երիտասարդության՝ տպագրող Հակոբ Հակոբյանի անվան կոչելու որոշումը:

Տպագրվում է ԽՂ թերթից:

ԽՈՐՀԹ ԼԵՆԻՆԱԿԱՆԻ ԲԱՆՅԱԿՈՒՄ

(էջ 176)

1928 թ. նոյեմբերի 16-ին, Երևանում շրջագայելուց հետո, Հ. Հ.-ը մեկնում է Լենինական, ուր նրան ոչ միայն խանդավառությամբ զիմավորում են կայաբանում, այլև քաղաքային Լուսրամինի զահլիճում կազմակերպում են հանգիպում Հ. Հակոբյանի անվան բանֆակի ուսանողության հետ: Ողջույնի խոսքերով հանդես են գալիս պրոլետգրողների, լուսաշխի և ուսանողության ներկայացուցիչները: Պատասխան խոսքով հանդես է գալիս բանաստեղծը. այդ մասին հաղորդագրություն է տպագրվում Լենինականի «Բանվոր» թերթի 1928 թ. № 121-ում: Այստեղից էլ արտատպվում է ներկա ելույթը:

ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՒԿՐԱԻՆԱՅԻՆ ԿՈՒՆՏՈՒՐԱԿԱՆ ՋԱՐԿԱՅՄԱՆ ԲԱԶԱՆ Է

(էջ 177)

Գրված է 1930 թ. նոյեմբերին, Ուկրաինական ՍՍԻՆ նախկին մայրաքաղաք Խարկովում, ուր մեկնել էր Հ. Հ.-ը, որպես Պրոլետարական Գրողների Միջազգային բյուրոյի երկրորդ կոնֆերանսի ղեկավար Անդրեյովկասից: Կոնֆերանսի նիստերը տեղի են ունեցել 1930 թ. նոյեմբերի 6—15-ը:

Առաջին անգամ, ուկրաիներեն, տպագրվել է 1930 թ. Ռեուլյուցիոն-պրոլետարական գրողների Միջազգային բյուրոյի միջոցառմամբ «Однорідна літературна газета» թերթում, ապա՝ հայերեն՝ Գ. Արշ. 1930, № 3, որտեղից և արտատպվում է:

Գրված է 1930 թ. դեկտեմբերի վերջերին, Թիֆլիսում, 1905—1907 թթ. ռուսական առաջին ռեոլյուցիայի 25-րդ տարեգարձի նախօրյակին:

Առաջին անգամ տպագրվել է Պրու, 1930, № 299, որտեղից է արտատպվում է:

1. Խոսքը «Մե'կ էլ, մե'կ էլ» բանաստեղծության մասին է:

ՄԻՆՉՀԱԿՏԵՄԲԵՐՅԱՆ ԲՈՂՇԵՎԻԿՅԱՆ ՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼ ԱՆԴՐԿՈՎԱԾՈՒՄ

(էջ 181)

Գրված է 1931 թ. ապրիլի 25-ին, Թիֆլիսում, «Կայծ»-ի հրատարակման 25-րդ տարելիցի կապակցությամբ:

Առաջին անգամ տպագրվել է Պրու, 1931, № 108, որտեղից է արտատպվում է: Ըստ որում պետք է նշել, որ Ե, 1951, էջ 409—413, տպագրվել է ԳԹՀՀա № 208 ձեռագիրը (վերնագրված՝ «Նախահոկտեմբերյան բոլշևիկ հայ մամուլը»), որը մեր համոզմամբ, թերթին ուղարկված հոգվածի առաջին շարագրանքն է: Իբրև հիմնական տեքստ ընդունելով հեղինակի կենդանության օրոք տպագրված օրինակը, հարկ ենք համարել համապատասխան տեղերում, ծանոթագրությունների բացում, մեջ բերել ձեռագրի սրբ հատվածները, որոնք չկան թերթում լույս տեսածում, և, թերևս, հանված են խմբագրության կողմից:

1. «Կայծ»-ի առաջին համարը լույս է տեսել 1906 թ. ապրիլի 1-ին:

2. ԳԹՀՀա № 208 ձեռագրում Հ. Հ.-ը թվում է նաև հետևյալ բրդյուրները.

«1) Էնգելսի — Սոցիալիզմի զարգացումը ուտոպիայից-գիտության», 2) Ս. Բերելի «Սոցիալիստական հասարակությունը», 3) Պ. Լաֆարգի «Կոմունիզմը և տնտեսական էվոլյուցիան», 4) Ֆ. Լասալի «Բանվորների ծրագիրը» և այլն:

3. ԳԹՀՀա № 208 ձեռագրում կա նաև հետևյալ հատվածը.

«Կարմիր մեխակներ»-ի ինը զբոսայգիներն ունեցան 30.000 տիրած: Դժբախտաբար նա ապրեց 7 ամիս միայն և կանգ առավ իմպերիալիստական պատերազմի նախօրյակին, որովհետև զբոսայգիների բջիջը քայքայվեց՝ նրանց՝ պատերազմի դաշտ դնալու, ավելի շուտ բռնելու պատճառով:

Չնայած «Կարմիր մեխակներ» կարճատև կյանքին, այնուամենայնիվ, ավտի վճռահանապես պնդել, որ 1914 թվականի «Կարմիր մեխակներ», «Բանվորի ալրոմով», անդրանիկ հայ պրոլետարական գեղարվեստական օրգանն է հայ գրականության մեջ, այս ժամանակի ժամանակին գրելու խոսել են Շահումյան, Կաբանդյան, Մուսկյան և այլք, և չգիտեմ ինչու՞ պրոլետարական գեղարվեստական գրականության թուղթի ակնարկներ գրելու ժամանակ մեր, այսպես ասած, ընդհանրատ-պատմագիրները լուծվում են անցնում «Կարմիր մեխակներ» մոտից՝ մինչդեռ անդրանիկ հայ պրոլետարական այս գեղարվեստական ժողովածուն ազգային ու դաշնակ գրագետների աչքից զայրույթի շատ կայծեր է ցայտեցրել և նրանք դիտմամբ լուծվում են պահպանել տեսնելով ժողովածուի ակնհայտ ազդեցությունը հայ բանվորական մասսաների վրա՝ լրման ու կապարյան սեպիցիայի այն ծանր օրերին»:

բարձր են գնահատվում հայ առաջավոր դեմոկրատական գրականության ներկայացուցիչների և ուղղություն-բողիկյան մամուլի կողմից: Ականավոր գրող Ալեքսանդր Շիրվանզադեն թե՛ հայկական (տե՛ս «Տարազ», 1903, № 32) և թե՛ ռուսական (տե՛ս «Новое обозрение», 1903, № 6552) թերթերում տպագրվում է գրական և գրախոսականներ. իսկ պրոֆեսիոնալ ուղղությունների Սուրեն Սպանդարյանը՝ նկատի ունենալով Հ. Հ.-ի Ազա նեղույց կատարած թարգմանությունները, նրան անվանում է «տաղանդավոր թարգմանիչ» (տե՛ս «Писток-копейка», 1911, № 21, նաև՝ Ս. Սպանդարյան, «Հոգիվածներ», 1949, էջ 20):

Այստեղից հասկանալի է, որ միանգամայն իրավացի է Հ. Հ.-ի բողոքը Հարություն Թումանյանից դեմ, որը բացասական կարծիք է հայտնում թարգմանությունների մասին:

Առաջին անգամ տպագրվել է ՆԴ, 1903, № 204, որտեղից և արտատպվում է:

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՎՃԱԼՅԱՆ ԹԱՏՐՈՆ

(էջ 201)

Գրված է 1908 թ. փետրվարին, Թիֆլիսում:

Առաջին անգամ տպագրվել է Մշ, 1908, № 41, Հ. ստորագրությամբ: Արտատպվում է Մշ թերթից:

ԱՎՃԱԼՅԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԹԱՏՐՈՆ

(էջ 203)

Գրված է 1912 թ. մարտին, Թիֆլիսում:

Առաջին անգամ տպագրվել է Մշ, 1908, № 57, Հ. ստորագրությամբ:

Արտատպվում է Մշ թերթից:

<ՏԻՄԿՈՎՍԿՈՒ «ՊԱՇՏՊԱՆ» ԴՐԱՄԱՅԻ ԲԵՄԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ>

(էջ 205)

Գրված է 1908 թ. Թիֆլիսում, ռուս գրամատուրգ Նիկոլայ Իվանովիչ Տիմոֆեև (1863—1922) «Պաշտպան» գրամայի հայերեն թեմադրության առթիվ:

Առաջին անգամ, Հ. ստորագրությամբ, տպագրվել է Մշ, 1908, № 84:

ԳԹՀՀ առ № 918 պահվում է թերթից կտրված օրինակը, ուր հեղինակը Հ. ստորագրությունը դարձրել է Հ. Հակոբյան:

Արտատպվում է Մշ թերթից:

<ՇԻՂԵՐԻ «ԱՎԱԶԱԿՆԵՐ»-Ի ԲԵՄԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ>

(էջ 207)

Գրված է 1909 թ. սեպտեմբերին, Թիֆլիսում, Զուբալովի անվան ժողովրդական տանը Հայ Դրամատիկական Ընկերության ուժերով գերմանական հայտնի բանաստեղծ և գրամատուրգ Ֆ. Շիլլերի (1759—1805) «Ավազակներ» գրամայի թեմադրության առթիվ:

Առաջին անգամ տպագրվել է Մշ, 1909, № 217, որտեղից և արտատպվում է:

<ՅՈՒՇԿԵՎԻՉԻ «ԹԱԳԱՎՈՐ» ՊԻԵՍԻ ԲԵՄԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ>

(էջ 209)

Գրված է 1909 թ. հոկտեմբերին, Թիֆլիսում, Զուբայովի ժողովրդական տանը՝ Սևմյոն Սոլոմոնովիչ Յուշկևիչի (1868—1927) «Թագավոր» պիեսի բեմադրության առթիվ:

Առաջին անգամ տպագրվել է Մշ, 1909, № 225, որտեղից և արտատպվում է:

<ԳՈՐԿՈՒ «ՀԱՏԱԿՈՒՄ» ՊԻԵՍԻ ԲԵՄԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ>

(էջ 211)

Գրված է 1909 թ. դեկտեմբերին, Թիֆլիսում, ժողովրդական տան թատրոնում Ա. Մ. Գորկու (1868—1936) «Հատակում» պիեսի բեմադրության առթիվ:

Առաջին անգամ տպագրվել է Մշ, 1909, № 281, որտեղից և արտատպվում է.

Հարկ է նշել, որ ճիշտ չէ Հ. Հ. կարծիքն այն մասին, թե Գորկին «Հատակ»-ում պիեսի մեջ «սոցիալական հարցեր» չի շոշափում: Բայց նկատենք նաև, որ արգարացի չէր լինի ասել, թե Հ. խորապես չի ըմբռնել Գորկու այս երկի «սոցիալական-գաղափարական» բովանդակությունը, նրա հոգվածի այդ էական թերությունը թերևս բացատրվի՝ կամ լիբերալ-բուրժուական օրգանում («Մշակ») տպագրված լինելու հանգամանքով և կամ գրաքննական պայմանների նկատառումով, մանավանդ, որ հոգվածի բնագիրը մեզ չի հասել: Ուստի հայտնի չի, հոգվածը անփոփոխ է տպագրված, թե՛ խմբագրական ու գրաքննական «սեր-ռագրումներով»:

<«ԳՈՒՎԵՐՆՅՈՐ» ՊԻԵՍԻ ԲԵՄԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ>

(էջ 213)

Գրված է 1910 թ. հունվարի 18-ին, Թիֆլիսում Ս. Ս. Յուշկևիչի «Թագավոր» պիեսի բեմադրության առթիվ:

Առաջին անգամ տպագրվել է Մշ, 1910, № 12, որտեղից և արտատպվում է: Ի. Նկատի ունի 1909 թ. «Մշակ» № 225-ում տպագրված իր գրախոսականը:

<«ԳՈՒՎԵՐՆՅՈՐ» ՊԻԵՍԻ ԲԵՄԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ>

(էջ 216)

Գրված է 1910 թ. օգոստոսին, Թիֆլիսում:

Հոգվածը գրված է ռուսերեն և առաջին անգամ տպագրվել է «Новая речь», 1910, № 189, որտեղից և արտատպվում է:

1. Հ. Հ.-ը շփոթում է Գենկա Իվանովիչ Ֆոնվիզինի (1745—1792) պիեսը հոշվում է ոչ թե «Գուվերնյոր», այլ «Գուվերնյորի քնտրությունը» («Выбор Губернера»): «Գուվերնյոր» կոմեդիան, որի մասին այս հոգվածում խոսվում է, պատկանում է ժամանակի բավական հայտնի ռուս գրաժառուրգ Վիկտոր Անտոնովիչ Դյաչենկոյի (մեռել է 1876 թ.) գրչին: Դյաչենկոյի «Գուվերնյորը» ժամանակի

տարածված պիտաներից մեկն էր, այն եղել է նաև Պ. Աղամյանի ռեպերտուարում:

Հ. Հակոբյանի գրախոսած բեմադրության մասին Հայկական ՍՍՌ ժողովրդական դերասան Ա. Արմենյանը գրում է. «Կովկաս վերադառնալով զնացիք ուղիղ Պարաքիլիսա (Կիրովական) մի ամսով... Ռուսական խումբը հրավիրեց ինձ մասնակցելու գոնե մի ներկայացման, և մենք բեմադրեցինք Գիաշենկոյի «Գուվերնյոր»-ը:

Պատահարար ներկայացմանը ներկա է լինում մեր պրոլետարական բանաստեղծության հիմնադիր Հակոբ Հակոբյանը: Ահա թե ինչ է գրում նա Թիֆլիսի «Նովայա ռեչ»-ի իր թղթակցության մեջ: (Այս բերում է ամբողջ հոդվածը: Տե՛ս Ա. Արմենյան, «60 տարի հայ բեմի վրա», 1954, էջ 152—153):

<ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆԸ>

(էջ 218)

Գրված է 1912 թ. հունվարի 31-ին, Թիֆլիսում, ի պատասխան Գ. Տեր-Դանիելյանի «Իսկ ովքե՛ր են դատավորները» հոդվածի (տե՛ս Մշ. 1912 թ. № 20), որտեղ Հ. Հ. անիրավացի կերպով մեղադրվում է ոչ միայն գրագողության մեջ, այլև այն բանում, որ նա իբր թե՛ միանգամայն անիրավացի է Բ. Իշխանյանի դեմ մղած բանակոչումը:

Առաջին անգամ, «Թիֆլիս, 31 հունվարի» ռուբրիկայի տակ, տպագրվել է Մշ, 1912, № 24, որտեղից և արտատպվում է:

1. Խոսքը Հ. Հ.-ի 1912 թ. «Բանաստեղծություններ» ժողովածուի մասին է:

2. Նկատի ունի Lucifer-ի (Բախշի Իշխանյան) «Աշխատանքի և աշխատավորի գաղափարը Ադա Նեգրիի, Հ. Հակոբյանի և Ծ. Կուրդինյանի բանաստեղծությունների մեջ» (1909) գրքույկում, և գրքույկի առթիվ ծավալված բանավեճի ժամանակ մամուլում տպագրված հոդվածներում, իր հասցեին եղած անհիմն մեղադրանքները:

ՄԻ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆ

(էջ 219)

Գրված է 1912 թ. ապրիլին, Թիֆլիսում:

Գրության առիթը հետևյալն է. 1912 թ. «Գեղարվեստ» հանդեսի № 4-ում (էջ 64) տպագրվում է Ա. Չարբգի «Աղջիկ մը» ոտանավորը: «Հորիզոն»-ում վ. Ահարոնյանը (գաղնակցական Ավ. Ահարոնյանի որդին) «Վ. Մենակ» ստորագրությամբ տպագրում է մի հոդված, ուր գտնվում է հիշյալ գոնհիկ, իդեալես արտավոր ոտանավորը: Նույն թերթում (1912 թ. № 77) այդ ոտանավորի քննադատությանը հանդես է գալիս Ալ. Շիրվանդադեն՝ «Բողոքում եմ զզվանքով» հոդվածով: Հ. Հ.-ը՝ իր այս «Նկատողությամբ», միանում է Ա. Շիրվանդադեի քննադատությանը:

Առաջին անգամ տպագրվել է Մշ, 1912, № 81, «Բ» ստորագրությամբ:

ԳԹՀՀ-ն պահվում է թերթից կտրված օրինակը, ուր «Բ» ստորագրության ներքևում հեղինակն ըր ձեռքով գրել է՝ ՎՀ. Հակոբյան:

Արտատպվում է Մշ թերթից:

1. Նկատի ունի ղեկաղենտական ուղղության պատկանող բանաստեղծուհի Արմենուհի Տիգրանյանի «Օրոր» ոտանավորը (Գղ. 1911 թ. № 4, էջ 99):

2. Այս տողերը բերված են Ավ. Իսահակյանի «Ում հետ եմ անհույս...» տողով սկսվող բանաստեղծությունից (Գղ. 1911 թ. № 4, էջ 89), որը համակված է հուռետեսությամբ և արտահայտում է ռեակցիայի շրջանում մեծ բանաստեղծի ապրած վատառողջ տրամադրությունները:

3. Նկատի ունի Գ. Դեմիրճյանի «Գեղարվեստ» հանդեսում տպագրված բանաստեղծությունները (Տես՝ Գղ. 1911 թ. № 4, էջ 70 և 118):

4. Յնմիղա — Ըստ Հովհաննիս Բարոյականության և կարգի՝ աստվածուհին: Հետագայում Յնմիղան համարվում է արդարադատության աստվածուհի: 2. Հ.-ը գործ է ածում փոխաբերական մտքով, ցածրկանխով շեշտել, որ ռեոլյուցիայի գաղափարը հաղթելու է նաև զրականության մեջ:

ՍՈՒՆԳՈՒԿՅԱՆԻ ՀԻՇԱՏԱԿԸ ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ

(էջ 221)

Գրված է 1912 թ. ապրիլին Թիֆլիսում, Ժողովրդական տանը հայկական սկզբիայի կողմից Գ. Սունդուկյանի (1825—1912) «Պեսո» պիեսի բեմադրության առթիվ:

Առաջին անգամ, Դեմոկրատ ստորագրության մեջ, տպագրվել է ՄԿ, 1912, № 5:

ԳԹՀՀ ա № 918 պահվում է թերթից կտրած օրինակը, որ Դեմոկրատ ստորագրությունը հեղինակը դարձրել է Հ. Հակոբյան:

Արտատպվում է ՄԿ պարբերականից:

1. «Ռեալ ռեպրեստանտ» և, հետագա տեղերում «ռեալ զրամատուրգիա» ստեղծվել է Հ. Հ.-ը նկատի ունի ռեալիստական ուղղությունը թատերական արվեստի և ղեկավարվողական զրականության մեջ:

2. Ալեքսանդր Սերգեևիչ Գրիբոյեդովի (1795—1829) հռչակավոր պիեսը, որ հիրավի մինչև օրս էլ մնում է աշխարհի շատ թատրոնների խաղացանկերում, առաջին անգամ բեմադրվել է Երևանում 1927 թ.:

ՏԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԶՈՂԵՐ

(էջ 224)

Գրված է 1912 թ. մայիս—հունիսին, Թիֆլիսում:

Առաջին անգամ տպագրվել է ՄԿ, 1912, № 15, Դեմոկրատ ստորագրության մեջ:

ԳԹՀՀ ա այս հոդվածի ինքնագիրը չի պահպանվել, սակայն պահվում է նույն թերթում տպագրված «Սունդուկյանի հիշատակը Թիֆլիսում» հոդվածը (թերթից կտրված օրինակը), որ Դեմոկրատ ստորագրությունը հեղինակը դարձրել է Հ. Հակոբյան: Սրանից ելնելով, ինչպես նաև նկատի առնելով հոդվածի ոճական առանձնահատկությունները, կարելի է եզրակացնել, որ սույն՝ «Տգիտության զոհեր» հոդվածը ևս պատկանում է Հ. Հ.-ի գրչին:

Արտատպվում է ՄԿ պարբերականից:

ԺԱՄԱՆԱԿ Է...

(էջ 227)

Դրված է 1916 թ. դեկտեմբերին, Թիֆլիսում, «Պաշտապ» սոցիալ-դեմոկրատական թերթի երկրորդ տարեշրջանի առթիվ:

Իր շոշափած հարցերի կարեւորության շնորհիվ Հ. Հ.-ի այս հոդվածը բարձր գնահատականի է արժանացել Բարձի 26 կոմիսարներից մեկի, բուլշևիկ-ռեւոլյուցիոններ Արսեն Ամիրջանի կողմից: Այս հոդվածի առիթով Ամիրջանը հատուկ նամակ է գրել Հ. Հ.-ին, ուր հայտնում է իր գոհունակությունը (տե՛ս ԴԹ., 1934 Ն 6):

Առաջին անգամ տպագրվել է Պրբ, 1917, Ն 1. որտեղից և արտատպվում է:

ՄԵՐ ՀՈՒՅՍՈՐ ՄԵՋ ՎՐԱ

(էջ 230)

Դրված է 1917 թ. հունվարին, Թիֆլիսում:

Առաջին անգամ, Պրոլետար ստորագրությամբ, տպագրվել է Պրբ, 1917, Ն 5. որտեղից և արտատպվում է:

ԸՆԿԵՐ ՀՈՎԱԿԻՄ ՍՈՒՈՎՅԱՆԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ.

(էջ 233)

Դրված է 1920 թ. մարտին, Թիֆլիսում, նախկին հնչակյան, հետագայում սոցիալ-դեմոկրատ, ռեւոլյուցիոն-հասարակական գործիչ, գրող ու զրականագետ Հովակիմ Սոլովյանի (1864—1919) մահվան տարելիցի առթիվ:

Առաջին անգամ, Հ. ստորագրությամբ, տպագրվել է Ն Ուղ, 1920, Ն 3. որտեղից և արտատպվում է:

1. «Պաշտապ» — Քաղաքական, հասարակական լրագիր հնչակյան պարտիայի հրատարակվել է Թիֆլիսում, 1907 թ., Ֆլորա Վարդանյանի խմբագրությամբ:

2. «Ապագա» — Օրաթերթ հնչակյան պարտիայի, հրատարակվել է Թիֆլիսում 1907—1908 թթ., Արդար Տեր-Արդարյանի և Ատրպետի խմբագրությամբ:

3. «Կադափա» — Դրական, հասարակական, քաղաքական ու տնտեսական օրաթերթ հնչակյան պարտիայի, հրատարակվել է Թիֆլիսում, 1916—1917 թթ. Ա. Մահտեսի Հակոբյանի (փաստորեն Սիմ. Հովվյանի) խմբագրությամբ:

4. «Լուսին» — Շաբաթաթերթ, հրատարակվել է Ատրախանում, 1908—1909 թթ., Կարապետ խաչատրյանի խմբագրությամբ:

5. Հ. Սոլովյանի գիրքը լույս է տեսել 1911 թ. Թիֆլիսում:

ՄԵՐ ԳԱՐԲՆՈՅԸ

(էջ 236)

Դրված է 1922 թ. Թիֆլիսում, իրեն առաջնորդող վրաստանի Պրոլետարական Դրողների Ասոցիացիայի Հայկական սեկցիայի օրգան «Դարբնոց» զրական-գեղարվեստական-բնագատական ամսագրի, որը հրատարակվել է Թիֆլիսում 1922—

1923 թթ., ընդամենը երեք օրինակ (№ 1, № 2—5, № 6) Հ. Հ.-ի խմբագրությանը:

Առաջին անգամ տպագրվել է Դրբ. 1922, № 1, ստորագրված՝ «Խմբագրություն»: Ամսագրի սեփական օրինակում Հ. Հ.-ը ջնջել է այդ ստորագրությունը և գարծրել «Հակ. Հակոբյան» (ԳՔՀՀա № 918): Բացի այդ, ամսագրի միացյալ № 2—5-ում տպագրված «Մեր քննադատների քննադատությունը» հոդվածից էույնպես ակնհայտ է, որ հիշյալ առաջնորդողը գրել է Հ. Հ.-ը:

Արտատպվում է ամսագրից:

ԺԱՄԱՆԱԿ Է..

(էջ 239)

Գրված է 1922 թ., Թիֆլիսում:

Առաջին անգամ, Աշուղ-Բլրուլ ստորագրությամբ, տպագրվել է Դրբ. 1922, № 1, որտեղից և արտատպվում է:

Ոչ միայն վերնագրով, այլև բովանդակությամբ, շոշափած հարցերով, այս հոդվածը հիշեցնում է «Պայքար» թերթի 1917 թ. հունվարի 1-ի համարի առաջնորդողը, որ գրել է Հ. Հ.-ը: (Տե՛ս սույն հատորը):

ԲԱՅՄԱՆ ԽՈՍՔ

(էջ 242)

1922 թ. մայիսի 28-ին, երեկոյան ժամը 7-ին, Թիֆլիսում, Արվեստի Տան Գահճիճում, տեղի է ունենում Վրաստանի Պրուետարական Գրողների Ասոցիացիայի Հայկական սեկցիայի հիմնադրմանը նվիրված հանդիսավոր նիստ, որին մասնակցում են Վրաստանի վրացական ու հայ պրուետարական գրողներ, քննադատներ, գրականագետներ, ինչպես նաև հյուրեր Ռուսաստանից, Հայաստանից և այլ տեղերից: Նիստին նախագահում է և բացման խոսք է ասում հայ ավագ պրուետարական բանաստեղծ Հակոբ Հակոբյանը: Դրբ. 1922, № 1 տպագրվում է այդ խոսքը՝ «Վրաստանի Պրուետարական Գրողների Ասոցիացիայի Հայկական սեկցիայի հանդիսավոր բացումը» վերնագրով: Արտատպվում է Դրբ.-ից:

ԳՐԱԿԱՆ ՄԱՐՏԻԿՆԵՐ

(էջ 244)

Գրված է 1922 թ. Թիֆլիսում:

Առաջին անգամ, որպես առաջնորդող, Հ. Հ.-ի ստորագրությամբ, տպագրվել է Դրբ. 1922, № 2—5, որտեղից և արտատպվում է:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

(էջ 247)

Գրված է 1923 թ. Թիֆլիսում, հայ ժողովրդի ազգային մեծ բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանի (1869—1923) մահվան առթիվ, որը տեղի է ունեցել նույն թվականի ապրիլի 23-ին: Հովվածք գրված է հատկապես մանուկ և ընթերցողներին համար և մանկական ամսագրի պատվերով,

Առաջին անգամ տպագրվել է ԿՄ, 1923, № 1, էջ 41—44, որտեղից և արտատպվում է:

ՀՈՐԵԼՅԱՐԻ ԽՈՍՔԸ

(էջ 250)

Հորելյանական այս խոսքը բանաստեղծն ասել է 1923 թ. դեկտեմբերի 2-ին Թիֆլիսում, իր գրական գործունեության 30-ամյա տարեդարձի առթիվ կազմակերպված հանդիսավոր նիստում:

Առաջին անգամ տպագրվել է Մկշ, 1923, № 235, որտեղից և արտատպվում է:

ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

(էջ 252)

Գրված է 1924 թ. հոկտեմբերին, Թիֆլիսում, բանվոր-գրադատուրգ Անուշավան Վարդանյանի (1879—1954) աշխատանքային 30-ամյա և գրական գործունեության 25-ամյա տարեդարձի առթիվ, որը նշվել է 1924 թ. նոյեմբերի 9-ին:

Առաջին անգամ տպագրվել է Մկշ 1924, № 228:

Տպագրված օրինակը հետադառնում հեղինակը վերանայել է, արտադրել տվել և անձամբ ստուգել ու պատրաստել տպագրության (ԳԹՀՀա № 224):

Տպագրվում է այդ տեքստը:

1. «Գործադուլ կամ տգիտության դոհեր» (բանվորական կյանքից, 3 գործողությամբ, 1 պատկերով) պիեսը գրված է 1906 թ. և առաջին անգամ բեմադրվել է 1912 թ. մայիսի 26-ին Թիֆլիսում, նախկին Արտիստական թատրոնում, դերասան (այժմ՝ Հայկ. ՍՍՌ ժողովրդական արտիստ) Արմենակ Արմենյանի ղեկավարությամբ:

«ՀՐՁԻԳՆԵՐԸ» ՄԵՐ ԲՆԻՒ ՎՐԱ

(էջ 255)

Գրված է 1924 թ. նոյեմբերի 16-ին, Թիֆլիսում, Ա. Վ. Լուսաշարսկու (1875—1933) «Հրձիգները» («Поджигатели») պիեսը հայկական թատրոնում բեմադրելու նախապատրաստության առթիվ:

Պիեսը հայերեն թարգմանել է Հ. Հ.-ը՝ հեղինակից ստանալով թարգմանելու և մենաշնորհ: Այս մասին Մկշ, 1924 թ. օգոստոսի 29-ի № 197-ում կարդում ենք:

«ՀՐՁԻԳՆԵՐԸ» ՀԱՅԵՐԵՆ ԼԵՂՎՈՎ

Վաստակավոր պրոլետարական բանաստեղծ Հակոբ Հակոբյանը Բորժոմից մեզ խնդրում է տպել հետևյալը.

«Հրձիգների» («Поджигатели») թարգմանությունը, որ կատարել եմ մեծ խնամքով և ընկ. Լուսաշարսիու, այստեղ եղած ժամանակ, տված ցուցումներով, արդեն ավարտված է:

Պիեսը թարգմանելու և հրատարակելու իրավունքը հեղինակը՝ ընկեր Լուսաշարսիին հատկապես Պավատացել ու բացառապես վերապահել է ինձ: Հայտնում եմ այս մյուս թարգմանիչներին ի գիտություն:

Հակոբ Հակոբյան

27 օգոստ. 1924,

Բորժոմ:

Առաջին անգամ, Պրոլետար ստորագրությամբ, տպագրվել է Միշ. 1924, № 263, որտեղից և արտատպվում է:

ԻԳԵՈՒՈԳԻԱԿԱՆ ՖՐՈՆՏ

(Թեզեր)

Գրության ժամանակն ստույգ հայտնի չէ: Սակայն, նկատի ունենալով, որ Բեղերը վերաբերում են պրոլետարական գրողների առաջին խորհրդակցությանը, որը տեղի է ունեցել 1925 թ. հունվարին (6—12-ը) Մոսկվայում, ապա կարելի է եզրակացնել, որ գրված են 1924 թ. վերջին, կամ հենց 1925 թ. հունվարի սկզբներին:

ԳԹՀՀա № 243 պահվում է Թեզերի սեագիր ինքնագիրը միայն, որը և տպագրվում է առաջին անգամ:

ԻՆՁ ԱՆՈՒՆ ՏԱՆԺ

(էջ 260)

Գրված է 1925 թ. մարտին, Թիֆլիսում:

Առաջին անգամ տպագրվել է Միշ. 1925, № 51, որտեղից և արտատպվում է:

1. Նշված հոդվածը 2. Հ.-ի արխիվում չգտնվեց: Հավանաբար հեղինակը մտադրություն է ունեցել գրել այն, սակայն չի իրագործել իր մտադրությունը: ԳԹՀՀա պահվում է միայն «ԻՆՁ անուն տանը» հոդվածի ինքնագիրը:

2. ՌՄՖՍՌ, Լուսավորության ժողկոմ վկայական

Մույնով հաստատում եմ, որ Հայկական ռեսպուբլիկայի ժողովրդական պոետ ընկ. Հակոբ Հակոբյանին իմ կողմից տրված է իմ «Հրձիգներ» պիեսը թարգմանելու մենաշնորհ լիազորություն:

Մնացած բոլոր թարգմանությունները խնդրում եմ համարել հեղինակի հեռահամաձայնեցված:

Հուսով եմ, Ա. Լուսաշարսկի:
(Կնիք):

Սույն վկայականի ընդգրկում պահվում է ԳԹՀՀա № 883:

ԽՈՍՔԸ ՊԱՏԿԱՆՈՒՄ Է ԻՆՁ

(էջ 262)

Գրված է 1926 թ. Թիֆլիսում, իբրև վերջաբան նույն թվականին Հայաստանի հրատարակած «Բանաստեղծություններ» գրքի: Առաջին անգամ տպագրվել է այդ գրքում, էջ 342—349, որտեղից և արտատպվում է:

1. Քսենական թվականների սկզբին Հ. Հակոբյանը միտք է հղացել իր երկերը հրատարակել առանձին հատորներով, կազմել է հատորների պլանը և նյութերն ուղարկել է ՀայկաՏՀրատարակչին, վերը նշած գրքից բացի, մյուս հատորները լույս չեն տեսել:

2. Հ. Հակոբյանի «Կարմիր ալիքներ» պոեմի տողերն են:

3. Այդ անտիպ բանաստեղծությունների ու պոեմների մի մասը տե՛ս ներկայիս հրատարակության առաջին և երկրորդ հատորներում:

4. Նամակը տե՛ս «Վիշկա» (Բաբու), 1925, № 1, էջ 79—80:

ՓԱՓԱՉՅԱՆ-ՕԹԵԼԼՈ

(էջ 269)

Գրված է 1926 թ. գեկտեմբերին, Թիֆլիսում, Վ. Շերտալերի (1564—1616) հանրահայտ «Օթելլո» պիեսի բեմադրության առթիվ, որ գլխավոր հերոսի՝ Օթելլոյի գերում հանդես է եկել Վահրամ Փափաջյանը (այժմ՝ ՍՍՌՄ ժողովրդական արտիստ):

Առաջին անգամ տպագրվել է ՄԿԸ, 1926, № 290, որտեղից և արտատպվում է:

ԶԵՐՄ ԲՂԶՈՒՅՆ «ԽՈՐՀՐԳԱՅԻՆ ԳՐՈՎ» ԱՄՍԱԳՐԻՆ

(էջ 271)

Գրված է 1932 թ. սեպտեմբերին, Թիֆլիսում, Բաբվում հրատարակված «Խորհրդային գրող» գրական-գեղարվեստական մասսայական քննադատական ամսագրի առաջին համարի լույս ընծայման առթիվ (Օրգան՝ Ադրբեջանական Պրոլետարական Գրողների Ասոցիացիայի Հայկական սեկցիայի):

Առաջին անգամ տպագրվել է նույն ամսագրում, 1932, № 1, որտեղից և արտատպվում է:

(էջ 272)

Գրված է 1933 թ. գարնանը, Թիֆլիսում, 1923 թ. իր ակտիվ մասնակցությամբ հիմնադրված «Կարմիր ծիւեր» մանկական պատկերազարդ ամսագրի տասնամյակի առթիվ: Ամսագիրը հրատարակվել է Վրաստանի Լուսժողովմատի սոցիալական դաստիարակության գլխավոր ըսմնի գրական-գեղարվեստական սեկցիայի կողմից, նույն սեկցիայի խմբագրական կոլեկտիվի խմբագրությամբ:

Առաջին անգամ «Ժողովրդական պոետ Հակոբ Հակոբյանի ողջույնը» «Կարմիր ծիւեր»-ի տասնամյակին» վերնագրով, տպագրվել է 1933, ԿԾ, № 2—3, էջ 22, որտեղից և արտատպվում է:

ՍՏԵՓԱՆ ՇԱՀՈՒՄՅԱՆԻ ՄԱՀՎԱՆ 15-ՐԴ ՏԱՐԵԳԱՐՃԻՆ

(էջ 273)

Հոգվածն իր հիմնական բովանդակությամբ տպագրվել է 1925 թ. Միլ Ն 216, 217, 218, «Ստեփան Շահումյանը որպես գրական քննադատ» վերնագրով: ԳՔՀՀ ա Ն 118 պահվող ձեռագրերից մեկում, որն զգալի կերպով տարբերվում է տպագրվածից, հատկապես գրական մշակության տեսակետից, Հ. Հ.-ը հոգվածը վերնագրել է «Ստեփան Շահումյանի մահվան 7-րդ տարեդարձին»: Սակայն բոլոր նշաններից երևում է, որ այդ ձեռագրի վրա հեղինակն աշխատել է նաև 1933 թ., Ստ. Շահումյանի մահվան 15-րդ տարեդիցի կապակցությամբ: Նախ՝ վերնագրի մեջ «7-րդ» դարձրել է «15-րդ», ապա տեքստում հանդիպող թվականներն ամենուր փոխել է այնպես, որ դրանք համապատասխանեն 1933 թվին (երևակ մի տեղ փակագծերում գրած, «14 տարի սրանից առաջ» բառերը դարձրել է «22 տարի սրանից առաջ» և այլն): Միայն մի տեղ՝ Ղ. Աղայանի հոբելյանին (1902 թ.) Ստ. Շահումյանի արտասանած ճառի մասին խոսելիս, մոռացել է «22 տարի սրանից առաջ» դարձնել «31 տարի սրանից առաջ», որն ուղղել ենք մենք: Ձեռագրի վրա հեղինակի կողմից արված են նաև լեզվական ուղղումներ:

Այսպիսով, ակնհայտ է դառնում, որ նշված ձեռագիրը հեղինակի վերջնական մշակումն է, որը և տպագրվել է 1951, Ե, էջ 421—430, ուր, սակայն, սխալմամբ թողնված է ձեռագրի նախկին վերնագիրը՝ «Ստեփան Շահումյանի մահվան 7-րդ տարեդարձին»:

Ս. Շահումյանի մասին Հ. Հ.-ը գրել է նաև այլ հոգվածներ՝ «Շահումյանի նահատակման եռամյա տարեդարձին», Կր Աստ, 1921, № 165, «Ստեփանը մասունքների սիրելին», Կր Աստ, 1922, № 211 և այլն:

Տպագրվում է համաձայն ձեռագրի:

1. Նկատի ունի «Բնկեր Շահումյանի մահվան եռամյա տարեդարձը» (Կր. Աստ, 1921, № 165), «Ստեփան Շահումյանը որպես գրական քննադատ» (Միլ, 1925, № № 216, 217, 218) և այլն:

2. Խոսքը Ստ. Շահումյանի «Ազգային կուլտուրական ավտոնոմիայի մասին» աշխատության առաջաբանի մասին է, ուր հեղինակը գրում է.

«Առանձնապես տգեղ ու ալլանդակ ձևեր է ընդունել մարքսիզմի շահագործումը «Մշակում» աշխատող մի խումբ անակզբունք գրողների կողմից, որոնց

զլուխ է անցած Բախշի Իշխանյան կոչվող մի բախտախնդիր: Բարոյական ամենատարրական սկզբունքներից զուրկ այդ քրեական տիպը (ընդգծումը կազմողների) հանդես է եկել նորից հայ ընթերցողի առաջ «մարքսիստի» անունով: (Ստ. Շահումյան, «Ընտիր երկեր», 1948 թ., էջ 369):

3. Նկատի ունի Ստ. Շահումյանի «Տիեզերական թուփակը» (Միրայել Վարանդյան և նրա «Հոսանքները») վերնագրով հոգվածը (տե՛ս Ստ. Շահումյան, «Ընտիր երկեր», 1948 թ., էջ 316.—323):

4. 1907 թ. սեպտեմբերի 7-ին գրած «ՌՍԴԲԳ Կենտրոնական Կոմիտեին» («Լենինից Կենտկոմի անդամներին») նամակում Լենինը գրել է.

«Խիստ նախազգուշացնում եմ «Հայկական ս. դ. ֆեդերացիայի» վերաբերյալ: Եթե դուք համաձայնել եք, որ նա մասնակցի կոնֆերենցիային, ապա նախատե՛ք անհապաղ հարկադրել նրան, որպիսին հարկավոր է ուղղել ինչ էլ որ լինի: Դրանք—մի զույգ մեկայն կազմալուծիչներ են, որոնք այստեղ հրատարակում են ամենադատարկ բաներ, առանց որե՛կ լուրջ կապերի Կովկասի հետ: Դա—բունդական կրեատուրա է, ուրիշ ոչինչ, որը հատկապես հորինված է կովկասյան բունդիզմը սնելու համար: Եթե դուք թույլ տաք այդ մարդկանց ռուսական կոնֆերենցիա, այսինքն՝ Ռուսաստանում աշխատող կազմակերպությունների կոնֆերենցիա, ապա խիստ սարսափելի կխայտառակվեք: Կովկասի ընկերները բոլորն էլ դեմ են գրականագետ-կազմալուծիչների այդ շայկային (այդ բանը ես գիտեմ շատերից), և մենք շուտով կշարքենք նրանց «Пролетарий»-ում...» (Վ. Ի. Լենին, երկեր, հատոր 34, էջ 383):

1916 թ. «Հայ գրականության ժողովածուի մասին» վերնագրով իր հոգվածում Ստ. Շահումյանը, ելնելով լենինյան այս գնահատականից, գրում է, որ այդ կազմակերպությունը հիմնել են մի երկու ինտելիգենտ, նույնքան նախկին դաշնակցական կիսաինտելիգենտների հետ միասին՝ «հրեական բունդին նմանվելու ցանկությամբ» (Ստ. Շահումյան, «Գրականության մասին» 1948 թ., էջ 109):

5. «ГУДОК» — Բարվի նավթարդյունաբերական բանվորների օրգանը, որպես բոլշևիկյան լեզուլ շարաթաթեթթ, լույս է տեսել 1907 թ. օգոստոսի 12-ից մինչև 1908 թ. հունիսի 1-ը, ընդամենը 34 համար:

35-րդ համարից սկսած «ГУДОК»-ն անցավ մենշևիկների ձեռքը:

6. Ստ. Շահումյանի հիշյալ նամակը գտնել չհաջողվեց:

7. Նկատի ունի Բ. Իշխանյանի (Lucifer) «Աշխատանքի և աշխատավորի գաղափարը Ադա Նեգրիի, Հ. Հակոբյանի և Ծ. Կուրդինյանի բանաստեղծությունների մեջ» գրքույկը (1909 թ.):

8. Այս մասին տե՛ս սույն հրատարակության երկրորդ հատորը:

9. Նկատի ունի Հ. Սողովյանի «Քննական տեսություններ» (1911 թ.) գրքի մեջ հայտնված կարծիքը:

10. Հիշյալ գրքերը չկան ԳԹՀՀ-ում:

11. Նշված նամակը գտնել չհաջողվեց:

12. Ա. Կարինյանի հոգվածը «Քաղաքի երգիչներ» (Վահան Տերյան — Բանաստեղծություններ, 1912, Հակոբ Հակոբյան — Բանաստեղծություններ, 1912, Տիխոն) տպագրվել է «Նոր խոսք»-ում՝ 1912, № 5—6, էջ 270—282, Ա. Կ-յան ստորագրությամբ:

<МЕЧТА СТАЛА ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТЬЮ>

(էջ 286)

Գրված է 1934 թ. փետրվարի 12-ին, Թիֆլիսում, ինչպես թվագրված են սևագրությունը և մարտի արտագրությունը (ԳՔՀՀ № 281):

Առաջին անգամ տպագրվել է Հ. Հ.-ի՝ Մոսկվայում հրատարակված 1951 թվականի «Избранное» գրքում, էջ 303—305, որտեղից և արտատպվում է: Վերնագիրը հիշյալ գիրքը կազմողներինն է:

1. ՀամԿ(Բ)Պ Կենտկոմի «Գրական-գեղարվեստական կազմակերպությունների մասին» որոշումը տե՛ս «Գրական թերթ», 1932, № 7:

2. Նկատի ունի «Կարմիր Աստղիկը» պոեմը, որն առաջին անգամ «Կինոպոեմ» վերնագրով և «Նորհրդային Հայաստանի կոմսոմոլիայի 15-ամյակին» ենթավերնագրով, տպագրվել է «Գրոհ», 1933, № 10—12, էջ 6 (տե՛ս ներկա հրատարակության երկրորդ հատորը):

ԻՆՉՊԵՍ ԵՄ ԳՐՈՂ ԴԱՐՁԱ ԵՎ ԻՆՉՊԵՍ ԵՄ ԵՍ ԳՐՈՒՄ

(էջ 291)

Գրված է 1935 թ. Թիֆլիսում, Երևանում հրատարակվող «Գրական սերունդ» հանդեսի խմբագրության պատվերով:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԳՍ, 1935, Ա. գիրք, էջ 60—63, որտեղից և արտատպվում է:

ԻՄ ԶԵՐՄԱԳԻՆ ՈՂՋՈՒՅՆԸ

(էջ 296)

Գրված է 1935 թ. նոյեմբերին, Թիֆլիսում, Հայաստանում Սովետական իշխանություն հաստատվելու 15-րդ տարեդարձի առթիվ:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Գրական թերթ», 1935, № 29, որտեղից և արտատպվում է:

ՄԵՌԱՎ ՄԱՔՍԻՄ ԳՈՐԿԻՆ

(էջ 298)

Գրված է 1936 թ. հունիսին, Թիֆլիսում, հանճարեղ գրող Ա. Մ. Գորկու (1869—1936) մահվան առթիվ, որը տեղի ունեցավ նույն թվականի հունիսի 18-ին, Մոսկվայում:

Առաջին անգամ տպագրվել է Պրոլ, 1936, հունիսի 20, № 240, որտեղից և արտատպվում է:

(էջ 300)

Գրված է 1936 թ. հունիսին, ի պատասխան իր ծննդյան 70-ամյակի կապակցությամբ ստացված բազմաթիվ ողջունների: Հոբելյանը մեծ շուքով նշվել է Երևանում, Քրիլիսիում, Բաքվում, Մոսկվայում, ստացվել են բազմաթիվ ողջուններ հեռագրեր:

Առաջին անգամ տպագրվել է Պրու, 1936, № 140, որտեղից և արտատրվում է:

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԵՎ ՀԵՌԱԳՐԵՐ

1. ՅԱԿԱՆ ԵՎ ՍԱՆԴՈՒԽՍ ԱՇՈՒՂ-ԲԼԲՈՒՅԱՆՆԵՐԻՆ

(էջ 303)

Ուղղված է ծնողներին, Բնագիրը պահվում է ԳԹՀՀա № 311: Տպագրվում է համաձայն բնագրի:

2. ՍԱՆԴՈՒԽՍ ԱՇՈՒՂ-ԲԼԲՈՒՅԱՆԻՆ

(էջ 304)

Բնագիրը պահվում է ԳԹՀՀա № 305:

Տպագրվում է համաձայն բնագրի:

1. 1887 թ. հոկտեմբերի 26-ին Հ. Հ.-ը Բարվից մեկնում է Գան՝ ձակ՝ զինակոչի կապակցությամբ: Նոյեմբերի 1-ին տեղի է ունենում զինակոչիկների վիճակահանությանը: Հ. Հ.-ը ազատվում է զինվորական ծառայությունից՝ «ես ծնվեցի նորից, ես ազատվեցի զինվորությունից»,—գրում է նա իր «Հիշատակարան»-ում, նոյեմբերի 3-ին (ԳԹՀՀա, № 159, էջ 27):

3. «ԲԱՆԲԵՐ»-Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆԸ

(էջ 305)

Բնագիրը մեզ չի հասել, ԳԹՀՀա № 297 ա. պահվում է Հ. Հ.-ի ձեռքով գրված օրինակը, որը չի ստորագրված և չի թվագրված:

Տպագրվում է համաձայն ԳԹՀՀա պահվող օրինակի:

1. «Բանբեր գրականության և արվեստի» վեցամսյա հանդեսը հրատարակվում էր Պետերբուրգում՝ Ն. Ալոնցի (1871—1947) խմբագրությամբ: Լույս է տեսել ընդամենը 2 գիրք, առաջինը՝ 1903 թ. հրկրորդը՝ 1904 թ.:

Քանի որ նամակում խոսքը Հ. Հ.-ի թարգմանությամբ հրատարակված Ալոնցի Նեգրիի բանաստեղծությունների Բ. պրակի մասին է (հրատարակվել է 1904 թ.), կարելի է չկասկածել, որ նամակը գրված է 1904 թ. մինչև «Բանբեր»-ի հրկրորդ համարի լույս տեսնելը:

2. Ադա Նեգրու բանաստեղծությունների Բ. պրակի հրատարակության մասին «Բանբեր»-ի 2-րդ գրքում որևէ նշում չկա:

3. Թե ինչ բանաստեղծություններ է ուղարկել Հ. Հ.-ը նամակի հետ, հայտնի չէ:

4. «ՏԱՐԱԶ»-Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒՆ

(էջ 306)

Ուղղված է «Տարազ» շաբաթաթերթի (1890—1919) խմբագիր Տիգրան Նազարյանին (1862—1926):

Նամակի բնագիրը մեզ չի հասել, ԳԹՀՀա № 329 պահվում է Հ. Հ.-ի ձեռքով գրված օրինակը:

Տպագրվում է համաձայն այդ օրինակի:

1. Հակոբյանը «Տարազ»-ին աշխատակցել է 1904 թվականից: Այս պարբերականում տպագրվել են նրա մի շարք բանաստեղծությունները և թարգմանությունները. «Կորած ճշմարտությունը», 1904, № 12, «Զատկական լեզենդ» (Ֆրոգից), 1904, № 13, «Գարնանամուտին», 1904, № 33, «Երանի նրան», 1905, № 31 և այլն:

2. Խոսքը 1906 թ. լույս տեսած «Աշխատանքի երգեր» ժողովածուի մասին է:

3. «Տարազ»-ում Հ. Հ.-ի այդ ժողովածուի մասին զրախոսություն չի տպագրվել:

5. ՍՏԵՓԱՆ ՇԱՀՈՒԲՅԱՆԻՆ

(էջ 307)

Բացիկ է: Տպագրության է հանձնել Գ. Հովնանը:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Գրական թերթ», 1957, № 44, որտեղից և արտատպվում է:

1. Ո՛չ 1912 թ. և ո՛չ էլ հետագայում «Աստղ» անունով պարբերական լույս չի տեսել Անդրկովկասում: Այս բացիկից է միայն հայտնի դառնում, որ Ս. Շահումյանի նախաձեռնությամբ որոշված է եղել հիշյալ անունով լեզալ պարբերականի հրատարակել Թիֆլիսում: Դրա համար մինչև իսկ պաշտոնական թույլտվություն ստացված է եղել, և, ըստ Երևույթի, Հ. Հ.-ին հանձնարարված է եղն խմբագրական ու հրատարակչական գործի կազմակերպումը: Կարելի է ենթադրել, որ «Նոր խոսք» պարբերականի (1911 հոկտեմբեր — 1912 հունվար) դադարեցումից հետո, նրան փոխարինելու էր «Աստղ»-ը, որի հրատարակությունը խանգարվում է, թերևս այն բանի հետևանքով, որ 1912 թ. հունիսի սկզբին («Աստղ»-ի թույլտվությունն ստանալուց և Հակոբյանի բացիկի գրության օրվանից ավելի պակաս, քան մեկ ամիս հետո) Բարվից Շահումյանը աքսորվում է Աստրախան: Հունիսի 19-ին նա արգեն իր աքսորավայրումն էր:

2. Հայտնի չէ՝ Շահումյանը նամակով պատասխանել է Հակոբյանի բացիկին, թե ոչ: Բայց կարելի է ենթադրել, որ Շահումյանի՝ 1912 թվի սկզբներին (մինչև նրա արտորվելը) գրված և անտիպ մնացած՝ «Վ. Փափազյանը պատմագետի գերում» հոդվածը տպագրվելու էր «Աստղ»-ում:

Հասցեատիրոջ՝ Բագրատի անձնավորությունը պարզել չհաջողվեց: Հայտնի է նամակը ուղարկված է, թե՛ ոչ:

ԳԹՀՀա № 273 պահվում է Հ. Հ.-ի ձեռքով գրված մի մաքուր օրինակը: Երբ կարող է լինել նաև բնագիրը:

Տպագրվում է համաձայն այդ օրինակի:

1. Խոսքը բելգիական անվանի քանդակագործ նկարիչ Կոնստանդին Մենյեի (1831—1905) մասին է, որի ռեալիստական, դեմոկրատական ուղղության պատկանող ստեղծագործության մեջ նշանակալից տեղ է գրավում բանվորական-գործարանային կյանքն ու աշխատանքը: Հայտնի են նրա «Մխախտոյի գործարան Սեիլում», «Հանրահորի մուտքը», «Մտածող բանվորը», «Հանրահորի բանվորուհին», «Մուրճարը», «Շառաշող գազ» քանդակները և «Աշխատանքի հուշարձան» հուշակապ մոնումենտալ ստեղծագործությունը (արձան՝ 4 ռելեֆներով), որի ցուցադրումը արգելել էր բելգիական կառավարությունը և որի բացումը տեղի ունեցավ Բրյուսելում միայն 1930 թվականին:

Ինչպես երևում է այս հատորում ղեկավարված № 68 նամակից, Հ. Հ.-ը ունեցել է Մենյեի «Բանվոր»-ի և «Գործադուլ»-ի լուսանկարները:

7. Լ. Ն. ՍՏԱՐԿԻՆ ԵՎ Ա. Ն. ՄԱՆՈՒՉԱՐՅԱՆՆԵՆ

(էջ 310)

ԳԹՀՀա № 331 պահվում է Հ. Հ.-ի ձեռքով գրված մի մաքուր օրինակ, որը կարող է լինել նաև բնագիրը: Տպագրվում է համաձայն այդ օրինակի:

Ուղղված է Լ. Ն. Ստարկին և նրա կին Ա. Ն. Մանուչարյանին: Նամակում հիշատակված Շուշանիկը, հավանաբար, Ա. Մանուչարյանի քույր, հին բուլղերի Ե. Ն. Մանուչարյանն է:

8. ՄԻԽԱ. ՅԵԱԿԻՄՅԱՆ

(էջ 314)

Ուղղված է ախնափոր ռեուլուցիոնների Միխա Յիսակայային (1865—1950): Բնագիրը մեզ չի հասել:

ԳԹՀՀա № 412 պահվում է Հ. Հ.-ի ձեռքով գրված օրինակը:

Տպագրվում է համաձայն այդ օրինակի:

9. ՄԱՄԻԱ ՕՐԱԽԵԼՍՇՎԻԼՈՒՆ

(էջ 319)

ԳԹՀՀա № 313 պահվում է Հ. Հ.-ի ձեռքով գրված մի մաքուր օրինակը:

Տպագրվում է համաձայն այդ օրինակի:

Նամակն ուղղված է Անդրֆեդերացիայի ժողովումսորհի նախագահ Մ. Օրախելաշվիլուն (1883—1937): Հավանաբար այս նամակի անմիջական արդյունքն է այն, որ նույն տարվա (1922 թ.) ընթացքում հրատարակվում է Հ. Հ.-ի «Հեղափոխական բնմ» ժողովածուն:

10. ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 321)

Բնագիրը մեզ չի հասել: ԳԹՀՀա № 397 պահվում է Հ. Հ.-ի ձեռքով արտագրված մի օրինակը, որը չի թվագրված, սակայն կարելի է համարված առել, որ նամակը գրված է 1924 թվականին, մինչև մայիս ամիսը, քանի որ մայիսի 25-ին նշանակված է եղել Անուշավան Վարդանյանի զրախան գործունեության 25-ամյա հոբելյանի տոնակատարությունը:

Տպագրվում է համաձայն ԳԹՀՀա պահվող օրինակի:

1. Ան, Վարդանյանի հոբելյանը հետաձգվել ու նշվել է նույն տարվա նոյեմբերի 9-ին:

2. Ստանալով իրեն հետաքրքրող կենսագրական տեղեկությունները՝ Հ. Հա-կորյանը օգտագործել է դրանք Վարդանյանի հոբելյանի առթիվ գրած իր հոդվածում՝ տպագրված «Մարտակոչ»-ի նույն տարվա № 228-ում (տե՛ս սույն հատորը):

11. ԱՇՈՏ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻՆ

(էջ 322)

Ուղղված է հին բուլղարիկ պատմաբան Աշոտ Հովհաննիսյանին, որն այդ տարիներին (1922—1926) «Նորք» հանդեսի գլխավոր խմբագիրն էր:

Նամակի բնագիրը մեզ չի հասել: ԳԹՀՀա № 318 պահվում է Հ. Հ.-ի ձեռքով արտագրված մի օրինակը, որի համաձայն և տպագրվում է:

1. «Պատանյակ կյանքիս պոեմը» — այսպես է եղել «Համառոտ պատմություն» պոեմի նախնական վերնագրերից մեկը, որը հետագայում հեղինակը դարձրել է ենթավերնագիր (տե՛ս սույն հրատարակության հատ. 2, էջ 287—288):

2. Պոեմը չի տպագրվել ոչ «Նորք» և ոչ էլ «Վերելք» հանդեսներում: Այն առաջին անգամ տպագրվել է հեղինակի 1926 թ. հրատարակված «Բանաստեղծություններ» ժողովածուի մեջ:

3. «Լիակատար ժողովածու» ասելով Հ. Հ.-ը նկատի ունի այն ժամանակ (1924 թ.) իր կողմից հրատարակության պատրաստվող և 1926 թ. հրատարակված հիշյալ ժողովածուն:

4. «Նորք» հանդեսի քարտուղարն այն ժամանակ դրամատուրգ և թարգմանիչ Մամիկոն Գևորգյանն էր:

5. «Նորք»-ի չորրորդ գրքում (1924 թ.) տպագրվել է Հ. Հ.-ի «Մանկություն և պատանեկություն»-ը, որը հեղինակը համարել է իր «Մեմուարներ» առաջին մասը: Հետագա մասերը՝ հիշողությունները ժամանակի գործիչների և պատմական կարևոր անցքերի մասին, առաջին անգամ ամբողջական ձևով տպագրվել են սույն հրատարակության երրորդ հատորում:

12. ՀՈՐԵԼՅԱՆԱԿԱՆ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻՆ

(էջ 324)

Ուղղված է Անուշավան Վարդանյանի 25-ամյա գրական գործունեության հոբելյանը կազմակերպող հանձնաժողովին:

Բնագիրը մեզ չի հասել: ԳԹՀՀա № 397 գ. պահվում է Հ. Հ.-ի ձեռքով արտագրված մի օրինակը: Տպագրվում է համաձայն այդ օրինակի:

1. Այդ հոգւածը տպագրվել է «Մարտական» թերթի 1924, № 228 (ան'ս այս հատորը):

2. Որքան մեղ հայանի է Ան. Վարդանյանի հորեւյանի առթիւ շ. շ.-ը ուրիշ հոգւած չի գրել:

13. ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ՎԱՐԳԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 325)

Բնագիրը մեղ չի հասել: ԳԹՀՀա № 397ա պահւում է շ. շ.-ի ձեռքով արտագրւած մի օրինակը: Չի թվագրւած, սակայն նախորդ նամակից պարզ է, որ գրւած է 1924 թ. հոկտեմբերի 1-ին:

Տպագրւում է համաձայն այդ օրինակի:

14. ԱՍՔԱՆԱԶ ՄՈՒՎՅԱՆԻՆ

(էջ 326)

ԳԹՀՀա № 327 գ. պահւում է մի օրինակը, որը չի ստորագրւած և չի թվագրւած: Սակայն, Հայկատհարտի՝ շ. շ.-ին ուղղւած մի գրութիւն մեջ խոսւում է այն մասին, որ Հայկ. ՍՍՌ-ի Լուսժողով Ա. Մուսւլյանը (1886—1929) պոե-տին խնդրում է ուղարկել իր երկերը՝ հրատարակելու համար (ԳԹՀՀա № 890 ա): Այդ գրութիւնը թվագրւած է 1925 թ., նոյեմբերի 26: շ. շ.-ի այս նամակն այդ գրութիւնն պատասխանն է: Ուրեմն պետք է գրւած լինի 1925 թ. դեկտեմբերին:

Տպագրւում է համաձայն ԳԹՀՀա պահւող օրինակի:

1. Դժվար է ճշգրիտ որոշել նախքննաց բառերը դարում (1899—1924 թթ.) շ. շ.-ի հրատարակած յոթ ժողովածոներից (չհաշւած «Նոր առավոտ», «Կարմիր ալիքներ» և «Բոլշևիկ է Շիր-Կանայր» պոեմների առանձին գրույկներով հրատարակւածները) այն «երեք գրույկները», որոնք հեղինակի կողմից ուղարկվել են Լուսժողով Ա. Մուսւլյանին և որոնք ամփոփում են բանաստեղծի «գրական գործունեւթյան բոլոր ժամանակաշրջանները», որոնցում «շոշափւած են պրոլետարական հեղափոխութիւնն երեք էտապն էլ»՝ ընդհուպ մինչև նամակի գրութիւն ժամանակի «մոտիկ օրերը»: Կարելի է ասել, որ բացի շ. շ.-ի ուղարկած «երեք գրույկներից», նրա մյուս ժողովածոներն էլ օգտագործվել են հեղինակի այն սովոր ժողովածուն կազմելիս, որը հրատարակվեց 1926 թվականին «Բանաստեղծութիւններ Ա. հատոր» վերնագրով:

15. ՕՅԵԼՅԱ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆԻՆ

(էջ 328)

Բնագիրը մեղ չի հասել: ԳԹՀՀա № 271 պահւում են շ. շ.-ի ձեռքով գրւած երկու օրինակներ, որոնք գրեթե նույնն են:

Տպագրւում է համաձայն ԳԹՀՀա պահւող առավել մաքուր և ամբողջական օրինակի:

Յ. Հիշյալ նամակը ԳԹՀՀա չկա:

2. Նկատի ունի գրական-քննադատ Սերո Մանուցյանին, որն իր «Գրական-սիլուետներ» գրքում (1926 թ., Բարու) կասկածի է ենթարկել Հ. Հ.-ի «Հավասարություն» սրբանվան (1916—1917) և «Ամբողջ իմ աշխարհ» բանաստեղծություններ (1905) գրություն տարեթվերի ճշտությունը:

16. ՀԱԿՈՒԲ ԳԵՆՋՅԱՆԻՆ (ԿԱՐԱ-ԴԱՐՎԻԾԻՆ)

(էջ 331)

Բնագիրը պահվում է ԳԹ Կարա-Դարվիշի արխիվում, № 365 բ.: Բացիկ է, չի թվագրված, բայց ունի փոստային կնիք, որի վրա կարգացվում է՝ 26—08—26: Տպագրվում է համաձայն բնագրի:

1. Հակոբ Գենջյանի (Կարա-Դարվիշ) նամակը պահվում է ԳԹՀՀա № 593:
2. Խոսքը Հ. Հ.-ի 1926 թ. «Բանաստեղծություններ» ժողովածուի մասին է:

17. ՖԼՈՐԱՅԻՆ

(էջ 332)

Ֆլորայի աղգանդները պարզել չհաջողվեց, բայց որ նա իջևանցի է, երևում է ԳԹՀՀա պահվող № 831 փաստաթղթից, որը Ֆլորայի նամակն է ուղղված Հ. Հա-կոբյանին:

Նամակի բնագիրը մեզ չի հասել, ԳԹՀՀա № 417 պահվում է Հ. Հ.-ի ձեռքով գրված թերթի սևագիրը, որը չի ստորագրված և չի թվագրված:

ԳԹՀՀա № 396 փաստաթղթից կարելի է ենթադրել, որ նամակը գրված է 1927 թ. հուլիս կամ օգոստոս ամիսներին, քանի որ 1927 թ. օգոստոսի 23-ին գրված այդ փաստաթղթում, Հ. Հ.-ը նշում է Կիսլովոդսկի նույն հասցեն, ինչ որ նշված է նամակում:

Տպագրվում է համաձայն ԳԹՀՀա պահվող օրինակի:

18. Մ. Գ. ՌԱԶՈՒՄՈՎՍԿԱՅԱՆ

(էջ 334)

Բնագիրը մեզ չի հասել, ԳԹՀՀա № 408 պահվում է Հ. Հ.-ի ձեռքով գրված մի օրինակը:

Տպագրվում է համաձայն այդ օրինակի:

19. ԱՐՏԱՇԵՍ ԿԱՐԻՆՅԱՆԻՆ

(էջ 337)

Բնագիրը գտնվում է հին բուլղարի, ակադեմիկոս Կարինյանի մոտ, որը մեզ է հանձնել հրատարակելու համար:

Տպագրվում է համաձայն բնագրի:

1. «Նոր ուղի» մամուլի (1929—1932) հրատարակվում էր Երևանում նախ Գ. Մակինյանի, ապա Արտ. Կարինյանի և այնուհետև Ե. Չուբարի ու Դր. Սիմոնյանի խմբագրությամբ:

2. Հավանաբար նկատի ունի բանաստեղծությունների այն ժողովածուն, որ Հայպետհրատը լույս ընծայեց 1931 թ.:

3. Հիշյալ անավարտ մնացած պոեմի հատվածները առաջին անգամ տպագրվել են ներկա հրատարակության երկրորդ հատորում (տե՛ս էջ 147—182 և 318—321):

4. 1933 թ. Բաքվում հրատարակվել է Հ. Հ.-ի բանաստեղծությունների ժողովածուն ««Jeni sabah»» («Ն՛յի սաբահ», «Նոր առավոտ») վերնագրով: Հավանաբար ակնարկում է այդ գրքի հրատարակման նախապատրաստությունը:

5. Նկատի ունի վերոհիշյալ պոեմը, որի վրա բանաստեղծն աշխատում էր 1925—26 թվականներից և շարունակեց աշխատել հետագա տարիներում ևս, բայց ի վիճակի չեղավ ավարտելու, ամբողջացնելու այն (տե՛ս սույն հրատ., 2-րդ հատոր, էջ 318—321, անավարտ պոեմին վերաբերող ծանոթագրությունները):

6. «Նոր խոսք» (1906 թ.), բուլղարական լեզվա օրաթերթ՝ հրատարակվում էր Թբիլիսիում:

7. «Նոր կյանք» (1906—1907 թթ.) «սպեցիֆիկյան» ուղղության լեզվա շաբաթաթերթ՝ հրատարակվում էր Նոր-Նախիջևանում:

20. ԽՈՐՀՐԳԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԳՐԱՄԱՅԻ ԳԵՐԱՍԱՆԱԿԱՆ ԽՄԲԻՆ

(էջ 339)

ԳԹՀՀա Ն 423 պահվում է Հ. Հ.-ի ձեռքով գրված մի օրինակը, որը վիճակագրված:

Տպագրվում է համաձայն ԳԹՀՀա պահվող օրինակի:

1. Երևանի Պետական Թատրոնը Թիֆլիսում գաստրոլներ է ունեցել 1926, 1930 և 1932 թվականներին: Դատելով այն խաղացանկից, որ Հ. Հ.-ը նշում է իր ողջուն-նամակում՝ խոսք չի կարող լինել 1926 թ. գաստրոլների մասին: 1932 թ. Սունդուկյանի անվան Պետթատրոնը արդեն պարզեատրված էր Կարմիր Դրոշմ շքանշանով, եթե Հ. Հ.-ի խոսքը այդ տարվա գաստրոլների մասին լիներ, ապա թերևս նա հիշատակեր այդ հանգամանքը: Մնում է ենթադրել, որ բանաստեղծը խոսում է 1930 թվականի գաստրոլների մասին, որ տեղի են ունեցել այդ տարվա մայիսին:

Դրանով էլ որոշում ենք նամակի գրության տարեթիվն ու ամիսը:

21. ԱԳԵԼԳԵՅՄ ԵՂԲԱՅՐՆԵՐԻՆ

(էջ 340)

Ուղղված է հայտնի դերասաններ, եղբայրներ Ռոբերտ և Ռաֆայել Լվովի և Աղեղեյմներին, նրանց թատերական գործունեության 45-ամյակի առթիվ (1885—1931): 1931 թ. մարտի 31-ին, Մոսկվայում տեղի է ունեցել հորեկյանական ներկայացում, որին, ինչպես երևում է Ռոբերտ Աղեղեյմի նամակից (ԳԹՀՀա Ն 440), հրավիրված է եղել նաև Հ. Հ.-ը: Հեռագրի պատճենը գրված է հենց այդ հորեկյանական ներկայացման ծրագրի վրա (ԳԹՀՀա Ն 916 բ.):

Տպագրվում է համաձայն ԳԹՀՀա պահվող օրինակի:

1. Բերված են Ա. Ս. Պուշկինի «Հուշարձան» բանաստեղծությունից:

22. ՊԻՈՆԵՐՆԵՐՆԵՆ

(էջ 341)

Ուղղված է Թիֆլիսի 26-ի շրջանի VII պիոներական բազայի պիոներներին: Բնագիրը մեզ չի հասել, ԳԹՀՀա № 280 բ. պահվում է Հ. Հ.-ի ձեռքով մաս-
քուր արտագրած օրինակը: Նույն համարի տակ պահվում է հիշյալ բազայի պիո-
ներներին՝ Հ. Հ.-ին ուղարկած հրավիրատուսը, որը թվագրված է 24/4, 1931 թ.:
Տպագրվում է համաձայն ԳԹՀՀա պահվող օրինակի:

23. Մ. Ա. ԻՆԳԵՆԵՐՆԵՆ

(էջ 343)

Նամակի բնագիրը մեզ չի հասել, ԳԹՀՀա № 282 ա պահվում է Հ. Հ.-ի ձեռ-
քով գրված մի օրինակը:

Տպագրվում է համաձայն այդ օրինակի:

Ուղղված է Միրոն Ակիմովիչ Ինգերերին, որը 1932 թվականին ռուսերենից
ֆրանսերեն էր թարգմանում Հ. Հակոբյանի բանաստեղծությունները՝ առանձին
ժողովածուով հրատարակելու համար:

1. Ինգերերի թարգմանությունում Հ. Հ.-ի բանաստեղծություններից մի քանի-
սին ծանոթացել է Ռոմեն Ռոլանը և բարձր գնահատական է տվել: Տե՛ս սույն հա-
տոր Հ. Հ.-ի նամակը Ռ. Ռոլանին և նրա ծանոթագրությունը:

2. Հ. Հ.-ի բանաստեղծությունների ռուսերեն «Новое утро» ժողովածուն,
որը լույս է տեսել 1928 թ., Մոսկվայում, Ա. Վ. Լուինաչարսկու առաջաբանով:

3. ВОКС — Արտասահմանի հետ կուլտուրական կապի Համամիութենական
Էնկերություն:

4. Տե՛ս նախորդ նամակի 3-րդ ծանոթագրությունը:

24. ԹԱԹՈՒՆԻ ՀՈՒՐՅԱՆԻՆ

(էջ 348)

Նամակի բնագիրը մեզ չի հասել, ԳԹՀՀա № 319ա պահվում է Հ. Հ.-ի ձեռ-
քով գրված մի օրինակը:

Տպագրվում է համաձայն այդ օրինակի:

Ուղղված է Ազրբեյջանի Պրոլետարական Գրողների Ասոցիացիայի
(АЗАПП — Азербайджанская Ассоциация Пролетарских Писателей) Հայ-
կական սեկցիայի քարտուղար բանաստեղծ Թաթուլ Հուրյանին (1912—1942):

1. «Բաղդաբ» պոեմը, Հ. Հ.-ի ծանոթությունում տպագրվել է «Խորհրդային
գրող», ամսագրում, 1932, № 1 (տե՛ս սույն հրատարակության հրկրորդ հատորը,
էջ 306—307):

25. ՀՈՐԵԼՅԱՆԱԿԱՆ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻՆ

(էջ 350)

Հեռագրի տեքստը պահվում է ԳԹ, Հ. Աբելյանի արխիվում, № 68:

Տպագրվում է այդ տեքստը:

1. Ժողովրդական արտիստ Հովհաննես Աբելյանի (1869—1936) թատերա-
կան գործունեության 50-ամյակը տոնվել է 1932 թ. ապրիլի 26—27-ին, Բաքվում:

(էջ 351)

Նամակի բնագիրը մեզ չի հասել: ԳԹՀՀա № 263 պահվում է Հ. Հ.-ի ձեռքով գրված մի օրինակը:

Տպագրվում է համաձայն այդ օրինակի:

1. Հ. Հ.-ի այդ հոդվածը «Ժողովրդական զերառան Հ. Արևիկանի 50-ամյակի առթիվ» վերնագրով, տպագրվել է Պրոլ, 1932, № 28 (տե՛ս սույն հրատարակության երրորդ հատորը, էջ 294—296):

2. Ա. Ս. Պուշկինի «Հուշարձան» բանաստեղծությունն տողերն են:

27. ՊԵՏՐՈՍԻՆ

(էջ 353)

Բնագիրը մեզ չի հասել, ԳԹՀՀա № 340, պահվում է Հ. Հ.-ի ձեռքով գրված անստորագիր մի օրինակը:

Տպագրվում է համաձայն այդ օրինակի:

1. Հավանաբար ուղղված է Հ. Հ.-ի հայրենակից Պետրոս Մնացականյանին (Պիեր):

2. Հիշյալ նամակը մեզ չի հասել:

3. ԳԹՀՀա պահվում է Պ. Մնացականյանի երկու բացիկը (№ № 665, 666) ուղղված Հ. Հ.-ին:

28. ԽՈՐԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆՆԵՐ

(էջ 355)

Բնագիրը պահվում է ԳԹՀՀա № 349:

Տպագրվում է համաձայն բնագրի:

1. Արտասահմանի հետ կուլտուրական կապի Համամիութենական քննչություն (ВООС) բաժնի վարիչ, բանաստեղծ Մ. Ա. Ինգրերը թարգմանել է Հ. Հ.-ի մի շարք ստեղծագործությունները ֆրանսերեն, առանձին գրքով հրատարակելու համար: Ուրբան մեզ հայտնի է ֆրանսերեն լեզվով նման ժողովածու լույս չի տեսել, բայց ԳԹՀՀա № 775 Մ. Ինգրերի նամակից երևում է, որ «Հեղափոխություն» բանաստեղծությունը տպագրվել է «Յումանիտե» թերթում: Հնարավոր է, որ նույն թերթում տպագրված լինեն նաև ուրիշ ոտանավորներ:

2. Հիշյալ փաստաթուղթը հետազայում Հ. Հ.-ը հանձնել է թանգարանին և պահվում է ԳԹՀՀա № 859:

3. ԳԹ Գ. Լևոնյանի արխիվում հիշյալ պատմվածքի ձեռագիրը չկա: (Տե՛ս այս հրատարակություն 3-րդ հատորը, էջ 453. «Առաջին սերը» պատմվածքի ծանոթագրությունը):

4. ԳԹՀՀա № 567 պահվում է Գ. Լևոնյանի մի բացիկը, որտեղ խոսվում է «Տարեգիրք» ժողովածուի համար Հ. Հ.-ի ուղարկած նյութի մասին:

5. Խոսքը 1932 թ. Հայպետհրատի լույս ընծայած «Հոկտեմբեր—նոյեմբեր» տարեգրքի մասին է:

6. Նդիշե Չարենց և Նդիա Չուբար:

7. Պոետի այդ բնագիրը գտնվում է ԳԹՀայ գրողների ձեռագրերի ֆոնդում, № 34:

29. ԽՈՐԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆԻՆ

(էջ 357)

Բնագիրը պահվում է ԳԹՀՀա № 351:

Տպագրվում է համաձայն բնագրի:

Նամակում նշված բոլոր փաստաթղթերը պահվում են ԳԹՀՀա:

1. «Ժամանակ է» վերնագրով հոդվածը տե՛ս սույն հատորը:

30. ԽՈՐԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆԻՆ

(էջ 360)

Բնագիրը պահվում է ԳԹՀՀա № 355:

Տպագրվում է համաձայն բնագրի:

1. Հոդվածը վերնագրված է «Նամակ Հաջիրենդից» (տե՛ս սույն հատորը):

2. Հիշյալ հոդվածը գտնել չհաջողվեց:

3. Հ. Հ.-ի խնդրանքով Ա. Վ. Լուինաշարսկին «Բանվորական գրադարան» մատենաշարի համար 1914 թ. գրել է «Գեղարվեստը գեղարվեստի», թե՛ գեղարվեստը կյանքի համար» գրքույկը, որն առաջին անգամ նույն թվականին տպագրվել է հայերեն, Հ. Հ.-ի թարգմանությամբ և առաջարկով:

31. ԳԱՆԱԿՏԻՈՆ ՏԱԲԻՉԵՆԻ

(էջ 364)

Ուղղված է վրաց սովետական ակադեմիայի քանաստեղծ Գալակտիոն Տաբիձենին՝ նրա գրական գործունեության 25-ամյա տարեգարծի առթիվ, ԳԹՀՀա № 406 պահվում է Հ. Հ.-ի ձեռքով գրված օրինակը:

Տպագրվում է համաձայն այդ օրինակի:

32. ՌՈՄԵՆ ՌՈՒԱՆԻՆ

(էջ 366)

Հայտնի չէ՝ ուղարկված է հասցեատիրոջը, թե՛ ոչ:

ԳԹՀՀա № 341 պահվում է մի օրինակը, որը չի թվագրված:

Տպագրվում է համաձայն այդ օրինակի:

1. ԳԹՀՀա № 846 պահվում է նաև Ռ. Ռուանի նամակի պատճենը՝ ուղղված թարգմանիչ Ինգերերին: Հ. Հ.-ի պոեմների ֆրանսերեն թարգմանության մասին

Ռուլանը գրում է հետևյալը.—«Հակոբյանի պոեմների Ձեր թարգմանությունը ինձ հույժ հետաքրքրեց։ Դրանք հենց այնպիսի էպիկական երգեր են, որպիսիք ես սպասում էի՝ թե առաջ կրերի ձեր Մեծ ռեուլյուցիան։ Հայերեն լեզվով դա պետք է լի-
նի հզոր երաժշտություն։ Դուք թարգմանել եք այն ֆրանսերեն՝ մեծ արվեստով»։
Ռ. Ռուլանի նամակը գրված է 1933 թ. մայիսի 20-ին և ստացված է նույն թվի հունիսի 4-ին։ Այստեղից կարելի է ենթադրել, որ Հ. Հ.-ի նամակը գրված է 1933 թ. ամռանը։

33. ԵԴԻՇԵ ՉԱՐԵՆՅՈՒՆ

(էջ 369)

ԳԹՀՀա № 335 պահվում է Հ. Հ.-ի ձեռքով գրված սևագրությունը, որը չի թվագրված, բայց դատելով Հ. Հ.-ի գրական գործունեության 40-ամյա հոբելյանի մասին հիշատակությունից (որոշված է եղել հոբելյանը տոնել 1933 թ. հոկտեմբերին, բայց տոնվել է 1934 թ. գարնանը), կարելի է համոզված ստանալ, որ նամակը գրված է 1933 թ. աշնանը։ Բացի այդ, Գ. Ղազարյանին և մի քանի այլ անձանց Հ. Հ.-ի 1933 թ. գրած նամակներում խոսվում է նույն հարցերի մասին՝
Տպագրվում է համաձայն ԳԹՀՀա պահվող օրինակի։

34. ԳԱՌՆԻԿ ՂԱԶԱՐՅԱՆԻՆ

(էջ 371)

Նամակի բնագիրը պահվում է ԳԹՀՀա նոր նյութերում։

Չի թվագրված, սակայն բանի որ ակնարկվում է Ն. Չարենյին ուղղված նամակը, կարելի է ենթադրել, որ գրված է 1933 թ. աշնանը։

Տպագրվում է համաձայն բնագրի։

1. Հայպետհրատը նախատեսել էր 1934 թ. հրատարակել հին բուլղերի, բանաստեղծ Հակոբ Բեժանյանի (Կամարի) երկերի մի փոքրիկ ժողովածու։ Գիրքը կազմող Գ. Ղազարյանը մի նամակով Հ. Հ.-ին խնդրել է ուղարկել Կամարու իր մոտ եղած նյութերը։ Հ. Հ.-ի այս նամակում խոսքը հենց այդ նյութերի հավաքման և առաքման մասին է։

2. Տե՛ս սույն հատորի 44-րդ նամակը։

35. ԽՈՐԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆԻՆ

(էջ 372)

Բնագիրը պահվում է ԳԹՀՀա № 360։

Տպագրվում է համաձայն բնագրի։

1. ԳԹՀՀա պահվում են նամակում հիշատակված բոլոր նյութերը, լրագրերի առանձին համարների ու կտրվածքների հավաքածուն, բանաստեղծին նվիրված գրքերը՝ հեղինակների մակագրություններով, նրա ստացած նամակները, ինչպես նաև նրան ձեռնված բազմաթիվ բանաստեղծությունները, որոնք գրված են այլև-
այլ ժամանակներում, գլխավորապես Հ. Հ.-ի գրական գործունեության 30-ամյա

Հորեկյանի (1923), նրա ծննդյան 60-ամյակի (1926) և 70-ամյակի (1936) օրերին Ստորև բերում ենք սովետական ռուս անվանի բանաստեղծ Սերգեյ Դորնի-դեզիուս ձոնը:

АКОПУ АКОПЯНУ

По звукам «Демона» и «Мцыри»
Учились мы любить Кавказ.
Но в муках бедственной Наири
Я прочитал иной рассказ.

О том, как гибли сотни тысяч
В братоубийственной войне.
Его на скалах надо высечь!
Прожег он болью память мне!

И я, из пламени и крови
Детей схватив к себе на грудь,
Не знал, какой им путь готовить,
Где Айастана верный путь.

Но этот путь тропой подполья
Вперед стремился напролом.
Как больно мне, что им не шел я!
Что поздно я узнал о нем!

Земля запуталась в окопах,
Земля костями проросла.
Но песня мудрого Акопа
К пути счастливому звала.

Трудом и радостью гремели
Ее сигнальные гудки,
Зовя к одной и той же цели
За взмахом ленинской руки.

Она рвалась из Айастана,
Чтоб все воскреснули рабы,
И утешала Шаумяна
В час героической борьбы.

Свершилось все, о чем звучала
Она в старинные года.
И в годы нашего начала
Она все также молода.

Лети же дальше песнь Акопа!
Туда, где ждет врагов удар,

Где рвется рабская Европа
К свободе! *Բարի ճանապարհ!*

Сергей Городецкий

5/II—28

Москва

2. *Պ. Տիշինյի* «Избранные стихотворения» 1927, գիրքը մակագրված է «Акопу Акопяну, любимому поэту и старшему товарищу. Պալլո Տիշինյան» 2/VII, 2/27:

3. *Գրիգորյան պահվում են Պ. Սաննիկովի երկու գրքերը*, ա) «Ленинград», 1925, մակագրված է «Милую, дорогому Акопу Акопяну, славному и старшему поэту пролетариата. Крепко Г. Санников, 10/IV»; б) «Мол до вино». (стихи), 1927, մակագրված է «Дорогому, маститому Акопу Акопяну, поэту первых бурь и зари пролетариата, певцу трудовой Армении, от молодого автора на теплую память о встречах, беседах, о Тифлисе и вообще о хороших днях, любви». Г. Санников. 11/XI 1927г Москва».

4. *Այս գիրքը մակագրված է*, «Дорогому тов. Акопу Акопяну от переводчика в знак глубокого уважения. М. Ингбер (Мир) 31/IX.32».

5. *Բողանովի գիրքը լույս է տեսել 1923թ. և մակագրված է*, «Якову Минаевичу Акопяну на память от автора. Москва, 5/II 1925».

6. *Գիրքը լույս է տեսել 1929թ. և մակագրված է* «Товарищу Акопу Минаевичу Акопяну с глубоким уважением и братским приветом. Ф. Березовский, Москва, 15/X, 1929».

7. *Հ. Հ-ի օրինակը ունի հետևյալ մակագրությունը*, «Глубокоуважаемому, дорогому Акопу Минаевичу Акопяну... В. Ставский 20/VII, 1931г.».

8. *Գիրքը մակագրված է* «Большому и славному поэту и чуткому человеку Акопу Акопяну с любовью. С. Обрадович».

9. *Գիրքը հրատարակվել է 1925թ. Լենինգրադում: Հ. Հ-ին նվիրված օրինակը մակագրված է* «Народному поэту Акопу Акопяну Е. Лансере. 21/XI 1930. Харьков».

10. *Ս. Գրոդեցկու գիրքը հրատարակվել է 1918թ. Թիֆլիսում: Հ. Հ-ին նվիրված օրինակն ունի հետևյալ մակագրությունը*, «Дорогому товарищу Акопу Акопяну мои первые песни об Армении. С. Городецкий. 2/II, 1923».

11. *Գիրքը մակագրված է*, «Славному поэту Армении Акопу Акопяну, на память о нашей встрече, с товарищеским приветом. М. Борисоглебский, 1928г.».

36. ԽՈՐԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆԻՆ

(էջ 377)

Բնագիրը պահվում է ԳԹՀՀա № 361:

Տպագրվում է համաձայն բնագրի:

1. Ստ. Շահումյանի ուղարկված բացիկը պահվում է ԳԹՀՀա № 703:

2. ԳԹՀՀ ազգվում են Ստ. Շահումյանի գրած երկու բացիկ (№ № 702, 703) և մի նամակ (№ 704):

3. Արսեն Ամիրջանի նամակը պահվում է ԳԹՀՀ № 453:

4. «Լուսարաց» — Գրական-գեղարվեստական ժողովածու (1927—1930), հրատարակվում էր Թիֆլիսում, որպես Վրաստանի գրողների ֆեդերացիայի հայկական սեկցիայի այմանախոս լույս է տեսել ընդամենը 6 համար:

5. «Արշավ» — Վրաստանի Սովետական գրողների միության Հայկական սեկցիայի օրգան (1932 թ.), հրատարակվում էր Թիֆլիսում՝ Վահան Ասրյանի խմբագրությամբ:

37. ԽՈՐԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆԻՆ

(էջ 379)

Բնագիրը պահվում է ԳԹՀՀ № 363:

Տպագրվում է համաձայն բնագրի:

1. Միխայ Յիսակայայի նամակը (ավելի ճիշտ բացիկը) գրված է 1911 թ. փետրվար 26-ին (14-ին), ժնեից և պահվում է ԳԹՀՀ № 801. այն առաջին անգամ տպագրվել է Հայկական ՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր» 1953 թ., № 10, էջ 19:

Մ. Յիսակայան տեղեկացնում է, որ ժնեում ինքն ստացել է Հ. Հ.-ի ուղարկած «Նոր առավոտ»-ի օրինակները թե Մաքսիմ Գորկուն և թե այլ ծանոթ անձանց շվիթերով՝ մակագրելով «Հեղինակի հանձնարարությամբ»:

«Дорогой Аноп, — гритом է Յիսակայան, — твое письмо получил, очень понравилось... получил только пять экземпляров «Нор Аравот». Сделал надписи «по поручению автора» и сегодня же отправляю... Максиму Горькому, — передаю здешним двум библиотекам... и пятый экземпляр, тоже «по поручению автора», дарю моему одному другу, который тебя знает и много раз прислал тебе поклон..

Жму крепко руку. Миха».

2. նամակը ԳԹՀՀ չկա:

3. Հ. Հ.-ի նախաձեռնությամբ, նրա Թարգմանությամբ և առաջարկով 1914 թ. հրատարակված այդ գրքույկի («Գեղարվեստը գեղարվեստի», թե՛ գեղարվեստը կյանքի համար») մի օրինակը պահվում է ԳԹՀՀ:

4. նամակում հիշատակված «Պոլեմոստական պոեզիան և առաջա գեղարվեստը» աշխատությունը ԳԹՀՀ չկա:

5. Հիշյալ նամակը պահվում է ԳԹՀՀ № 571:

6. «Գրական թերթ»-ի Հ. Հ.-ին նվիրված համարը լույս է տեսել 1934 թ. փետրվարի 28-ին (№ 6), ուր տպագրված են Վ. Ն.-ի (Վ. Նորենցի) «Հակոբ Հակոբյանի գրական-հասարակական 40-ամյա գործունեության ցուցահանդեսը» հոդվածը, Ստ. Շահումյանի երկու բացիկը, Ա. Ամիրջանի, Ա. Լուսաշարսկու և Ա. Նիգրու նամակները՝ ուղղված Հ. Հակոբյանին:

38. ԽՈՐԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆԻՆ

(էջ 381)

Բնագիրը պահվում է ԳԹՀՀա № 364:

Տպագրվում է համաձայն բնագրի:

Նամակում հիշատակված բոլոր նյութերը գտնվում են ԳԹՀՀա:

1. Հ. Հ.-ի այդ նամակը՝ ուղղված Ա. Ամիրջանին, գտնել չհաջողվեց:

39. ԽՈՐԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆԻՆ

(էջ 384)

Բնագիրը պահվում է ԳԹՀՀա № 366:

Առաջին էջի տնկյունում ունի նշում՝ «Ընդամեն Մոսկվայի դրական մտղեկի նամակը, Հ. Հ.»:

Տպագրվում է համաձայն բնագրի:

1. Յ. Բերեզովսկու իր նամակները, գրված 1920—1932 թթ., պահվում են ԳԹՀՀա № № 493—501:

2. Ա. Կարինյանի հոդվածը վերնագրված է «Народный поэт Закавказья — Акоп Акопян» և տպագրված է «Красная газета» (вечерний выпуск), 1928, № 184:

40. ԽՈՐԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆԻՆ

(էջ 386)

Բնագիրը պահվում է ԳԹՀՀա № 369:

Տպագրվում է համաձայն բնագրի:

41. ԴԻԼԻՋԱՆԻ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

(էջ 388)

Դրույթյան թվականն ստույգ հայտնի չէ: ԳԹՀՀա № 279 պահվում է մի օրինակը, որը չի թվագրված: Դժբախտաբար չգտնվեց նաև գալուցականների ուղարկված ողջույնը: Սակայն պետք է հնթագրել, որ վերջինս ուղարկված է բանաստեղծի գրական-հասարակական գործունեության 40-ամյակի առթիվ, 1934 թ. գարնանը:

Տպագրվում է համաձայն ԳԹՀՀա պահվող օրինակի:

1. «Բախտավոր պոետներից մեկը» արտահայտությունը Հ. Հ. բերում է «Новое утро» (1928 թ.) գրքի Ա. Վ. Լոնաչարսկու գրած առաջաբանից:

42. ՄԱՆԴԱՍԱՅԻՆ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻՆ

(էջ 389)

Հեռագիրն ուղարկված է .ի պատասխան Սովետական գրողների համամիութենական առաջին համագումարի մանդատային հանձնաժողովի հետևյալ գրույթյան:

«Мандатная комиссия Всесоюзного съезда советских писателей по поручению президиума приглашает Вас принять участие в работах съезда.
Братский привет

Мандатная комиссия»

20/VIII, 1934» (ԳԹՀՀա № 909):

ԳԹՀՀա № 909-ա պահվում է Հ. Հ.-ի ձեռքով արտագրված օրինակը:
Տպագրվում է համաձայն այդ օրինակի:

43. ԱԶԱՏ ՎՇՏՈՒՆՈՒՆ

(էջ 390)

Նամակն ուղղված է «Խորհրդային արվեստ» երկշաբաթաթերթի պատասխանատու խմբագրի Ազատ Վշտունուն (1894—1958):

Բնագիրը մեզ չի հասել, ԳԹՀՀա № 403-ա պահվում է Հ. Հ.-ի ձեռքով գրված մի օրինակը, որը չի թվագրված:

Տպագրվում է համաձայն այդ օրինակի:

1. Հ. Հ.-ի հուշերը տպագրվել են «Խորհրդային արվեստ»-ի 1934 թ. նոյեմբերի համարում (№ 11), «Մի բեկոր իմ հուշերից» վերնագրով, որից կարելի է նշխարահանել, թե նամակը գրված է 1934 թ. աշնանը:

46. ԽՈՐԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆԻՆ

(էջ 391)

Բնագիրը պահվում է ԳԹՀՀա № 373:

Տպագրվում է համաձայն բնագրի:

1. Խոսքը 1935 թ. հրատարակված «Բանաստեղծություններ» ժողովածուի մասին է:

2. Հ. Հ.-ն իր այդ ժողովածուի առաջին բաժինը վերնագրել է «Gredo» (դավանանք), այս բաժնում ամփոփված բանաստեղծությունները («Ամբոխի կոշիկ», «Եմ աշխարհը», «Ահա նորից ես», «Պահալը», «Ազգայիններին» և «Նրդ հին Գվարդիականի») համարել է իր գրական-գեղարվեստական ու գաղափարական դավանանքի արտահայտությունը:

3. Նամակում նշված երեք փաստաթղթերն էլ պահվում են ԳԹՀՀա:

4. Հ. Հ.-ի հիշատակած էպիգրամը (տե՛ս ԳԹՀՀա 886դ) հետևյալն է.

Երևանում կա մի փողոց —

Դուրս է գալիս՝ Երևանում

Հակոբյան են գրել անուն,—

Փողոց կոչելն ավել հեշտ է,

Աշխատում են, որ նիշ գտնեն,—

Քան տախտակի վրա անուն

Տախտակ չկա Հայաստանում:

Գրել, կախել... մախլաս քշտե...

47. ԺԱՍՄՆԵՆԻՆ

(էջ 393)

Հեռագիրն ուղղված է ժողովրդական դերասանուհի Ժասմենին, նրա բեմական գործունեության (1910—1935) 25-ամյակի առթիվ: Հոբելյանը նշվել է 1935 թ., ապրիլի 7-ին Բարվում: Հեռագրի տեքստը գրված է հորեկյանական հանդեսի ծրագրի վրա (ԳԹՀՀա № 916դ):

Տպագրվում է այդ տեքստը:

(էջ 394)

Բնագիրը պահվում է ԳԹՀՀա № 377:

Տպագրվում է համաձայն բնագրի:

1. Հ. Հ.-ի նշած արձակ նյութերը, որ, ինչպես երևում է այս նամակից, կազմելու էին նրա երկերի երկրորդ և երրորդ հատորները, պահվում են ԳԹՀՀա նըշված նյութերի մեծ մասը հենց այդ ժամանակ Հ. Հ.-ն արտագրել է տվել, վերանայել, էջերը համարակալել, պատրաստել տպագրության: Փաստաթղթերի մեջ սակայն, չկան Պետրոս Ազատյանի, Արծրունու և Արասխանյանի մասին առանձին հուշեր, նրանց, ինչպես նաև այլ գրական-հասարակական գործիչների մասին բաժանական հանգամանքներն խոսվում է Հ. Հ.-ի ընդարձակ ինքնակենսագրականում, որի մի խոշոր մասը նույնպես պատրաստված է եղել տպագրության համար:

Նամակում Հ. Հ.-ը նշում է 15 պատմվածք, որոնք պետք է տպագրվեն «Ազիտատորի հուշերից» ընդհանուր խորագրի տակ: Հայտնի է, որ 1927 թ. հրատարակված «Ազիտատորի հուշերից» ժողովածուի մեջ ղեկավարված են ընդամենը 10 պատմվածք: Իսկ թև որոնք պետք է լինեին մնացած 5-ը՝ հաստատ չի կարելի ասել: ԳԹՀՀա պահվում են մի քանի պատմվածքների սևագիր-ինքնագրերը («Գրաշար Կանգրոն», «Բանկի լիրիզմը» և այլն), հնարավոր է, որ Հ. Հ.-ը նկատի ունի գրանք: Սակայն ԳԹՀՀա պահվող «Ազիտատորի հուշերից» պատմվածքաշարի մերենագիր օրինակներից մեկի կազմի վրա Հ. Հ.-ը գրել է գրքի ցանկը, որի մեջ, հայտնի վերնագրերի հետ, հանդիպում են նաև անձանոթ վերնագրեր, որից կարելի է ենթադրել, թե Հ. Հ.-ը ունեցել է նաև այլ մտահղացումներ, որոնք չեն իրագործվել, համենայն դեպս գրանց գրառումները չեն հասել մեզ:

Հ. Հ.-ի իղձը՝ տեսնել իր արձակ երկերի հրատարակությունը առանձին հատորով, մնացել է անկատար: Նրա մահից հետո միայն փորձեր են արվել ի մի հավաքելու և հրատարակելու արձակ երկերը (հայերեն՝ Հ. Մկրտչյանի կազմած և 1951 թ. հրատարակված «Երկերը» և ռուսերեն «Избранные» ժողովածուն, Մոսկվա, Գոսլիտիզդատի հրատարակությամբ, 1951 և 1956 թթ., որ կազմել են Ա. Ասատրյանն ու Ա. Ոսկերչյանը): Հ. Հ.-ի ղեկավարվածության արձակը նրա բազմաթիվ հոգվածների և նամակների հետ, կազմում են սույն հրատարակության III և IV հատորները:

2. Նամակում Հ. Հ.-ը սխալմամբ «Գրական սերունդ»-ը անվանում է «Խորհրդային սերունդ», ինչպես նախորդ նամակներից մի քանիսի մեջ՝ անվանում է «Նոր սերունդ»:

49. ԱՂԱՍԻ ՎԱՐԳԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 397)

Ուղղված է «Պրոլետար» թերթի խմբագրին:

Բնագիրը մեղ չի հասել, ԳԹՀՀա № 398 պահպանվում է մի օրինակը, որը չի թվագրված: Քանի որ խոսքը «Արևն ու աշխատանքը» բանաստեղծության մասին է (գրված՝ 1935 թ. նոյեմբերի 2-ին), կարելի է ենթադրել, որ նամակը գրված է 1935 թ. աշնանը:

Տպագրվում է համաձայն ԳԹՀՀա պահվող օրինակի:

50. ԽՈՐԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆԻՆ

(էջ 399)

Քննգիրքը պահվում է ԳԹՀՀա № 382:

Տպագրվում է համաձայն բնագրի:

Նամակում հիշատակված նյութերը գտնվում են ԳԹՀՀա:

51. ՄԱԴԱԹ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆԻՆ

(էջ 402)

ԳԹՀՀա 339 պահվում է մի մեքենագրված օրինակ, որը չի թվագրված, բայց նկատի ունենալով, որ Մ. Պետրոսյանի գրական գործունեության 40-ամյակը նշվել է 1937 թ. մարտի 18-ին, կարելի է հաստատ ասել, որ գրված է նույն կամ նախորդ օրը:

Տպագրվում է համաձայն ԳԹՀՀա պահվող օրինակի:

ԱՆՎԱՆԱՅԱՆԻ

- Արելյան Ա. 201
 Արելյան Հ. 350, 351, 352
 Արեղյան Մ. 358
 Արիյանց 291
 Աղամյան Պ. 269, 270, 323, 390, 395
 Աղեղեղյան Ռաֆայել 340
 Աղեղեղյան Ռոբերտ 340
 Աղեղեղյանով 252
 Աղառյան Հ. 185
 Աթանասյան Ա. 230, 361
 Աթարբեկյան Գ. 161, 162, 163
 Ալազան Վ. 373
 Ալահվերդյան 207, 208, 210, 214
 Ալեքսանդր III 120
 Ալիսանյան Ի. 214, 215, 216
 Ակոպով 121
 Ահարոնյան Ավ. 84, 230, 231, 232
 Ահարոնյան 201, 203, 204
 Աղայան Ղ. 125, 247, 284, 374, 382, 395
 Աղասի 216, 217
 Ամիրյան Ա. (Ամիրան) 96, 185, 275, 357, 359, 362, 378, 380, 381
 Անանուն Դավիթ
 Տե՛ս Տեր-Դանիելյան Դ.
 Անդրեյիկ 359
 Անիշկա (Խանդան) 169
 Անիսիմով 64
 Աշուղ-Բլրուլյան Ս. 303, 304
 Աշուղ-Բլրուլյան Յ. 303, 323, 348
 Առաքելյան Օ. 328
 Ասողիկ 203
 Ավագյան 126
 Ատրյան Վ. 373
 Արազի Մ. 185, 373
 Արակելով 121
 Արասխանյան Ավ. 358, 360, 382, 395
 Արարատյան 210
 Արարայան Պ. 223
 Արծրունի Դր. 323, 351, 395
 Արծրունի Վ. 230, 231, 232
 Արմեն Մկրտիչ 375
 Արմենյան Ա. 207, 208, 215, 216, 217, 224, 226
 Բարալյան Ա. 344, 345
 Բարալյան 202, 204,
 Բաղրատ 308, 309
 Բալաստովիչ-Բուլակ 108
 Բալյան Վ. 322
 Բակունց Ա. 356
 Բաղդասարով Հ. 379
 Բանվորյան Ս. 181
 Բաշինջաղյան Դ. 382, 399
 Բեդրի Դեմյան 265, 266, 344, 345, 373
 Բեժանյան Հ. (Կամարի) 185, 371
 Բեժանյան Վ. 204
 Բելինսկի Վ. 283, 284
 Բերեզովսկի Ֆ. 373, 374
 Բերիժանով 122, 292, 400
 Բերոյան 206
 Բլանկի Լ. Օգ. 152
 Բոգդանով Ա. 374, 382
 Բոչորիշվիլի Մ. 152
 Բորիսովիչ-Բուսկի Մ. 373, 374
 Բրյուսով Վ. 373
 Բրուկե 182
 Բուտիրե՛ն 90, 91
 Բուրյե 54

Գապոն Գ. Ա. 139, 140
 Գասաե Ա. 243
 Գենջյան Հ. (Կարա-դնրովիչ) 331, 373
 Գերասիմով Մ. 343, 345
 Գլբուլ 152
 Գյոթեն 400
 Գնունի Բոգդան 276
 Դոգու Ն. 380
 Դոնիկեր 216
 Դորկի Մ. 84, 209, 211, 212, 226, 243, 268, 276, 277, 298, 299, 362, 379, 382
 Դորոգեցկի Ս. 344, 345, 372, 373, 374, 386
 Դրանիկ 310, 311
 Դրիգորյան Պ. 353
 Դուլազյան Օ. 214
 Դուլոյան Ա. 300
 Դեռ (Բանովոր) 373
 Դաբադյան Ն. 390
 Դանիլով Մ. 344, 345
 Դանշո (Դաբուդյան) 370
 Դաշաույան Ռ. 181
 Դավիթխանյան 208
 Դարբինյան Մ. 373
 Դեմիրճյան Դ. 220, 382
 Դենիկին Ա. 49, 58, 59, 60, 61, 65, 71, 74, 81
 Դորոգուրով Ն. 292
 Դուրժնակի 99
 Դումրաձե Լ. 169
 Դուրյան-Արմենյան Ն. 215, 216
 Եղիազարյան Ա. 300
 Եղիսկոպոսյան Ա. 174
 Երզնկյան Ա. 181, 185
 Երեցյան Գ. 222
 Զաբել 210, 213
 Զամուկյան 206
 Զարյան Ն. 376, 390
 Զոհրաբյան Ա. 184, 358
 Զոհրաբյան Մ. 185
 Զուրաբով 216, 217
 Զիկե Պ. 97

Էլիավա Շ. 99
 Էնդելս Զ. 144
 Էնվեր փաշա 69
 Էուլի Ս. 373
 Թադևոսյան Ն. 378, 383, 387
 Թաթուխ 151
 Թան 198
 Թառումով 334, 335
 Թորոշևիձե Մ. 126
 Թովյան Ն. 182
 Թումանյանց Հար. 198, 199, 200
 Թումանյան Հովհ. 230, 247, 248, 249, 268, 279, 374, 395
 Ժամեն 393
 Ժարով Ա. 343, 345, 373
 Ժորդանիա Ն. 110, 111, 112, 132
 Իլիշ Բելա 286, 288
 Ինգրեր Մ. 343, 345, 366, 367, 368, 373
 Իշխանյան Բ. 218, 268, 274, 275, 279, 361
 Իսահակյան Ավ. 220, 282
 Իվնե Ռ. 344, 345
 Լանսերի Ն. 374
 Լանտե վ. 373
 Լեբեզ 374, 386
 Լենին վ. Ի. 54, 55, 82, 92, 102, 103, 143, 144, 145, 150, 151, 246, 264, 267, 284, 362, 400
 Լեռ (Բաբախանյան Ա.) 268
 Լիբկեիտ Կ. 144, 375
 Լյուբիմով Ա. 356, 399
 Լյուբսմբուրգ Ռ. 144
 Լոնաշարյան Ա. 243, 255, 260, 283, 331, 335, 362, 366, 367, 368, 373, 379, 380, 382, 386, 388, 400
 Լևոնյան Գ. 279, 356, 361
 Խաժակ Գար. 182
 Խաչատրյան Ստ. 168
 Խանյան Ս. 162, 168, 181, 185, 357, 378, 380, 381
 Խաչատրիձե 374
 Խաչատրյան վ. 383, 400

- Խաչիկյան 201
 Խատիսով Ա. 52, 69
 Խրիմյան Մ. 323, 360
 Խումարյան Ա. 181, 377

 Ծատուրյան Ալ. 219

 Կադին Վ. 373
 Կալանտաձե Բ. 125, 126
 Կամո 135, 136, 137, 144, 150, 151, 152, 153, 161, 164, 165, 169
 Կամսարական Ա. 373, 374
 Կասյան Ս. 181
 Կարազուլյան 311, 313
 Կարալով Ի. 380
 Կարա-Մուրզա Բ. 189, 334, 335, 379, 382
 Կարապետյան 202
 Կարապետով 122, 292, 400
 Կարինյան Ա. 184, 284, 337, 377, 383
 Կարսամովա 215, 216
 Կաուցկի Կ. 67, 182
 Կափո-Գեխտերովա 198
 Կիկնաձե 126
 Կիսելև 127
 Կիրիլով Վ. 343, 344, 345, 373
 Կոլլակ Ա. 58, 60, 61
 Կոշոյան Հ. 391, 395
 Կորզանով Գ. 97
 Կրայնի 144
 Կրասիլնիկով 334, 335
 Կուրդիանի 127
 Կուրդինյան Շ. 279, 361

 Հակոբյան Է. 311, 313, 314, 315, 316, 317
 Հակոբյան Հր. 311, 313, 317, 315, 316, 317
 Հակոբյան Մ. 311, 313, 314, 315, 316, 317
 Հակոբյան Ռ. 314, 316
 Հասմիկ Հ. 203, 206, 208, 210, 214, 223
 Հարությունյան Ա. 213
 Հաուպտման Գ. 209
 Հովհաննիսյան Ա. 322
 Հովսեփյան Ս. 96, 276

 Հովսեփյան Վ. 322
 Հուրյան Բ. 343

 Ղազարյան Գ. 370, 371
 Ղազարյան Հ. (Լազո) 373
 Ղարաջյան Գ. (Արկոմեդ) 171, 172, 173, 174, 181
 Ղուկասով Ա. 322

 Դանիկյան 204

 Մալխասյան Ա. 283
 Մալիզին 97
 Մախարաձե Ֆ. 98, 99, 133, 374
 Մակարյան 204, 206
 Մակինցյան Պ. 268, 276, 277, 278, 284
 Մամիկոնյան Ա. 214
 Մամիկոնյան Ալ. 172, 173, 174
 Մամիկոնյան Ս. 172, 174
 Մայսուրյան Օ. 205, 213
 Մանասյան Հ. 359
 Մանուկյան Լ. 382
 Մանուշարյան Ա. 310, 311, 313
 Մանուցյան Ս. 268, 330
 Մարտիրոսյան 151
 Մարքս Կ. 124, 144
 Մգալդբիլզիլի 300
 Մելիքյան Մ. (Դեդուշկա) 148, 168, 185, 276, 284
 Մելիքյան 210, 214
 Մելիք-Շահնազարյան Բ. 167, 169, 170
 Մեհալ Վ. (Ահարոնյան) 219
 Մենյե Կ. 308, 400
 Մերեժկովսկի Գ. Ս. 114
 Միլյուկով Պ. Ն. 114
 Միմինո-Գեմոկրատյան 184
 Միրադյան Գ. 223, 226
 Միրզոյան Վ. 210, 214
 Մկրտչյան Ա. 349
 Մկրտչյան Հ. 391
 Մզելաձե Ի. 90, 91
 Մյամնիկյան Ալ. 266, 267, 373, 380
 Մնացականյան Պ. (Պիեբ) 184
 Մռավյան Ասք. 185, 322, 326
 Մուրադյան Մ. 172, 174
 Մուրացյան 374

Յաշվիլի 127
Յարալով 122
Յուդենիշ Ն. Ն. 58
Յուշկիշ Ս. 209, 213

Նազարյան Տ. 233
Նազարեթյան Հ. 315, 317
Նալբանդյան Մ. 172, 292
Նակաշիձե 63
Նար-Դոս 374, 395
Նեգրի Ադա 190, 191, 192, 193, 194,
195, 196, 198, 200, 305, 361, 378,
379, 380, 381, 382, 398
Ներսիսյան Գ. 373
Ներսիսյան ՅՅ3, 354
Նիկողաձե Ի. 400
Նինա (Խանոյան) 169
Նուլանս Ժ. 92
Նուրի փաշա 69

Շադինյան Դ. 206
Շախաթունի 214
Շահինյան Ա. 64, 65
Շահուվյան Ա. 322, 400
Շահումյան Ստ. 66, 96, 97, 98, 144,
181, 182, 184, 185, 273, 274, 275,
276, 277, 278, 279, 280, 281, 282,
283, 284, 307, 338, 357, 359, 361,
377, 378, 380, 383
Շարտի Ս. 344, 345
Շիլլեր Ֆ. 207, 239
Շիրինյան 204
Շիրվանզադե Ալ. 203, 219, 222, 230
Շիրվանսկի 267
Շկուլե Ֆ. 198
Շկուրո Ա. 100
Շուլյատիկով Վ. 197, 198, 199
Շուշանիկ (Մանուշարյան) 310, 311

Ոսկանյան Ա. 201, 203, 206, 214, 400

Չարենց Ե. 356, 369, 371
Չարբա Ա. 219
Չելով Ա. 74
Չերնիշևսկի Ն. 292
Չերնով Վ. 54

Չիլինգարյան 214
Չիկալին 127
Չիրիկով 209
Չխեիձե Կ. 110, 112
Չմշկյան 210
Չուբար Ե. 356

Պասկալ Բ. 19
Պաստերնակ Բ. 344, 345, 373
Պատկանյան Ռ. (Գամառ-Քաթիպա) 323,
395
Պետին 215
Պետլուրա Ս. 108
Պետրոսյան Ա. 164, 165
Պետրոսյան Մ. 254, 373, 382, 402
Պետրոսյան Ջ. 169
Պիլսուրդսկի Յու. 110, 111
Պլեխնե 395
Պյատտ Վ. 344, 345
Պոռյան Պ. 374, 395
Պրուդոն Պ. Ժ. 292
Պուշկին Ալ. 351

Ջամալյան Ա. 182
Ջափարիձե Ալ. 96, 97, 98, 144
Ջիլավյան Թ. 355, 373

Թադումովսկայա Մ. 334, 335, 336
Թոլան Ռ. 366
Թուրին 144
Թուսոն Ժան-Ժակ 292

Սադունով Ա. Ն. 31
Սահակյան Բ. 240
Սամվել 216, 217
Սաննիկով Գ. 373
Սամինկով 108
Սարգսյան Խ. 355, 357, 360, 371, 372,
377, 379, 381, 383, 386, 387, 391,
394, 399

Սեդրակյան Ա. 34, 35, 36
Սեմաշկո Ն. 382
Սիրուշ 202, 204
Սխերթաձե Ի. 48
Սոլովյան Հար. 308
Սոլովյան Հով. 233, 234, 283

- Սուրովյան 208
 Սպանդարյան Ս. 106, 107, 181, 182, 276
 Սպենսեր Հ. 292
 Սվերդլով Յա. 144
 Ստալին Ի. Վ. 82, 151, 152
 Ստավսկի Վ. 374
 Ստարկ Լ. 310, 311, 313
 Ստեփանյան 201
 Ստոլիպին Պ. 53
 Սոնդուկյան Գ. 221, 222
 Սուսան 185
 Սուրբաթյան Հ. 283
 Սուրբասյան 34
 Սևումյան Օ. 207, 208, 210, 212

 Վադսոն Մ. 198
 Վանշիր 203, 205
 Վարանդյան Մ. 275
 Վարդանյան Աղ. 397
 Վարդանյան Ան. 148, 185, 224, 241, 252, 253, 254, 284, 321, 324, 325, 373
 Վարդանյան Գ. 181
 Վարդուհի (Նամուրազյան Ա.) 222
 Վարունց 338
 Վեսելովսկի Յու. 373
 Վերհարն Է. 283, 400
 Վերմիշև 168
 Վշտունի Ա. 373, 375, 390
 Վոլոդարսկի Վ. 144
 Վրանգել Պ. 81

 Տաբիձև Գ. 364
 Տեր-Առաքելյան 208
 Տեր-Գաբրիելյան Ս. 338
 Տեր-Գրիգորյան 223
 Տեր-Դանիելյան Դ. 218, 276, 284
 Տեր-Դավթյան 222

 Տեր-Ջաքարյան Ս. 359
 Տեր-Մարկոսյան Հ. 358
 Տեր-Մարտիրոսյան 215, 216
 Տեր-Միքայելյան Լ. 172, 173, 174,
 Տեր-Միքայելյան Մ. 172, 173, 174
 Տերյան Վ. 276, 277, 284, 377, 383
 Տիգրանյան Ա. 220
 Տիխոնով Ն. 373
 Տիմկովսկի Ն. 205
 Տիշինա Պ. 373
 Տիրացյան Մ. 181
 Տոնտի Լ. 19

 Բաֆֆի 172, 323

 Յալիկով Ա. 81, 82
 Յլսակաչա Մ. 133, 314, 315, 316, 317, 379, 382

 Ուսուրնիկով 62, 63
 Ուրիցկի Մ. Ս. 144

 Փափազյան Վ. 269, 270
 Փափազյան Վրթ. 358, 382
 Փիլիպոս II 17, 18
 Փիրումյան 214

 Քաթանյան Ռ. 184
 Քալանթար Լ. 276, 277
 Քափանակյան Ստ. 256, 260, 261
 Քեմալ Մուստաֆա 82

 Օբրադովիչ Ս. 374
 Օրախեաշվիլի Մ. 99, 319
 Օրթոգոքս Լ. (Աքսելրոդ) 67

 Ֆիլիստով Վ. 96
 Ֆլորա 332
 Ֆոնվիլդին Դ. 215, 216

Ք Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Ժնստութաւորի կողմից 5

Հրապարակախոսական հոդվածներ

Նամակ Հաջիբենդից	9
Բանվորների հավաքական ապահովացումը Ռուսաստանում դժբախտ դեպ- քերից	12
Ապահովագրության գործը	16
Ազգային, թե՛ ժողովրդական դպրոց	27
Քրոլետարի հիշատակարանից	33
Բյուրոկրատ դաշնակցութիւնը արգարանում է	38
Չորրերի մանիֆեստացիան Թիֆլիսում	40
Հեղափոխության զոհերի տոնը	43
Խնչն են տոնում	46
Ընկեր Իլիկո Սլաներթյաձեի հիշատակին	48
Խաղաղութիւնն էստոն կառավարության հետ	49
Մամուլ	50
Անանդի վախ	52
Ձեր ճիգերը իզուր են	54
Հերթը սրբութարիատիւնն է	58
Բթամաություն, թե՛ քծնանք	60
Շեյթանը Մեֆիստոֆելի զգեստում	62
Ընկ. Անիսիմովի հիշատակին	64
Ընկեր Աղասի Շահինյանի ծախսատակման տարեդարձին	65
Մամուլ	67
Ռ՞րն է բուլշեիկների և պանիսլամիստների պայմանագիրը	68
Միակ ելքը	71
Սպեկուլյացիան Անդրկովկասում	73
Սպեկուլյացիան Անդրկովկասում	79
Ողջո՞ւնն ազատագրվածներին...	81
«Աշխատավորը» աշխատում է...	83
Ամեն ինչ նորից	86
Հաղթական կարմիր Բանակը	88
Կարմիր գերեզմանները	90
Իլիկո Մզելաձեն (Քյոթոզլի)	

Դարձյալ ուղի մասին	92
Մեր կուսակցության բյուրեղացումը	94
Անմահացած քանակեցը	96
26 կոմունարների հիշատակի քաղաքացիական հոգեհանգիստը	98
Կովկասյան Առանձին Զորաբանակը	100
Կովկասյան Առանձին Զորաբանակի տոնը	102
Խոսքից դեպի գործ	104
Սուրեն Սպանդարյանի մահվան 5-րդ տարեդարձը	106
Պայմանավորված պաները դեռ պահանջում էլ են	108
Սրտացավ փարիսեցիները	110
Աշխարհի ամենամեծ տոնը	113
Մեր անցած ուղին	116
Մայիսմեկյան տոնի առթիվ	119
Աշխատանքի հերոսները	125
Հերոսների հնգամյակը	132
Ապագայի ծաղիկները	135
Հունվարի 9-ը և նրա նշանակությունը	133
Անմահներից անմահը	143
Մեր լեզու մամուլը	146
Մեծ խռովարկուն	150
Մեր հերթական խնդիրներից մեկը	154
Պատասխան խոսք	160
Մեր Գեորգը	161
Արուսյակի հիշատակին	164
Մայիսի մեկը Բարվում	166
Օգոստոսի 29-ը	167
Իսկ որ տղեղ երևույթ	171
Բաց նամակ «Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթի խմբագրությանը	175
Ելույթը Լենինականի բանֆակում	176
Սոցիալարարությունը Ուլիարձադի կուլտուրական զարգացման բաղանի	177
1905 թիվը	178
Մինչդեռ ամբերային բուլշեիկյան հայ մամուլն Անդրկովկասում	181

Հոդվածներ գրականության ու արվեստի մասին

<Բարվից>	189
Ադա Նեգրի	190
Եմ պատասխանը	198
Ժողովրդական Ավճառյան թատրոն	201
Ավճառյան ժողովրդական թատրոն	203
Տիմկովսկու «Պաշտպան» դրամայի բեմադրության մասին	205
Շիրկերի «Ավագակներ»-ի բեմադրության մասին	207
Յուշկևիչի «Թագավոր» պիեսի բեմադրության մասին	209
Յուշկևիչի «Թագավոր» պիեսի բեմադրության մասին	211
<Մ. Գորկու «Հատակում» պիեսի բեմադրության մասին>	213
<«Թագավոր» պիեսի բեմադրության մասին>	213

Օ քրեական պիես «Գուբերն»	215
<Նամակ խմբագրության>	218
Մի նկատողություն	219
Սունդուկյանի հիշատակը Թիֆլիսում	221
Տգիտության զոհեր	224
Տամանակ է...	227
Մեր հույսը ձեզ վրա	230
Ընկեր Հովակիմ Սուրբանյանի հիշատակին	233
Մեր դարձնոցը	236
Տամանակն է...	239
Բացման խոսք	242
Գրական մարտիկներ	244
Հովհաննես Թումանյան	247
Հոբելյարի խոսքը	250
Անուշավան Վարդանյան	252
«Հրձիգները» մեր բեմի վրա	255
Իգեոլոգիական ֆրոնտ	258
Ի՞նչ անուն տանք	260
Խոսքը պատկանում է ինձ	262
Փափաղյան-Օթելլո	269
Ջերմ ողջուն «Խորհրդային գրող» ամսագրին	271
<Ողջուն «Կարմիր ծիլեր»-ի տասնամյակին>	272
Ստեփան Շահումյանի մահվան 15-րդ տարեդարձին	273
Мечта стала действительностью	286
Ինչպես ես գրող դարձա և ինչպես եմ ես գրում	291
Իմ ջերմագին ողջունք	296
Մեռավ Մաքսիմ Գորկին...	298
Նամակ խմբագրության	300

Նամակներ և հեռագրեր

1. Յակոն և Սանդուխտ Աշուղ-Բլբուլյաններին	303
2. Սահյուխտ Աշուղ-Բլբուլյանին	304
3. «Բամբեր»-ի խմբագրությանը	305
4. «Տարազ»-ի խմբագրին	306
5. Ստեփան Շահումյանին	307
6. Բագրատին	308
7. է. Ն. Ստարկին և Ա. Ն. Մանուշարյանին	310
8. Միսա Յիսակայանին	314
9. Մամիա Օրախելաշվիլուն	319
10. Անուշավան Վարդանյանին	321
11. Աշոտ Հովհաննիսյանին	322
12. Հոբելյանական հանձնաժողովին	324
13. Անուշավան Վարդանյանին	325
14. Ասրանազ Մուսվաթյանին	326

15. Օֆելյա Առաքելյանին	328
16. Հակոբ Գենջյանին (Վարա-Վարվիշին)	331
17. Ֆլորային	332
18. Մարիա Գեորգիենա Ռադումովսկայային	334
19. Արտաշես Վարինյանին	337
20. ԽոբՀրդային Հայաստանի Պետերամայի գերտասնական խմբին	339
21. Աղեղեղեմ եղբայրներին	340
22. Պրոնկերներին	341
23. Մ. Ա. Ինգրերին	343
24. Բաթուլ Հուրյանին	348
25. Հորելյանական Հանձնաժողովին	350
26. Հովհաննես Արելյանին	351
27. Պետրոսին	353
28. Խորեն Սարգսյանին	355
29. Խորեն Սարգսյանին	357
30. Խորեն Սարգսյանին	360
31. Գալակիտոն Տաբրիսին	364
32. Ռոմեն Ռուանին	366
33. Եղիշե Զարենցին	369
34. Գառնիկ Ղազարյանին	371
35. Խորեն Սարգսյանին	372
36. Խորեն Սարգսյանին	377
37. Խորեն Սարգսյանին	379
38. Խորեն Սարգսյանին	381
39. Խորեն Սարգսյանին	384
40. Խորեն Սարգսյանին	386
41. Դիլիջանի դպրոցականներին	388
42. Մանդատային Հանձնաժողովին	389
43. Ազատ Վշտունուն	390
46. Խորեն Սարգսյանին	391
47. Ժամենին	393
48. Խորեն Սարգսյանին	394
49. Աղասի Վարդանյանին	397
50. Խորեն Սարգսյանին	399
51. Մազաթ Պետրոսյանին	402
Մանորագրություններ և կոմենտարներ	403
Անվանացանկ	454

ՀԱՅՈՐ ՀԱՅՈՐՅԱՆ—ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

Հատուր շորհորդ

Տեխ. խմբագիր՝ Մ. Կալիլյանյան
Կողմը, սուպեր ֆորդայը և անվանաթերթերը նկարիչ՝ Կ. Տիրատուրյանի
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Ս. Ջաֆարյան

ԽՀԽ 485 Պատվեր 1046 հրատ. 1623 Տիրած 5 000

Հանձնված է արտադրության՝ 13/VIII 1958 թ.:

Ստորագրված է տպագրության՝ 7/XII 1958 թ.:

Թուղթ՝ 60X92¹/₁₆, տպ. 29 մամ. հրատ. 20+1 ներդ. մամ.:

Գինը՝ 12 ռ. կաղմը՝ 2 ռ.

ՀՍՍՖ Կուլտուրայի մինիստրության Հրատարակչու-
թյունների և պոլիգրաֆարդյունարհերության Գլխա-
վոր վարչության Պոլիգրաֆկոմի նստ, Երևան,
Տերյան 91:

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0030458

ЦЕНА

№ 228